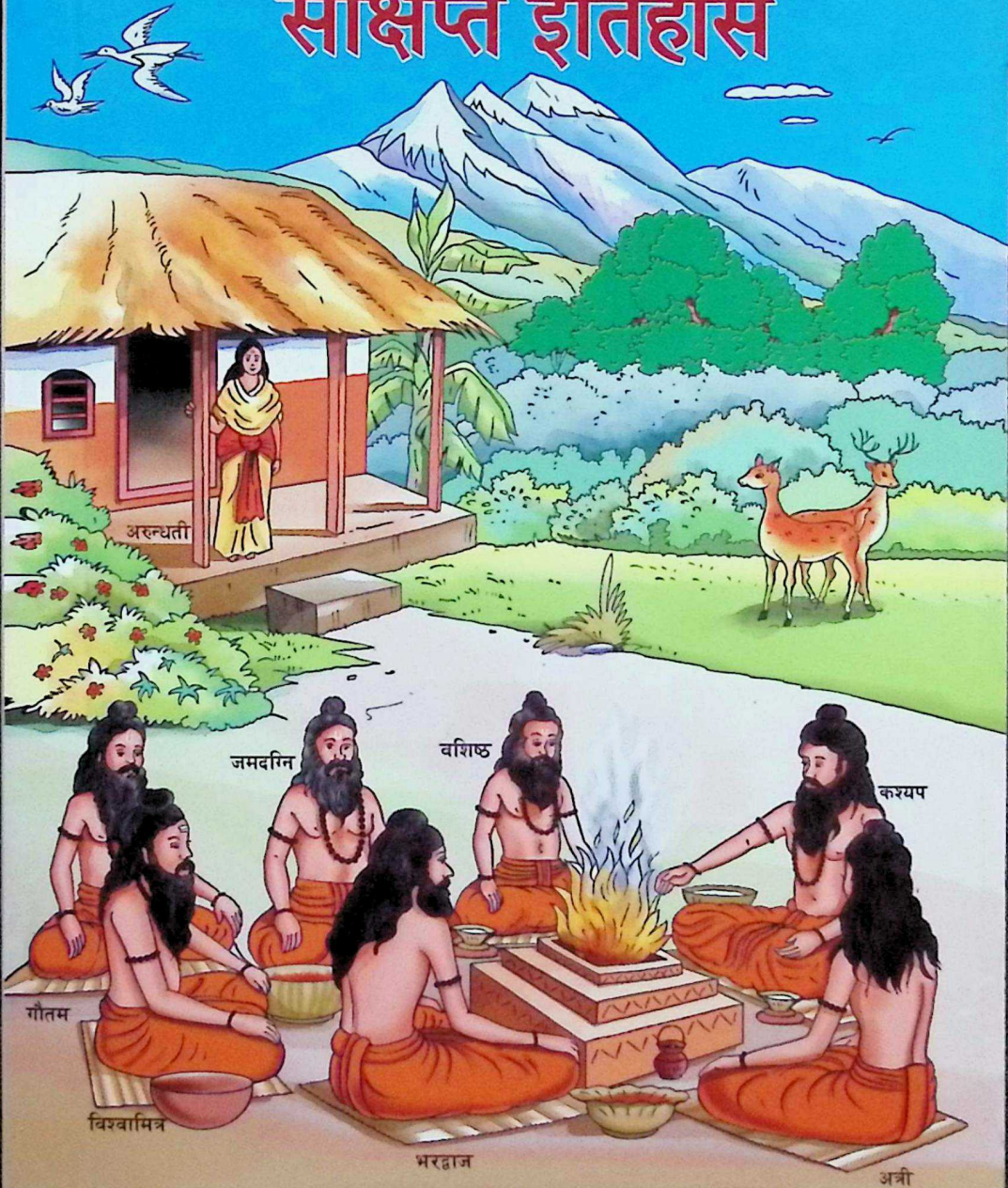

नेपालमा ब्राह्मणहरूको संक्षिप्त इतिहास

प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी

नेपालमा ब्राह्मणहरूको संक्षिप्त इतिहास

लेखक

प्रा. डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी

सम्पादन

डा. टी.पी. धमला

रवीशचन्द्र रेग्मी

विशेष सहयोगी

सर्वश्री प्रा.डा. भास्करराज उपाध्याय, शेषराज सिवाकोटी,
अशोक उप्रेती, नरेश खनाल, नरेन्द्रराज प्रसाईं, गणेशबहादुर शाह,
महेन्द्रप्रकाश सिवाकोटी, सुमन आचार्य, डा. कामेशचन्द्र रेग्मी

विद्यार्थी पुस्तक भण्डार

प्रकाशक तथा वितरक

कमलपोखरी/भोटाहिटी

काठमाडौं

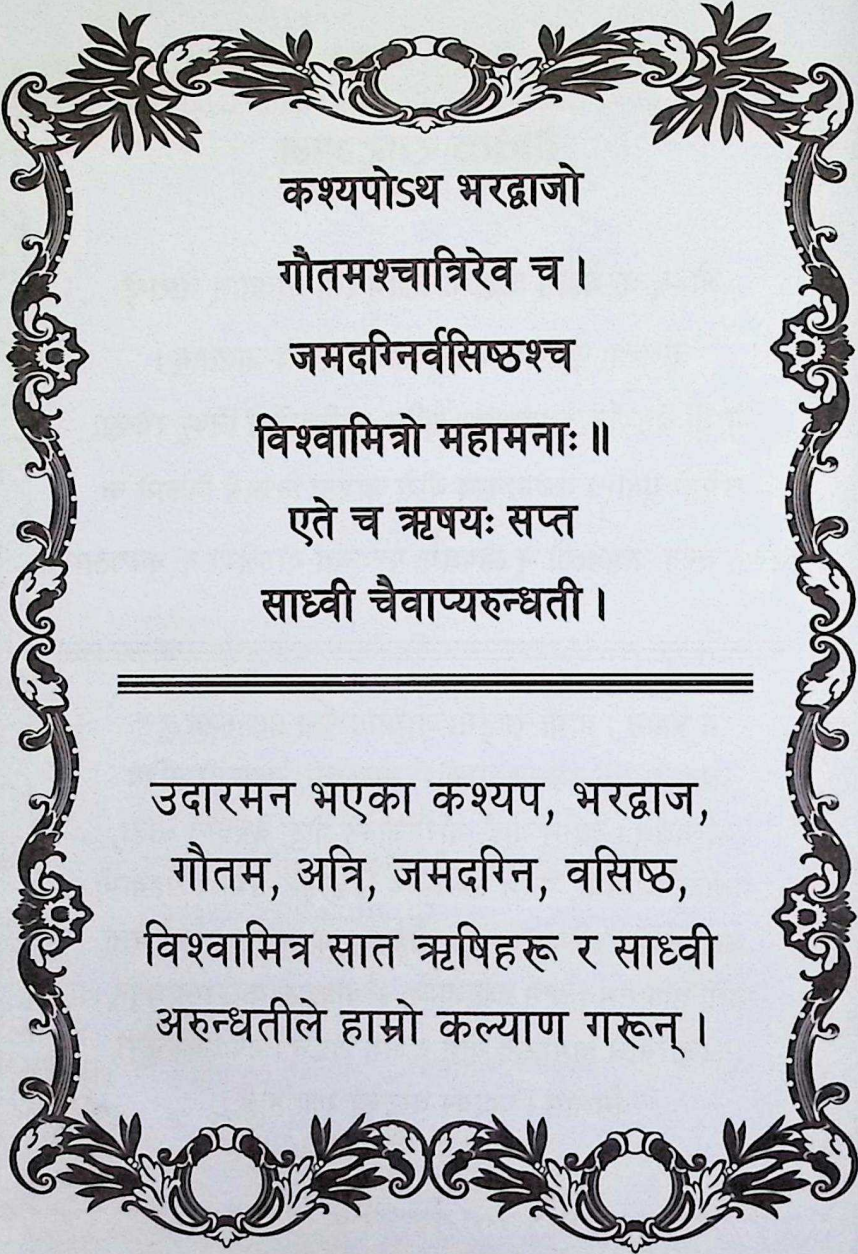
पुस्तक : नेपालमा ब्राह्मणहरूको संक्षिप्त इतिहास
 प्रकाशक : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
 कमलपोखरी/भोटाहिटी, काठमाडौँ
 फोन नं. : ४२२७२४६, ४२४५८३४, ४४२३३३३
 ईमेल : vidyarthi_pub@yahoo.com
 www.vpb.com.np
 लेखक : प्रा. डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी
 सम्पादक : डा. टी.पी. धमला, रवीशचन्द्र रेग्मी
 संस्करण : पहिलो, २०७६
 सर्वाधिकार : प्रकाशकमा
 मूल्य : रु. ५००/-
 ISBN : 978-9937-715-61-4

कम्प्युटर : विद्यार्थी डेस्क
 मुद्रण : स्काई मिडिया

वैदिक राष्ट्रगान

ओ३म् आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् आराष्ट्रे
 राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधीमहारथो जायताम् ।
 दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषां जिष्णू रथेष्ठाः
 सभ्रेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः
 पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

हे ब्रह्मन् ! हाम्रो राष्ट्रमा अध्ययनशील ब्रह्मतेजले युक्त
 ब्राह्मण जन्मिउन् । शूरवीर, लक्ष्यवेधी, महारथी क्षत्रिय
 जन्मिउन् । दुधालु गाई, भारी बोक्ने गोरु, वेगवान् घोडा,
 मनोहारिणी स्त्री, जित्न सक्ने-रथ हिंडाउने-सभा र सहयोगी
 सन्तानहरू जन्मिउन् । यस राज्यमा आवश्यक परेका वेला
 पानी वर्षियोस् । धान, जौ, फल, औषधिहरू फलवान् बनून् ।
 परमात्माले हामीलाई योग र क्षेम दिउन् । नपाएको कुरा
 मिलोस् । पाएको वस्तुको रक्षा होस् ।

कश्यपोऽथ भरद्वाजो
 गौतमश्चात्रिरेव च ।
 जमदग्निर्वसिष्ठश्च
 विश्वामित्रो महामनाः ॥
 एते च ऋषयः सप्त
 साध्वी चैवाप्यरुन्धती ।

उदारमन भएका कश्यप, भरद्वाज,
 गौतम, अत्रि, जमदग्नि, वसिष्ठ,
 विश्वामित्र सात ऋषिहरू र साध्वी
 अरुन्धतीले हाम्रो कल्याण गरून् ।

शकादिदेवताः सर्वानृषींश्चैव तपोधनान् ।
 गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं पर्वतं तथा ॥
 वसिष्ठं मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं च गोभिलम् ।
 अगस्त्यं च पुलस्त्यं च दक्षमित्रं पराशरम् ॥
 भारद्वाजं च माण्डव्यं याज्ञवल्क्यं च गालवम् ।
 अन्ये विप्रास्तपोयुक्ता वेदशास्त्रविचक्षणाः ।
 तान् सर्वान् प्रणिपत्याहं शुभकर्म समारभे ॥

इन्द्र आदि देवताहरू, तपस्वी ऋषिहरू, गर्ग
 आदि मुनिहरू, नारद र पर्वतराजलाई नमस्कार
 छ । वेदादि शास्त्रको तत्त्व जान्ने पूज्य वसिष्ठ,
 विश्वामित्र, गोभिल, अगस्त्य, पुलस्त्य, दक्षमित्र,
 पराशर, भारद्वाज, माण्डव्य, याज्ञवल्क्य, गालव
 र अन्य धर्मप्राण तपोनिधि बुद्धिमान् कुशल
 चतुर वेदशास्त्रमा पारङ्गत ब्राह्मणहरूलाई सादर
 नमस्कार गरेर म शुभकर्मको आरम्भ गर्दछु ।

अथातो समाज जिज्ञासा

सामाजिक अनुसन्धान कार्य बुद्धिविलास मात्र होइन, यो समाजको व्यवहार बुझ्न र बुझाउने कामका लागि गर्ने गरिन्छ भन्ने कुरा तत्सम्बन्धी विद्वान्हरूले भन्दै आएका हुन् र त्यस्तै उद्देश्यसाथ नेपालमा ब्राह्मणहरूको संक्षिप्त इतिहास नामक ग्रन्थको संरचना गरिएको छ । नेपाली समाजसित सम्बन्धित यो अनुसन्धान कृति त्यही समाजलाई पाठ बुझाएको रूपमा यसका पाठकहरूले बुझ्नुहुने विश्वास लिइएको छ ।

वर्षौं वर्ष खर्चेर तयार पारिएको हुनाले यस ग्रन्थको निर्माणमा क-कसको सहयोग, प्रेरणा र प्रोत्साहन सम्मिलित छ भनेर फेहरिस्त तयार पार्ने हो भने त्यो ज्यादै लम्बेतान हुनेछ । त्यसैले लेखक हुने यसको खसोखास हविगत जनाउने हुनाले समस्त उपकारीहरूमा 'बान्ह राजाको एकै स्वस्ति'को मन्त्र पढेर टार्नु नै सबैभन्दा बुद्धिमानी काम हो भन्ने लागेको छ । यसो हुँदाहुँदै पनि नामै तोकेर भन्नै पर्नेमा यस ग्रन्थका प्रकाशक हुन तयार हुनुभएका श्री शान्त गौतम साथै उहाँका कार्यालयीय सहभागी र अन्य ज्ञातअज्ञात सहयोगी बाहुलीहरूमा अन्तरात्मादेखि साधुवाद अर्पण गरेको स्वीकार हुने विश्वास राखेको छु ।

आभार व्यक्त गर्ने पर्ने पक्षका रूपमा पूर्वसूचीहरूको आवश्यकीय स्मरण आवश्यक छ जसका लेखनहरूको आधारमा यो ग्रन्थ टिक्नेको छ । असावधान वा सावधानसाथै पर्न गएका त्रुटि र गल्तीहरूबारे पहिल्यै क्षमा-प्रार्थना गरिएको छ ।

भवदीय

जगदीशचन्द्र रेग्मी

विषयसूची

विषय

पृष्ठ संख्या

खण्ड-१

प्राचीन काल : चौथो शताब्दीदेखि आठौं शताब्दीसम्म	१
१. आरम्भिक कथन	२
१.१ स्रोतसामग्री विश्लेषण	२
१.२ ब्राह्मणहरूको तत्कालीन अवस्था	६
१.३ बसोबास क्षेत्र	१०
१.३.१ काठमाडौं उपत्यका भित्र	११
१.३.२ काठमाडौं उपत्यका बाहिर	१६
१.४ सामाजिक पूर्वाधार	१६
१.५ उत्पत्ति	१८
१.६ बाहुनहरूको नेपाल आगमनका कारण	२१
१.७ वर्गीकरण	२३
१.७.१ देवलक वर्ग	२३
१.७.२ शैव पाशुपत उपासक	२५
१.७.३ मग	२६
१.७.४ स्मार्त	२६
१.८ प्राचीन नेपाली समाजमा बाहुनको स्थान	२७
१.९ उत्तराधिकारी	२८
१.१० संगठन	३१
१.१०.१ धार्मिक संगठन	३१
१.१०.२ वैष्णव ब्राह्मणहरूको संगठन	३१
१.१०.३ पाशुपत ब्राह्मणहरूको संगठन	३२
१.११ धार्मिक प्रवृत्ति	३३
१.११.१ वैष्णव	३४
१.११.२ शैव पाशुपत	३७
१.११.३ शाक्त	४१
१.११.४ गणेश	४१

१.१२ आर्थिक स्थिति	४१
१.१२.१ असंगठित बाहुनहरू	४२
१.१२.२ संगठित बाहुनहरू	४६
टिप्पणी	४७

खण्ड-२

मध्यकालीन नेपालको सामाजिक अवस्था

२. आरम्भिक कथन	५०
२.१ गण्डीगुल्म र राणा राजपूत	५१
२.२ जिग्लोदगम	५५
२.३ उदयपुर	५६
२.४ लम्जुगुङ्ग	५८
२.५ धवलश्रोत्र	५८
२.६ मंग्वर विषय	६०
२.७ जुमलक	६२
२.८ पन्नग विषय	६२
२.९ पञ्चावतदेश (?)	६४
टिप्पणी	६५

खण्ड-३

सुदूर पश्चिम र पश्चिम

३. आरम्भिक कथन	६६
३.१ ब्राह्मण, परिभाषा	६७
३.२ ब्राह्मणका प्रकार: थरहरू	६८
३.२.१ भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा नरहेका थर	६९
३.३ भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा रहेका थर	७२
३.३.१ उपाध्या	७२

३.३.१.क. पाध्या	७४
३.३.१.ख. शर्मा	७४
३.३.१.ग. भट्ट	७५
३.३.१.घ. आचार्य	७६
३.३.१.ङ. ओस्ती	७७
३.३.१.च. पण्डित	७७
३.३.१.छ. उप्रेती	७८
३.३.१.ज. मिश्र	७९
३.३.१.झ. पाडे (पाँडे, पाण्डे)	७९
३.३.१.ञ. पनेरू	७९
३.३.१.ट. पन्त	८०
३.३.१.ठ. अधिकारी	८०
३.३.१.ड. भण्डारी	८०
३.३.१.ढ. ज्योतिषी	८१
३.४ भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलित थर साथै नेपाली प्रकारका ब्राह्मण थरको संयुक्त रूप	८८
३.४.१ शिमाषाड्या-जोइसी	८८
३.४.२ धिताल-जोइसी	८९
३.४.३ घोड्यागी-जोइसी	८९
३.४.४ वाजगाई-जोइसी	८९
३.४.५ पिपलगाई-जोइसी	८९
३.४.६ शर्मा-कणेल	९०
३.४.७ निवापान्या-जोइसी	९०
३.५ थर नखुलेका ब्राह्मण	९०
३.६ ब्राह्मणहरूको आर्थिक अवस्था	९१
टिप्पणी	९७
दानपत्र	९७
३.७ सुदूर पश्चिमी र पश्चिमी नेपालमा ब्राह्मणहरूको आगमनका कारण	१००

क. हूण जातिको शीषण आक्रमण	१०१
ख. खस राज्यको स्थापना	१०२

खण्ड-८

माझ नेपाल क्षेत्र: मध्य र मल्लकाल	१०३
४. आरम्भिक कथन	१०४
४.१. ब्राह्मण: परिभाषा, स्तर, भेद र वर्गीकरण	१०४
४.१.१ ब्राह्मण परिभाषा	१०४
४.१.२ ब्राह्मणको स्तर भेद	१०५
४.१.३ ब्राह्मणका भेद	१०५
४.१.४ ब्राह्मणहरूको वर्गीकरण	१०६
४.१.५ ब्राह्मणजातिको स्तरीकरण	११०
४.१.६ ब्राह्मणहरूको अन्य भेद	१११
४.१.७ वसिष्ठ गोत्र उच्च कि अत्रि ?	११२
४.१.८ व्यावहारिक वर्गीकरण	११२
४.१.९ युगअनुरूप ब्राह्मण	११३
४.२ नेपाली ब्राह्मणहरूको कन्नौज सम्बन्ध	११३
४.३ ब्राह्मण महिमा	११७
४.३.१ पवित्र जात	११८
४.३.२ ब्राह्मणको अधीनमा देवता	११८
४.३.३ देवताहरूका आश्रय ब्राह्मण	११८
४.४ ब्राह्मणहरूको सांस्कृतिक वर्गीकरण	११९
४.४.१ ब्रह्म ब्राह्मण	११९
४.४.२ पति ब्राह्मण	१२०
४.४.३ शर्मा	१२३
४.४.४ सोम-शर्मा	१२६
४.४.५ नामको बीचमा सोम	१२८
४.४.६ डोय ब्राह्मण	१२८
४.४.७ दास ब्राह्मण	१२९

४.४.८ उपाध्याय	१३०
४.४.९ पण्डित	१३२
४.४.१० पण्डित उपाध्याय	१३३
४.४.११ आचार्य	१३५
४.४.१२ देव	१३६
४.४.१३ रैथाने	१३७
४.४.१४ भट्ट ब्राह्मण	१३८
४.४.१५ मैथिल ब्राह्मण	१५०
विशेष टिप्पणी	१५९
४.४.१६ थर नखुलेका ब्राह्मणहरू	१६२
४.४.१७ परदेशी ब्राह्मण	१६४
४.४.१७.क. परदेशी ब्राह्मण-१	१६४
४.४.१७.ख. परदेशी ब्राह्मण-२	१६५
४.४.१८ पर्वते ब्राह्मण	१७०
४.४.१९ खस ब्राह्मण	१९३
४.४.२० ब्राह्मणबाट बनेका जातहरू	१९४
४.४.५ शास्त्र सम्पर्क र आध्यात्मिक नेतृत्व	२०७
४.४.६ पशुपतिनाथ मन्दिरका पुजारी	२२३
४.४.६ ब्राह्मणहरूको आगमनका कारण	२४५
४.४.७ कर्नाट राज्यको स्थापना र गतिविधि	२४६

खण्ड-५

परवर्ती अवस्था	२५१
५. आरम्भिक कथन	२५२
५.१ ब्राह्मणहरूको प्रकार	२५२
५.१.१ देवभाजु/नेवार ब्राह्मण	२५२
५.१.२ मैथिल ब्राह्मण	२५८
५.१.३ गोर्खाली ब्राह्मण	२६२
५.१.४ परिशिष्ट-पूर्विया र कुमाई ब्राह्मण	२७३

५.१.५ नेपालका अन्य ब्राह्मण र तिनको परिचय	२७७
५.१.६ बाह्य आगमन तथा आन्तरिक बसाई-सराई	२७९
५.१.७ ब्राह्मणबाट बनेका जातहरू	२८२
५.१.८ राजा र ब्राह्मण	३०३
५.१.९ कानून र ब्राह्मण	३११
५.१.११ ब्राह्मणहरूको सुविधा	३१६
५.१.१२ ब्राह्मणहरूको आर्थिक अवस्था	३१९
५.१.१३ धर्मको व्यवस्था	३३६
५.१.१४ खानपान र व्यवहार	३४२
५.१.१५ नेपाली ब्राह्मण र संगठन	३४५
५.१.१६ नेपालका पहाडी ब्राह्मणका थर तथा वंशावलि (संक्षिप्त विवरण)	३५०
गोत्र नामावलि	३६३

खण्ड-६

नेपाली ब्राह्मणहरूको वर्तमान अवस्था र समस्या	३६४
६. आरम्भिक कथन	३६५
६.१ जनसंख्या	३६५
६.२ नेपालको सामाजिक संरचनामा ब्राह्मण	३६५
परिशिष्ट खण्ड	३६७
सन्दर्भग्रन्थ सूची	३६७

खण्ड-१

प्राचीन काल
चौथो शताब्दीदेखि आठौ शताब्दीसम्म

१. आरम्भिक कथन

नेपाल भूमिमा सभ्यताको विकास कसरी भएर आएको छ भन्ने विषयमा खोजी गर्न थाल्दा हामीले कम्तीमा प्राचीन कालदेखिको स्थितिको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । स्रोतसामग्री अथवा प्रमाणहरूले नेपालको प्राचीन काल भनेको ई. ४०० तिरदेखि थाहा पाइने युगलाई बताएको छ । त्यस अघिको स्थिति बताउने फुटकर प्रमाणहरूले अर्थ्याउन खोजेको अवस्था ज्यादै अस्पष्ट हुने देखिन्छ । उक्त आधारमा ऐतिहासिक विवरण तयार पार्न त सकिएला जुन कपोलकल्पनामय नहोला भन्न सकिँदैन ।

उत्तरी एशिया र दक्षिणी एशियाको बीचको अक्करमा परेको नेपाली भूभाग उक्त दुवै सभ्यताका केन्द्रभन्दा टाढा रहेकाले सभ्यताको विकासमा यो पछि पर्दै आएको मान्न गाह्रो पर्दैन । तेस्रो शताब्दीसम्म व्यवस्थित सभ्यताविहीन रहेको नेपाल पाँचौ शताब्दीदेखि सभ्यताका अनेक चरण पार गर्दै गरेको देखिनेमा एक महत्त्वपूर्ण पक्षको विश्लेषणको रूपमा प्रस्तुत लघु ग्रन्थ तयार गरिएको छ । तत्कालीन लिखित प्रमाणहरूको आधारमा समाजको एक महत्त्वपूर्ण अंगको बारेमा तयार पारिएको प्रस्तुत प्रतिवेदनले केही बाटो देखाउने काम थालेको दावी गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत प्रतिवेदन लिच्छविकालीन समाजको एक अंश-बाहुन जातिमा मात्रै केन्द्रित रहेर प्रमाणहरूको सेरोफेरोमा मात्रै सीमित रहेर तयार पारिएको र हाल अरु जात-जातिहरूबारे विश्लेषण गर्ने काम बाँकी रहेकोले तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने लक्ष्य नराखिएको हो । तैपनि बाहुनमा केन्द्रित यस प्रतिवेदनबाट पनि तत्कालीन समाजको अन्य पक्षलाई पनि आंशिक रूपमा परिचित गराउने काम भएको बुझ्न सकिन्छ ।

१.१ स्रोतसामग्री विश्लेषण

नेपालको इतिहास लेख्दा जुन जुन स्रोतसामग्रीहरूको आधार मानिन्छ त्यस्ता सामग्रीहरूमा शिलालेख प्रमाण सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र अपेक्षाकृत विश्वासिलो मानिन्छ । तर यस्तो शिलालेख प्रमाण नेपालमा ई. १८५ देखि मात्र जयवर्माको सालिकको संवत् १०७ को अभिलेख नै नेपालको

पहिलो शिलालेख सिद्ध भएको छ ।^१ यस अभिलेख लेखाइएको २७४ वर्ष पछिको अवधिमा लेखाइ राखिएको कुनै अभिलेख हालसम्म पाइएको छैन र दोस्रो अभिलेख चाहिँ पशुपतिमा पाइएको ई. ४५९ (संवत् ३८१) मितिको अभिलेख होजुन विस्तृत रूपको भएर पनि ज्यादै खिइएको अवस्थामा पाइएको छ । कालक्रममा तेस्रो भए पनि मानदेव प्रथमको ई. ४६४ मितिको चाँगुनारायण स्तम्भ अभिलेख^३ महत्त्वपूर्ण छ र त्यसपछिको अवधिमा शिलालेखहरू निकै पाइन्छन् र प्रस्तुत ग्रन्थ निर्माणका मुख्य आधार तिनै अभिलेख भएका छन् । पूर्वोक्त विवरणबाट नेपालको प्रामाणिक इतिहासको ज्ञान ई. १८५ देखि शुरु भएको देखिन्छ तर नेपाल राज्यको उल्लेख धेरै पहिलेदेखि भएकोमा नेपालमा राज्यको इतिहास निर्माणमा अन्य उपलब्ध स्रोतको सहायता लिन आवश्यक परेको छ । अन्य स्रोतहरूमा वंशावलि र पुराण रहेका छन् ।

वंशावलि साहित्य दुइ किसिमका पाइन्छन् - पुराना र नयाँ । पुरानो वंशावलिमा गोपाल राजवंशावलि हो भने नयाँमा भाषावंशावलि । नेपालका पुराणहरूमा पशुपतिपुराण, हिमवत्खण्ड, स्वयम्भू पुराण र नेपाल महात्म्य हुन् । नेपालका पुराणहरू प्रायः सोनौ शताब्दीतिर तयार पारिएका हुनाले तिनको उपयोग त्यस्तै किसिमले गर्नुपर्ने हुन्छ ।

गोपालराजवंशावलिले नेपाल अथवा काठमाडौँ उपत्यकाको इतिहास 'कलियुग' शुरु भएदेखि शुरु गरेको छ र आरम्भसँगै काठमाडौँ उपत्यकाको घना जंगलमा 'गौतम आदि ऋषिगण आई रहन लागे' भनिएको छ ।^४ बलम्बुमा पाइएको ई. ७०५ मितिको अभिलेखमा स्थानको विवरण दिँदा 'गौतमाश्रम' को उल्लेख भएकोमा^५ माथि चर्चित गोपालराजवंशावतिको सन्दर्भको सम्झना आउँछ । यति प्रमाणकै भरमा गौतम ऋषिको 'आश्रम' नेपालमा थियो भन्ने निर्णयमा पुग्न पनि अष्टेरै होला र त्यस्तो सन्दर्भको

१ धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पृ. ६०० (घ)

२ पूर्ववत्, पृ. ६०० (क)

३ पूर्ववत्, पृ. १०-१३

४ The Gopalrajvamshavali, P. 73

५ पूर्ववत्, पृ. ५३२

उपेक्षा गरिहाल्न पनि गाह्रो छ । उक्त 'गौतमाश्रम' मात्रै हैन लिच्छविकालको ई. ६१३ को अभिलेखले ठाउँको नामको रूपमा 'भरताश्रम' को पनि उल्लेख गरेको पाइनु^६ महत्त्वपूर्ण हुन सक्दछ । प्राचीनकालमा नेपालमा ऋषिमुनिहरूको बसोबास रहेको विश्वासको एक अर्को उदाहरण नुवाकोटमा पाइन्छ जहाँ 'ऋषिपतन' र 'मुनिपतन'सम्बन्धी विश्वास प्रचलित रहेको पाइन्छ ।^७ हिन्दुराज्य व्यवस्था तथा सामाजिक अवस्थाको सुदृढीकरणमा ऋषिमुनिहरूको योगदान महत्त्वपूर्ण रही आएको तथ्य भारतकै इतिहासले पनि प्रमाणित गरेको पाइनेमा नेपाल भूमिमा पनि त्यस्तो स्थिति भएन भन्न सकिँदैन । यति मात्र हैन पूर्वोक्त ऋषिमुनिहरूबाट नेपालमा राज्यव्यवस्था र सामाजिक व्यवस्था आरम्भ भएको धारणाबाट नेपाली पुराण साहित्यको नेमुनि, बोधिसत्त्व, मञ्जुश्री र विपश्ची-विश्वभू-ऋकुच्छन्द-कनक मुनि बुद्धहरूसम्बन्धी विश्वास प्रकट गरेको पाइन्छ ।

गोपालराजवंशावलिले नेपालको राजनीतिक इतिहासमा ८ जना गोपालवंशी राजाहरूबाट आरम्भ गरेको छ र त्यसपछि ३ जना महिषपालवंशी राजा, त्यसपछि ३२ किराँती राजा र सूर्यवंशी-लिच्छवी राजाहरूको कालक्रम बताएको छ ।^८ उक्त विवरणमा गोपालवंशीलाई मथुरातिरबाट आएका 'नीप' जाति मान्ने एक मत आएको छ^९, महिषपाललाई पनि गोपाल जस्तै अभीर जाति मान्ने गरिएको छ । यी दुई हिन्दु जाति रहेको मान्न सकिने तर ३२ किराँती राजाहरूलाई हिन्दु इतर मंगोल्वायड जाति मान्न सकिने विद्वान्हरूको मत पाइन्छ । गोपालवंशावलिको विवरणलाई मान्दा किराँत राजाहरूको क्रमपछि वर्मावंशी राजाहरू भएका र ती पछि लिच्छवि राजाहरूको शासन क्रम रहेको बुझिन्छ । गोपालवंशावलिको वर्मावंशी राजाहरूको वर्णनमा परेको जय वर्मा नै ई. १८५ मितिको मालिगाउँमा पाइएको जय वर्माको सालिक प्रमाण रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

६ पूर्ववत, पृ. ३४२

७ नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १३-१४

८ The Gopalrajvamshavali, P. 73

९ नेपाल निरुक्त, पृ. १३ र पछि

पूर्वोक्त संक्षिप्त राजनीतिक पृष्ठभूमिको विश्वासनीयतामा शंकाको अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतिर गोपाल र महिषपालसँग केही संख्यामा बाहुन आदि समाजमा अन्य पनि आए कि आएनन् भन्ने प्रश्न पनि उठ्दछ । भगवान् बुद्धकै जीवनकालमा कपिलवस्तुका शाक्यहरू उपत्यकाभित्र आएको ऐतिहासिक सन्दर्भमा पनि त्यस्तै प्रश्न उठाउन सकिन्छ । यति चर्चा गर्ने उद्देश्य ई. ४६४ देखिका अभिलेखहरूबाट थाहा पाइने अवस्था कसरी र कुन क्रममले निर्मित भयो भन्ने प्रश्नको जवाफ खोज्ने हाम्रो उत्कण्ठा हो र त्यसलाई शान्त पार्न हात लामो कपोलकल्पना गर्ने प्रयास गरिएको छैन ।^{१०}

नेपाली इतिहासको एक स्रोत साधन वंशावलि साहित्य एक रहेको र त्यसको आरम्भमै काठमाडौं उपत्यकाको ठूलो जंगल क्षेत्रमा पहिले गौतम आदि ऋषिगणले बसोबास गर्न थालेको संक्षिप्त विवरण दिनु बाहेक बाहुनहरूको बारेमा गोपालवंशावलिले कुनै विवरण दिनु आवश्यक ठानेको छैन । त्यस स्रोतको मध्यकालीन सन्दर्भमा मात्र बाहुन व्यक्तिहरूका क्रियाकलापबारे यथावश्यक विवरण दिइएको पाइन्छ । तर वंशावलि साहित्यको अर्को पक्ष भाषावंशावलि साहित्यको अस्तित्व पाइन्छ जसका संकलनकर्ताले प्राचीन वंशावलि-गोपालवंशावलिका कतिपय तत्त्व कायम गर्दै त्यस स्रोतमा नपरेका पक्षहरूलाई विस्तारित रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस ग्रन्थको सन्दर्भमा स्मरण गर्न सकिने भाषावंशावलिका वक्तव्यहरूमा किराँत राजालाई जितेर राज्य गर्ने पहिला सूर्यवंशी राजा निमिष्टकारको शासनकालमा 'बंगाल देशबाट आचार्य ब्राह्मण वेदशास्त्र तन्त्रशास्त्र जान्नेहरू आएका' र ती राजाले पनि

१० तुलनात्मक र गम्भीर अनुसन्धान र विश्लेषणको आवश्यकता भए पनि लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा धेरै चर्चित 'गोमी' थर भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्ध 'गोपाल' जातिसँग रहेको अनुमान गर्न सकिएला जस्तो लाग्दछ किनभने ती दुवै पदवीको अर्थ एउटै हुन्छ । पशुपति क्षेत्रमा 'गोमी' पदवीधारी ३ व्यक्तिहरूले धार्मिक काम गरेका अभिलेख पाइएकोले तिनको घनिष्ठ सम्बन्ध पशुपतिनाथसँग रहेको अन्दाजी गर्न गाह्रो पर्दैन । गोपालहरूकै कारणबाट पशुपतिनाथको उत्पत्ति भएको आख्यान पाइने तथ्य यहाँ स्मरणीय छ ।

तिनीहरूलाई सन्मान गरेर बसाएको र उनैले 'पञ्चद्रविड पंचगौड र मैथिल ब्राह्मणहरूलाई बोलाएर सल्लाह गरेर देव देवीहरूका ध्यान विधान जानेको' शास्त्रोक्त प्रमाण गरेर धेरै ग्रन्थहरू संग्रह गरेको र बनाएको र फैलाएको' भन्ने विवरण पाइन्छ ।^{११}

भाषावंशावलिले प्रस्तुत गरेको उपर्युक्त विवरण कुन आधारमा व्यक्त भएको हो भन्ने थाहा नपाइने हुँदा त्यसलाई काल्पनिक भन्न गाह्रो पर्दैन तर हिन्दु राजाहरूले राज्य सञ्चालन गर्दा आवश्यकताअनुसार विभिन्न शास्त्रका ज्ञाता जनशक्तिको आवश्यकताअनुसार बाहिरबाट ल्याउनु पर्ने अवस्था नआएको होला भन्न सकिँदैन ।

१.२ ब्राह्मणहरूको तत्कालीन अवस्था

प्राचीन नेपालमा बाहुनहरूको अवस्था थाहा पाइने मुख्य र प्रामाणिक स्रोत ई. ४६४ देखिका शिलालेखहरू हुन् । ती शिलालेखहरूमध्ये धेरैमा बाहुनहरू बारेका सन्दर्भ पाइन्छन् र यस्तै प्रमाणका आधारमा यस प्रतिवेदनको निर्माण भएको छ । यस्ता प्रमाणहरूको उल्लेख यथास्थान गरिएको छ । ती अभिलेखहरूमध्ये बाहुनहरूका आफ्नै अभिलेखहरूको बारेमा यहाँ विवरण प्रस्तुत गरिन्छ ।

आजसम्म थाहा पाइएका र प्रकाशित भएका लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमध्ये १९० ओटाको प्रामाणिक प्रकाशन २०३० मै भैसकेको हो र त्यसपछि पनि बेला बेलामा पाइएका अनेक लिच्छविकालीन अभिलेखहरू पाइएका र फुटकर रूपमा प्रकाशित भएका पाइन्छन् । यसरी ज्ञात अभिलेखहरूमध्ये ९ ओटा मात्र बाहुनहरू आफैले लेखाइराखेको पाइन्छ । यस्ता ९ अभिलेखमध्ये कुन पहिलो हो भन्नेमा संवत् ४५२ (ई. ५३०) मितिकै दुइ अभिलेख पाइएका छन्- पाटन खपिँछेको^{१२} र पशुपति आर्यघाटको ।^{१३} पछिल्लोमा संवत् भागमात्र पढिएको र खपिँछेकोमा पौष शुक्ल तृतीया तिथि लेखिएको पाइनाले यसलाई नेपालका बाहुन जातिको पहिलो अभिलेख मान्नुपर्ने भएको छ ।

११ भाषावंशावलि, भाग-१, पृ. ५२-५३

१२ वज्राचार्य, पृ. १३८

१३ पूर्ववत्, पृ. १४१

उक्त पाटन खपिँछेको अभिलेखमा 'महर्षि वैशम्पायनमा श्रद्धा राखेर' (महर्षि वैशम्पायने श्रद्धेये...) को वाक्यबाट वक्तव्य शुरु गरेर विवरण दिएको छ । त्यस विवरणअनुसार याज्ञिक विप्रसेनले 'वेदको अभ्यास गरेका भगवान् वैशम्पायनको कारणपूजाको लागि ब्राह्मण ध्रुवसेन समेत भएर दक्षिणकोलीग्राममा १५० मानिका धान कुत आउने २ शय भूमिको दान दिएको, ब्राह्मण वृद्धिषेणले मालाको निमित्त पिकङ्कूलक भन्ने ठाउँको ७ मानिका अन्न कुत आउने खेत दान दिएको र याज्ञिक वेदभट्टले दुलङग्राममा १२ मानिका कुत आउने ३० भूमि दान दिएको कुरा थाहापाइन्छ ।

उक्त अभिलेखमा चर्चित ४ व्यक्ति नामहरूलाई दुइ वर्गमा बाँड्न सकिन्छ- याज्ञिक र ब्राह्मणको रूपमा । याज्ञिक वर्गमा-विप्रसेन र वेदभट्ट पर्दछन् । यी दुवै नाम बाहुनका जस्ता देखिन्छन् तर अरु दुइ नाममा जस्तै ब्राह्मण विशेषण किन दिइएन भन्ने प्रश्नको उत्तर उपलब्ध छैन । ती दुइ नाममध्ये एकमा 'विप्र' (बाहुन) शब्द नै लेखिएको र दोस्रोमा बाहुनमा प्रचलित भट्ट उपपद जोडिएको पाइनाले यी दुवै बाहुन नै हुनुपर्दछ भन्ने लाग्दछ । यसै गरी ध्रुवसेन र वृद्धिषेणलाई स्पष्ट रूपमा ब्राह्मण विशेषण दिइएकोले स्थिति स्पष्टै छ । यी चारै बाहुनहरू कृष्णायजुर्वेदसँग सम्बन्धित महर्षि वैशम्पायनका भक्त रहेछन् र उनीहरूले आपसमा मिलेर आफ्ना इष्ट ऋषिको पूजाको लागि गुठीको राम्रो व्यवस्था गरेको देखिनु महत्त्वपूर्ण छ ।

ई. ५३० मितिकै आर्यघाटको संक्षिप्त अभिलेखबाट थाहा पाइने पुण्यगोमिले आफूलाई ब्राह्मण भनेर परिचित गराएका छन् । तर पुण्यगोमिले आफूलाई 'सर्वदण्डनायकपादानुध्यात' भनेर तत्कालीन हर्ताकर्ता रविगुप्तबाट विशेष निगाहा पाएको भनेर जुन संक्षिप्त अभिव्यक्ति अभिलेखमा लेखाएका छन् त्यसमा 'पाद' शब्दको जुन प्रयोग भएको छ त्यो जातिव्यवस्थाको सिद्धान्त भन्दा उल्टो देखिएको छ तर राजनीतिक सत्ताबाट बाहुनहरू प्रभावित हुन्थे भन्ने यो एक छोटो उदाहरणको रूपमा पाइएको छ ।

उक्त दुइ अभिलेख लेखिएकै समयतिरको लिपिमा लेखिएको अभिलेखांश काठमाडौंको महाबौद्धबाट पाइएको छ ।^{१४} बाराही

देवीको मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको सो अभिलेख ज्यादै खिइएको छ तर '..... ब्राह्मण-शकभट्टका छोरा (ब्राह्मणशकभट्टस्य पुत्र...) पाठ मात्र पढ्न सकिएको छ । ज्यादै खण्डित भएर पनि यस अभिलेखले प्राचीनकालमा नेपालमा शाकद्वीपी बाहुनको प्रवेश भएको महत्त्वपूर्ण सूचना दिएको छ । सानो भए पनि यस सूचनाले लिच्छविकालीन समाजको विविधताको महत्त्वपूर्ण पक्षको संकेत गरेको बुझ्न सकिन्छ ।

उक्त प्रमाणपछि सातौं शताब्दीभित्रका लिपिमा लेखिएका ६ साना-ठूला अभिलेखहरू बाहुनहरूद्वारा लेखाइ राखेका पाइएका छन् । ती मध्ये एक पशुपतिको जयवागीश्वरी मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको अभिलेख हो जुन ज्यादै खिइएको छ र बाँकी अंशबाट 'गुहसोमभट्टको कृति हो.....' भन्ने अर्थ बुझिन्छ ।^{१५} यस पाठबाट गुहसोमभट्ट नामका व्यक्तिबारे थाहापाइन्छ । भट्ट थर भएका यी व्यक्ति बाहुन हुन् भन्ने स्पष्ट छ ।

यही क्रममा पशुपति छत्रचण्डेश्वरसम्बन्धी दुइ खण्डित अभिलेखहरूको पालो आउँछ जुन भगवत्प्रनर्छनप्राणकौशिक नामका आचार्यले लेखाइ राखेका हुन् ।^{१६} ती अभिलेखका विषयवस्तुअनुसार उनी पाशुपत सम्प्रदायका बाहुन आचार्य थिए भन्ने बुझिएको छ । यी दुइ अभिलेखकै सूचनासँग समानता राखेको पाइने एक छोटकरी अभिलेख पशुपति भुवनेश्वर मन्दिर अगाडि पाइएको एक खम्बामा लेखिएको पाइन्छ जसमा प्रद्युम्न प्राण नामका व्यक्तिको नामको उल्लेख भएको छ ।^{१७} भर्खरै माथि चर्चित पाशुपत आचार्य प्रनर्छनप्राणको नामको अन्तिम भाग 'प्राण' यस नाममा पनि देखिने समानताकै आधारमा मात्र यो व्यक्ति नामलाई पनि पाशुपत बाहुन हुन सक्ने अनुमान गर्न खोजिएको हो ।

माथि उल्लिखित ६ अभिलेखहरूमध्ये बाँकी २ अभिलेखहरूमध्ये एक चाँगुनारायण स्थानको आँगनमा रहेको गणेश मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको छ र त्यसमा प्राणधर शर्मा नामका व्यक्तिको नाम मात्र

१५ पूर्ववत, पृ. ५८३

१६ पूर्ववत, पृ. ४२६-२७, ४२९

१७ पूर्ववत, पृ. ५९७

लेखिएको पाइन्छ ।^{१८} बाहुनहरूमा प्रायः प्रचलित सर्वसाधारण थर शर्माको सर्वप्रथम प्रयोग यही अभिलेखमा भएको हुनु महत्त्वपूर्ण छ । यसपछि पशुपति देउपाटनमा पाइएको ई. ६४५ मितिको अभिलेख हो जसमा ब्राह्मण विश्वसेन र उनकी पत्नी सुवर्णगोमिनीको नाम लेखिएको छ ।^{१९}

लिच्छविकालमा बाहुनहरूको अवस्था बताउने मुख्य प्रमाणहरूबारे यति विवरण प्रस्तुत गरिए पनि तत्कालीन अन्य अभिलेखहरूमा सान्दर्भिक रूपमा परेका सन्दर्भहरूको संख्या भने अलि बढी छ । त्यस्ता सन्दर्भहरूको समेत विचार गर्दा तत्कालीन नेपाल वा काठमाडौं उपत्यकाभित्र बाहुनहरूका बस्तीको मोटामोटी गणना गर्ने काम यस ग्रन्थमा यथास्थान गरिएको छ ।

लिच्छविकालका अभिलेखहरूको समाजशास्त्रीय मूल्याङ्कनमा आउने समस्या पनि कम छैनन् । तत्कालीन परिस्थितिमा कारणवश लेखाइ राखिएका अभिलेखहरू आवश्यक सम्पूर्ण सूचनाका अन्तिम स्रोत अवश्य छैनन् तर अन्य प्रमाणको अभावमा त्यसलाई नै मुख्य आधार मानेर उद्दिष्ट विषयको स्वरूप निर्माण गर्नु न परेको हुँदा सम्बद्ध विषयको समग्र चित्र प्रस्तुत गर्नु गाह्रो र असजिलो काम हो । यस्तै समस्यामध्ये तत्कालीन कति अभिलेखहरूमा चर्चित व्यक्ति नामहरूलाई ठीक पहिचानको सूत्रको अभावमा शंकाको घेराभित्र पर्न गएका छन् र तिनीहरूलाई यस अध्ययनबाट बाहिर पारिएका छन् ।

लिच्छविकालका कतिपय अभिलेखहरूमा उल्लिखित व्यक्ति नामका सन्दर्भको अस्पष्टताको कारणले बाहुनको रूपमा तिनीहरूलाई यस अध्ययनमा समाविष्ट गरिएको छैन । ई. ५०३ को पलाञ्चोक अभिलेखका^{२०} जजमान 'उसम्रड गृहपति' र उनकी पत्नी विजयास्वामिनीलाई बाहुनको रूपमा स्वीकार गरिहाल्न अप्ठेरो छ । वैदिक कर्मकाण्डी बाहुनलाई सम्राटको पदवी प्रयोग गर्ने चलनको परिप्रेक्ष्यमा उक्त सम्राट गृहपतिलाई ज्ञानमणि नेपालले लिनु भएको

१८ चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्री, पृ. १४९

१९ बज्राचार्य, पृ. ४७२

२० पूर्ववत्, पृ. ६७

छ^{२१} वैदिक यज्ञहरू गरेर सम्राट पदवी लिएको भए व्यक्तिको नाम लेखेर त्यसपछि सम्राट लेखिएको भए ज्ञानमणि नेपालको तर्क अकाट्य हुन सक्ने थियो । यसैले सो सन्दर्भलाई हामीले बाहुनको सन्दर्भमा उपयोग गर्न अन्कनाएका छौं ।

कतिपय अभिलेखहरूमा पाइने 'स्वामि' उपनाम भएका व्यक्ति नामहरूलाई पनि हामीले बाहुन भनेर तोक्ने साहस गर्न सकेका छैनौं । ई. ५४५ मितिको मृगस्थली शिवलिंग अभिलेखमा चर्चित 'खुडुस्वामि' लाई^{२२} ज्ञानमणि नेपालले 'पक्का बाहुन' माने पनि^{२३} हामीले त्यस नामलाई बाहुन उदाहरणको रूपमा स्वीकार गर्न सकेका छैनौं । स्वाम्यन्त पाइएका लिच्छविकालका अन्य व्यक्ति नामहरूलाई पनि स्पष्ट प्रमाणको अभावमा हामीले बाहुनका रूपमा लिन नसकेका अरु उदाहरण पनि छन् । ई. ६३१ तिरको पशुपति छत्रचण्डेश्वर अभिलेखमा उल्लिखित वारह स्वामि^{२४}, ई. ६४५ को देउपाटनको अभिलेखमा चर्चित रामस्वामि^{२५} र ई. ६४७ को देउपाटन अभिलेखमा चर्चित मधुसूदन स्वामि^{२६} हरूलाई माथि चर्चित धारणाअनुसार बाहुनका रूपमा स्वीकार गर्न सकिएको छैन ।^{२७}

१.३ बसोबास क्षेत्र

प्राचीन कालमा नेपाल राज्य कत्रो थियो र कहाँ कहाँसम्म फैलिएको थियो भन्ने बारेमा स्पष्ट रूपले केही भन्न सकिएको छैन । तर मानदेव प्रथमको चाँगुनारायण अभिलेखले बताएअनुसार ती राजाले गण्डकीपारि रहेको मल्लपुरी र पूर्वतर्फका सामन्तहरूलाई कज्याएर केन्द्रीय शासनअन्तर्गत राखेको भन्ने सन्दर्भ परेकोले^{२८} त्यस समयको नेपाल कम्तीमा पनि सप्तगण्डकी र सप्तकोशी

२१ नेपाल निरुक्त, पृ. ९१-९२

२२ वज्राचार्य, पृ. १७५

२३ नेपाल निरुक्त, पृ. १०१

२४ वज्राचार्य, पृ. ४२७

२५ पूर्ववत्, पृ. ४७२

२६ पूर्ववत्, पृ. ४७५

२७ पूर्ववत्, पृ. ५९५ मा चाँगुमा पाइएको ई. ८४७ मितिको अभिलेखमा कुमारस्वामिको सन्दर्भलाई पनि माथि चर्चित धारणाअनुसार स्वीकार गरिएको छ ।

२८ पूर्ववत्, पृ. १२

क्षेत्रसमेतले निर्मित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । तर उपरोक्त विस्तृत भूखण्डभित्रका बसोबास क्षेत्रबारे थाहा पाइने स्रोतको अभाव हुनाले लिच्छविकालका राजा र प्रजाले लेखाइ राखेका अभिलेखहरूको स्थितिबाट भने पूर्वमा दुम्जादेखि यता^{२९} र पश्चिममा गोर्खासम्म^{३०} ठाउँ ठाउँमा बसोबास क्षेत्र रहेको तथा काठमाडौं उपत्यका र त्यस नजीकका सेरोफेरोमा मानव बसोबास खास भएको अभिलेख प्रमाणहरूले बताएका छन् ।

माथिका संक्षिप्त विवरणबाट लिच्छविकालीन नेपाली समाजबारे आज जे जति थाहापाइन्छ त्यो काठमाडौं उपत्यका र त्यसैका नगीचका सेरोफेरोमा व्यवस्थित सामाजिक अवस्था हो भनेर हामीले बुझ्नु परेको छ ।

अभिलेख प्रमाणहरूको स्थिति तथा आन्तरिक विषयवस्तुको आधारमा लिच्छविकालमा बाहुनहरूको बस्ती क्षेत्रबारे तल संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ । यस विषयको चर्चा व्यवस्थिति रूपले गर्नका लागि प्रथमतः यस शीर्षकलाई दुई भागमा विभाजित गरिन्छ- काठमाडौं उपत्यकाभित्र र काठमाडौं उपत्यका बाहिर ।

१.३.१ काठमाडौं उपत्यका भित्र

काठमाडौं उपत्यकाभित्र निम्न ७ क्षेत्रहरूमा बाहुनहरूको बस्तीका विशेष लक्षण र प्रमाण पाइएका छन् :

- (१) पश्चिमी क्षेत्र
- (२) दक्षिणकोलीग्राम क्षेत्र
- (३) हाँडीगाउँ-नक्साल क्षेत्र
- (४) देउपाटन क्षेत्र
- (५) पाटन क्षेत्र
- (६) लेले र
- (७) लुभू

१.३.१.१ पश्चिमी क्षेत्र

काठमाडौं उपत्यकाको पश्चिमी क्षेत्रका थानकोट, चौकीटार,

२९ पूर्ववत्, पृ. ३७७

३० पूर्ववत्, पृ. ५७८

बलम्बु, किसिपिडी र सतुंगल इलाकामा प्राप्त ८ प्रशासनिक अभिलेखहरूमा स्थानीय जनतालाई सम्बोधन गर्दा 'ब्राह्मण लगायत' भन्ने थैगो परेको कारणले^{३१} उक्त क्षेत्रमा बाहुनहरूको विशेष बसोबास रहेको मानिएको हो ।

१.३.१.२ दक्षिणीकोलीग्राम क्षेत्र (काठमाडौं)

काठमाडौं महाबौद्धमा पाइएको बाराही मूर्तिको पादपीठ अभिलेखमा 'ब्राह्मण शकभट्टका छोरा.....' उल्लेख भएकोले^{३२} यो भेकमा एक बाहुनको बस्ती रहेको बुझिन्छ ।

भीमार्जुनदेव र जिष्णुगुप्तको काठमाडौं लगनटोल यंगालहिटीको अभिलेख 'दक्षिणकोलीग्राम' का बासिन्दा ब्राह्मण र मुखियालगायतलाई सम्बोधन गरेर प्रसारित गरेको पाइन्छ ।^{३३} यस सन्दर्भबाट वर्तमान काठमाडौं शहरको दक्षिणी क्षेत्रमा लिच्छविकालमा बाहुनहरूको केही बस्ती रहेको थाहापाइन्छ । उक्त लगनटोलमै पाइएको शिवदेव द्वितीयको ई. ६९५ मितिको अभिलेखमा ती राजाले आफ्ना माता-पिता तथा आफ्नो कल्याणको लागि शिव देवेश्वर महादेवको मन्दिर बनाएको र त्यो मन्दिर टूटफूट भएमा बनाउनका लागि वैद्यग्राम नामको एक गाउँ वशपशुपत सम्प्रदायका आचार्यहरूलाई दान दिएको विवरण लेखिएको छ ।^{३४} पाशुपत सम्प्रदायका आचार्यहरू प्रायः बाहुन जातिकै हुन्थे भन्ने देखिएकोले एक पाशुपत सम्प्रदायमा संलग्न बाहुन आचार्यहरूको बसोबास पनि यतैतिर रहेको अनुमान गरिएको छ ।^{३५}

१.३.१.३ हाँडीगाउँ-नक्साल क्षेत्र

हाँडीगाउँ-मालीगाउँ-टंगाल क्षेत्रमा लिच्छविकालका प्रसिद्ध दरबारहरू मानगृह र कैलासकूट भवन बनेको विश्वास

३१ पूर्ववत, पृ. ९१, १४५, १८७, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३

३२ पूर्ववत, पृ. ५८२

३३ पूर्ववत, पृ. ४२३

३४ पूर्ववत, पृ. ५१४-१५

३५ लगनटोल नजीकै अवस्थित ब्रह्मटोलको पुरानो नाउँ ब्राह्मण टोल नामको सम्बन्धमा लिच्छविकालसम्म पुग्नसक्ने उक्त प्रमाणहरूले बताएको हुन सक्ने देखिन्छ ।

गरिन्छ । त्यस्ता दरबारहरूसँग बाहुनहरूको सम्पर्क रहनु स्वभाविक छ यद्यपि यस कुराको लिखित प्रमाण पाइएका छैनन् । अंशुवर्माले आफ्नो दरबार कैलासकूट भवनबाट प्रसारित ई. ६०८ मितिको हाँडीगाउँ डबलीको अभिलेखमा बाहुनहरूलाई १ पुराण (चाँदीको सिक्का) भेटी दिने व्यवस्था गरेको उल्लेख छ ।^{३६}

नक्सालको ई. ७३३ तिरको ज्यादै खिइएको अभिलेखमा 'तैत्तिरीशाखागोष्ठीभूमि' को उल्लेख भएको छ^{३७} जसले कृष्णयजुर्वेदको तैत्तिरी शाखासँग सम्बद्ध गरेको बुझिने हुँदा उपरोक्त प्रकारका बाहुनहरूको बस्ती यता रहेको मान्न सकिन्छ । नक्साल भगवतीबहाल अगाडि रहेको जलद्रोणीको ई. ६५४ मितिको अभिलेखमा जलद्रोणी निर्माण गर्ने उद्देश्यको रूपमा 'बाहुनलगायत दुनियाँहरूको त्रिकालस्नान र विधिपूर्वक नुहाइ-धुवाईको काम चलोस्' भन्ने व्यक्त गरिएको देख्दा^{३८} यो भेकमा बाहुनहरूको बस्ती रहेको सिद्ध हुन आएको छ ।

१.३.१.४ देउपाटनको क्षेत्र

लिच्छविकालका धेरै अभिलेख पाइने महत्त्वपूर्ण पुरातात्विक एवं सांस्कृतिक केन्द्रको रूपमा देउपाटन रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा पाइएका अभिलेखहरूमध्ये ४ ओटा बाहुनहरू आफैले लेखाइ राखेका र २ ओटामा बाहुनसम्बन्धी अभिलेख उल्लेख पाइएको छ ।

देउपाटन भेकमा बाहुनले लेखाइ राखेको पहिलो अभिलेख पशुपति आर्यघाटको प्रस्तर पृथ्वीमण्डलको ई. ५३० मितिको हो जुन ब्राह्मण पुण्यगोमिले स्थापना गरेका भनिएको छ^{३९} ।

पशुपतिनाथको आँगनमा रहेका ई. ६३१ तिरका २ अभिलेखहरूले पशुपति क्षेत्रमा मुण्डन्त्रालिकपाशुपत सम्प्रदायमा लागेका

३६ पूर्ववत्, पृ. ३२१

३७ पूर्ववत्, पृ. ५६७

३८ पूर्ववत्, पृ. ४७९

३९ ब्राह्मणपुण्यगोमिना स्वपुण्याप्यायनाय पार्त्विशिला स्थापिता।

पूर्ववत्, पृ. १४१

जोगी - आचार्यहरूको संगठन (पर्षद) र त्यसका मुख्य आचार्य भगवत्प्रनर्द्धनप्राणकौशिकको बारेमा सूचना दिएका छन् ।^{४०} आचार्य भनिएका ती सबै बाहुन जातिका रहेका र पाशुपत सम्प्रदायमा लागेका भन्ने उक्त सन्दर्भबाट बुझ्न सकिन्छ । ती पाशुपत-आचार्यहरू पशुपति क्षेत्रमै बसोबास गर्दथे भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

देउपाटनमा पाइएको ई. ६४५ को अभिलेखमा ब्राह्मण विश्वसेनकी पत्नी सुवर्णगोमिनीले एक 'दानपाशुपताचार्य' दक्षिणतिलडुकलाई केही भूमि दान दिएको विवरण लेखिएको छ ।^{४१} उक्त विवरणबाट गृहस्थ बाहुन विश्वसेन र उनकी पत्नी तथा उनीहरूले सम्मान गरिएका दान पाशुपत सम्प्रदायका आचार्य दक्षिणतिलडुक पनि बाहुन रहेका र उनीहरूको बासस्थान पशुपति क्षेत्र रहेको मान्न सकिने देखिन्छ ।

देउपाटन वा पशुपति क्षेत्रमा पाशुपत र ब्राह्मणहरूको घनिष्ठ सम्बन्धलाई अझ स्पष्टीकरण गर्ने अर्को अभिलेख प्रमाण ललितपुर गैँडीधारामा पाइएको छ र त्यसमा पशुपतिमा बाग्मतीको पूर्वी किनारा क्षेत्रमा स्थापित भगवान् वज्रेश्वरको मण्डली (मठ) मा वार्षिक पूजाको अवसरमा पाशुपत र ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउने भन्ने विवरण लेखिएको छ ।^{४२} ई. ६५९ मितिको सो अभिलेखले सो क्षेत्रसँग दुइ किसिमका बाहुनहरूको घनिष्ठता बताएको कुरा माथिको विवरणबाट स्पष्ट हुन्छ । पाशुपत सम्प्रदायमा दीक्षित हुने पनि प्रायः बाहुन नै हुने र सो बाहेक अर्काथरी बाहुनको पनि त्यहाँ चर्चा भएको छ । पाशुपतहरू त वज्रेश्वर मण्डली (मठ) मै बसोबास गर्ने गर्थे भन्ने बुझ्न सकिन्छ तर चर्चित बाहुनहरू देउपाटन क्षेत्रमा गृहस्थ बासिन्दा नै थिए भनेर निश्चय गर्न भने सकिँदैन ।

४० पूर्ववत, पृ. ४२६-२७, ४२९

४१ पूर्ववत, पृ. ४७२

४२ पूर्ववत, पृ. ४८२

१.३.१.५ पाटन क्षेत्र

ललितपुर शहरभित्र खपिँछेमा पाइएको ई. ५३० मितिको अभिलेखले लिच्छविकालमा उक्त इलाकातिर कम्तीमा ४ बाहुन गृहस्थ परिवारको बसोबास भएको बताएको छ।^{४३} महर्षि वैशम्पायनका भक्तहरू याज्ञिक विप्रसेन, ध्रुवसेन, वृद्धिषेण (सेन) र याज्ञिक वेदभट्टहरू उनै महर्षिको पूजा-आजाको व्यवस्थाको लागि जग्गा गुठी राखेको विवरण सो अभिलेखमा लेखिएको छ। उक्त चारै जनाको बसोबास अभिलेख रहेको ठाउँकै नजीक हुनुपर्ने अनुमान गरिएको छ।

ललितपुर क्षेत्रमा बाहुनहरूको बसोबासको चर्चा गर्दा शहरको दक्षिणतर्फ अवस्थित सुनागुठीको पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ जहाँबाट प्राप्त ई. ६९७ मितिको अभिलेखमा^{४४} त्यस क्षेत्रका बासिन्दा बाहुनहरूको उल्लेख गरिएको छ।

१.३.१.६ लेले

काठमाडौं उपत्यकाको दक्षिण-पश्चिम कुनातर्फ अवस्थित लेलेमा पाइएको ई. ६०४ को मितिको अभिलेखमा 'लेम्बटीद्रंग' इलाकाभित्रका गोष्ठी (गुठी) संस्थाका स्वामित्वमा रहेका जग्गा जमीनको चर्चा गर्दा बाहुनसम्बन्धी ३ संस्थाहरूको नामोल्लेख भएको छ- भगवद् वासुदेवब्राह्मणगोष्ठी, ब्राह्मणगोष्ठी र ब्राह्मणसानात्थ्यगोष्ठी^{४५}। यसरी ३ गोष्ठी संस्थाहरूको उल्लेख उक्त स्थानको सन्दर्भमा देखिनाले त्यहाँ बाहुनहरूको विशेष बसोबास रहेको बुझ्न गाह्रो पर्दैन।

१.३.१.७ लुभू

लुभूमा पाइएको ई. ६५९ तिरको अभिलेखमा^{४६} हंसगृहद्रंगभित्रका लोकपालस्वामि विष्णुको मन्दिरको पर्वसम्बन्धी विस्तृत विवरण लेखिएकोमा सो पर्वहरूका व्यवस्थापन (मर्यादा) कर्ताका रूपमा 'कुलपति' को उल्लेख भएकोमा त्यो पदवीधारी सो मन्दिरका

४३ पूर्ववत्, पृ. १८२

४४ पूर्ववत्, पृ. १३८

४५ पूर्ववत्, पृ. २८३

४६ पूर्ववत्, पृ. ४८६

मुख्य पुजारी हुनुपर्ने अनुमान गरिएको छ । उक्त देवताको पर्व पूजामा बाहुनहरूले शान्ति स्वस्ति (शान्त्युदकं) गर्ने तथा भोजमा पनि चर्चित बस्तीका बाहुनहरूलाई शामिल गराउने भन्ने उल्लेख अभिलेखमा भएकोले यो क्षेत्रमा बाहुनहरूको केही मात्रामा बसोबास रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

१.३.२ काठमाडौं उपत्यका बाहिर

काठमाडौं उपत्यकाबाहिर बाहुनको बस्ती रहेको थाहा पाइने एकमात्र ठाउँ नुवाकोट हो । त्यहाँ पाइएको ई. ५६३ मितिको सरकारी अभिलेखमा स्थानीय बासिन्दालाई सम्बोधन गर्दा 'बाहुनलगायत' (ब्राह्मणपुरस्सरान्) को थेंगोको प्रयोग भएकोले^{४७} लिच्छविकालमा नुवाकोटमा बाहुनहरूको प्रवेश भैसकेको बुझ्न सकिन्छ ।

१.४ सामाजिक पूर्वाधार

लिच्छविकालभन्दा अघिको नेपालको सामाजिक अवस्थाबारे थाहा पाउने स्रोतसामग्रीको अभाव छ र यस कारणले नेपाली समाजको आदिम अवस्थाको चित्र लिच्छविकालकै अभिलेखहरूले नै प्रस्तुत गरेको मान्नु परेको छ । यस विषयमा यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

सामाजिक सिद्धान्तको स्रोत

मानदेव प्रथमको केलटोल काठमाडौंको अभिलेखबाट लिच्छवि राजाहरू राज्यशासनको सिद्धान्तको स्रोतको रूपमा वेद र धर्मशास्त्रहरूलाई मान्दथे भन्ने बुझिन्छ । किनभने त्यसमा मानदेवलाई 'वेद र धर्मशास्त्रमा विधान गरेबमोजिम धर्म कर्म गर्ने' (तेनेदं श्रुतिधर्मशास्त्राविहितां धर्म क्रियाङ्कुर्वता) भनिएको छ ।^{४८} यो सिद्धान्त नेपालको इतिहासभरि अनेकन् रूपमा कायम भएको पाइन्छ ।

लिच्छविकालका शासकहरूले एकातिर पूर्वोक्त रूपको सिद्धान्त स्वीकार गरेको पाइन्छ भने उनीहरूले आफ्नो राज्यका बासिन्दा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूका धर्मशास्त्रहरूलाई पनि राज्यशासनको अर्को महत्त्वपूर्ण स्रोतको रूपमा स्वीकार गरेको थाहापाइन्छ ।

^{४७} नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ३ (परिशिष्ट) ।

^{४८} पूर्ववत्, पृ. ७१

लिच्छविकालका कतिपय राजाहरूले बौद्ध विहारहरू स्थापना गर्ने र बौद्धहरूका धार्मिक गतिविधिलाई सहयोग पुग्ने वातावरण बनाएको देख्दा यो कुरो स्पष्ट हुन आउँछ । तत्कालीन राष्ट्रका बाँकी समुदायहरू उक्त दुवै पद्धतिबाहिर रहेका र उनीहरूको जीवन पद्धतिको स्रोत अलिखित वा श्रुतिपरम्परा रहेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन । पूर्वोक्त लिखित र अलिखित परम्परावादी समुदायहरूको आपसी सम्बन्धका विभिन्न चरणहरू नेपालको इतिहासमा निर्माण भएका पाइन्छन् ।

लिच्छविकालमा वेद र धर्मशास्त्र राज्यका सैद्धान्तिक स्रोतका रूपमा रहेको र त्यसका आशिक अपवादको माथि चर्चा गरियो । त्यही सिद्धान्तको पालना परवर्ती कालमा पनि गरिन्थ्यो भन्ने कुराका लक्षण धेरै पाइन्छन् । तर कहिले काहीँ शासकहरूले त्यस सिद्धान्तको पुनः समर्थनमा स्पष्ट धारणा व्यक्त गर्नुपर्ने अवस्था आएको देखिन्छ । मध्य लिच्छविकालका अंशुवर्मा र अन्तिमतिरका शिवदेव द्वितीयले आफ्ना केही अभिलेखमा त्यस्ता अभिव्यक्ति दिएको पाइन्छ । अंशुवर्माले ई. ६०७ (संवत् ३१) मितिको टिष्टुङ भटुवाल र मिति खिइएको टिष्टुङ अभिलेखमा आफ्नो विशेषणको रूपमा 'आर्यमर्यादा-वर्णाश्रमव्यवस्थाका बन्देजलाई ननाघेको' (अनतिवृत्तार्यमर्यादासेतुः) भनी लेखिएको पाइन्छ ।^{४९} शिवदेव द्वितीयले पनि आफ्ना दुइ अभिलेखहरूमा अंशुवर्माका जस्तै विशेषण लेखाएको पाइन्छ । उनको भृंगारेश्वरको ई. ६९७ को अभिलेखमा ती राजाको विशेषणको रूपमा 'वर्णाश्रमसम्बन्धी स्थितिबन्धेज राम्ररी बाँधेका' (सुविहित वर्णाश्रमा स्थितिः) भनी लेखिएको छ ।^{५०} तिनै राजाको बलम्बूको ई. ७०५ को अभिलेखमा उनको विशेषणकै रूपमा 'सम्पूर्ण वर्णाश्रम व्यवस्था राम्ररी लागू गरेका' (सम्यग्रविरचितसकलवर्णाश्रमिव्यवस्थः) भनी लेखिएको छ ।^{५१}

जयदेव द्वितीयको ज्ञानेश्वर अभिलेखमा न्याय निसाफ गर्दा 'स्मार्तशास्त्र' अथवा धर्मशास्त्रहरूको आधारमा गरिने भन्ने उल्लेख

४९ पूर्ववत्, पृ. ३०९, ३११

५० पूर्ववत्, पृ. ५१९

५१ पूर्ववत्, पृ. ५३०

भएकोले^{५२} माथि चर्चित कुरालाई थप समर्थन हुन आएको देखिन्छ । लिच्छविकालमा धर्मशास्त्रबमोजिम वर्णाश्रम व्यवस्थाको पालना गर्दै राज्य सञ्चालन गर्ने लक्ष्य राख्ने गरिएको भन्ने माथिको चर्चाबाट स्पष्ट भए पनि आश्रमव्यवस्थाको स्थिति स्पष्ट नभएको तर वर्णव्यवस्था भने लागू गराउन शासकहरू विशेष सतर्क रहन्थे भन्ने प्रमाणहरूले औल्याएका छन् । जातिअनुसार जीविका भन्ने लक्ष्य रहेको वर्णव्यवस्था पद्धति कायम गर्न लिच्छविकालमा 'भट्टाधिकरण' नामको अदालत नै स्थापित रहेको थाहापाइन्छ ।^{५३}

१.५ उत्पत्ति

लिच्छविकालका अभिलेखहरूले बाहुन जातिको चर्चा विभिन्न रूपमा गरे पनि तिनीहरूको परिचय पाउन गाह्रो छ । कतिपय अभिलेखहरूमा ब्राह्मण भनेको वा स्पष्ट बाहुनका लक्षण मिल्ने व्यक्ति नामहरूबाट पनि उनीहरूको उत्पत्ति स्थल पत्ता लाउन नसकिने र कतिपय उदाहरणमा परिस्थितिजन्य साक्ष्यहरूको आधार लिएर केही परिचय दिने प्रयास यहाँ गरिएको छ ।

लिच्छविकालमा बाहुनको अवस्था बताउने ज्यादै महत्त्वपूर्ण अभिलेख ई. ५३० मितिको पाटन खपिँछेको हो जसमा ४ जना बाहुनहरूले महर्षि वैशम्पायनको वार्षिक पूजाको निमित्त भूमि गुठी राखेको विवरण लेखिएको छ ।^{५४} त्यस अभिलेखमा ४ जना जजमान मध्ये २ जना 'याज्ञिक' परिचयसाथ देखिन्छन्- याज्ञिक त्रिसेन र याज्ञिक वेदभट्ट । यज्ञ गर्ने र गराउनेलाई याज्ञिक भन्ने अर्थ गरेमा उनीहरूको यज्ञसम्बन्धी विशेषज्ञता स्पष्ट हुन्छ तर त्यतिबाट मात्रै उनीहरूको उत्पत्तिस्थल जान्न सकिने अवस्था देखिँदैन । महर्षि वैशम्पायनलाई विशेष श्रद्धा गर्ने ती बाहुनहरूको सम्पर्क वा उत्पत्तिस्थल भारतमा कतातिर थियो भन्ने भारतका समकालीन र पूर्वकालीन स्रोतसामग्रीहरूसँग तुलना गरेर मात्र निर्णय गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५२ पूर्ववत, पृ. ५७३

५३ पूर्ववत, पृ. ३०, २९०

५४ पूर्ववत, पृ. १३८

माथि चर्चित मितिकै समकालिक ई. ५३० मितिको आर्यघाट पशुपतिको 'पार्थिवशिला' को अभिलेखका जजमान ब्राह्मण पुण्यगोमि रहेको थाहापाइन्छ।^{५५} पुण्यगोमिले 'सर्वदण्डनायक' का पाउको अनुग्रह पाएको भनेर त्यस कालका शक्तिशाली व्यक्ति रविगुप्तसँग घनिष्ठता देखाएको कारण के हुन सक्दछ, बुझ्न सकिएको छैन। तर यहाँनिर अलिकति अनुमान गरेर हेर्ने हो भने केही तथ्य मननीय लाग्दछ। यस समयतिर उदीयमान राजनीतिक शक्तिका मूल पुरुष अनुपरम गुप्तकी पत्नी आभीरीले आफ्नो ई. ५४० मितिको पशुपतिको अभिलेखमा आफ्नो थरको रूपमा 'गोमिनी' लेखाएको पाइनाले^{५६} अनुपरमगुप्तका पनाति^{५७} जिष्णुगुप्तले आफ्नो ई. ६३३ मितिको थानकोटको अभिलेखमा मानगुप्त गोमीलाई आफ्ना जेठा बराजु भन्ने परिचय दिएको देख्दा^{५८} माथि चर्चित आभीरीले आफ्नो माइतपट्टिको थरको रूपमा 'गोमिनी' लेखाएको भन्ने सम्भावना हटाएको छ। यति चर्चा गर्ने तात्पर्य क्षेत्रीयहरूको एक वर्ग 'गोमि' को रूपमा परिचित थियो भन्ने हो। यसका अन्य उदाहरणहरू पनि लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा उपलब्ध छन्। यसरी क्षेत्रीय जातिलाई प्रयोग गरिने 'गोमी' पदवी माथि चर्चित बाहुन जातिलाई पनि दिइएको पाइने तथ्यले बाहुन-क्षत्री सम्मिलित यो एक सामाजिक समूह वा वर्गको रूपमा रहेको अनुमान गर्न सकिने देखियो।

पूर्वोक्त 'गोमी' पदवी गोपालनको परम्परासँग सम्बन्धित भएर स्वरूपिन हुन गएको देखिन्छ र यसको सांस्कृतिक सामाजिक सम्बन्ध गोपालराजवंशावलिमा चर्चित प्राग् इतिहासकालका 'गोपाल' हरूको नेपाल प्रवेशको घटनासँग सम्बन्धित रहेको मान्न सकिन्छ। यस विषयको विस्तृत विश्लेषणको निमित्त बढी खोजीको आवश्यकता देखिएको छ।

५५ पूर्ववत्, पृ. १४१

५६ पूर्ववत्, पृ. १७०

५७ पूर्ववत्, पृ. १७३

५८ पूर्ववत्, पृ. ४३४

देउपाटनको ई ६४५ मितिको अभिलेखमा पनि ब्राह्मण विश्वसेन र उनकी पत्नी सुवर्ण गोमिनीको नामोल्लेख भएको पाइन्छ।^{५९} यो गोमी बाहुन दम्पतिको तुलना माथि चर्चित पुण्यगोमीसँग गर्न सकिन्छ। दुवै गोमी-बाहुन परिवार पशुपतिनाथ मन्दिरको सेरोफेरोमा सांस्कृतिक रूपले सक्रिय देखिएका छन्। अर्कोतिर क्षत्रिमाणी-गोमिनी आभीरी पनि पशुपति क्षेत्रमा सांस्कृतिक रूपले सक्रिय देखिएकी भन्ने माथि चर्चा गरिएको छ।

माथि चर्चित ब्राह्मण विश्वसेनको परिचयको रूपमा 'शालङ्कावास्तव्य' भनिएकोमा सो सन्दर्भको विश्लेषण गर्न खोज्दा केही तथ्यबारे विचार गर्न सकिन्छ। उक्त 'शालङ्का' विश्वामित्र गोत्रान्तर्गत १ गोत्र जसका वैश्वामित्र, शालङ्कायन र कौशिक प्रवर हुने पाइनेसँग तुलना गर्न सकिन्छ।^{६०} त्यही शालङ्काको तुलना भारत काँगडा क्षेत्रमा ऐतिहासिक कालमा अवस्थित 'शालंकायन' नामको संघ-राजन्य राज्यको नामसँग गर्न सकिन्छ।^{६१} विश्वसेनको सम्बन्ध कुन पक्षसँग थियो भन्ने निर्णय गरिहाल्न गाह्रो छ। पछिल्लो तथ्यको पृष्ठभूमिमा विश्वसेनको उत्पत्ति स्थल काँगडा क्षेत्र हुन सक्ने देखिन्छ।

लिच्छविकालको बाहुन समुदायमा एक विशिष्ट खालको बाहुन तत्त्वको प्रवेश रहेको एक प्रमाण काठमाडौं महाबौद्धनिर गणेश मन्दिरभित्र राखिएको बाराही मूर्तिको खण्डित अभिलेख हो जसलाई ई. ५०६-५३२ को बीचको ताकाको लिपिमा लेखिएको मानिएको छ।^{६२} सो खण्डित अभिलेखमा 'ब्राह्मण शकभट्टका छोरा' पाठ भने पढ्न सकिएको छ। यो सन्दर्भले विशेष खालका सूर्यपूजक शाकद्वीपी अथवा पर्सियन (ईरानी) बाहुनको^{६३} तत्कालीन अवस्थालाई बताएको मान्न सकिने देखिएको छ। वराहामिहिरले बृहत्संहितामा सूर्य मन्दिका पुजारी राख्नुपर्ने भनेर उल्लेख गरेका 'मग' नै शाकद्वीपी बाहुन मानिएका हुनाले लिच्छविकालमा स्थापित सूर्यमन्दिरका पुजारीको रूपमा यस्ता शक बाहुनहरूको आगमन वा प्रवेश भएको

५९ पूर्ववत, पृ. ४७२-७३

६० सत्कर्मरत्नावली, भाग-२, पृ. ५

६१ डा. वासुदेव शरण अग्रवाल, पाणिनिकालीन भारतवर्ष, पृ. ४५७-५८

६२ वज्राचार्य, पृ. ५८२

६३ R.G. Bhandarkar, Vaisnavism Saivism and Minor Religious Systems, P. 153

हुनुपर्ने देखिन्छ । यस तथ्यको विश्लेषण तथा त्यस्ता बाहुनहरूको प्रस्थान र आगमन विन्दुहरूबारे थाहा पाउन भारतका तत्कालीन स्रोतहरूको तुलनात्मक अध्ययन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

अहिलेसम्म गरिएको चर्चामा लिच्छविकालीन नेपालमा 'भट्ट' पदवीधारी बाहुनहरूको उल्लेख भएकोमा त्यस्तो एक थप उदाहरण देउपाटन जयवागीश्वरी मन्दिरभित्रको मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको अभिलेखले देउपाटनको छ जुन ज्यादै खिइएको भए पनि 'गुहसोम..... इहवृद्धिस्य कृतिः' पाठ पढ्न सकिएको छ ।^{६४} सो अपूरो नामलाई ज्ञानमणि नेपालले गुहसोम भट्टको रूपमा लिनु भएबाट एउटा अर्को भट्ट बाहुनको उदाहरण थपिन आएको छ ।^{६५} मिति खण्डित सो अभिलेखलाई लिपिको आधारमा ई ६०४-६२० बीच तिरको हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ ।

लिच्छविकालका कतिपय अभिलेखहरूबाट पाशुपत र पाशुपताचार्यहरूको उल्लेख पाइनेमा यस्तो पहिलो सन्दर्भ ई ६३१ तिरको अभिलेखमा मान्न सकिने पशुपति छत्रचण्डेश्वर त्प्रनर्दनप्राणकौशिकले भगवान् छत्रचण्डेश्वरको नाउँको गाउँमा रहेको हिटी धारा (प्रणालीका) को टुटफुट भएमा मर्मत गर्ने जिम्मा 'मुण्डश्रंखलिकपाशुपताचार्य' हरूको 'पर्षद'लाई केही भूमि दिइएको कुरा लेखिएको छ ।^{६६} अघिल्लो सन्दर्भका आचार्यलाई 'कौशिक' भनिएको तुलना पाशुपत सम्प्रदायका संस्थापक नकुलीशका ४ मुख्य शिष्यमध्ये 'कुशिक' सँग गर्न सकिने देखिन्छ ।^{६७} ई ३८१ को मथुराको अभिलेखमा पाशुपत आचार्यकै सन्दर्भमा आचार्य कुशिकको शिष्य परम्पराको उल्लेख पाइएकोले^{६८} पूर्वोक्त प्रनर्दनप्राणकौशिकको उत्पत्ति मथुरातिरबाट हुन सक्ने देखिएको छ ।

१.६ बाहुनहरूको नेपाल आगमनका कारण

आफ्नो पुर्ख्यौली थलो छोडेर एकलै वा सानो-ठूलो समूह बनाएर

६४ वज्राचार्य, पृ. ५८३

६५ नेपाल निरुक्त, पृ. १३४

६६ वज्राचार्य, पृ. ४२६-२७

६७ Vaishnavism Savism and Minor religious Systems, P. 116

६८ नेपालको धार्मिक इतिहास, पृ. ४३-४४

नजीक वा टाढाका देशमा स्थायी वा अस्थायी बसाई सार्ने चलन मानव सभ्यताको एक महत्त्वपूर्ण लक्षण हो र त्यही पृष्ठभूमिमा लिच्छविकालमा नेपालभित्र बसोबास गरिरहेका बाहुनहरूको बारेमा पनि भन्न सकिन्छ । बाहुनहरूको बसाई सराईका कारणहरूमा अन्यान्य सामाजिक वर्गहरूमा जस्तै-सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक-प्रशासनिक र धार्मिक कारणहरू हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यी सबै पक्षहरूको सिद्धान्तको आधारमा लिच्छविकालका बाहुनहरूको नेपाल आगमनका विभिन्न चरणहरूको बारेमा परिकल्पना गर्ने काम समय र श्रमसाध्य छ र स्रोतसामग्रीको अल्पता र अस्पष्टताको कारण त्यो त्यति सम्भव पनि देखिँदैन । माथि चर्चित कारणहरूमध्ये दुई प्रशासनिक र धार्मिक कारणको भने पहिचान गर्न सकिने देखिन्छ । धर्मशास्त्रबमोजिम न्याय सम्पादन गर्ने तत्कालीन राज्यको नीतिअनुसार धर्मशास्त्रका विशेषज्ञ बाहुनहरूको धेरै आवश्यकता हुँदा बाहिरबाट त्यस्तो जनशक्तिलाई बोलाएर राख्नुपर्ने अवस्था त्यति खेर रहेको हुन सक्दछ । प्रशासन सञ्चालनको निमित्त विभिन्न स्तरका शिक्षित जनशक्ति तयार पार्ने काममा पनि उच्च शिक्षित बाहुनहरूको आवश्यकता परेको हुन सक्दछ ।

लिच्छविकालीन अभिलेखहरूले जस्तो किसिमको धार्मिक अवस्था प्रकट गर्न खोजेको छ त्यसबाट कर्मकाण्डी बाहुनहरूको धेरै आवश्यकता परेको देखिन्छ । यस कुराको चर्चा गर्दा वराहमिहिरको बृहत्संहिताको त्यो कथनको सम्झना गर्न सकिन्छ जसअनुसार देवता र मन्दिरको स्थापना सम्बद्ध देवताका खास किसिमका वा सम्प्रदायवादी बाहुनहरूबाट मात्र गरिनुपर्दछ ।^{६९} सो सिद्धान्तअनुसार विष्णुको प्रतिष्ठा भागवत अथवा वैष्णव, सूर्यको प्रतिष्ठा मग ब्राह्मण, शिवको प्रतिष्ठा खरानी घस्ने ब्राह्मण, मातृकाहरूको प्रतिष्ठा मण्डलक्रम जान्ने ब्राह्मण र ब्रह्माको प्रतिष्ठा ब्राह्मणबाट गराउनुपर्दछ । जो व्यक्ति जुन देवताको परम उपासक हुन्छ उसैले सम्बद्ध देवतासम्बन्धी काम गर्नुपर्दछ ।

६९ विष्णोर्भागवतान् मगांश्च सवितुः शम्भोः सभस्मद्विजान् । मातृणामपि मण्डलक्रमविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः ।..... ये य देवमुपाश्रिताः स्वविधिना तैस्तस्य कार्या क्रिया ॥ बृहत्संहिता, अध्याय ६०, श्लोक १९ ।

बृहत्संहिताले प्रतिनिधित्व गरेको उक्त सिद्धान्तको पालना प्रायः हुने गरेको पाइनाले लिच्छविकालको अवस्थामा पनि पालना हुने गरेको मान्न गाह्रो पर्दैन । लिच्छविकालका अभिलेखहरूले त्यस समयमा थुप्रै शिव, विष्णु, देवी र सूर्यका मन्दिरहरूको अस्तित्व बताएको हुनाले ती मन्दिरहरूको स्थापनादेखि नै दैनिक र पर्व पूजा आदि कामको लागि देवताअनुसारका बाहुनहरूलाई संलग्न गराइएको हुनुपर्ने देखिन्छ । तत्कालीन अभिलेखहरूमा यस पक्षबारे कुनै स्पष्ट विवरण दिएको छैन तर तत्कालीन एक अभिलेखमा उल्लिखित ब्राह्मण शकभट्टको उदाहरणले यस परिस्थितिको स्पष्टीकरण गरेको देखिन्छ । वर्तमान टेबहाल क्षेत्रमा ई ४८० मा सार्थवाह अथवा व्यापारीका नाइके गुहमित्रले भगवान् सूर्यको स्थापना गरेको अभिलेख पाइन्छ ।^{७०} उक्त मितिभन्दा केही पछिल्लो कालको एउटा अभिलेख उक्त टेबहालभन्दा केही उत्तरतर्फ महाबौद्धमा पाइएको अभिलेखमा 'ब्राह्मण शकभट्टका छोरा' भन्ने उल्लेख पाइएकोमा^{७१} ती शकभट्ट शाकद्वीपी वा मग बाहुन भन्ने बुझिएको र उनी माथि चर्चित सूर्यमन्दिरका पुजारीको काम गर्न ल्याइएका भन्ने अन्दाजी गर्न गाह्रो पर्दैन ।

१.७ वर्गीकरण

स्रोतसामग्रीको अल्पता भएपनि लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा उल्लिखित बाहुनसम्बन्धी सन्दर्भहरूको आधारमा तत्कालीन बाहुनहरूको मोटामोटी किसिमले वर्गीकरण गर्न सकिने देखिन्छ । यस्तो वर्गीकरणको परिकल्पना निम्न तालिकाअनुसार गर्न सकिन्छ :

१. देवलक वर्ग
२. शैव-पाशुपत उपासक
३. मग
४. स्मार्त

१.७.१ देवलक वर्ग

अमरकोशमा चर्चित 'देवल' पाशुपत र पाञ्चरात्र जस्ता तान्त्रिक र मूर्तिपूजामा ज्यादै लिप्त भई पूजाआजा गर्ने र त्यसैबाट

७० वज्राचार्य, पृ: ५९

७१ पूर्ववत्, पृ: ५८२

जीविकोपार्जन गर्नेलाई भनिएको मानिन्छ । त्यही कोशमा सो 'देवल' लाई शूद्रवर्गमा राखिएकोले तिनीहरूलाई शूद्रकक्षमा राख्ने गरिएको मानिन्छ ।^{७२} लिच्छविकालका अभिलेखहरूबाट थाहा पाइने स्थितिबाट शैव, पाशुपत, वैष्णव, शाक्त र सौर आदि सम्प्रदायहरू प्रचलित रहेको र तिनका पूजास्थल मन्दिरहरूको सूचना पाइन्छ भने तिनका पुजारीहरूको स्थिति अवश्य थियो यद्यपि त्यस्तो स्पष्ट सन्दर्भ पाइँदैन । पेशाको कारणबाट 'शूद्र' सरह भए पनि यस्ता बाहुनहरूको सामाजिक स्थिति खास 'शूद्र' हरू भन्दा अवश्य नै फरक हुने गर्दथ्यो भन्ने मान्न पनि गाह्रो छैन ।

देवल प्रकारका वैष्णव पुजारीहरूको अस्तित्वको संकेत गर्ने पाटन खपिँछेको ई ५३० मितिको अभिलेख हो जसमा महर्षि वैशम्पायनको वार्षिक पूजाको निमित्त ४ जना भक्तहरूले जमीन गुठी राखेको वर्णन गरिएको छ ।^{७३} कृष्णयजुर्वेदी महर्षि वैशम्पायनका भक्त उक्त ४ जना उक्त वेदको तैत्तिरी शाखाध्यायी रहेका र सो तैत्तिरी शाखाको सम्बन्ध पाञ्चरात्र वैष्णव सम्प्रदायसँग रहेको पाइएकोले^{७४} पाञ्चरात्र वैष्णवमार्गी देवलक बाहुनहरूको अस्तित्वको परिप्लवना गर्न सकिएको हो । उक्त तैत्तिरीशाखाको उल्लेख ई ७३३ तिरको नक्साल अभिलेखमा भएको पाइन्छ ।^{७५} एक विश्लेषणअनुसार हाँडीगाउँको सत्यनारायण मन्दिर र बुढानीलकण्ठ मूर्ति आदिमा पाञ्चरात्रवादी वैष्णवहरू पुजारी नियुक्त भएको हुनुपर्दछ जो धर्मशास्त्रीय लक्षणमा 'देवल' खालका बाहुनमा पर्दथे ।

७२ T.A. Gopinath Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Vol. 2, Pt. 1, pp. 7-78; मन्दिरका वैतनिक पुजारीहरूलाई 'शूद्र' सरह 'देवल (क)' मान्ने धारणा र विधिको विकास कसरी भयो यो अन्वेषणको विषय छ । 'देवल' लाई 'शूद्र' सरह मात्र हैन अस्पृश्य र छोएमा सचैल स्नान गर्नुपर्ने सम्मको धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तको विकास भएको चतुर्विंशतिमतको निम्न वचनबाट बुझ्न सकिन्छ:

चितिं च चितिकाष्ठञ्च यूपं चाण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥

७३ वज्राचार्य, पृ: १३८

७४ यस विषयमा विस्तृत अनुसन्धान आवश्यक रहेको छ ।

७५ पूर्ववत्, पृ. ५६७ ।

लिच्छविकालमा पाञ्चरात्र बाहेक भागवत प्रकारको वैष्णव पनि थिए जसको सैद्धान्तिक भिन्नतासाथै पूजास्थल र मन्दिर अलगगै थिए र त्यसको एक उदाहरण अनन्तलिंगेश्वरको अभिलेखले प्रस्तुत गरेको छ ।^{७६} सो अभिलेखमा वर्णित लोकपालस्वामि विष्णुको मन्दिरको पूजा र जात्राका व्यवस्थापकका रूपमा जुन 'कुलपति' पदवीको उल्लेख छ, त्यसलाई पनि माथि चर्चित 'देवल' बाहुनको अर्को थरी उदाहरणका रूपमा लिन सकिने देखिन्छ ।

वैष्णवहरूमा जस्तै शैव र पाशुपतहरूमा पनि 'देवल' बाहुन वर्गको स्वरूप निर्माणको परिस्थिति बनेको लिच्छविकालीन अभिलेखहरूले प्रस्तुत गरेका छन् । मानदेव प्रथमको समयदेखि थाहा पाइने अभिलेखहरूमा धेरै शिवलिंगमै लेखिएका^{७७} र कतिमा शिव मन्दिरहरूको विवरण पाइने^{७८} तथ्यलाई तीसँग सम्बद्ध कर्मकाण्ड र तिनका सञ्चालक पुजारीहरूको अस्तित्वबारे अनुमान गर्न सकिन्छ ।

शैव जस्तै पाशुपतहरूका पनि पूजा स्थल र मन्दिरहरूबारे लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा उल्लेख पाइन्छ । पशुपति छत्रचण्डेश्वरको अभिलेखबाट शिवावतार भगवान् नकुलीशको मूर्ति-मन्दिर र त्यसका व्यवस्थापक आचार्य भगवत्प्रणर्दनप्राणकौशिकबारे थाहापाइन्छ ।^{७९}

१.७.२ शैव पाशुपत उपासक

शैव पाशुपत सम्प्रदायका उपासक गृहस्थ बाहुनहरूको लिच्छविकालमा अस्तित्व रहेको केही स्पष्ट उदाहरण पाइन्छन् र ती मध्ये एक देउपाटनको ई. ६४५ मितिको अभिलेख हो जसमा ब्राह्मण विश्वसेनकी पत्नीले दानपाशुपताचार्य दक्षिणनितिलडुकलाई केही जमीन दान दिएको उल्लेख गरिएको छ ।^{८०} ललितपुर गहिरीधाराको ई. ६५९ मितिको अभिलेखमा पशुपति क्षेत्रमा अवस्थित वज्रेश्वरको मन्दिरमा गरिने वार्षिक पूजामा पाशुपत र ब्राह्मणहरूलाई भोजन

७६ पूर्ववत्, पृ. ४८५-८७

७७ पूर्ववत्, पृ. ३१, ३९, ४१, ५०, ५५, ६१, ६२, ६५, ८३, १६५, १७१, १७५

७८ पूर्ववत्, पृ. ३२०, ३५७-५८, ४११, ५१४-१५

७९ पूर्ववत्, पृ. ४२६-२७, ४२९

८० पूर्ववत्, पृ. ४७२-७३

गराउने भन्ने सन्दर्भमा^{८१} ब्राह्मण चाहिँ उपासक गृहस्थी होलान् भन्ने अन्दाजी गरिएको छ । उक्त वज्रेश्वर मन्दिर पाशुपत सम्प्रदायकै देवता रहेको अन्दाजी गरिएको छ ।

१.७.३ मग

काठमाडौँ महाबौद्धमा पाइएको वाराही मूर्तिको अभिलेखबाट थाहापाइने 'ब्राह्मणशकभट्ट' लाई^{८२} सूर्यपूजक मग अथवा शाकद्वीपी प्रकारका बाहुनका रूपमा स्वीकार गर्नु परेको हो । हुन त सो ज्यादै खिडिएको अभिलेखमा 'ब्राह्मण शकभट्टका छोरा' भनेर पिता शाकद्वीपी मग बाहुन रहेका र छोरा चाहिँ अर्को जातको भन्ने अर्थ गर्न नसकिने होइन । प्राचीनकालमा नेपालमा सूर्यको एक मन्दिरसम्बन्धी प्रमाण पाइएको हुनाले सो मन्दिरमा पूजाआजा चलाउन मग बाहुन ल्याएको मान्न नसकिने देखिँदैन ।

दश किसिम (पञ्चा गौड, पञ्च द्राविड) का अतिरिक्त शाकद्वीपी अथवा मग जातिका ब्राह्मणहरूको थप अस्तित्व थाहापाइन्छ । सूर्य पूजकका रूपमा चिनिने यस्ता ब्राह्मण शाकद्वीप अथवा पूर्वी ईरानका मूल बासिन्दा हुन् । ज्योतिषी, वैद्य र भारफुकको काममा यस्ता ब्राह्मण जातिको विशेषता रहेको पाइन्छ ।^{८३}

१.७.४ स्मार्त

लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा चर्चित बाहुन जातिको केही सन्दर्भ वैष्णव, शैव-पाशुपत सम्प्रदायहरूसँग सम्बद्ध पाइएका हुन् भने ठाउँ-ठाउँका बस्तीहरूमा बसोबास गर्ने धेरै बाहुनहरू विशेष सम्प्रदायविहीन स्मार्त परम्पराका हुन् सम्भव देखिनाले यस किसिमका बाहुनहरूको अस्तित्व मान्नु परेको हो नेपालको परवर्ती इतिहासमा पनि कुनै धार्मिक सम्प्रदायमा संलग्न हुने भन्दा स्मार्त प्रकारका बाहुनहरूको जनसंख्या बढी नै रहेको अनुभव गरिएको छ जसको पूर्वरूप लिच्छविकालमै देखिसकिएको छ ।

८१ पूर्ववत्, पृ. ४८२

८२ पूर्ववत्, पृ. ५८२

८३ Dr. Basudeva Upadhyaya, "The Magas of Ancient Bihar", *The Journal of the Bihar Research Society*, Vol. XLVI, Parts I-IV, Jan-Dec 1960, pp. 309-311.

१.८ प्राचीन नेपाली समाजमा बाहुनको स्थान

लिच्छविकालका अभिलेखहरूले विभिन्न प्रकारले तत्कालीन सामाजिक अवस्थाको परिचय दिएको पाइने परिप्रेक्ष्यमा बाहुनहरूको सामाजिक अवस्था पनि संकेत रूपले बताएको पाइन्छ । लिच्छविकालका प्रशासनिक खालका अनेक अभिलेखहरू ठाउँ-ठाउँका ग्रामीण बासिन्दाहरूलाई सम्बोधन गरेर प्रसारित गरेका पाइन्छन् । त्यस्ता प्रशासनिक प्रकारका अभिलेख मानदेव प्रथमको पालाका पाइँदैनन्, उनका नाति वसन्त देवको पालादेखिका पाइएका छन् । राजा वसन्तदेवको ज्ञात पहिलो अभिलेख नै प्रशासनिक खालको छ । ती राजाको सो पहिलो अभिलेख ई. ५०६ मितिको थानकोटको हो जुन जयपल्लिका नामको ग्रामका बासिन्दाहरूलाई सम्बोधन गर्दा 'ब्राह्मणलगायत ग्रामीण गृहस्थहरूलाई' भनिएको छ ।^{८४} यस्तै भाका उक्त अभिलेखपछि ई. ५३२ देखि ई. ५६७ मितिसम्मका ५ अभिलेखहरूमा परेको पाइन्छ ।^{८५} त्यसपछि ६४ वर्षको अविधमा प्रसारित अनेकन् अभिलेखहरूमा त्यस्तो भाकाको प्रयोग गरिएको पाइँदैन र अन्तिम पल्ट ई. ६३१ तिर भीमार्जुनदेव र जिष्णुगुप्तको काठमाडौं यांगालको अभिलेखमा उपरोक्त भाकाको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{८६} त्यस मितिपछिका आजसम्म पाइएका लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा पूर्वोक्त प्रकारको भाकाको प्रयोग गरिएको पाइँदैन र यस्तो स्थिति आउनुमा के कारण हो भन्ने प्रश्न एकातिर छ भने अर्कोतिरको संभावनामा बाहुनहरूको बसोबास नभएको कारणले त्यस्तो भाकाको प्रयोग नगरिएको अन्दाजी पनि गर्न सकिन्छ । यदि यो अनुमान सत्यको निकट हुन सक्दछ भने बाहुनको वस्ती सम्मिलित भएका क्षेत्रहरूमा समाजको चर्चा गर्न पर्दा बाहुन समेत भनेर उल्लेख गर्नु आवश्यक ठानिएको देख्दा तिनीहरूलाई केही सम्मान दिन खोजिएको होला भन्न सकिन्छ ।

८४ जयपल्लिकाग्रामे निवासोपगतान् ब्राह्मणपुरस्सरान्..... प्रधानान् ग्रामकुटुम्बिनः समाज्ञापयति..... ।

८५ पूर्ववत्, पृ. १४५, १८९, १९०-९३, २०४ तथा : नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ३ (परिशिष्ट) ।

८६ पूर्ववत्, पृ. ४२३

माथि चर्चित जस्तै भावना अरु किसिमका ३ अभिलेखहरूमा व्यक्त भएको पाइन्छ । उक्त ३ अभिलेख मध्ये एउटा ई. ६५४ मितिको नक्साल जलद्रोणीको अभिलेख हो जसमा समाजको उपयोगको लागि जलद्रोणी (पाषाणद्रोण) बनाएको उद्देश्य बताउँदा 'ब्राह्मणलगायत दुनियाँहरूको....' (लोकस्य ब्राह्मणादेः) भनेर^{८७} बाहुनलाई प्रमुखता दिएको पाइन्छ, दोस्रो चाहिँ नरेन्द्रदेवको अनन्तलिंगेश्वरको मिति भाग खिइएको अभिलेख हो जसमा भगवान् लोकपालस्वामि विष्णु मन्दिरको वार्षिक जात्रामा द्रंग बस्तीभित्रका सबै जनतालाई भोज खुवाउनुपर्ने भन्दा 'ब्राह्मणदेखि चाण्डालसम्मलाई' भनिएको पाइन्छ ।^{८८} चर्चित ३ अभिलेखमध्ये तेस्रो चाहिँ शिवदेव द्वितीयको भृंगारेश्वरको ई. ६९७ मितिको अभिलेख हो जसमा स्थानीय कुलाको पानी समाजमा सबैले उपभोग गर्न पाउन् भन्ने व्यवस्था गरिएकोमा 'ब्राह्मणलगायत पाञ्चालिक (पंचजनता) हरूको चाहिँदो भोग चलनको लागि' भन्ने भनाइ^{८९} परेको छ ।

प्राचीन कालमा नेपालमा बाहुन जातिको स्थिति कस्तो थियो भन्नेबारेमा जयदेव द्वितीयको मिति खिइएको ज्ञानेश्वर अभिलेखको त्यो सन्दर्भले स्पष्ट पार्दछ जसमा बाहुन जातिलाई जातिहरूमा उत्तम (वर्णोत्तममाः) र लोकका देवता (भूमिदेवाः) जस्ता विशेषण दिइएका छन् ।^{९०}

१.९ उत्तराधिकारी

माथिका पानामा चर्चित विवरणवाट लिच्छविकालमा बाहुनहरूको बसोबास निकै रहेको स्पष्ट थाहा हुन्छ । तर ऐतिहासिक स्रोतसामग्रीहरूको अभावमा लिच्छविकालीन बाहुन जाति सो कालपछि कुन अवस्थामा रहन गए भन्ने थाहा पाउन नसकिएको भन्ने धनबज्र वज्राचार्यको भनाइ पाइन्छ ।^{९१}

८७ पूर्ववत्, पृ. ४७९

८८ ब्राह्मणप्रमुखानाभ्माचाण्डलेभ्यो..... पूर्ववत्, पृ. ४८६

८९ ब्राह्मणपुरस्सराणञ्च पाञ्चालिकानां प्रकामोपभोग निमित्तम्।

पूर्ववत्, पृ. ५२०

९० पूर्ववत्, पृ. ५७३

९१ पूर्ववत्, पृ. १४०

जयदेव द्वितीयका ई. ७३३ मितिका अभिलेखपछि सिलसिलेवार शिलालेख प्रमाण नपाइने, फुटकर र स-साना आकारका अभिलेख मात्र पाइने र लिच्छविकालमा जस्तो लामा लामा राजाज्ञा प्रसारित हुने जस्ता अभिलेख नपाइने हुनाले लिच्छविकालीन सभ्यता क्षीण भएको मान्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । गोपालराजवंशावलिले लिच्छविकालपछि भएका राजाहरूको नाम लेख्न छुटाएको छैन तर त्यति बेला राजनीतिक अवस्था पनि गंजागोल हुन गएको बुझिने हुनाले त्यसको प्रभाव सामाजिक स्वरूपमा पनि पर्न गएको अनुमान गरिएको छ । त्यस कालमा पाइने फुटकर अभिलेखहरूमा पनि लिच्छविकालीन सभ्यताको लक्षण कम पाइने हुनाले पनि लिच्छविकालीन बाहुनका उत्तराधिकारीहरूको बारेमा प्रश्न उठेको हो ।

जयदेव द्वितीयको अन्तिम ज्ञात मिति ई. ७३३ पछि साढे ६ शताब्दीपछि जयस्थिति मल्ल (ई १३८१-१३९५) को समयदेखि मात्र नियमित शिलालेख र हस्तलिखित ग्रन्थहरू पाइने र तिनले बताएका सूचनाको बाढी र उक्त साढे ६ शताब्दीको बीचका फुटकर सूचनाहरूको विश्लेषणबाट मात्रै यथार्थ स्थितिबारे केही भन्न सकिने हुन्छ । तर त्यो ज्यादै श्रम र समय साध्य कामलाई हाल थाती राखेर लिच्छविकालीन बाहुनका उत्तराधिकारीबारे अनुमान गर्न सकिने निम्न ३ अवस्थाको परिकल्पना गर्न सकिन्छ :

१. लक्षण परिवर्तन भई कायम भएका
२. अन्य जातिमा विलीनीकरण
३. बसाईसराइ

उपरोक्त ३ अवस्थामध्ये १ र २ अवस्था बढी सम्भावित पक्ष हुन् । लिच्छविकालका बाहुनहरू संगठित र असंगठित गरी दुइ प्रकारका भएको विवरण माथि यथास्थान चर्चा भएको छ । ती मध्ये कुनै माध्यमबाट संगठित नभएका बाहुनहरू नै अन्य जातिमा विलीन हुने अवस्था परेको हुन सक्ने देखिन्छ यद्यपि यसको चित्तबुझ्दो जवाफ दिन धेरै ऐतिहासिक सामग्रीहरूको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ पहिलो अवस्थाबारे संक्षिप्त अध्ययन गरिन्छ ।

लिच्छविकालका धेरै बाहुनहरू पाशुपत र वैष्णव सम्प्रदायहरूसँग आबद्ध भएको चर्चा माथि गरिसकिएको छ । पाशुपतान्तर्गत

मुण्डत्रुंखलिक पाशुपत अथवा कापालिक र वैष्णवअन्तर्गत पाञ्चराज सम्प्रदायका भट्टहरूनै लक्षण परिवर्तन भई आजसम्म कायम छन्- कापालिक वा कुस्ले र भा अथवा कारजितका रूपमा । वर्तमान समयमा कुस्ले समूहका कतिपय पर्यायवाची नामहरू प्रचलित छन् र ती मध्ये कपाली हो जसको अर्को रूप कापालिक हो र यसको लक्षणात्मक सम्बन्ध लिच्छविकालीन मुण्डत्रुंखलिक सम्प्रदायका कापालिक जोगीहरूसँग रहेको हुनु ज्यादै सम्भव तथ्य हो र पछि मात्र यस वर्गमा समानधर्मा तत्त्वहरू मिसिन गएपछि दर्शनधारी नामहरू जोडिएको हुनुपर्ने देखिन्छ ।

कापालिक जोगीहरूबाट उत्पत्ति भएका कुस्ले जाति हाल परम्परागत विश्वासअनुसार 'पानी नचल्ने' स्तरको निम्न जाति मानिन्छ तर नेवार समाजमा मृतकको सातौं दिन भोज भागको दस्तूर दान दिनु आवश्यक मानिन्छ ।^{९२} पानी नचल्ने मानिए पनि कर्मकाण्डमा आवश्यक रहनुमा ऐतिहासिक कारण खोज्नु परेको छ ।

जोगी संन्यासीहरूलाई समाजबाट संरक्षण रहनुपर्ने हिन्दू परम्पराअनुसार लिच्छविकालदेखि नै पाशुपत-मुण्डत्रुंखलिक पाशुपतहरूलाई संरक्षण दिइने परम्पराअनुसार हाल कापालिक-कुस्लेहरूलाई जुठोको सातौं दिन भोज दिने गरेको बुझिन्छ ।

कापालिक-कुस्ले जातिलाई 'पानी नचल्ने' वर्गमा राख्ने कुरामा धर्मशास्त्रीय परम्पराले काम गरेको देखिन्छ । सो परम्परामा पाशुपत^{९३} र कापालिक^{९४} दुबैलाई छुन नहुने र छोएमा स्नान आदि गरेर शुद्ध हुने कुरा लेखिएको पाइन्छ । संक्षेपमा यो निष्कर्ष हो तर यस विषयको क्रमबद्धता मिलाउन भने विस्तृत विश्लेषण हुनु आवश्यक छ ।

९२ The Newars, P. 185

९३ बौद्धान् पाशुपतांश्चैव लोकायतिकनास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ।

कृत्यप्रदीपः, पृ. ३७ मा षट्त्रिंशन्मतम्बाट उद्धृत वचन ।

९४ प्रायश्चित्तमयूखः, पृ. १९४ मा उद्धृत शाट्यायनिको निम्न वचन :
कापालिकानां स्पर्शं स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

कुसलेहरूमा जस्तै 'भा' जाति हाल नेवारहरूको मृतकको ११ औं दिनको भोज दिनु आवश्यक 'पानी नचल्ने' जाति हो ।^{१५} यसैलाई 'महाब्राह्मण' भनिन्छ । एघारौंको भोज खाने बाहुनलाई सामाजिक बहिष्कार गर्ने चलन भएकोले त्यस्तालाई आर्कै समूहको रूपमा पहिले राख्ने गरेको बुझिन्छ ।

१.१० संगठन

१.१०.१ धार्मिक संगठन

लिच्छविकालका अभिलेखहरूले त्यस समयमा बाहुनहरू धर्म-सम्प्रदायको आधारमा संगठित भएका प्रमाण प्रस्तुत गरेको छन् । यस्ता साम्प्रदायिक संगठन वैष्णव र पाशुपतहरूले मात्र निर्माण गरेको देखिएको छ । ती दुइ संगठनहरूबारे तल विचार गरिन्छ ।

१.१०.२ वैष्णव ब्राह्मणहरूको संगठन

वैष्णव बाहुनहरूका साम्प्रदायिक संगठनबारे सूचना दिने मुख्य दुइ प्रमाणहरू छन् । यस्ता दुइ प्रमाणहरूमध्ये एक लेलेको ई. ६०४ मितिको अभिलेखमा चर्चित 'भगवद्वासुदेवब्राह्मणगोष्ठी'^{१६} र अर्को चाहिँ ई. ७३३ तिरको मान्न सकिने नक्सालको अभिलेखमा चर्चित 'तैत्तिरीशाखागोष्ठी' हो ।^{१७}

उक्त दुवै सन्दर्भहरू गम्भीर अनुसन्धानका विषय हुन् र यिनको वास्तविक परिचय पाउन भारततर्फका ऐतिहासिक सामग्रीहरूसँग पनि तुलना गर्नुपर्ने हुन्छ । तर हाल त्यो काम सम्भव नभएकोले संक्षेपमा अनुमानको आधारमा भन्दा माथिको पहिलो सन्दर्भले व्यूहवादी पाञ्चराज वैष्णव सम्प्रदाय मान्ने बाहुनहरूको गोष्ठी संस्था भन्ने परिचय दिएको अनुमान गरिएको छ ।

माथिको दोस्रो सन्दर्भले पनि घुमाउरो किसिमले पाञ्चरात्र सम्प्रदायकै अस्तित्व बताएको बुझिन आएको छ । यजुर्वेदका दुइ मुख्य शाखा शुक्ल र कृष्ण रहेकोमा तैत्तिरीय शाखा कृष्णायजुर्वेदको प्रमुख शाखा मानिन्छ । साथै तैत्तिरीय शाखाको विशेष सम्बन्ध पाञ्चरात्र वैष्णव सम्प्रदायसँग

१५ The Newars, P. 185

१६ वज्राचार्य, पृ. २८३

१७ पूर्ववत्, पृ. ५६७

रहन गएको बुझिएको छ । नेपालमा लिच्छविकालमा सो तैत्तिरीय शाखासँग सम्बन्धित पाञ्चरात्रवादी बाहुनहरूले आफ्नो भिन्नै संगठन खडा गरेको पूर्वोक्त सन्दर्भले व्यक्त गरेको अनुमान गरिएको छ ।

पूर्वोक्त तैत्तिरीय शाखा गोष्ठीको सन्दर्भसँग तुलना गर्न सकिने एक महत्त्वपूर्ण सूचना पाटन खपिँछेको ई. ५३० को अभिलेखले प्रस्तुत गरेको छ । महर्षि वैशम्पायनमा श्रद्धा राखेर याज्ञिक विप्रसेन, ब्राह्मण ध्रुवसेन, ब्राह्मण वृद्धिषेढा र याज्ञिक वेदभट्टहरूले पूजा आजको लागि जग्गा गुठी राखेको वर्णन उक्त अभिलेखमा गरिएको छ ।^{९८}

वेदव्यासका शिष्य वैशम्पायन रहेका र उनका पनि शिष्य याज्ञवल्क्य थिए । यिनै याज्ञवल्क्यको समयदेखि यजुर्वेदका कृष्ण र शुक्ल भेद शुरु भएको स्थितिमा पूर्वोक्त वैशम्पायन भक्त ब्राह्मणहरूलाई सोझै कृष्णायजुर्वेदी तैत्तिरीयशाखासँग सम्बन्धित गर्ने निर्णय अमिल्दो हुन सक्दछ । पुराना यजुर्वेदीहरू कृष्णपट्टि र नयाँ जति शुक्लपट्टि परेको मानेमा उक्त निर्णय मान्य हुन सक्दछ ।

१.१०.३ पाशुपत ब्राह्मणहरूको संगठन

लिच्छविकालका कतिपय अभिलेखहरूले पाशुपत सम्प्रदायका अनेक शाखाहरू र तीसँग सम्बद्ध आचार्यहरूसम्बन्धी सूचना प्रस्तुत गरेको आधारमा केही बाहुनहरूले पाशुपत सम्प्रदायसम्बन्धी संगठन बनाएको थाहापाइन्छ । यसबारे तल चर्चा गरिन्छ ।

१.१०.३.१ मुण्डश्रृङ्खलिकपाशुपताचार्य पर्वद

पशुपति छत्रचण्डेश्वरको ई. ६३१ तिरको अभिलेखमा आचार्य भगवत्पुर्णिर्दनप्राणकौशिकले 'मुण्डश्रृङ्खलिकपाशुपताचार्यपर्वद' अन्तर्गतका सदस्यहरूलाई विभिन्न जिम्मेवारी पूरा गर्न निमित्त जमीन दिइएको विवरण लेखिएबाट^{९९} मुण्डश्रृङ्खलिकपाशुपत सम्प्रदायसँग सम्बद्ध आचार्यहरूको संगठनको अस्तित्व बुझिएको हो । सो अभिलेख लेखाउने र जग्गा दिने आचार्य भगवत् प्रणर्दन प्राणकौशिक स्वयं पनि पाशुपत सम्प्रदायका आचार्य र त्यस संगठनको नेतृत्व तहमा रहेको बुझिन्छ ।

९८ पूर्ववत्, पृ. १३८

९९ पूर्ववत्, पृ. ४२६-२७

१.१०.३.२ दानपाशुपत

ई. ६४५ मितिको देउपाटनको अभिलेखबाट 'दानपाशुपताचार्य' विशेषणसाथ दक्षिणतिलडुकको नाम लेखिएको पाइन्छ।^{१००} यो सन्दर्भबाट दानपाशुपत नामको नेता आचार्य तिलडुक रहेको बुझिन्छ। आचार्य उपाधि भएका तिलडुकलाई ब्राह्मण जातिको मान्न सकिने देखिएको छ।

माथि चर्चित अभिलेखमा ब्राह्मण विश्वसेनकी पत्नी सुवर्णगोमिनीले तिलडुकलाई जमीन दान गरेको चर्चा भएकोले विश्वसेन र सुवर्णगोमिनीको ब्राह्मण परिवार दानपाशुपत सम्प्रदायका गृहस्थठ अनुयायीको रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ।

१.१०.३.३ वशपाशुपत

वशपाशुपत नामको पाशुपत सम्प्रदायका आचार्यहरूलाई आफूले स्थापना गरेको शिवदेवेश्वर महादेव मन्दिरको टुटफुट भएमा बनाउने कामको जिम्मेवारी दिएर शिवदेव द्वितीयले एक गाउँको दान गरेको विवरण लगनटोलको ई. ६९५ (संवत् ११९) को अभिलेखमा लेखिएको छ।^{१०१}

उक्त विवरणबाट वशपाशुपत नामको पाशुपत सम्प्रदायको रूपमा एक साम्प्रदायिक संगठन र त्यससँग सम्बद्ध आचार्यहरूको अस्तित्वबारे ज्ञात हुन आएको छ।

माथि चर्चित पाशुपत आचार्यहरू ब्राह्मण जातिकै हुने विश्वास गरिएको छ। माथि चर्चित लगनटोलको अभिलेखले यस कुराको स्पष्टीकरण गरेको पाइन्छ किनभने त्यसमा वशपाशुपताचार्यहरूलाई भूमिदान गरेको वर्णन भएको र अभिलेखको अन्त्यमा ब्राह्मणलाई भूमिदान गर्नाको महिमा गाइएको एक पौराणिक श्लोक पनि उद्धृत गरिएको छ।

१.११ धार्मिक प्रवृत्ति

लिच्छविकालका अभिलेखहरूमध्ये धेरैमा धार्मिक विषयका विवरण पाइने र त्यसै कालका निर्माण मान्न सकिने धेरै देवमूर्तिहरूका

^{१००} पूर्ववत्, पृ. ४७२

^{१०१} पूर्ववत्, पृ. ५१४-१५

प्रमाणको आधारमा त्यस कालमा धार्मिक धारणा र विश्वासमा आधारित भएर एक सभ्यताको निर्माण हुन गएको बुझ्न सकिन्छ । त्यस्तो सभ्यताको निर्माणमा ज्ञात अज्ञात धेरै तत्त्वहरूको योगदान मान्नुपर्ने हुन्छ तैपनि मुख्यतः कर्मकाण्डी वर्गको रूपमा बाहुनहरूको योगदान बढी देखिन्छ । यस विषयको सम्प्रदायगत विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

१.११.१ वैष्णव

लिच्छविकालका अभिलेख, गोपालवंशावलि र तत्कालीन मूर्तिहरूको समष्टिगत मूल्यांकन गरेर हेर्ने हो भने त्यस समयमा वैष्णव धर्म निकै लोकप्रिय रहेको थाहापाइन्छ । त्यस समयमा वैष्णव धर्मका मुख्य दुई सम्प्रदाय भागवत र पाञ्चरात्र सम्प्रदाय प्रचलित रहेको, लिच्छवि राजाहरू भागवत र आभीर गुप्तहरू पाञ्चरात्र सम्प्रदाय मान्दथे भन्ने एक विश्लेषणाट अनुमान गरिएको छ ।^{१०२} यी दुवै सम्प्रदायका धार्मिक गतिविधिमा कर्मकाण्डी वर्गको नाताले बाहुनहरूले योगदान गरेको बुझ्न सकिन्छ ।

लिच्छवि राजाहरू र उनीहरू भन्दा अघि भएका वर्मावंशी राजाहरू भागवत वैष्णव धर्मका अनुयायी भएका बुझिएको र उनीहरूमध्ये वर्माहरूको पालामा काठमाडौं उपत्यकाभित्र चार नारायण मन्दिरहरूको स्थापना र मजबूत व्यवस्था गरेको बुझिन्छ । उनीहरूका उत्तराधिकारी लिच्छवि राजाहरू पनि भागवत धर्मावलम्बी हुनाले पहिलेका वैष्णव मन्दिरहरूको सुदृढीकरण गर्नुकासाथै नयाँ देव मन्दिरहरूको स्थापना गरेको तात्कालीन प्रमाणहरूबाट थाहापाइन्छ । अनन्तलिंगेश्वरको अभिलेखले चारनारायण मध्येका एकको रूपमा लिइएका 'लोकपालस्वामि' विष्णुको मन्दिरको भव्यता र जटिल कर्मकाण्डबारे विवरण दिएको ।^{१०३} यही भागवत वैष्णव धर्मावलम्बी बाहुनले सो मन्दिरका 'कुलपति' अथवा मुख्य पुजारी (महन्त ?) को जिम्मेवारी पाउँथे भन्ने सो अभिलेखले बताएको छ । मन्दिरका 'कुलपति' बाहुन जातिबाटै लिने चलन त्यति बेला रहेको हुनुपर्दछ ।

१०२ डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपालमा वैष्णव धर्मको अवस्था, त्रि.वि. केन्द्रीय कार्यालयमा २०६३ मा बुझाइएको अप्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदन, पृ. १००-११५

१०३ पूर्ववत्, पृ. ४८५-८७

चार नारायणमध्ये एकमा यस्तो भव्यता र कर्मकाण्डीय जटिलता भए जस्तो अन्य ३ मन्दिरहरूमा पनि त्यस्तै थियो थिएन भन्ने बारेमा केही भन्न सकिँदैन । लक्षणको आधारमा अनुमान गर्दा भागवत धर्मावलम्बी कुनै बाहुन व्यक्तिको उल्लेख लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा भएको छैन । उपरोक्त 'कुलपति' भने भागवत बाहुन नै नियुक्त हुने गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ । अभिलेखहरूमा उल्लेख नभएको कारण भागवत बाहुन लिच्छविकालमा थिएनन् भन्ने यहाँ अभिप्राय होइन ।

भागवत धर्मावलम्बी बाहुन व्यक्तिहरूको उल्लेख नपाइने जस्तै अवस्था अर्को वैष्णव सम्प्रदाय पाञ्चरात्र सम्बन्धमा पनि आएको छ तर लिच्छविकालीन केही अभिलेखहरूले पाञ्चरात्र वैष्णव बाहुनहरूबारे केही राम्रा सूचना दिएको पाइन्छ । तर त्यस्ता राम्रा सूचना बुझ्न स्रोतसामग्रीहरूको आन्तरिक कथ्य बुझ्नु आवश्यक छ ।

ई. ५३० मितिको ललितपुर खपिँछेको अभिलेखमा 'वेदको अभ्यास गर्ने' (वेदकृतात्मन्) 'महर्षि वैशम्पायन भगवान्' (महर्षि वैशम्पायने) मा श्रद्धा राखेर ४ व्यक्तिहरूले ती देवताको 'कारणपूजा' (नैमित्तिकपूजा, पर्व) को लागि जग्गा गुठी राखिएको विषय लेखिएको छ ।^{१०४} ती व्यक्तिहरू याज्ञिक विप्रसेन, ब्राह्मण ध्रुवसेन, ब्राह्मण वृद्धिषेण (सेन) र याज्ञिक वेदभट्ट नामका थिए ।

वेदको अभ्यास गर्ने महर्षिका रूपमा श्रद्धा गरिएका वैशम्पायनको परिचय खोज्दा हामीले वेदव्यासको इतिहाससम्म पुग्न पर्दछ । वेदव्यासले वेदराशिको वर्गीकरण गरेपछि ४ वेद ४ व्यक्तिहरूलाई उपदेश गर्दा वैशम्पायनलाई यजुर्वेदको उपदेश गरेको मानिन्छ । ती वैशम्पायनले याज्ञवल्क्यलाई यजुर्वेदको उपदेश गरेका थिए तर गुरुसँग कारणवश मतभेद हुँदा गुरुबाट पाएको यजुर्वेद छोडेर याज्ञवल्क्यले भगवान् सूर्यबाट अर्को यजुर्वेद प्राप्त गरे जसलाई शुक्ल यजुर्वेद भनिन्छ । यसरी यजुर्वेदको २ भाग हुँदा अघिल्लो यजुर्वेद कृष्ण विशेषणसाथ परिचित हुन थालेको हो । यस दृष्टिले पूर्वोक्त अभिलेखमा श्रद्धा गरिएका महर्षि वैशम्पायन कृष्णयजुर्वेदी

रहन गएको स्पष्ट हुन्छ ।^{१०५} कृष्णयजुर्वेदी महर्षि वैशम्पायनमा श्रद्धा गर्ने र तिनको कारणपूजाको लागि जमीन गुठी समेत राख्ने पूर्वोक्त ४ व्यक्तिहरू कृष्णयजुर्वेदी नै हुनु अत्यन्त सम्भव देखिन्छ । दुवै यजुर्वेदको सम्बन्ध यज्ञक्रियासँग रहने हुनाले पूर्वोक्त अभिलेखका २ जजमानले 'याज्ञिक' विशेषण लेखाएको बुझ्न पनि गाह्रो छैन ।

कृष्णयजुर्वेद र त्यसको मुख्य तैत्तिरीशाखा उत्तरी भारत क्षेत्रमा प्रचलनमा नरहेको र त्यसको खास भूमि दक्षिणमा नर्मदा नदीको दक्षिणी क्षेत्र मानिएको छ ।^{१०६} तर माथि चर्चित प्रमाणले कृष्णयजुर्वेदी बाहुनहरू ई. ५३० तिर काठमाडौं उपत्यकाभित्र रहेको बताएको छ । ई. ७३३ तिरको नक्सालको अभिलेखमा तैत्तिरीशाखाको उल्लेख समेत भएकोले^{१०७}सो तैत्तिरीशाखासहित कृष्णयजुर्वेद मान्ने बाहुनहरूको बसोबास त्यस समयमा रहेको बुझ्न सकिने भएको छ । साथै सो तैत्तिरीशाखाको सम्बन्ध पाञ्चरात्र वैष्णव सम्प्रदायसँग पनि रहेको बुझिएकोले पूर्वोक्त अभिलेख प्रमाणको पाञ्चरात्र वैष्णव धर्म मान्ने बाहुनहरूबारे थाहा पाइने भएको हो । यति विचारबाट माथि चर्चित खपिँछेको अभिलेख सुदूर दक्षिण भारत नर्मदादेखी दक्षिणको क्षेत्रबाट सुदूर उत्तर नेपालमा आइपुगी आफ्नो सम्प्रदायगत गतिविधिमा संलग्न रहेको महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई स्पष्ट्याएको बुझिन्छ ।

पूर्वोक्त ललितपुर खपिँछेको अभिलेख लेखाइएको समयताकाको ज्यादै महत्त्वपूर्ण अभिलेख हाँडीगाउँ सत्यनारायण स्थानमा रहेको छ । जुनमा अनुपरमगुप्तले रचेको द्वैपायन अथवा वेदव्यासको स्तोत्र हो ।^{१०८} माथि चर्चित वैशम्पायनका गुरु वेदव्यासको यो स्तोत्रले पनि माथि चर्चित पाञ्चरात्रवादी वैष्णवकै इतिहासलाई विस्तार गरेको बुझिन्छ । वेदव्यासको स्तोत्रका रचयिता अनुपरमगुप्त र सन्ततिहरू भौमगुप्त, जिष्णुगुप्त र विष्णुगुप्तहरू सोही वैष्णव सम्प्रदायका अनुयायी भएका र उनीहरूको पालामा वैष्णव गतिविधि धेरै चलेको तत्कालीन प्रमाणहरूले बताएका छन् । शक्तिशाली

१०५ जगन्नाथ सूरि, माध्यन्दिनशाखाप्रकाश, काशी, वि.सं. १९४५, पृ. १३४, १४१, १९०

१०६ डा. वासुदेव शरण अग्रवाल, पाणिनिकालीन भारतवर्ष, काशी, वि.सं. २०१६, पृ. ३१६-१७

१०७ बज्राचार्य, पृ. ५६७

१०८ पूर्ववत्, पृ. १५८-५९

शासकवर्गमा प्रतिष्ठित आभीर गुप्तहरूको वैष्णव गतिविधिमा खपिँछे पाटनको अभिलेखबाट ज्ञात ४ बाहुन जस्ता उत्साही पाञ्चरात्रीवादीहरूको संलग्नता अवश्य रहेको हुनुपर्ने देखिन्छ ।

पाञ्चरात्र वैष्णव बाहुनहरूमध्ये खास क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरूले आफ्नो संगठन 'गोष्ठी' खडा गरेको तथ्य लेलेको ई. ६०४ को अभिलेखले बताएको छ ।^{१०९} सो अभिलेखमा 'सिंहमण्डपका भगवान् वासुदेवब्राह्मणगुठीका गुठियारहरूको जमीन' (सिंहमण्डपे भगवद्वासुदेवब्राह्मणगौष्ठिकानाम्मा २०) को उल्लेख भएको छ । भगवान् वासुदेव पाञ्चरात्रवादीका मुख्य देवता हुनाले उनै देवताको नामबाट सो सम्प्रदायवादीहरूले आफ्नो संगठन खडा गरेको बुझिन्छ । आफ्नो साम्प्रदायिक संस्कृतिको सुरक्षाको निम्ति आफूहरूमा एकता गरी सुदृढ हुने उनीहरूको उद्देश्य रहेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन ।

१.११.२ शैव पाशुपत

लिच्छविकालका अभिलेखहरूबाट शैव र पाशुपत धर्मको सक्रिय अवस्था ज्ञात हुन्छ तर त्यस्ता सन्दर्भहरूमा बाहुनहरूको सहयोग र संलग्नताका विवरणको अस्पष्टता पाइन्छ ।

मानदेव प्रथमको पालादेखिका अभिलेखहरूबाट धेरै शिवलिंगहरूको स्थापनाका विवरणलाई शैव परम्परा मान्ने र अंशुवर्मापछिका कतिपय शिलालेखहरूले बताएका पाशुपतसम्बन्धी प्रमाणहरूलाई पाशुपत र त्यसका शाखाको विवरण मान्नु परेको छ ।

उपरोक्त शैवसम्बन्धी प्रमाणहरूमा बाहुनहरूको कुनै उल्लेख नपाइनुबाट उनीहरूको उपस्थिति पृष्ठभूमिमा रहेको मान्न सकिन्छ तर उनीहरू संगठित नभएका हुनाले उल्लेखनीय अवस्थामा थिएनन् भन्न सकिन्छ । यस्ता शैवहरूमा गृहस्थी र संन्यासी दुबै रूपका बाहुनहरू थिए भन्ने अन्दाजी गर्न सकिन्छ ।^{११०}

१०९ पूर्ववत्, पृ. २८३

११० पूर्ववत्, पृ. १४१ मा प्रकाशित 'ब्राह्मण पुण्यगोमि' ले ई. ५३० मा 'पार्थिवशिला' को स्थापना गरेर जग्गा गुठी समेत राखेको प्रमाणको अस्पष्टताको कारण उक्त पुण्यगोमिलाई गृहस्थ शैव ब्राह्मणको रूपमा मानिहाल्न असजिलो परेको हो ।

स्पष्ट लिखित प्रमाण नपाइए पनि अंशुवर्माले 'पाशुपत' उपाधि ग्रहण गरेदेखि 'पाशुपत' सम्प्रदायका अनुयायीहरूको साम्प्रदायिक सक्रियता बढ्न थालेकैले होला तिनका महत्त्वपूर्ण प्रमाणहरू केही पछिदेखि पाउन थालिन्छ ।

पाशुपत सम्प्रदायको इतिहास बताउने पहिलो अभिलेख पशुपति छत्रचण्डेश्वर मूर्तिपछाडि लेखिएको छ^{१११} जुन पहिलो अंश खिइएकोले यससम्बन्धी धेरै तथ्यको स्पष्टीकरण हुन सकेको छैन । ई. ६३१ तिरको मान्न सकिने यस अभिलेखमा आचार्य भगवत्प्रनर्दनप्राणकौशिकले भगववान् छत्रचण्डेश्वरको गुठी गाउँमा रहेको हिटीधारा (प्रणलिका, अथवा सिँचाईको कुलो ?) को भत्के बिग्रेमा बनाउने जिम्मा 'मुण्डत्रंखलिकपाशुपताचार्यपर्षद'का वाराहस्वामि आदीलाई असी मानिका कृत आम्दानी हुने जग्गा समेत भोगचलन गर्न पाउने गरी दिइएको विवरण लेखिएको छ ।

उक्त विवरणबाट आचार्य भगवत्प्रनर्दनप्राणकौशिक भगवान् छत्रचण्डेश्वर अथवा शिवावतार नकुनीशको मन्दिर-गुठीमा जिम्मेदार मुख्य पुजारी वा महन्त रहेछन् र उनीले आफ्नो अख्तियारीमा रहेको गाउँमा रहेको 'प्रणाली' को टुटफूट भएमा मरमतको जिम्मा पाशुपत आचार्यहरूको संगठनका सदस्यहरूलाई दिई त्यस्तो जिम्मा लिए वापत उनीहरूलाई स्थायी आम्दानीको स्रोत केही जग्गा दिएको थाहापाइन्छ । उनी प्रनर्दन आफैं पनि पाशुपत सम्प्रदायमा दीक्षित भएका संन्यासी थिए र उनैले पाशुपत सम्प्रदायको अर्को शाखा मुण्डत्रंखलिकपाशुपताचार्यहरूको 'पर्षद' का सदस्यहरूलाई केही जीविकाको साधनको लागि केही जिम्मेवारी र आम्दानीको स्रोत दिएको देखिन्छ । उक्त दुवै सन्दर्भमा पाशुपतहरूलाई आचार्य भनिएकोले उनीहरू बाहुन जातिका रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

उनै पाशुपत आचार्य प्रनर्दनको अर्को अभिलेख पशुपति मन्दिरतिर रहेको छत्रचण्डेश्वर मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको छ ।^{११२} यस अभिलेखमा ती आचार्यले 'महादेवको आवरण' (शम्भोरावरणं)

१११ पूर्ववत्, पृ. ४२६-२७

११२ पूर्ववत्, पृ. ४२९

बनाएको भनिएको छ । यो सन्दर्भबाट ती आचार्यले पशुपतिनाथ मन्दिरलाई घेरेर पर्खाल बनाएको अनुमान धन वज्राचार्यले गर्नुभएको छ ।^{११३} लिच्छविकालमा शैव-पाशुपत सम्प्रदायमा प्रनर्दनप्राण सबभन्दा उच्च स्तरका आचार्य रहेका र उनी 'भगवान्' जस्ता लोकोत्तर व्यक्तित्व सम्पन्न थिए भन्ने माथि चर्चिन उनका दुइ अभिलेखले बताएका छन् । यिनको साम्प्रदायिक पदीय अख्तियारीमा भगवान् छत्रचण्डेश्वर (शिवावतार लकुलीश) को नाममा रहेको एक गाउँको गुठीका व्यवस्थापक हुनाले आर्थिक कुरामा पनि सम्पन्न रहेको बुझिन्छ । यिनका गतिविधिले लिच्छविकालमा पाशुपत सम्प्रदायको लोकप्रियता बढ्नुका साथै पशुपतिनाथको समेत प्रतिष्ठा बढेको अनुमान गर्न सकिन्छ । उक्त प्रमाणपछि उनका उत्तराधिकारी को को भए र पाशुपत सम्प्रदायको अवस्था कस्तो रह्यो भन्ने बारेमा प्रमाण नपाइनाले केही भन्न सकिएको छैन । पशुपतिमा भुवनेश्वरी मन्दिर अगाडि रहेको शिलास्तम्भमा 'प्रद्युम्नप्राणको कीर्ति' (प्रद्युम्नप्राणस्यकीर्ति) लेखिएको अभिलेखमा^{११४} चर्चित व्यक्तिको नाम माथि चर्चित प्रनर्दनको नाममा जोडिएको 'प्राण' शब्द देखिएको समानताको आधारमा ती प्रद्युम्नप्राणलाई प्रनर्दनको साम्प्रदायिक उत्तराधिकारी मानन सकिने सम्भावना देख्न भने सकिन्छ ।

पाशुपत सम्प्रदायमा संगठित भएका केही प्रभावशाली बाहुनहरूको उक्त विवरणपछिको क्रममा ३ अभिलेखहरूले सो सम्प्रदायको गतिविधिमा आएको सक्रियता र लोकप्रियता बताउने काम गरेको पाइन्छ । त्यस क्रमको पहिलो प्रमाण ई. ६४५ मितिको देउपाटनको शिवलिंग अभिलेख हो ।^{११५} यस अभिलेखमा ब्राह्मण विश्वसेनकी पत्नी सुवर्णगोमिनीले दानपाशुपताचार्य तिलडुकलाई केही जमीन दान दिएको र ती आचार्यले आफूले पाएको जमीन दानपाशुपत सम्प्रदायका अनुयायी जोगीहरूलाई औषधोपचारको निमित्त दान दिएको विवरण लेखिएको छ । यस प्रमाणबाट जमीन दान दिने पनि बाहुन र लिने पनि पाशुपत बाहुन भएको पाइनु र

११३ पूर्ववत्, पृ. ४३०

११४ पूर्ववत्, पृ. ५९६

११५ पूर्ववत्, पृ. ४७२

उक्त दोस्रो पक्षले तेस्रो पाशुपत बाहुनको सेवाको लागि फेरि दान दिएको थाहा पाउँदा धार्मिक समूहमा आपसी एकताको भावना विकसित भएको स्पष्ट बुझिन्छ। दानपाशुपत नामको नयाँ पाशुपत सम्प्रदायको बारेमा सूचना दिएकोमा पनि यस अभिलेखको निकै महत्त्व देखिन्छ।

ई. ६५९ मितिको ललितपुर गैन्हीधाराको अभिलेखमा पशुपतिमा वाग्मतीको पूर्वपिटृको क्षेत्र (मृगस्थली ?) मा अवस्थित भगवान् वज्रेश्वरको मण्डली (मठ) मा वार्षिक पर्वको दिन पाशुपत र बाहुनहरूलाई भोजन गराउनुपर्ने विषयको चर्चा भएको छ।^{११६} उक्त वज्रेश्वरको मठ अथवा मन्दिर पाशुपत सम्प्रदायसँग सम्बन्धित रहेकोले होला पाशुपतहरूलाई भोजन गराउने चलन चलाइएको हुनुपर्दछ र बाहुनहरूलाई पनि त्यस्तो भोजमा सम्मिलित गराउने भन्ने चलनमा गृहस्थ बाहुनहरूलाई लिइएको हुनुपर्ने लाग्दछ। पाशुपतहरू आफै पनि बाहुन थिए तर उनीहरू संन्यासी रूपका हुनाले गृहस्थ बाहुनहरूलाई पनि सो मन्दिरको कर्मकाण्डमा सामिल गराउने उद्देश्य रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

शिवदेव द्वितीयको काठमाडौं लगनटोलको ई. ६९५ मितिको अभिलेख पाशुपत सम्प्रदायको उल्लेख गर्ने अन्तिम अभिलेख हो^{११७} तर यसका सूचनाका खास विशेषता २ छन्। ती दुइ विशेषतामध्ये एक शासकबाट पाशुपत सम्प्रदायलाई विशेष ध्यान दिएको पाइनु र वशपाशुपत नामको एक अर्को नयाँ सम्प्रदायको अस्तित्व थाहा पाइनु। राजा शिवदेव द्वितीयले आफ्ना मातापिताको नाममा शिवदेवेश्वर मन्दिर बनाएर त्यो मन्दिर भत्के बिग्रेमा मरमत गर्ने जिम्मा 'वशपाशुपताचार्य' हरूलाई दिएको र त्यो जिम्मेवारीको काम पूरा गर्न १ गाउँको दान दिएको विवरण उक्त अभिलेखबाट थाहापाइन्छ।

माथि चर्चित प्रमाणहरूबाट पाशुपत सम्प्रदायमा लागेर सक्रिय हुन पुगेका बाहुनहरूले प्राचीन कालमा सांस्कृतिक गतिविधिमा निकै सक्रियता देखाएको इतिहास उल्लेखनीय रहेको छ।

११६ पूर्ववत्, पृ. ४८२

११७ पूर्ववत्, पृ. ५१४

१.११.३ शाक्त

मातृका उपासना नेपालमा प्रचलित रहेका प्रमाणरूप पुराना मूर्तिहरू ठाउँ ठाउँमा पाइए पनि अभिलेखनीय प्रमाणको अभावमा त्यस्ता मूर्तिहरूको वास्तविक सांस्कृतिक अवस्था बुझ्न गाह्रो परेको हो । लिच्छविकालका केही शिलालेखहरूबाट भागवतीका मन्दिर स्थापित भएको थाहा पाइए पनि ती उपक्रममा बाहुनहरूको संलग्नताको स्पष्ट उल्लेख नपाइने हुनाले यहाँ त्यस्ता प्रमाणहरूको चर्चा गरिएको छैन ।

लिच्छविकालका २ अभिलेखहरूको भने यहाँ चर्चा गर्न सकिन्छ जुन प्रमाणबाट त्यस कालका बाहुनहरू शक्ति देवताको उपासना पनि गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । चर्चित २ अभिलेखहरूमध्ये एक महाबौद्धको वाराही मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको छ ।^{११८} छैठो शताब्दीको लिपिमा लेखिएको सो संक्षिप्त अभिलेख केही खिइएको पनि छ तर त्यसमा 'ब्राह्मण शकभट्टका छोराको काम' (ब्राह्मणशमभट्टस्य पुत्रस्य र स्य कृति) लेख पढ्न सकिएको छ । शाकद्वीपी अथवा मग बाहुनको एक मात्र नेपालसम्बन्धी उल्लेख हुनासाथै त्यस्ता बाहुनका छोराले भने वाराही देवीको मूर्ति स्थापना गरेको उक्त प्रमाण आफैमा महत्त्वपूर्ण छ ।

देउपाटन जयवागीश्वरी मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको सातौं शताब्दीको अभिलेखले^{११९} सो देवीको स्थापना 'गुहसोम भट्ट' ले गरेको अनुमान गर्ने बाटो देखाएको छ ।

१.११.४ गणेश

चाँगुनारायणको आँगनमा रहेको गणेश मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको सातौं शताब्दीतिरको अभिलेखमा प्राणधर शर्माको नाम लेखिएको पाइएकोले^{१२०} गणेश उपासक बाहुनको परिचय पाइएको हो ।

१.१२ आर्थिक स्थिति

लिच्छविकालमा बाहुनहरूको आर्थिक स्थिति राम्ररी बताउने पर्याप्त स्रोतसामग्री नपाइए पनि प्राप्य सूचनाहरूको विश्लेषण गरेर

११८ पूर्ववत्, पृ. ५८२

११९ पूर्ववत्, पृ. ५८३

१२० मोहनप्रसाद खनाल, चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्री, पृ. १४९

स्थितिको स्पष्टीकरण गर्ने प्रयास यहाँ गरिन्छ । लिच्छविकालमा बाहुनहरूको आर्थिक स्थिति बुझ्न तत्कालीन बाहुनहरूको दुई वर्गमा बाँड्नु आवश्यक देखिन्छ- संगठित र असंगठित । पाशुपत र पाञ्चरात्र सम्प्रदाय र गोष्ठीमा आबद्ध बाहुनहरूको आर्थिक अवस्था र असंगठित 'स्मार्त' बाहुनहरूको आर्थिक अवस्था फरक देखिएकोले यस्तो परिकल्पना गर्नुपरेको हो । यस विषयको विश्लेषण यहाँ गरिन्छ ।

१.१२.१ असंगठित बाहुनहरू

१.१२.१.१ अचल सम्पत्ति:

समाजको मुख्य आधार भनेको अचल सम्पत्ति हो जुन कुनै गृहस्थीको मुख्य आधार हुन्छ । अचल सम्पत्तिमा घर र जमीन पर्दछन् । अभिलेखहरूमा स्पष्ट सन्दर्भ नपाइए पनि तत्कालीन अधिकांश बाहुनहरूको धेरै थोरै जमीन र घर भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

लिच्छविकालका अभिलेखहरूमध्ये जम्मा ९ अभिलेखहरू बाहुनहरूको लेखाइराखेका देखिनेमा ३ अभिलेखलाई संगठित शीर्षकमा राखेर विश्लेषण गर्नुपर्ने देखिएकोले जम्मा ६ अभिलेख असंगठित वा स्वतन्त्र बाहुनहरूले केही काम गरी स्मारक रूपमा लेखाइ राखेका हुन् । यस्ता ६ अभिलेखमध्ये ३ मा बाहुनहरूले धार्मिक उद्देश्यले जमीन गुठी राखेको वा दान गरेको कुरा लेखिएको पाइन्छ । यस्ता ३ अभिलेखहरू मध्ये २ ई. ५३० मितिका छन् । यस्ता २ अभिलेखमध्ये पाटन खपिँछेको एक हो जसमा ४ जना बाहुनहरूले महर्षि वैशम्पायनको कारणपूजाको निमित्त जमीन गुठी राखिदिएको विवरण लेखिएको छ ।^{१२१} दोस्रो अभिलेख ब्राह्मण पुण्यगोमिको आर्यघाट अभिलेख हो जसमा ती बाहुनले 'पात्थिवाशिला' को स्थापना गरेर जमीन गुठी राखिदिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१२२} उक्त सन्दर्भको तेस्रो प्रमाण देउपाटनको ई. ६४५ मितिको अभिलेख हो जसमा ब्राह्मण विश्वसेनकी पत्नी सुवर्णगोमिनीले

१२१ वज्राचार्य, पृ. १३८

१२२ पूर्ववत्, पृ. १४१

दानपाशुपताचार्य तिलडुकलाई जमीन दान गरेको विवरण लेखिएको छ ।^{१२३} यी ३ प्रमाणले जग्गा जमीन हुने सम्पन्न रहेका र आफ्नो स्वामित्वको जमीनबाट भिकेर दान गर्न सक्ने स्थितिमा रहेका बाहुनहरूको अवस्था बताएका छन् ।

उक्त क्रममा बाँकी ३ अभिलेखहरू देवताका मूर्तिका पादपीठमा लेखिएका छन् र तिनको स्थापना अभिलेखमा चर्चित बाहुनहरूले गरेको बुझिन्छ । यी ३ मूर्तिहरूमध्ये एक महावौद्धको वाराही मूर्ति हो जसको स्थापना ब्राह्मण शकभट्टका छोारले गरेको^{१२४}, दोस्रो जयवागीश्वरीको मूर्ति गुहखोमभट्टले थापेको^{१२५} र चाँगुनारायणको गणेश मूर्ति प्राणधर शर्माले थापेको थाहापाइन्छ ।^{१२६}

१.१२.१.२ जीविकाको साधन

क. आय-आर्जनका स्रोत

अ. **राजसेवा:** राजाका गुरु, पुरोहित, ज्योतिषी र पुजारीका काम गर्ने दरवारिया बाहुनहरूलाई राजसेवाअन्तर्गत राखी विचार गर्नुपर्ने स्थितिमा यस्ता कुनै सन्दर्भ अभिलेखहरूले प्रस्तुत गरेको नपाइनु उल्लेखनीय छ । तर तत्कालीन राजसंस्थाको साँगोपांग विश्लेषण गर्ने हो भने चर्चित प्रकारका बाहुन जनशक्तिको बारेमा विचार पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ ।

आ. **प्रशासन सेवा:** लिच्छविकालीन अभिलेखहरूले प्रशासन सेवामा क्षेत्रीय प्रकारका व्यक्तिहरूको विशेष संलग्नता देखाएको र बाहुन प्रकारका सरकारी कर्मचारीको उल्लेख नगरेको देख्दा यस्तो सेवामा बाहुनहरूको प्रतिनिधित्व नभएको स्थिति देखाएको छ । सैन्य सेवामा पनि बाहुनहरूको प्रतिनिधित्व नरहेको हुनु नै सम्भव लाग्दछ ।^{१२७}

१२३ पूर्ववत्, पृ. ४७२

१२४ पूर्ववत्, पृ. ५८२

१२५ पूर्ववत्, पृ. ५८३

१२६ चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्री, पृ. १४९

१२७ बजाचार्य, पृ. १४१ मा ई. ५३० को आर्यघाट अभिलेखमा ब्राह्मण पुण्यगोमिले 'सर्वदण्डनायकपादानध्यात' भनी आफूलाई परिचित गराएकोमा उनी सर्वदण्डनायक रविगुप्तअन्तर्गतका सरकारी कर्मचारी रहेको अर्थ गर्न पनि सकिन्छ ।

इ. न्याय सेवा: लिच्छविकालमा बाहुनहरूले प्रतिनिधित्व पाउने क्षेत्र चाहिँ न्यायसेवा रहेको बुझिन्छ। धर्मशास्त्रका सिद्धान्तबमोजिम मुद्दा मामिला छिन्नुपर्ने हुनाले 'अधकरण' वा अदालतहरूमा विद्वान् बाहुनहरूलाई नियुक्ति गर्नुपर्ने आवश्यकता इतिहासका हर एक कालमा हुने गरेको पाइन्छ र यही स्थिति नेपालमा लिच्छविकालमा पनि रहेका संक्षिप्त सूचना तत्कालीन स्रोतले बताएका छन्। यस कुराको संकेत जयदेव द्वितीयको ज्ञानेश्वर अभिलेखमा भएको छ जसमा बाहुनहरूले अदालतमा बसेर धर्मशास्त्रबमोजिम मुद्दा मामिला हेर्ने गरेको पारिश्रमिकमा ४० मानिका जग्गा बढी निगाहा गरेको भन्ने विवरण परेको छ।^{१२८}

लिच्छविकालमा समाजमा जातिअनुसार जीविका भन्ने मूल धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तको पालना गराउने 'भट्टाधिकरण' नामको अदालत रहने गरेको र त्यसमा 'भट्ट' अथवा विद्वान् बाहुनहरू नै खास गरी नियुक्त हुन्थे भन्ने तत्कालीन अभिलेखहरूले बताएकोले यस रूपमा बाहुनहरूले विशेष प्रतिनिधित्व पाउने अवस्था रहेको देखिन्छ।^{१२९}

ई. शिक्षण सेवा: लेलेको ई. ६०४ को अभिलेखमा चर्चित 'माद्वयवशाला' लाई^{१३०} शिक्षालय मान्ने हो भन्ने लिच्छविकालमा सामुदायिक शिक्षाको व्यवस्था रहेको मान्नुपर्ने हुन्छ। लेले क्षेत्र अथवा लिच्छविकालीन लेम्बटीद्रंगको नगरोन्मुख क्षेत्रमा विशेष कारणले आर्कै व्यवस्था रहेको सो अभिलेखले बताएको हुनाले सामुदायिक शिक्षालय उक्त क्षेत्रकै विशेषता मात्र पनि हुन सक्दछ। तर लिच्छविकालका सबै अभिलेखहरू शुद्ध र आलंकारिक संस्कृत भाषामा लेखिएको देख्दा शिक्षा व्यवस्था सन्तोषजनक अवस्थामा रहेको मान्न सकिन्छ तर त्यो अवस्था ल्याउन स्वदेशी प्रयास मात्र थियो कि विदेश गएर पढेर फर्किने विद्वान्हरूको योगदान थियो यस बारेमा केही भन्न सकिने अवस्था छैन। साथै शिक्षित जनशक्ति तयार पार्न बाहुनहरूले व्यक्तिगत रूपमा घरमै बसेर पनि सेवा गर्ने

१२८ पूर्ववत्, पृ. ५७४

१२९ पूर्ववत्, पृ. ३०, २९०

१३० पूर्ववत्, पृ. २८३

गरेको परम्परालाई पनि यहाँ स्मरण गर्न सकिन्छ । तर स्पष्ट प्रमाणहरूको अभावमा लिच्छविकालमा बाहुनहरूको अवस्था उच्च रहन नसकेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ । बरु उनीहरूको तुलनामा क्षत्रीयहरूले त्यो उच्चता पाएको देखिएको छ जुन अनुपरमगुप्त, अंशुवर्मा र जयदेव द्वितीयका उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ ।

ख. आय-आर्जनका अन्य स्रोत

अ. दानः बाहुनहरूलाई दान दिइएका उल्लेख लिच्छविकालका केही अभिलेखमा भएको छ तर त्यस युगका प्रमाणहरूमा असंगठित बाहुनहरूलाई भूमिदान गरेको नदेखिनु यस क्रममा उल्लेखनीय लाग्दछ । बाहुनहरूलाई धन दान गरेको उल्लेख पनि कमै पाइन्छ । त्यस कालका दुई अभिलेखमा मात्र यस्तो विवरण परेको पाइन्छ ।

मानदेव प्रथमले मल्लपुरीको अभियान सिद्ध्याएर फर्केपछि खुशी भएर बाहुनहरूलाई अक्षय धन दान गरेको वर्णन चाँगुनारायणको गरुडस्तम्भ लेखमा गरिएको छ ।^{१३१}

ई. ५४० मा आभीरी गोमिनीले पशुपति नजीकै अनुपरमेश्वर शिवलिंग स्थापना गर्दा धनको थुप्रोले, दानले र मानले बाहुनहरूलाई पूजा गरेको वर्णन सोही शिवलिंगको अभिलेखमा लेखिएको छ ।^{१३२}

नगद दानको उक्त दुई विवरणसाथै ललितपुर गैह्रीधाराको ई. ६५९ मितिको अभिलेखमा^{१३३} पशुपतिको पूर्वतर्फ अवस्थित भगवान् बज्रेश्वर मण्डली (मठ) मा वार्षिक पर्वको दिन बाहुनहरूलाई भोजन गराउनुपर्ने भन्ने सन्दर्भलाई जिन्सी दानको रूपमा लिन सकिन्छ ।

१३१ जित्वा मल्लपुरीन्तस्तु शनकैरभ्याजगाम स्वकम् ।

देशम्प्रीतमनास्तदा खलु धनम्प्रदाद् द्विजेभ्योऽक्षयम् ।

पूर्ववत्, पृ. १३

१३२ पूर्ववत्, पृ. १७० पुण्येहनि धननिचयैर्द्विजजनमभिपूज्यदानमानाभ्याम् ।

१३३ पूर्ववत्, पृ. ४८१-८२

आ. भेटी: बाहुनहरूलाई 'भेटी' दिने कुराको एकमात्र सन्दर्भ पाइन्छ । अंशुवर्माको ई. ६०८ (संवत् ३२) को हाँडीगाउँ अभिलेखमा देवी देवताहरूलाई भेटी छुट्याइएको वर्णनपछि 'ब्राह्मणहरूलाई पुराण १.....' भन्ने जुन सन्दर्भ परेको छ^{१३४} त्यसलाई केही खास किसिमको बाहुनहरूलाई १-१ पुराण अथवा चाँदीको पैसा भेटीको रूपमा दिइने तत्कालीन एक व्यवस्थाको रूपमा लिन सकिने देखिएको छ । यस सन्दर्भको ठीक परिप्रेक्ष्य स्पष्ट हुन नसके पनि केही बाहुनहरूको निमित्त यो नगद आम्दानीको एक स्रोतको रूपमा रहेको देख्न सकिन्छ ।

१.१२.१.३ कर्मकाण्डी सेवा

सबै युगमा कर्मकाण्डी सेवा बाहुनहरूको आय आर्जनको मुख्य स्रोत मान्नुपर्ने भए पनि त्यस्तो स्पष्ट उल्लेख लिच्छविकालका अभिलेखमा पाइँदैन । अनन्तलिंगेश्वरको अभिलेखमा भने यस किसिमको तथ्यको उल्लेख भएको छ । त्यस अभिलेखमा भगवान् लोकपालस्वामि विष्णुको मन्दिरमा गरिने वार्षिक उत्सवको दिन बाहुनहरूले शान्ति-स्वस्तिको कर्मकाण्ड गर्नुपर्ने र त्यसको दक्षिणा स्वरूप २५ पुराण (चाँदीको सिक्का) दिइने कुरा लेखिएको छ ।^{१३५}

१.१२.१.४ स्वतन्त्र उद्यम

लिच्छविकालका अभिलेखहरूबाट थाहापाइने बाहुनसम्बन्धी स्रोतसन्दर्भ शहरी क्षेत्रसम्बन्धी देखिएकोले ग्रामीण क्षेत्रका बाहुनहरूको त्यसमा प्रतिनिधित्व भएको मान्न नसकिने स्थिति छ । ग्रामीण क्षेत्रका बाहुनहरू स्वतन्त्र जीविकाका वाणिज्य र उद्योग छोडेर कृषि र आंशिक पशुपालनमा लागेको मान्न सकिन्छ ।

१.१२.२ संगठित बाहुनहरू

लिच्छविकालीन समाजमा रहेको एक विशेषता बाहुनहरूको एक ठूलो संख्या विभिन्न धार्मिक संगठनमा आबद्ध रहेको थाहा पाइने

१३४ पूर्ववत्, पृ. ३२१

१३५ पूर्ववत्, पृ. ४८६: द्वादश्याम्भगवतो लोकपालस्वामिनः प्रतिष्ठा दिने तत्रैव ब्राह्मणजनस्य शान्तयुदकम्पणानां पुराणम् २५।

हुँदा महत्त्वपूर्ण पक्ष थाहा हुन्छ । त्यस्ता संगठनहरूको आर्थिक अवस्था र गतिविधि अलगै प्रकारको रहने बुझिएकोले यस विषयमा अलगै विचार गर्नुपरेको हो ।

धार्मिक आधारमा संगठित बाहुनहरूको एक ठूलो संख्या पाशुपत धर्मका विभिन्न शाखाहरूमा संलग्न रहेको केही अभिलेखहरूले बताएका छन् । यस विषयको विचार माथि यथास्थानमा गरिएको छ । ती सन्दर्भहरूमा ती सम्प्रदायको संस्थाको नाममा जग्गा जमीन रहेको विवरण अभिलेखहरूमा लेखिएका पाइन्छ ।

पाञ्चरात्र वैष्णवहरूका गोष्ठीका जमीनको उल्लेख भएको कुरा पनि माथि यथास्थानमा उल्लेख गरिएको छ । यस्तो धार्मिक संगठनलाई पहिलेका राजाहरू र सज्जनहरूले जमीन दान गरेको उल्लेख लेलेको ई. ६०४ मितिको अभिलेखमा भएको छ ।^{१३६}

टिप्पणी

नेपालको इतिहासमा ई. ४०० तिर देखि ई. ८०० तिरसम्मको ४०० वर्षको अवधिलाई प्राचीन अथवा लिच्छविकाल मान्ने गरिन्छ र यो प्रतिवेदन त्यही कालमा नेपालमा बाहुन जातिको अवस्था विषयमा केन्द्रित छ । सामान्यतया चार शताब्दीको समयको यो इतिहास हो तर उपयोग गरिएका प्रमाणका तिथिमितिको आधारमा भन्नु पर्दा त्यो अवधि २६९ वर्ष (ई. ४६४-७३३) मात्र हुन आउँछ ।

प्रस्तुत अनुसन्धानले उक्त २६९ वर्षको अवधिभित्र बाहुनहरूको अवस्था देखाउने उद्यम गरेको छ तर त्यही विषयको उद्गम र अन्त्य विषयलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छैन जसको कारण पनि स्पष्ट छ । उद्गम विषय अगम्य हुनाले हाल त्यता विचार पुर्‍याइएन भने अन्त्यबारे पनि विचार पुर्‍याउनु सम्भव भएन किनभने ई. ७३३ देखिपछि कहिलेसम्मका प्रमाणहरूको विश्लेषण गरेर लिच्छविकालका बाहुनहरूका उत्तराधिकारीको खोजी गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्दछ । गम्भीर विश्लेषणको निष्कर्षमा केही फरक

तथ्य पाइने सम्भावना भए पनि वर्तमान ऐतिहासिक अवलोकनको आधारमा भन्नु पर्दा प्राचीनकालका अधिकांश बाहुनहरू मध्यकालको आरम्भ अर्थात् ई. ८०० तिर नामेट भएको अनुमान छ जसको खास कारण खोजी गर्ने काम बाँकी नै छ । लिच्छवि सभ्यताको पतन पनि त्यही समयतिर भएको देख्दा यो ऐतिहासिक संजोग पनि हुन पुगेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्षमा लिच्छविकालका बाहुनहरूले गरेको उपलब्धिमा पाशुपत र पाञ्चरात्र वैष्णवहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट अधिकतम योगदान गरी ती सम्प्रदायको सक्रिय गतिविधिबाट मूर्ति, मन्दिर र कतिपय सांस्कृतिक परम्पराका अमिट छाप छोडेर गएको बुझिन्छ ।

खण्ड-२

मध्यकालीन नेपालको सामाजिक अवस्था

२. आरम्भिक कथन

लिच्छविकालपछि मध्यकालीन नेपालको सामाजिक अवस्थाबारे विचार गर्नुपर्दा लिच्छविकालकै केही महत्त्वपूर्ण तथ्यहरूको चर्चा गर्नु आवश्यक भएको छ ।

लिच्छविकालका अभिलेखहरूले मुख्य रूपमा काठमाडौंका उपत्यका र त्यसको नजीकैका सेरोफेरोमा मानव बस्तीबारे परिचय दिएका छन् । त्यस्ता सूचनाहरूको आधारमा लिच्छविकालका ब्राह्मणहरूको बारेमा ज्ञात मुख्य विषयहरूको चर्चा खण्ड १ मा गरिसकिएको छ । लिच्छविकालमै पनि पूर्व नेपालमा सामन्त-शासित 'पूर्वदेश' थियो जुन क्षेत्रको सामाजिक स्वरूपबारे थाहा पाउने कुनै सूत्र पाउन सकिएको छैन । लिच्छविकालकै गण्डकीपारिको 'मल्लपुरी' को सामन्त क्षेत्रको सामाजिक अवस्थाबारे केही थाहा पाउन सकिएको छैन । तर त्यो मल्लपुरीको नामकरण 'मल्ल' जातिवाचक रहेको देख्दा यसको सम्बन्ध बुद्धकालीन कुशीनगर र पावाका मल्लहरूसित रहेको अनुमान गरे पनि त्यसको सामाजिक विवरण तयार गर्न सकिएको छैन तर त्यसले पाल्पा र बुटवल क्षेत्रको ऐतिहासिक प्रतिनिधित्व गरेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

प्राचीनकालको 'मल्लपुरीले' संकेत गरेको राज्यप्रणाली र तत्सम्बन्धी सामाजिक अवस्थाको अज्ञात विवरणकै पृष्ठभूमिमा अरमुडिसम्बन्धी राजतरंगिणीले औल्याएको घटनाले पश्चिमी नेपालको प्रमाणिक इतिहासको प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । अरमुडिका प्रतिद्वन्द्वी काश्मीरका राजा जयापीड (वि.सं. ८२७-८५७) को ज्ञात समयबाट अरमुडि लिच्छविकालिक (वि.सं. ५२१) मल्लपुरीदेखि ३ शताब्दीको राजनीतिक र सामाजिक विवरण बुझ्न सकिने प्रमाणको अभाव त प्रख्यातै छ ।

काश्मीरका राजा जयापीड ले 'नेपालपालक' 'मायावी' 'अरमुडी' माथि 'कालगण्डिका' क्षेत्रमा आक्रमण गरेको वर्णन काश्मीरको इतिहास राजतरंगिणीमा कल्हणले गरेका छन् । पहिले त अरमुडीले जयापीडलाई पक्रेर बन्दी बनाएको तर पछि तिनीले कैदबाट उम्केर

अरमुडीलाई जितेर नेपालको राजधानीसम्म आक्रमण गरी विजय गरेको वर्णन उक्त स्रोतमा गरिएको छ ।^१

लिच्छविकालपछि मध्यकालको आरम्भका तीन शताब्दी जतिको अवधिमा तत्कालीन नेपाल राज्यको मध्य-पश्चिमी पहाडी क्षेत्रहरूमा विभिन्न ठाउँहरूमा सामन्त शासित राज्य क्षेत्र र तीअन्तर्गतका मानव बस्तीहरूको विकसित अवस्था बताउने ऐतिहासिक महत्त्वका लिखित प्रमाणहरू पाइएका छन् । केही धातु अभिलेख र हस्तलिखित ग्रन्थका पुष्पिका वाक्यका वक्तव्यबाट माथि चर्चित सामन्त बस्तीका^२ नाम थाहा पाइएका छन् । तिनको प्रथम उल्लेखको मिति क्रमअनुसार नामावली तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

सामन्त क्षेत्र/बसोबास क्षेत्रको नाम पहिलोपल्ट उल्लेख मिति

१. गण्डीगुल्म विषय	ने.सं. ११९ (वि.सं. १०५६) देखि
२. जिगलोद्गमविषय	ने.सं. १२४ (वि.सं. १०६१)
३. उदयपुर	ने.सं. १८६ (वि.सं. ११३३)
४. लमजुङ्क	ने.सं. १८९ (वि.सं. ११२६)
५. धवलस्रोतपुर	ने.पं. २२० (वि.सं. ११५७)
६. मगवरविषय	ने.सं. २२१ (वि.सं. ११५८)
७. जुमलक	ने.सं. २५६ (वि.सं. ११९३)
८. पन्नगविषय	ने.सं. २७० (वि.सं. १२०७)
९. ववलासान्तिका	ने.सं. १२४१
१०. पञ्चावतदेश विषय	ने.पं. ३२१ (वि.सं. ११५८)

माथि चर्चित सबैको संक्षेपमा अलग-अलग चर्चा तल गरिन्छ ।

२.१ गण्डीगुल्म र राणा राजपूत

एउटा स्थान नामको रूपमा श्री गण्डीगुल्मकको उल्लेख केन्द्रमा नरेन्द्रदेव र उदयदेव राजा उल्लेख गरिएको ने.सं. ११९ (वि.सं. १०५६) मितिमा सारिएको अष्टसाहसिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिका

१ जगदीशचन्द्र रेग्मी, लिच्छवि इतिहास, पृ. १९९-२००

Luciano Petech, Medieval History of Nepal, Roma, 1984), Second Ed. P. 28

२ पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. २१-२५

वाक्य पाइन्छ । यो पाण्डुलिपि सार्ने व्यक्तिको नाम 'सुवर्णकार श्रीराणक' लेखिएको छ ।^३

श्री गण्डीगुल्मक विषयको उल्लेख ने.सं. २१३ (वि.सं. ११५०) को मितिमा सारिएको केन्द्रमा राजा हर्षदेव भएको उल्लेख गर्ने अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिका वाक्यमा पण्डित श्रीजीवधर सिंहको हो भनिएको छ ।^४

श्री गण्डीगुल्मालयको उल्लेख ने.सं. २८५ वि.सं. १२२२) मितिमा सारिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिका वाक्यमा भएको छ । केन्द्रमा राजा आनन्ददेव रहेको उल्लेख गर्ने यस पुष्पिका वाक्यमा बुद्धोपासकले सो ग्रन्थ सारेको भनिएको छ ।^५

माथि चर्चित पहिलो प्रमाणमा 'सुवर्णकार' श्री राणक' को उल्लेख भएकोमा तिनीलाई धनवज्र वज्राचार्यले 'सुनारको काम गर्ने राना मगर' भन्ने परिचय दिनुभएको छ ।^६ उहाँले नै यस स्थानलाई पश्चिमी नेपालको गुल्मीसँग समीकरण गर्नुभएको छ ।

धनवज्र वज्राचार्यले माथिको प्रमाणमा चर्चित 'श्रीराणक' लाई हतारमा 'राना मगर' मानिदिनुभएकोमा उक्त 'श्रीराणक' सित तुलना र समीकरण गर्न सकिने राने, राणा, रान र राणकसम्बन्धी तल उद्धृत 'सन्दर्भहरूलाई रानामगरसित हैन त्यो भन्दा व्यापक दृष्टिले बुझ्नुपर्ने देखिन आएको छ ।

ललितपुरको रुद्रवर्ण महाविहारको संकलनबाट पाइएका ताडपत्र तमसुकहरूबाट थाहा पाइएका 'राने' 'राणा' र 'राणक' थर भएका व्यक्तिनामहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ, तिनको तिथिसहित नामावलि तल प्रस्तुत गरिन्छ :

१. 'यम्बु' (काठमाडौँ) का निवासी- 'बुवार बुदा राने - वि.सं. ११२९^७

३ श्री गण्डीगुल्मक निवासिन सुवर्णकार श्री राणकस्य *Medieval History of Nepal*, P. 34

४ ऐजन्, पृ. ४९

५ ऐजन्, पृ. ६३

६ पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. २१

७ Hemraj Shakya, Bernard Kolver, *Documents from the Rudravarna Mahavihara Patan*, P. 209

२. पाटन शहरका बासिन्दा 'ओम राणा'- वि.सं. ११३१^८
३. वासस्थान अज्ञात 'तिभू रान', वि.सं. ११४८^९
४. वासस्थान अज्ञात 'देवू राणक' र 'तिभूमी राणक', वि.सं. ११६१^{१०}
५. वासस्थान अज्ञात '..... राण गुवल्लो', वि.सं. ११८६^{११}
६. वासस्थान अज्ञात 'राण नायक', वि.सं. ११८९^{१२}

फर्पिङ सरस्वतीखेलको सरस्वती मूर्तिको नेपाल संवत् ३१२ (वि.सं. १२४९) मितिको अभिलेखमा 'श्रीकुलचन्द्र राने' को स्मरणमा हरिचन्द्रका छोरा जेतचन्द्रले सो मूर्ति थापेको कुरा लेखिएको छ ।^{१३} यस अभिलेखमा कुलचन्द्रलाई 'राने' थरको प्रयोग गरिएको तथ्य महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

माथि चर्चित सन्दर्भहरूका अतिरिक्त फर्पिङबाट पाइएको 'राने' थरको प्रयोग गरिएको व्यक्ति : नामले उक्त समाजको बसोबास क्षेत्रको विस्तारतिर औल्याएको मान्न गाह्रो पर्दैन ।

'राणा'सम्बन्धी उपरोक्त प्रमाणहरूका अतिरिक्त 'राण' थरका व्यक्तिको 'पाक' थरका आर्का व्यक्तिसितको साहचर्यको निम्न प्रमाणले ती दुइ समुदायबीच कुनै किसिमको समानतातिर औल्याएको बुझ्न गाह्रो पर्दैन ।

भक्तपुरको तौमढीटोलको ने.सं. १२५ (वि.सं. १०६२) मितिको अभिलेखमा दुइ अचम्मको थरका व्यक्तिको नाम लेखिएको पाइन्छ । पहिलो सन्दर्भ उक्त अभिलेखका जजमान 'जयचतुपाक' को हो जसले कुनै देवस्थलको निमित्त १२ मानिका धानको आम्दानी हुने खेत दान दिएको भन्ने त्यहाँ लेखिएको छ ।^{१४} दोस्रो चाहिँ अभिलेखको अन्त्यमा 'तिलिकमराण...' को पाठ हो ।^{१५}

८ ऐजन, पृ. १९७

९ ऐजन, पृ. १०७

१० ऐजन, पृ. १११-१२

११ ऐजन, पृ. २१०-११

१२ ऐजन, पृ. २११

१३ धनवज्र वज्राचार्य, पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. १२१

१४ सम्वत् १२५ चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां ... महाराजाधिराज श्रीनिर्भयदेवविजयराज्ये: ॥ श्रीखपु ... शिवग्वलोत्तरटोलकवास्तव्य जयचतुपाकन... देवस्थानार्थ द्वादसमानि धानि प्रजातयति ।
अभिलेख संग्रह, भाग-२, पृ. १०

१५ तिलिकमराण..... ।

‘राण’ ‘पाक’ थरको सम्बन्ध बारेको उपरोक्त सन्दर्भपछि ‘पाक’ थरको अस्तित्वका निम्न प्रमाणहरूले सो समुदायको इतिहासतिर औल्याएको बुझिन्छ ।

माथि चर्चित पाटनको रुद्रवर्ण महाविहारको संकलनमा रहेको माथि चर्चित जस्तै ताडपत्र तमसुकहरूमा ‘पाक’ यस्तो नौलो थरका व्यक्ति नामहरूको जुन उल्लेख भएको छ, त्यसको तिथिसहित नामावलि तल प्रस्तुत गरिएको छ :

१. वासस्थान अज्ञात ‘नायक चित्रभोगपाक’ ‘श्री ज्ञान जैपाक’ को उल्लेख वि.सं. १०५८ मितिका दुइ ताडपत्र तमसुकहरूमा भएको छ ।^{१६}
२. वासस्थान अज्ञात ‘विजयसिंह पाक’, ‘जैपाक’ र ‘प्याम्भिहे पाक’ को उल्लेख वि.सं. १०९६ मितिका तीन ताडपत्र तमसुकहरूमा भएको छ ।^{१७}
३. वासस्थान अज्ञात ‘युच्छोपाक’, ‘युल्वी विनैपाक’ र ‘दर्शनदेव पाक’ हरूको उल्लेख वि.सं. ११५३ मितिका तीन ताडपत्र तमसुकहरूमा भएको छ ।^{१८}
४. यम्बु (काठमाडौँ)सम्बन्धी ‘नायक इन्द्राकर पाक’ को उल्लेख भएको छ ।^{१९}
५. वासस्थान अज्ञात ‘चन्द्रपाक’ को उल्लेख वि.सं. ११३१ को ताडपत्रमा भएको छ ।^{२०}
६. वासस्थान अज्ञात ‘कुलपत्र मानीजैपाक’ को उल्लेख वि.सं. ११५० मितिको ताडपत्रमा भएको छ ।^{२१}

‘राण’ को उच्चारणका विविध रूपलाई थरको रूपमा प्रयोग गर्ने समुदाय र तीसँगै सम्बद्ध देखिएका ‘पाक’ थरधारी भिन्न भिन्न समुदायको अस्तित्वबारे माथि चर्चा गरियो तर अन्य एक महत्त्वपूर्ण

१६ शाक्य, कोल्वर, पृ. १८८

१७ ऐजन, पृ. १०३, १८९-९०

१८ ऐजन, पृ. १९१-९२

१९ ऐजन, पृ. २०९

२० ऐजन, पृ. १९७

२१ ऐजन, पृ. १०८

प्रमाणले ती दुबै समुदायको एकीकृत रूप पनि देखाएको पाइएको छ ।

पाटन रुद्रवर्ण महाविहारकै संग्रहमा रहेको वि.सं. ११२६ मितिको ताडपत्र तमसुकमा 'बुद्धाराणे पाक' को उल्लेख भएको छ ।^{२२}

माथि उल्लिखित तीन ऐतिहासिक सन्दर्भहरूबाट 'गण्डीगुल्म' नामको ठाउँको अस्तित्वबारे थाहापाइन्छ । उक्त नाममा गण्डीले गण्डकी नदीलाई अर्थात्को र त्यस नदीनजिकैको बस्तीको नाम भन्ने गुल्म रहेको अर्थ गर्न सकिन्छ । संस्कृत भाषामा गुल्मले सैनिक चौकी (Military Outpost) भन्ने अर्थ बताउँछ ।^{२३} त्यही गुल्म शब्द नै पछि गुल्मी बन्न गएको कल्पना गरेर यसको परिचय दिइएको हो । यद्यपि यो अन्तिम निष्कर्ष नहुन सक्दछ ।

२.२ जिग्लोद्गम

तत्कालीन नेपाल राज्यमा केन्द्रमा उदयदेव नामका राजाले शासन गरिरहेको समयमा 'श्रीजिग्लोद्गमविषय' का बासिन्दा 'श्रीलृप' नाम गरेको व्यक्तिले नेपाल संवत् १२४ (वि.सं. १०६१) को मितिमा भगवान् विष्णुको श्रद्धा गरेर 'कोश' (कवचविशेष) चढाएको कुरा त्यही कवचको पादपीठमा लेखिएको अभिलेखबाट थाहापाइन्छ ।^{२४}

वैष्णव गतिविधि बताउने यो प्रमाणले जिग्लोद्गम नामको ठाउँ कालीगण्डकी किनाराका कुनै ठाउँ हुनसक्ने अन्दाजी धनवज्र वज्राचार्यले गर्नुभएको छ । यो ठाउँको पूरा परिचय पाउन नसकिए पनि मध्यपश्चिमी नेपालको यौटा बसोबास क्षेत्रको केही परिचय उक्त प्रमाणले दिन खोजेको छ । उक्त अभिलेखमा जिग्लोद्गम विषयमा 'विद्वान् र असल मानिसहरूको' बसोबास रहेको

२२ ऐजन्, पृ. १९२

२३ Medieval History of Nepal, P.34

२४ पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. १५

श्री महोदयदेवस्य राज्ये नेपालमण्डले श्री जिग्लोद्गमविषये विद्वत्साधुजनान्विते ॥

कोशं प्रदद्याद, गरुडध्वजाय

श्रद्धान्वितः श्री लृपनामधेयः ॥ अनेन पुण्येन भवन्तु लोका भुक्तिश्च मुक्तिञ्च फलेः समेताः ।

धनवज्र वज्राचार्य, 'मध्यकालका शुरुका केही अभिलेख,' Contribution to Nepalese Studies, Vol. V, No. 1 (Dec, 1977), P. 109.

(विद्वत्साधुजनान्विते) बताइएको कुरा महत्त्वपूर्ण छ । अभिलेखको यस कथनबाट सो ठाउँ महत्त्वपूर्ण बसोबास क्षेत्र रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ जहाँ थरी-थरीका मानव-समुदायको अस्तित्व रहेको मान्न सकिन्छ । त्यस्ता समुदायहरूमा ब्राह्मण पनि अवश्य थिए भन्न सकिन्छ र त्यस्तै मध्येका कसैले उक्त अभिलेखको वक्तव्यलाई प्रौढ र शुद्ध संस्कृत श्लोकहरू लेखिदिएको मान्नु पर्दछ । उक्त अभिलेख र कृत्यका जजमानको नाम भने अचम्मको छ 'श्रीलृप' र हिन्दु परम्पराकै एक शाखा वैष्णव भक्त 'लृप' को व्यक्तिनाम कुन भाषामा राखिएको हो बुझ्न नसकिएको हुँदा उनको उत्पत्तिस्थल र सामाजिक पृष्ठभूमि स्पष्ट बुझ्न सकिएको छैन ।

जिग्लोदगम यो स्थानको नामसाथ 'विषय' शब्द जोडे पनि त्यसका स्थानीय शासनको नाम उक्त प्रमाणमा नलेखिएको हुनाले यसको प्रशासकीय स्वरूप स्पष्ट हुन सकेको छैन ।

२.३ उदयपुर

उदयपुरको पहिलो पल्ट नेपाल सम्वत् १८६ (वि.सं ११२३) मितिमा सारिएको सद्धर्मपुण्डरीकको पुष्पिका वाक्यमा उल्लेख भएको छ । केन्द्रका राजा प्रद्युम्नकामदेवको नाम उल्लेख भएको र उदयपुरका महासामन्त जनार्दनजीवको उल्लेख भएको उक्त पुष्पिका वाक्यबाट सो पाण्डुलिपि कुलमतिको हो भनिएको छ ।^{२५}

नेपालको इतिहासमा उदयपुर एकदमै नौलो नाम हो । उक्त पुष्पिका वाक्यले त त्यस उदयपुरलाई सामान्त राज्यको परिचय पनि दिएको छ जसका शासक जनार्दनजीव रहेको बताएको छ । त्यही पुष्पिका वाक्यमा '.... यूकेकोधलिटोल' का बासिन्दा कुलमति नामका बौद्ध धर्मावलम्बी व्यक्तिको नाम पनि लेखिएको छ ।

ने.सं. २०४ (वि.सं. ११४१) मितिको सेकनिर्देशपञ्जिकाको पुष्पिका वाक्यबाट केन्द्रमा वामदेव^{२६} राजा भएको र उदयपुरमा महासामन्त

२५ श्री उदयपुराधिपति महासावन्त श्रीजनार्दनजीवस्य प्रवर्तमाने ॥
यूपकेटोलकाधिवासिनी कुलमति श्री प्रद्युम्नकामदेवराजे । श्री उदयपुरे ।
Medieval History of Nepal, P. 45

२६ राज्ञः श्री वामदेवराज्ये । श्री उदयपुरीय रम्ये महासामन्त श्री नागार्जुनजीवस्य रक्षिते तत्र स्थितः सौगतत्ववेरी परमोपासक श्री वज्राकरसंज्ञकैः सुलिदीख्यते शास्वत.....
L. Letech, *Medieval History of Nepal* P. 48

नागार्जुनजीव रहेको थाहापाइन्छ । बौद्ध धर्मावलम्बी बज्राकरले सो पाण्डुलिपि सारेको भन्ने पनि त्यहाँ उल्लेख भएको छ ।

माथि ने.सं. १८६ मितिको प्रमाणबाट जीववंशी जनार्दनजीव महासामन्त रहेको थाहा पाइएको र यस प्रमाणमा पनि जीववंशी नागार्जुनजीव महासामन्तका रूपमा देखिएको हुनाले महासामान्तवंशको दुइ पुस्ताबारे ज्ञान हुन आएको छ । सामन्त राज्यहरूमा पनि कुलक्रमागत राजवंशको प्रचलन हुने कुरा यसबाट बुझिन्छ ।

उदयपुरमा ने.सं. २४० (वि.सं. ११७७) मितिमा सारिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताको पुष्पिका वाक्यबाट केन्द्रमा सिंहदेव राजा रहेको बेलामा उदयपुरी/उदयपुरमा महासामान्त विष्णुजीवको शासन रहेको थाहापाइन्छ । पुष्पिका वाक्यका अरु कथनबाट सो पाण्डुलिपि उदयपुरका बासिन्दा पिषाकरचन्द्रको निम्ति पाटनका जयचन्द्रवर्माले सारेको भनिएको छ ।^{२७}

उपरोक्त पुष्पिका वाक्यले उदयपुर राज्यको महासामान्त जीववंशको तेस्रो पुस्ताको परिचय दिएको हुनु महत्त्वपूर्ण छ ।

ने.सं २४८ (वि.सं. ११८५) मितिमा सारिएको नक्षत्रजातकको पुष्पिका वाक्यबाट केन्द्रमा इन्द्रदेव राजा भएको समयमा उदयपुर राज्यमा पैषानन्दजीव महासामान्त रहेको थाहापाइन्छ ।^{२८}

यसरी वि.सं ११२३ देखि वि.सं. ११८५ सम्मका माथि चर्चित प्रमाणहरूबाट उदयपुर राज्यका जीववंशी ४ महासामन्तहरू जनार्दनजीव, नागार्जुनजीव, विष्णुजीव र पैषानन्द जीव ज्ञात हुन आएका छन् । उक्त चार महासामान्तहरूको ज्ञात कालावधि ६२ वर्षको रहेको छ । मध्यकालीन नेपालको कुनै सामन्त राज्यको यति लामो शासनावधि नपाइएकोले उदयपुरको केही विशेषता देखिएको छ तर यसको भू-अवस्थितिबारे केही भन्न सकिएको छैन । हुन त

२७ श्रीमत् विजयराज्ये श्री उदयपुर्याम् महासावन्त श्री विष्णुजीवस्य विजयराज्ये तास्मिन् चेन्द्रकोष्टकाधिवासिनो पिषाकरचन्द्रस्य यदत्र पुण्यं..... श्री ललितक्रमायां श्री मानिग्वलपरमगुड्याम् कुलपुत्र जयचन्द्रवर्मणा लिखितमिति संवत् २४०..... ।
Medieval History of Nepal, P. 53.

२८ श्री उदयपुरगमन श्री सेकाधिनाम चित्तवज्राधिनाम.... श्री उदयपुराधिपतिमहासामान्त श्रीपैषानन्दजीवस्य काले लिखितमिति ॥
Medieval History of Nepal, P. 57.

धनवज्र वज्राचार्यले पूर्वी नेपालमा सिन्धुली क्षेत्रको उदयपुरसित यसको समीकरण गर्नुभएको छ ।^{१९} नामसाम्यको आधारमा मात्र यो अनुमान गरिएकोले धनवज्र वज्राचार्यको मत बढी अनुसन्धानविना स्वीकार गरिहाल्न गाह्रो छ ।

२.४ लम्जुगुङ्ग

ने.सं १८९ (वि.सं. ११२६) मितिमा शंकरदेव राजाको पालामा “श्री लम्जुगुङ्ग” का बासिन्दा गंगाराणकले अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिताग्रन्थ सारेको कुरा त्यसकै पुष्पिका वाक्यमा लेखिएको छ ।^{२०} उक्त पाण्डुलिपिमा उल्लिखित ठाउँको नामले हालको लम्जुङलाई बताएका मानिएकोछ ।^{२१} शब्दसाम्यको आधारमा पनि यो कुरो स्पष्टै बुझ्न सकिन्छ । धनवज्र वज्राचार्यले उक्त ठाउँलाई लम्जुङ मान्नासाथै उक्त ग्रन्थ सार्ने गंगाराणकलाई गङ्गा रानामगर मान्नुभएको छ ।^{२२} गङ्गा नामका व्यक्तिको नामसाथ जोडिएको ‘राणक’ थरलाई सोझै रानामगर मान्ने उक्त मतलाई स्वीकार गर्न गाह्रो छ र त्यसले राणा राजपूत भन्ने अर्थ लिन किन सकिँदैन भन्ने प्रश्न यहाँ उठाउन नसकिने होइन ।

२.५ धवलश्रोत्र

ने.सं. २२० (वि.सं. ११५७) को मितिमा ‘धवलश्रोत्र’ मा महासामन्ताधिपतिमहासामन्त’ रामदेवको शासन जनाइएको र ‘लेखक’ कमलपाणि रहेको आर्योष्णीषविजयनामधारिणीको पुष्पिका वाक्य पाइन्छ ।^{२३}

२९ धनवज्र वज्राचार्य, “मध्यकालका शुरुका केही अभिलेख”, *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. V, No. 1 (1977), P. 101

३० L. Petch, *Medieval History of Nepal*, P. 46, मच्छन्द्रदेवस्य राज्ये श्री लम्जुगुङ्गे वास्तव्य गङ्गाराणकेन लेखितमिदम् ।

३१ पूर्ववत् पृ. ४७

३२ धनवज्र वज्राचार्य, “मध्यकालका शुरुका केही अभिलेख”, *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. V, No. 1 (Dec. 1977), P. 100

३३ L. Petch, *Medieval History of Nepal*, P. 50

आर्योष्णीषविजयनामधारिणी-महासामन्ताधिपतिमहासामन्त श्रीरामदेवस्यविजयराज्ये ।
सम्बत् २२० कार्तिकदिने २४ धवलश्रोत्राचाम् लिखितेयम् । लेखक कमलपाणिना ॥

ने.सं. ३०३ (वि.सं १२४०) मितिको चरकसंहिताको पुष्पिका वाक्यबाट 'धवलश्रोत्र' मा महासामान्त रत्नदेवको राज्य जनाइएको छ भने कुनै 'भारो' अथवा भारदारले 'जेजावुक्ति' ठाउँका बासिन्दा 'श्रीवास्तव्य कायस्थ' पण्डित श्री रत्नपाललाई सो ग्रन्थ लेखाउन (सार्न) लाएको कुरा लेखिएको छ ।^{३४}

यसै गरी ने.सं. ३०४ (वि.सं. १२४१) मितिको प्रमाण चाहिँ त्रियकलगुणोत्तरको पाण्डुलिपि हो जसमा 'धवलश्रोतपुर' मा महासामान्त रत्नदी (दे) वको राज्यमा 'त्रिकषडन्वय शैवाचार्य' श्रीधर राजगुरुले सो ग्रन्थ लेखाउन (सार्न) लाएको भनिएको छ ।^{३५}

उपरोक्त 'धवलश्रोत्र' को 'धवलश्रोत्रिका' को रूपमा अर्को सूचना प्राप्त भएको छ 'कुलालिकाम्नाये कुब्जिकामतम्' ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यबाट ।^{३६} उक्त वाक्यमा तिथिमिति लेखिएको अंश खण्डित भएको छ तर त्यहाँ 'नेपालविषय' अन्तर्गत 'धवलश्रोत्रिका'^{३७} मा महासामान्त रत्नदेवको राज्यमा 'श्रीकाशमीराचार्य तेजसि (शि) व को निम्ति भोगनले सो ग्रन्थ सारेको भनिएको छ । उक्त प्रमाणको तिथिमिति भाग नष्ट भैसकेकाले त्यसको काल बताउन नसकिए पनि महासामान्त रत्नदेवको उल्लेख भएका तीन प्रमाणहरूको चर्चा माथि गरिसकिएको छ जुनमा वि.सं. ११५७, वि.सं. १२४० र वि.सं १२४१ मिति लेखिएका छन् र तिनीको समकालिकमा यो प्रमाणलाई पनि राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

- ३४ अद्येह श्रीमद् धवलश्रोत्र्यां महासामान्त श्रीमद् रत्नदेवकल्याणविजयराज्ये..... संवत् ३०३ भारो श्री लिखापितं चेदं जेजावुत्तीय श्रीवास्तव्य कायस्थान्वय पण्डित श्री रत्नपालेन ।

L. Petech, *Medieval History of Nepal*, P. 72

- ३५ नेपालदेशीय सम्वत् ३०४ ज्येष्ठ शुदि १३ गुरौ धवलश्रोतपुरे महासामान्त श्री रत्नदेवराज्य । मङ्गलं महाश्रीः । त्रिकषडन्वय शैवाचार्य श्री श्रीधरराजगुरुणा लिखापितम् ... ।

Medieval Hisotry of Nepal, P, 73

- ३६ अद्येह नेपाल विषये धवलश्रोत्रिकायां महासामान्त रत्नदेवराज्य श्री काशमीराचार्य तेजसिवस..... क्षत्र (वास्त) व्य सोमवाडकस्य श्री श्री पुस्तकसहस्रत्रयसार्द्ध लिखित । लेखक भोगनमिति मंगल महाश्रीः ॥

नेपाल निरूपण, पृ. १४४

- ३७ The Two Earliest Copperplate Inscriptions from Nepal, P. 23 (F.N. 83) मा यस नामलाई 'ववलसानिका' पढिएको ।

धवलश्रोत्र स्थानको परिचयको केही विस्तार गर्न सकिने तत्त्व पनि पाइन्छ। माथि चर्चा गरिसकिएको ने.सं. २२० (वि.सं. ११५७) मितिको प्रमाणमा 'धवलश्रोत्र' मा सामान्त रामदेवको शासन जनाइएको र ने.सं. २२१ (वि.सं. ११५८) मितिको ताम्रपत्रमा 'श्री रामदीवसामान्त' को रूपमा तिनै रामदेवको उल्लेख भएको र स्थानको रूपमा 'मङ्गवरविषय' लेखिएको हुनाले ^{३८}मङ्गवर विषयअन्तर्गत धवलश्रोत्र स्थान रहेको बुझ्न सकिन्छ, यद्यपि ती दुवैको ठीक परिचय प्रस्ताव गर्न सकिएको छैन।

धवलस्रोतपुरलाई कसैले मध्य पश्चिमी नेपालको धौलागिरी भेक र त्यसमा पनि वाग्लुङ्ग क्षेत्रसित सम्बद्ध हुनसक्ने मानेका छन्।^{३९}

धवलस्रोतपुरमा महासामन्त रत्नदेवको शासनकालमा ने.सं. ३०३ (वि.सं. १२४०) को मितिमा 'जेजावुक्ति' बाट आएका कायस्थवंशी श्रीवास्तव्य पण्डित रत्नपालले चरकसंहिता सारेको कुरा उक्त पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट थाहा पाइएको छ।^{४०}

२.६ मंग्वर विषय

'मंग्वर विषय' नामको यौटा बस्तीको एकपल्ट मात्र उल्लेख ने.सं. २२१ (वि.सं. ११५८) मितिको ताम्रपत्रमा भएको छ जसमा सामन्त रामदेवको नामोल्लेख भएको छ।^{४१} त्यसमा "सताडे" भन्ने ठाउँमा भोण्टेश्वर महादेवको पूजाआजाको बन्दोबस्तको लागि 'श्रीइदाभावो नायक', श्री धक्न नायक' र 'श्रीसोहव राने' लाई गोष्ठी र पाञ्चालीका सदस्यहरूले नाइके छानेको कुरा लेखिएको छ। उक्त ताम्रपत्रमा केन्द्रका राजाको रूपमा शिवदेवको उल्लेख भएको छ।

^{३८} Medieval History of Nepal, P. 51

^{३९} The Two Earliest Cooperplate Inscriptions from Nepal, Pp. 23-24

^{४०} भारो श्री लिखापितम् । लिखितञ्चेदम् जेजावुक्तिय श्रीवास्तव्य कायस्थान्वय पण्डित श्री रत्नपालेन ।

Medieval Nepal, Pt. 1, P. 192

^{४१} Mahesh Raj Pant & Aishwarya Dhar Sharma

The two earliest copperplate inscriptions from Nepal, P. 7,
Medieval History of Nepal, P. 51.

माथि चर्चित 'मंगवर' लाई लुशियानो पेटेकले जातिवाचक 'मगर' को समानार्थी मान्नुभएको छ ।^{४२} पेटेकको यो मत विना अन्य प्रमाणहरूको समर्थक अभावमा मानिहाल्न गाह्रो भए पनि शाब्दिक समानताको आधारमा त्यस मतमा केही औचित्य देखिन्छ ।

आभिलेखिक सन्दर्भको आधारमा भन्ने हो भने उपरोक्त 'मंगवर विषय' यौटा सामान्तस्तरीय राज्य नै थियो भन्ने देखिन्छ किनभने त्यसका सामान्त शासक रामदेवको उल्लेख भएको छ ।

मंगवरलाई मगरको समानार्थी मानेपछि सोही नामबाट नामाकरण हुन गएको राज्यको भूगोल अज्ञात भए पनि त्यसलाई परवर्ती 'मगरात' को पूर्वरूपको रूपमा लिनुपर्ने पनि देखिन्छ ।

उपरोक्त मंगवर सामन्त राज्यको नामकरण जसरी भएको भए पनि माथि उद्धृत ताम्रपत्रको विषयवस्तुले त्यस राज्यमा हिन्दु समाजको बसोबास रहेको बताएको छ । सर्वप्रथम त त्यस राज्यका सामन्त शासक देखिएका रामदेव क्षत्रीयवंशी देखिन्छन् ।

उपरोक्त मंगवर राज्यमा बसोबास गर्ने समाजको प्रतिनिधित्व गरेका चर्चित व्यक्ति नामहरू- श्रीइदाभावो नायक, श्री धक्नप नायक र श्रीसोहव राने- का नाम कुन भाषामा राखिएको हो भन्ने ठेगान गर्न नसकिए पनि तिनले हिन्दु समाजकै प्रतिनिधित्व गरेको बुझिन्छ किनभने तिनीहरू भ्राण्टेश्वर महादेव मन्दिरका सञ्चालकका रूपमा छानिएका चर्चित भएका हुन् । मध्यकालका केही प्रमाणहरूमा चर्चित 'रणक' लाई तुरुन्तै 'राना मगर' को पहिचान भिराइदिने प्रवृत्तिअनुसार 'सोहव राने' लाई पनि 'रानामगर' नै मान्नेमा कसैको आग्रह रहन सक्ने भए पनि तिनैलाई 'राणा राजपूत' को परिचय दिन नसकिने पनि देखिँदैन ।

मंगवर राज्यको स्थापना कहिले भएको थियो भन्ने बुझ्ने प्रमाण नपाइए जस्तै यसको नामको उल्लेख फेरि नपाइने हुनाले यो कसरी विलीन भयो भन्ने प्रश्नको जवाफ दिन सकिएको छैन । त्यति मात्र हैन भ्राण्टेश्वर महादेवको मन्दिरको परवर्ती इतिहास पनि खोजीकै विषय बनेको छ ।

^{४२} 'Mamgvara seems to correspond to the Modern ethnic name Magar' *Medieval History of Nepal*, P. 51

२.७ जुमलक

ने.सं. २५६ (वि.सं ११९३) मितिमा सारिएको नामसङ्गीतिको पुष्पिका वाक्यबाट 'श्रीजुमलक शाक्यभिक्षु रत्नगुप्तेन लिखितं' भनिएको छ।^{४३} राजाधिराज परमेश्वर श्री इन्द्रदेव केन्द्रमा राजा भएको उल्लेख भएको उक्त पुष्पिका वाक्य जुम्लाका बासिन्दा भिक्षु रत्नगुप्तबारे थाहा पाइए पनि सो ग्रन्थ कहाँ सारिएको हो भन्न सकिएको छैन। उक्त सन्दर्भमा 'श्रीजुमलक' लाई शाक्यभिक्षु रत्नगुप्तको बासस्थानको रूपमा प्रयोग गरिएको भन्ने अर्थ पेटेकले गर्नुभएको छ।^{४४}

२.८ पन्नग विषय

पन्नग विषयको उल्लेख ने.सं. २७० (वि.सं १२०७) मितिमा सारिएको कुब्जिकामतको पुष्पिका वाक्यमा भएको छ।^{४५} महासामन्त शासक हंसदेवको त्यहाँ सम्मानसाथ उल्लेख भएको छ। उक्त स्रोतमा 'पन्नगविषय' अन्तर्गत 'यूपटोल' का बासिन्दा 'कुलपुत्र' फुणनायकले सो पाण्डुलिपि 'धर्मार्थ' (धर्मको निम्ति) लेखेको भनिएको छ।

उपरोक्त संक्षिप्त विवरणबाट पन्नग विषय महासामन्तस्तरीय राज्य थियो भन्ने बुझिन्छ। उक्त राज्यको 'यूपटोल' को उल्लेख भएकोले पन्नगविषयको एक बस्तीको परिचय पाइन्छ। बस्तीको टोलको उल्लेख भएकोले त्यहाँ शहरी सभ्यता रहेको समेत अन्दाजी गर्न गाह्रो पर्दैन। त्यस्तै शहरी सभ्यताको निवासी 'फूलण' नामका व्यक्तिले आफूलाई कुलीन र धनीमानीको परिचय दिन 'कुलपुत्र' उपाधि पनि प्रयोग गरेका देखिन्छन्। तिनले 'नायक' थर लेखेका

^{४३} L. Petch, *Medieval History of Nepal*, Pp. 57-58

^{४४} ऐजन्, पृ. ५८: "The inscription was written by a Monk native of Jumla, but almost certainly not in Jumla."

^{४५} श्री पन्नगविषयाधिपति श्री महासामान्तहंसदेवस्य विजयराज्ये यूपटोलकाधिवासि शिरो श्री कुलपुत्रस्य फुलणनायकस्य धर्मार्थेन लिखितम्"
Medieval History of Nepal, P. 66

छन्, आफूलाई धनी र कुलीन तथा शहरी बस्तीका बासिन्दा फुलण विद्याव्यसनी हुनाले तिनीले कुब्जिकामत नामको तान्त्रिक ग्रन्थ सार्ने काम पनि गरेको देखिनु थप महत्त्वको विषय मान्नु परेको छ ।

ने.सं २८२ (वि.सं १२१९) मितिको ताम्रपत्रमा केन्द्रमा आनन्ददेव रहेको बेलामा 'श्रीपन्तुङ्गविषय' का 'अधिपति महासामान्त' 'श्रीमद् रहस्यदेव' रहेको विवरण परेको छ ।^{४६} यही ताम्रपत्रमा 'श्रीभोण्टेश्वर भट्टारक' को 'छत्रक' को उल्लेख पनि भएको छ ।

ने.सं २२१ (वि.सं. ११५८) मितिको ताम्रपत्रमा पनि भोण्टेश्वर मन्दिरको उल्लेख भएको थियो र यसको पुनः उल्लेख उक्त ताम्रपत्रमा भएको हुनु महत्त्वपूर्ण छ र यस मन्दिरको विशिष्टता पनि स्पष्ट हुन्छ ।

पन्नग विषय र पन्तुङ्ग विषय यौटै हुन् कि भन्ने अन्दाजी पनि गरिएको छ ।

ने.सं २२१ (वि.सं. ११५८) को ताम्रपत्रमा 'मंग्वर विषय' अन्तर्गत 'भोण्टेश्वर' मन्दिर रहेको बताइएको र त्यही मन्दिर ने.सं २८२ (वि.सं १२१९) को प्रमाणमा 'पन्तुङ्गविषय' अन्तर्गत बताइएको देख्दा पन्तुङ्गविषय मंग्वर विषयको अर्को नाम हुनसक्ने अथवा नजिकै रहेको हुनुपर्दछ भन्ने लुसियानो पेटेकको कथन पाइन्छ ।^{४७}

केन्द्रका शिवदेवको राज्यकालमा ने.सं. २२१ (वि.सं. ११५८) मितिको ताम्रपत्रमा रामदेवको सामन्त राज्य मंग्वर विषयमा रहेको भोण्टेश्वर महादेवको पूजाको लागि केही कुराको व्यवस्था

४६ नेपालाधिपति श्रीमद् आनन्ददेवस्य विजयराज्ये ।

श्री पन्तुङ्गविषयाधिपति महासामान्त श्रीमद् रहस्यदि (दे) वस्य प्रवर्तमानकाले श्री भोण्टेश्वरभट्टारकस्य छत्रके

Medieval History of Nepal, P.63.

४७ "..... in 1100 the temple of Jhontesvara was included in the Mangvara Visaya, the Panunga visaya was either synonymous or contiguous with Mangvara, and therefore it was situated in the Magar country."

Medieval History of Nepal, P. 63

गरिएको उल्लेख भएको छ ।^{४८} उक्त ताम्रपत्रमा 'ताडे' भन्ने ठाउँका गोष्ठी र पाञ्चालीका सदस्यहरूले 'छेपरम् ग्वण्ड ओ पलेम्' (?) चढाएको कुरा लेखिएको छ । त्यसरी चढाएको वस्तुलाई प्रधानहरू श्रीइदाभावो नायक, श्री धक्नप नायक र श्रीसोहव रानाहरूले हेरचाह गरी चलाउने पनि भनिएको छ ।

केन्द्रका आनन्ददेवको राज्यकालमा पनुंगविषयाधिपति महासामान्त रहस्यदेवको शासनकालमा ने.सं. २८२ (वि.सं १२१९) मा भोटेश्वर महादेवको मन्दिरमा उमामहेश्वरको स्थापना गरिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{४९}

२.९ पञ्चावतदेश (?)

वृत्तसारसंग्रहधर्मपुत्रिकाको पुष्पिका वाक्यबाट ने.सं. ३२१ (वि.सं. १२५८) मा केन्द्रमा अरि मल्ल राजा भएको बेलामा 'पञ्चावतदेशीय विषयाधिपति राणक श्रीधर सिंह भएको कुरा थाहापाइन्छ ।^{५०}

माथि चर्चित सन्दर्भमा 'पञ्चावतदेशविषय' 'मगरदेश' अन्तर्गत रहेको र राणक थर भएका श्री धरसिंह मगर नै हुनुपर्दछ भनेर

४८ Two Earliest Cooperplate Inscriptions from Nepal, PP. 6-8; यस ताम्रपत्रको पाठ निम्न वमोजिम पढिएको छ :

- (१) शुभमस्तु । संवत् २२१ मार्गशुक्लदशम्यां । राजाधिराजपरमे-
- (२) श्वरः श्रीमतशिवदेवमहाराजै । श्रीरामदीवसमन्तविजयराजै ।
- (३) मंगवरविषये । भ्राण्टेश्वर भटारकास टाडे गोठिपञ्चालिकेणः छेप
- (४) रम् ग्वण्ड ओ पलेम् ॥ श्रीइदा भावो नायक । श्री धक्नप नायक । श्री सोह
- (५) व राने । एते पधाण वर्तनीय ।

४९ Two Earliest Cooperplate Inscriptions from Nepal, PP. 26-29; उक्त अभिलेखको पाठ निम्न वमोजिम छ :

- (१) श्रोयोस्तु ॥ सम्बत् २००-८० मार्गशिरशुक्लपुर्णमास्यां रोहिण्याङ्गारदि-
- (२) ने ॥ राजाधिराजपरमेश्वर परम भटारक । श्री नेपालधिपति-
- (३) श्रीमदानन्ददेवस्य विजयराजे ॥ श्री पनुंगविषयाधिपतिमहा-
- (४) सामन्त श्री मद्रहस्यदीवस्य प्रवर्तमानकाले । श्रीयखरप-
- (५) शिछमटोलकाधिवाशिन । मीभिङ्गु भावो हर्षवयि स्त्रीपुरुष
- (६) उभयकेन श्रीभ्राण्टेश्वरभटारकस्य । च्छत्रके उमामहेश्व-
- (७) र बालचक्र प्रवत द्वर्मकाममोक्षाये (र्थे) न ढोकितमिति ॥

५० श्री नेपाल - राजाधिराजपरमेश्वरपरममहेश्वरपशुपतिभट्टारकस्य - श्री अरि मल्लदेवस्य विजयराज्ये श्री पञ्चावतदेशीय विषयाधिपति राणक श्री श्री धरसिंहस्य वर्तमाने..... ॥
Medieval History of Nepal, P. 80.

लुसियानो पेटेकले निश्चयात्मक निष्कर्ष निकाल्नुभएको छ ।^{५१}
धनवज्र वज्राचार्यको पनि यस्तै मत रहेको पाइन्छ ।^{५२}

उपरोक्त विषयमा ज्ञानमणी नेपालले 'पञ्चावत' शब्दले भारतको पञ्जाबलाई अर्थात् भएको र त्यस ठाउँको उत्पत्तिका भन्ने रूपमा 'पञ्चावतदेशीय' शब्दको प्रयोग भएको हुनाले श्रीधर सिंह राणा पञ्जाबबाट आएका र पश्चिमी नेपालको कुनै इलाका (विषय) का स्थानीय शासक बन्न पुगेको मान्नुभएको छ ।^{५३} यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा श्रीधर सिंह राणा राजपूत भएको मान्न गाह्रो पर्दैन । त्यति पहिले नै मगरहरूलाई हिन्दु पदवी 'राणा' को प्रयोग हुन सम्भव पनि रहेकोले त्यही पदवीले राणा राजपूतको अस्तित्वलाई औल्याएको मान्न नसकिने देखिँदैन ।

टिप्पणी

माथि १० स्थानहरूको जुन चर्चा र एकसरो टिप्पणी गरिएको छ तिनको कालावधि वि.सं. १०५६ देखि वि.सं १२५८ सम्मको जम्मा २०२ वर्ष अर्थात् दुइ शताब्दी रहेको छ । उक्त स्थान र सामन्त राज्यहरूको उदयको पृष्ठभूमिसायै स्थिति र विलयको इतिहास धेरै गम्भीर अन्वेषण र विश्लेषणको विषय हो । उक्त क्षेत्रहरूको सामाजिक विशेषताबारे माथि सामान्य चर्चा मात्र गरिएको छ तर त्यहाँ ब्राह्मण जातिको अस्तित्व बताउने स्पष्ट सन्दर्भ नपाइए पनि त्यत्रा हिन्दु समाजका बस्तीका रूपमा परिचय बताउने नामहरूले ब्राह्मणहरूको बसोबासका कुरालाई संकेत गरेको मान्न अवश्य सकिन्छ । खास गरी लिच्छविकालको तुलनामा मध्यकालमा धेरै सामाजिक संरचनाको परिवर्तनको प्रवाह बताउने यस खण्डका ऐतिहासिक सामग्रीहरूले परवर्ती परिवर्तनका ठूला घटनाको पूर्व संकेत गरेको मान्न सकिन्छ ।

५१ "It has been rightly remarked that Ranaka is a typically Magar title; thus the Pancavata outlying district was probably situated in the Magar Country."
Medieval History of Nepal, P. 80

५२ पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. २४

५३ नेपाल निरूपण, पृ. २००

खण्ड-३

सुदूर पश्चिम र पश्चिम

३. आरम्भिक कथन

यस भन्दा अधिको खण्डमा वि.सं. १०५६ र १२५८ को कालावधिको नेपाली समाजको संक्रमणकालीन अवस्थासम्बन्धी विवरणहरूको चर्चा गरिएको थियो । पश्चिमी नेपालमा विशेष राजनीतिक हलचलको आरम्भ गर्न थालनी खसवंशी नागराजद्वारा राज्य स्थापनाको काल वि.सं. १२०० तिर मान्न सकिने हुँदा यस खण्डले ओगटेको विषयवस्तुको क्रम धेरथोर मिलेको पाइन्छ ।

वि.सं. ११४०-११६० को कालावधिका मानिने खस राजा नागराजको शासनकालदेखि पश्चिमी नेपालको परवर्ती इतिहास शुरु भएदेखि त्यताबाट लिखित सामग्री पाउन थालेदेखि सो क्षेत्रको सामाजिक अवस्थाका परिचायक सूत्रहरू पाउने स्थितिको पृष्ठभूमिमा खासगरी वि.सं. ११५१ मितिदेखिको अभिलेख प्रमाणहरूमध्ये केही नमुनाहरूबाट ज्ञात विवरणबाट पहाडी ब्राह्मणहरूको संक्षिप्त ऐतिहासिक विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१ ब्राह्मण

परिभाषा

१. सुदूरपश्चिमी र पश्चिमी नेपाल क्षेत्रबाट पाइएका अभिलेख प्रमाणहरूमध्ये नमुनाका लागि छानिएका प्रमाणहरूबाट ब्राह्मणहरूको ज्ञात परिभाषा बारे विचार गर्दा सर्वप्रथम शक संवत् १२०३ (वि.सं. १३३८) मितिको वाजुर सिँगडा गाउँको देवलको अभिलेखमा उल्लिखित 'विप्र' लाई लिनुपरेको छ ।^१ त्यस प्रमाणमा काउदेवलाई विप्र विशेषण लाइएको छ ।

संस्कृत भाषाको ब्राह्मण शब्दको नेपाली रूप 'वाहुं (न्)' को प्रयोग भने जाजरकोट हाँडेगाउँबाट पाइएको वि.सं १४४६ मितिको दान ताम्रपत्रमा भएको छ ।^२ ब्राह्मण नामको अपभ्रंश रूप उपरोक्त 'वाहुं (न्)' को प्रयोग समाजमा हुँदै गए पनि संस्कृत भाषाको 'ब्राह्मण' को अलिकति फेरिएको 'ब्राह्मन्'

१ मोहनप्रसाद खनाल, नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. २९

२ ऐजन, पृ. १००-२

- को प्रयोग गर्ने गरिएको प्रमाण वि.सं. १६७७ मितिको जुम्ला रासकोटबाट पाइएको राज्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्र रहेको छ ।^३
२. राजाका शिक्षक गुरुको एक सन्दर्भ खस- मल्लको पालाको पाइन्छ । खस- मल्ल राजा पृथ्वी मल्लको कनकपत्रमा^४ शिक्षा- गुरुको रूपमा प्रसाद जोशीको उल्लेख भएको छ ।
३. नमुनामा परेका अभिलेख प्रमाणहरूमा राजाका गुरु ब्राह्मणहरूको सन्दर्भ यौटा मात्रै पाइएको छ ।^५ त्यो प्रमाण जुम्ला खलंगाबाट पाइएको विवोध साहीको वि.सं. १५५५ मितिको दान ताम्रपत्र हो । जसमा 'गुरुठगुर' (गुरु ठाकुर) अथवा राजगुरु यक्षराजको उल्लेख गरिएको छ ।^६
४. नेपालको इतिहाससित सम्बन्धित भएर चर्चामा आएका एक विद्वान् व्यक्तिको चर्चा गर्न सकिन्छ । खस-मल्ल राजा काचल्लको कुमाउँ बालेश्वरको अभिलेखमा नन्दपुत्र भट्टनारायणलाई धेरै शास्त्रका विद्वान् साथै कवि पनि भनिएको छ ।^७ यी भट्टनारायण कुमाउँ बालेश्वर एकरुद्र मन्दिरका पुजारी रहेको मानिएको छ ।
५. डोटीका राजा निरयपालको डडेल्धुराबाट प्राप्त शक संवत् १२७४ (वि.सं. १४०९) मितिको ताम्रपत्रमा महेश्वर प्रोहितको उल्लेख भएको छ ।^८

३.२ ब्राह्मणका प्रकार: थरहरू

सुदूर पश्चिमी र पश्चिमी नेपाल क्षेत्रसित सम्बन्धित नमुना अभिलेख प्रमाणहरूमा आधारित भएर गरिएको यस संक्षिप्त अध्ययनमा सम्बन्धित प्रमाणहरूमा उल्लिखित ब्राह्मण-थरहरू बारे यहाँ विचार गरिन्छ ।

- ३ ऐजन, पृ. १६७-६८
- ४ धनवज्र वज्राचार्य, "कर्नाली प्रदेशको ऐतिहासिक रूपरेखा", सं. भीमप्रसाद श्रेष्ठ, कर्णाली प्रदेश एकविटो अध्ययन, पृ. ६२
- ५ खनाल, पृ. ७ मा पादटिप्पणीमा उद्धृत खस-राजा अशोकचल्लको बोधगया अभिलेखमा चर्चित 'राजगुरु पण्डित मूशाल' बौद्ध हुन् कि ब्राह्मण हुन् ठेगान गर्न नसकिएको ।
- ६ ऐजन, पृ. १४४
- ७ धनवज्र वज्राचार्य, "कर्नाली प्रदेशको ऐतिहासिक रूपरेखा", सं. भीमप्रसाद श्रेष्ठ, कर्णाली प्रदेश एक विटो अध्ययन, पृ. ६१
- ८ खनाल, पृ. ६६

उपरोक्त प्रकारका प्रमाण सामग्रीहरूमा व्यक्तिहरूका नामसाथ प्रयोग भएका थरहरूलाई मुख्य रूपमा निम्न किसिमले ३ वर्ग छुट्याएर हेर्नुपर्ने देखिन्छः

१. भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा नरहेका थर
२. भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा रहेका थर
३. भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलित थर साथै नेपाली प्रकारका ब्राह्मण थरको संयुक्त रूप

उपरोक्त विषयहरूको अध्ययन तल गरिएको छ ।

३.२.१ भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा नरहेका थर

नमुना छनोटमा परेका अभिलेख प्रमाणहरूमा चर्चित व्यक्तिका नाम साथ जोडिएका थरका रूपहरूको वर्गीकरणमा परेको पहिलो प्रकारको विवरण निम्न बमोजिम छ ।

३.२.१.१ गुरागाईँ

भूपति मल्लको डोटीको शक संवत् १४८० (वि.सं. १६१५) मितिको ताम्रपत्रमा भक्त नामका व्यक्तिको नामपछि 'गुरागाई' लेखिएको छ^९ जुन हाल प्रचलित गुरागाईँ थरको पूर्वरूप हुनसक्ने देखिएको छ :

३.२.१.२ सोति

डडेल्धुरा अजमेरकोट तिलोडाका टीकादत्त भट्टसँग रहेको अभय मल्लको शक संवत् १२९८ (वि.सं) १४३३) मितिको ताम्रपत्रमा 'सोति' थर भएका ३ व्यक्तिहरू महिराज, अभैराज र प्रशु (परशु) हरूको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१०}

३.२.१.३ डढाकोटी

बभाडवाट पाइएको शक संवत् १२९४ (वि.सं. १४२९) मितिको ताम्रपत्रमा एकजना लेखक उल्लेख गर्दा 'डढाकोटी सिञ्ज' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{११} उक्त सन्दर्भमा सिञ्जाज व्यक्तिको नाम र डढाकोटी थर हुनु सम्भव लाग्दछ । उक्त डढाकोटी परवर्ती डल्लाकोटी थरको पूर्वरूप हुनु सम्भव लाग्दछ ।

९ खनाल, पृ. १५२

१० खनाल, पृ. ९०

११ खनाल, पूर्ववत्, पृ. ८५

३.२.१.४ गैयरी

डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १७८८ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा श्री गने(ण) स (श) गैयरी र लिखित साक्षीका रूपमा दुर्गा गैयरीको नाम लेखिएको छ ।^{१२} माथि चर्चित 'गैयरी' परवर्ती गैरे थरको पूर्वरूप हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

३.२.१.५ निलौरा (निरौला)

डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १३६९ मितिको दान ताम्रपत्रमा वल्लेकी निलौरा (निरौला) को उल्लेख भएको छ ।^{१३}

३.२.१.६ देउकोटो

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताको नामावलीमा 'देउकोटो' थरका मनोरथ राखिएका छन् ।^{१४}

३.२.६.१ टिप्पणी

वि.सं. १४६१ मा बलिराज जुम्लाका राजा भएपछि पाँच थरका ब्राह्मणहरू देवकोटा, धिताल, सिमखडा (तिमल्सिना), चौलागाई र न्यौपानेलाई पञ्चदान गरेका थिए भन्ने विश्वास प्रचलित छ ।^{१५}

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको शक संवत् १५४२ (वि.सं. १६७७) मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताका रूपमा तत्कालीन समाजका प्रतिष्ठित धेरै वर्गका व्यक्तिहरूको नाम राख्दा 'इनु ब्राह्मनले' पुछ्छेसाथ धेरै थरका ब्राह्मण व्यक्तिहरूको नाम लेखिएको पाइन्छ । त्यस्ता ब्राह्मणहरूको परिचय यस्तो छ :^{१६}

१२ खनाल, पृ. २०१

१३ खनाल, पृ. ३२

१४ खनाल, पृ. १६७-१६८

१५ रत्नाकर देवकोटा, कर्णाली अञ्चलका प्रमुख धार्मिक र सांस्कृतिक स्थलहरू, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५१, पृ. ९१-९२

१६ खनाल, पृ. १६७-६८

ब्रह्मन्, शिमषाड्या दासु जोइसि

निवापान्या राघव जोइसि चउडिलागाइ

विष्णुहरि जोइसि धिताल

मानिकु जोइसि घोड्यागी

मनोरथ देउकोटो

आनन्द जोइशि

यति लेखिसकेपछि पुन भनेर शारगु जोइसिको नाम मध्यस्थकर्ताको रूपमा थपिएको छ । त्यसपछि उक्त ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा अन्य वर्गका व्यक्ति साथै ब्राह्मण वर्गका वाम भाट, कासि पाध्या र कासि (काशी) जोइसिको नाम लेखिएको छ । त्यसपछि फेरि विना परिभाषा पिपल्गाइ हागु जोइसि र दामोद्र (दामोदर) जोइसिको नाम लेखिएको छ । त्यसपछि गुपु पाध्या र लिखित साक्षीका रूपमा शिवहरि जोइसिको नाम लेखिएको छ ।

जुम्लाको अशीदरा तलिचौरका रामशंकर देवकोटा कहाँ रहेको सुदर्शन शाहको दरबार बनाएको वर्णन परेको छ र शक संवत् १६६७ (वि.सं. १८०४) र शक संवत् १६७३ (वि.सं. १८०८) मितिहरूको उल्लेख भएको ताम्रपत्रमा दरबारको जग हाल्दादेखि प्रवेशसम्मका कृत्यमा विभिन्न २०० ब्राह्मणहरू संलग्न गराइएको कुरा लेखिएको छ । त्यसमा दरबार प्रवेश गर्दा मधु जोइसि अचारजले गणेश, चुचु अचारज र मनिराम अचारज होतु, व्यासदेव उपाध्या ब्रह्मा, वासुदेव जोइसि अध्वर्यु, एवं माधु जोइसि र विश्वामित्र पंडित संलग्न गराइएको कुरा त्यसमा लेखिएको छ । उक्त ताम्रपत्रको अन्तिममा दरबारको शिला स्थापना हुँदाका ब्राह्मण व्यक्तिहरूको नाम दिँदा ब्राह्मन् जोतिषि मथु जोइसि, शुकदेव आचारज, जत्तु उपाध्या र कृतोधज (कृतध्वज) जोइसिहको नामोल्लेख गरिएको छ ।

उक्त प्रमाणमा पश्चिमी नेपालका ब्राह्मणहरूको प्रकारको चर्चा भएको छ, त्यसमा ब्राह्मणका प्रकारहरूमा जोइसि-जोतिषि, अचारज-आचारज, पंडित र उपाध्याको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ ।^{१७}

जुम्ला अशीदरा तलिचौरबाट पाइएको सुदर्शन शाहको दरबार बनाएको वि.सं. १८०२-१८०८ मितिको ताम्रपत्रमा^{१८} ब्राह्मणहरूका थरका रूपमा 'जोइसि' र 'जोतिषि' उपाधिको प्रयोगमा विविधता देखिनु महत्त्वपूर्ण छ। त्यसमा 'अचार्य' थर समेत जोडिएका मधु जोइसि, 'जोइसि' पदवी मात्र जोडिएका वासुदेव, माधु र कुतोधज (कृतध्वज) नामका उदाहरण पाइन्छन्। त्यसैमा 'ब्राह्मण जोतिषि मधु जोइसि' को उदाहरण पनि परेको छ। जसमा शुद्ध संस्कृत रूप ज्योतिषीको नजिक 'जोतिषि' र त्यसैको अपभ्रंश रूप 'जोइसि' को पनि उल्लेख भएको तथ्य उल्लेखनीय छ।

जुम्ला छिनासिमबाट वीरभद्र साहले प्रसारण गरेको रसुवा धुन्चेबाट पाइएको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी शक संवत् १५८८ (वि.सं. १७२३) मितिको ताम्रपत्रमा व्यवस्था गरिएका विषयका रेखदेख अथवा मध्यस्थकर्ताका रूपमा धेरै थरका ब्राह्मणहरूको नाम लेखिएको पाइन्छ। त्यसमा नारायण जोइसि, कटुवा अचार्य, रघु जोइसि, हाशु पाध्या, दुर्लभ पाध्या राखिएका छन् र लिखित साक्षीका रूपमा जैराम जोइसि रहेका छन्।^{१९}

३.३ भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा रहेका थर

यस वर्गमा पर्ने ब्राह्मणका थरका प्रकारहरूको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

३.३.१ उपाध्या

उपाध्या थर प्रयोग गरिएका ब्राह्मण व्यक्तिहरूको विवरण तल प्रस्तुत गरिन्छ।

बभाङ कडेल गाउँबाट प्राप्त शक संवत् १२३८ (वि.सं. १३७३) मितिको ताम्रपत्रमा 'उपाध्या' थरका ३ ब्राह्मण व्यक्तिहरू अनु उपाध्या, सिउद्यो (शिवदेव) उपाध्या र जगद्यो (जगदेव) उपाध्याको उल्लेख भएको छ।^{२०}

१८ खनाल, पृ. २१४-१६

१९ खनाल, पृ. १७७-७८

२० खनाल, पृ. ३५

डोटीबाट प्राप्त वि.सं. १४३९ मितिको दान ताम्रपत्रमा भास्कर 'उपाध्या' को उल्लेख भएको छ ।^{२१}

जुम्ला छिनासिमबाट प्राप्त वि.सं. १४५० मितिको दान ताम्रपत्रमा दुइजना लेखकमध्ये एक रोइदास 'उपाध्या' को नाम लेखिएको छ ।^{२२}

जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं. १४६१ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'उपाध्या' थरका सौराज 'उपाध्या' को उल्लेख साक्षीको रूपमा लेखिएको छ ।^{२३}

बभाङबाट पाइएका वि.सं. १४७८ मितिका दुइ र वि.सं १४८३ मितिको एक दान ताम्रपत्रमा सुमेसर 'उपाध्या' को नाम लेखिएको छ ।^{२४}

जुम्ला खलंगाबाट पाइएको वि.सं. १५०७ मितिको दान ताम्रपत्रमा तेसा साक्षीका रूपमा नारान (नारायण) दास उपाध्याको नाम रहेको छ ।^{२५}

डोल्पाको गुम्बातारामा रहेको शक संवत् १४३७ (वि.सं १५७२) मितिको जुम्ला छिनासिमबाट विशेषराजले गरिदिएको ताम्रपत्रमा लेखक साक्षीका रूपमा कल्याण (ण) 'उपाध्या' को नाम लेखिएको छ ।^{२६}

डोल्पा कालु गुम्बामा रहेको वि.सं. १६५३ मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा विष्णु 'उपाध्या' को नाम लेखिएको छ ।^{२७}

डोल्पा गुम्बाताराको गुम्बामा रहेको वि.सं. १६५३ तिरको आधा ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा करुनाथर 'उपाध्या' को नाम लेखिएको छ ।^{२८}

२१ ऐजन्, पृ. ९७

२२ ऐजन्, पृ. १०४

२३ खनाल, पृ. १०९-१०

२४ ऐजन्, पृ. ११६-१७, ११८-१९, १२२-२३

२५ खनाल, पृ. १३५, ३७

२६ ऐजन्, पृ. १४८

२७ ऐजन्, पृ. १६४-६५

२८ ऐजन्, पृ. १६०

३.३.१.क. पाध्या

संस्कृत भाषाको उपाध्यायलाई जनजिब्रोमा उपाध्या बनेका उदाहरणको चर्चा माथि गरिएको छ भने केही सन्दर्भहरूमा त्यसलाई पनि छोट्याएर 'पाध्या' बनाइएका केही उदाहरणहरूको चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

जुम्ला अशीदराबाट पाइएको वि.सं. १६४८ मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा चम्फु नामका व्यक्तिको नाम साथ 'पाध्या' थर जोडिएको पाइन्छ ।^{२९}

डोल्पा कालु गुम्बामा वि.सं. १६५३ मितिको ताम्रपत्रमा लेखक साक्षीका रूपमा देउराज पाध्या रहेका छन् ।^{३०}

जुम्ला छिनासिमबाट वीरभद्र शाहले प्रसारित गरेको रसुवा धुन्चेबाट पाइएको वि.सं. १७२३ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताको रूपमा उपाध्या थरका तीन व्यक्तिहरू रामु पाध्या, हाशु पाध्या र दुर्लभ पाध्या राखिएका छन् ।^{३१}

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी वि.सं. १६७७ को ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा गुपु पाध्या र काशी पाध्या राखिएका छन् ।^{३२}

३.३.१.ख. शर्मा

दैलेखको वि.सं १३७८ मितिको ताम्रपत्रमा 'जैसर्म' (जय शर्मा) नामका व्यक्तिको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{३३}

त्यस्तै जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं १४६१ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'शिउ शर्मा' (शिव शर्मा) नामका व्यक्तिको उल्लेख भएको छ ।^{३४}

२९ खनाल, पृ. १६२

३० खनाल, पृ. १६७-६८

३१ खनाल, पृ. १७७-७८

३२ खनाल, पृ. १६४-६५

३३ खनाल, पृ. ४१

३४ ऐजन पृ. १०४-१०

३.३.१.ग. भट्ट

क्राचल्लको कुमाउँको बालेश्वर मन्दिरको ताम्रपत्रमा भट्टनारायण र बङ्गाली भट्ट श्री जयीकको उल्लेख भएको छ ।^{३५}

खस राजा अशोकचल्ल (वि.सं १२९७-१३३७) को बोधगयाको अभिलेखमा^{३६} ती राजाका आप्त व्यक्तिहरूको रूपमा भट्ट दामोदर र भट्ट पदुम^{३७}को नाम लेखिएको पाइन्छ ।

डोटीको गढसेराबाट पाइएको वि.सं १५०९ मितिको दान ताम्रपत्रमा भट्ट थरका जयाकरको उल्लेख भएको छ । यस ताम्रपत्रमा 'भट्टवाडा' (भट्ट टोल) का भनेर उक्त जयाकरलाई भनिएकोले तिनीलाई भट्ट भनी ठानिएको छ ।^{३८} उक्त ताम्रपत्रमा जयाकरलाई 'गडसिरा ब्राह्मण' भनेर अतिरिक्त परिचय दिइएको छ ।

डोटीबाट पाइएको वि.सं १६१५ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा भट्ट (भट्ट) थरका घोग नामका व्यक्तिको नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{३९}

डोटी गढसेराबाट प्राप्त वि.सं. १७४४ मितिको दानपत्रमा भट्ट थरका मानसिंघ (मानसिंह) को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{४०} जग्गा दानको सन्दर्भमा यो नामको उल्लेख भएकोले पूर्वोक्त मानसिंह भट्टी ब्राह्मण देखिएका हुन् तर तिनको नाममा सिंह पद जोडिएको पाइनु उल्लेखनीय छ । उक्त भट्ट थर भट्ट थरकै अपभ्रंश रूप होला भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

बभाङबाट पाइएको वि.सं १७५८ मितिको ताम्रपत्रमा लेखकका रूपमा अजु भट्टको नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{४१}

३५ महेशराज पन्त, "बालेश्वरको ताम्रपत्रबाट के क्राचल्ल कहिले राजा भए भन्ने थाहा हुन्छ?", पूर्णिमा, पूर्णांक-१२९, पृ. ७

३६ धनवज्र वज्राचार्य, "कर्नाली प्रदेशको ऐतिहासिक रूपरेखा", सं. भीप्रसाद श्रेष्ठ, कर्णाली प्रदेश एकविटो अध्ययन, पृ. २९ मा भट्ट दामोदरलाई बौद्ध मानिएको छ जसबाट बौद्धहरूमा पनि भट्ट उपाधिको प्रयोग मान्नु पर्ने हुन्छ यद्यपि यस कुराको विशेष परीक्षण आवश्यक छ ।

३७ खनाल, पृ. ७ पादटिप्पणीबाट उद्धृत

३८ खनाल, पृ. ७

३९ खनाल, पृ. १५२-५३

४० खनाल, पृ. १८९

४१ ऐजन्, पृ. १९०

भाट

भाट थर जोडिएका केही व्यक्तिनामहरूलाई भट्टकै अर्को रूपको मानेर यहाँ विचार गरिएको छ ।

डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं १३६९ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा ३ जना भाट थरकाव्यक्तिहरू नरु भाट, पाछु भाट र चैत्र भाट राखिएका छन् ।^{४२}

दैलेखबाट पाइएको वि.सं १३७८ मितिको ताम्रपत्रमा जग्घो (जगदेव ?) 'भाट' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{४३}

डोटीका राजा निरयपालको डडेल्धुराका टीकादत्त भट्टसित रहेको शक संवत् १२७४ (वि.सं १४०९) मितिको ताम्रपत्रमा चैत 'भाट' लाई भूमिदान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{४४}

डोटी गढसेराबाट प्राप्त कीर्ति मल्लको शक संवत् १४०४ (वि.सं १५३९) मितिको ताम्रपत्रमा मुजु नामका भाटलाई ब्राह्मण सरह जग्गा दान दिएको विवरण लेखिएको पाइन्छ ।^{४५}

३.३.१.घ. आचार्य

जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं १४५० मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा विद्याधर आचार्यको उल्लेख भएको छ । यस प्रमाणमा दान ताम्रपत्रका लेखकका रूपमा पनि आचार्य थरका विष्णुदास आचार्यको उल्लेख भएको छ ।^{४६}

जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं १४६१ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा नाथु 'आचार्य' को नाम लेखिएको छ ।^{४७}

४२ खनाल, पृ. ३२

४३ ऐजन, पृ. ४१

४४ ऐजन, पृ. ६६, 'भाट' व्यक्तिलाई भूमिदान दिएको भनिएकोमा हाल यो ताम्रपत्र भट्ट थरका टीकादत्तसित रहेकोले 'भट्ट' शब्दकै अपभ्रंश रूप 'भाट' भएको अनुमान गर्न सकिने देखिएको छ ।

४५ खनाल, पृ. १४३

४६ खनाल, पृ. १०४

४७ ऐजन, पृ. १०९-१०

जुम्ला खलंगाबाट पाइएको वि.सं १५०७ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा येदु 'आचार्य' र कृपाकर 'आचार्य' लाई साक्षी राखिएको पाइन्छ।^{४८}

जुम्ला अशीदराबाट पाइएको वि.सं. १६४८ मितिको ताम्रपत्रमा घोगलु 'आचार्य' को नाम लेखिएको छ।^{४९}

अचार्य

बभ्नाड रिठापाटाबाट प्राप्त वि.सं १४४७ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा मोती अचार्यको नाम लेखिएको छ।^{५०}

जुम्ला छिनासिमबाट वीरभद्रसाहले प्रसारण गरेको रसुवा धुन्चेबाट पाइएको वि.सं १७२३ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताका रूपमा कटुवा 'अचार्य' को नाम लेखिएको छ।^{५१}

३.३.१.ड. ओस्ती

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १७६८ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा देव 'ओस्ति' को उल्लेख भएको छ।^{५२}

३.३.१.च. पण्डित

बाजुराबाट पाइएको वि.सं. १३९३ मितिको कनकपत्रमा जयाकर पण्डितको नाम लेखिएको छ।^{५३} यस प्रमाणमा 'पण्डित' थर रहेको देखिएको छ। यो कनकपत्र पण्डित थरका खड्गराजको घरबाट पाइएको थाहा पाइएकाले यो वंशमा सो पण्डित थर निरन्तर चलिरहेको बुझ्न सकिने देखिन्छ।

४८ ऐजन, पृ. १३५, १३७

४९ ऐजन, पृ. १६२

५० खनाल, पृ. १०२

५१ ऐजन, पृ. १७७-७८

५२ खनाल, पृ. १९५

५३ ऐजन, पृ. ५४

बाजुराबाट पाइएको वि.सं १३९४ मितिको कनकपत्रमा विद्याकर नामका व्यक्तिलाई 'विपश्चिद्' भनिएकोमा^{५४} सो पण्डितको अर्थमा प्रयोग गरेको मान्न सकिन्छ।^{५५}

खस- मल्ल राजा पृथ्वी मल्लको जुम्ला पाँचसयदराबाट प्राप्त शक संवत् १२७८ (वि.सं १४१३) मितिको कनकपत्रका लेखकका रूपमा 'श्री शिवदेव पंडित' को नाम लेखिएको पाइन्छ।^{५६}

दुल्लु भुसागाउँबाट पाइएको वि.सं. १४५३ मितिको दान ताम्रपत्रका लेखक साक्षीका रूपमा अनेकु 'पंडित' को नाम लेखिएको छ।^{५७}

३.३.१.छ. उप्रेती

डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १३६९ मितिको दान ताम्रपत्रमा उप्रेती थरका सिधु साक्षीका रूपमा राखिएका पाइन्छन्।^{५८}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १५३९ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा कतिपय व्यक्ति साथै उप्रेती थर पनि राखिएको छ।^{५९} यहाँ थर मात्रै साक्षी राखिएकोमा उक्त डोटी गढसेराका कुनै प्रख्यात 'उप्रेती' कुललाई संकेत गरिएको हुन सक्दछ।

डोटीबाट पाइएको वि.सं १६१५ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा उप्रेती थरका रघुनाथ नामका व्यक्तिको उल्लेख भएको पाइन्छ।^{६०}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १६३७ मितिको ताम्रपत्रमा हरि (उप्रेती) साक्षीका रूपमा राखिएका छन्।^{६१}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १७६८ मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा दुवल 'उप्रेती' को नाम लेखिएको पाइन्छ।^{६२}

५४ ऐजन, पृ. ५४

५५ सो कनकपत्रमा हाल हकवालाको थर पनि 'पण्डित' रहेकोले पनि यस अनुमानको औचित्य सिद्ध हुन्छ।

५६ खनाल, पृ. ७०

५७ ऐजन, पृ. १०७

५८ खनाल, पृ. ३२

५९ ऐजन, पृ. १४२

६० ऐजन, पृ.

६१ ऐजन, पृ. १५८

६२ ऐजन, पृ. १९५

३.३.१.ज. मिश्र

डोटीबाट पाइएको वि.सं. १६१५ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा नरनाथ 'मिस्र' को नाम लेखिएको छ ।^{६३}

३.३.१.झ. पाडे (पाँडे, पाण्डे)

जुम्ला खत्याडबाट पाइएको वि.सं. १५३४ मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा पाडे (पाण्डे) थरका दुइजना विष्णुदास पाडे र विशु पाडेको उल्लेख भएको छ ।^{६४}

डडेल्धुराको जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १७८८ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा श्रीदीपराम 'पाडे' र गुणानन्द 'पाडे' का नाम लेखिएका छन् ।^{६५}

३.३.१.ञ. पनेरू

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १५०९ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा जयत् 'पनेरू' को नाम लेखिएको छ ।^{६६}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं. १५३९ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा अन्य व्यक्तिका नाम साथै 'पनेरू' थरलाई पनि साक्षी राखिएको छ ।^{६७}

डोटीबाट पाइएको वि.सं १६१५ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा गागु 'पनेरू' को नाम लेखिएको छ ।^{६८}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं. १६३७ मितिको ताम्रपत्रमा पनेरू थरका गोपी पनेरूको उल्लेख पाइन्छ ।^{६९}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं. १७४२ मितिको ताम्रपत्रमा दशरथ 'पनेरू' को नाम लेखिएको ।^{७०}

६३ ऐजन, पृ. १५२-५३

६४ ऐजन पृ. १४१

६५ ऐजन, पृ. २०१

६६ ऐजन, पृ.

६७ ऐजन, पृ. १४३

६८ ऐजन, पृ. १५२-५३

६९ खनाल, पृ. १५८

७० ऐजन, पृ. १८९

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं. १७६८ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा रामेश्वर 'पनेरू' को नाम लेखिएको छ ।^{७१}

३.३.१.ट. पन्त

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १७४२ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'पंज्यु' अथवा 'पन्त' थरका नारदको नाम साक्षीको रूपमा उल्लेख पाइन्छ ।^{७२}

पश्चिमी नेपालबाट प्राप्त ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा ब्राह्मणहरूको उल्लेख हुँदा सम्मानवाची ज्यूको प्रयोगको यो पहिलो नमुना भएको छ ।

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १७६८ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा केस (श) व 'पंथ' को नाम लेखिएको छ ।^{७३}

३.३.१.ठ. अधिकारी

जाजरकोट हाँडीगाउँबाट पाइएको वि.सं. १४४६ मितिको दान ताम्रपत्रमा हरिदत्त 'अधिकारी' को नाम लेखिएको छ ।^{७४}

३.३.१.ड. भण्डारी

बझाङ रिठापाटाबाट प्राप्त वि.सं. १४४७ मितिको दान ताम्रपत्रमा राजदु भण्डारीको उल्लेख भएको छ ।^{७५} यी राजदु भण्डारीले जग्गा दान पाएको उक्त प्रमाणमा उल्लेख भएकोले यिनी ब्राह्मण हुन् भन्न गाह्रो छैन ।

दुल्लुको भुसागाउँबाट पाइएको वि.सं. १४५३ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा मोतीराम 'भडारी' र जैतु 'भडारी' का नाम लेखिएका छन् ।^{७६}

७१ खनाल, पृ. १८९

७२ खनाल, पृ. १८९

७३ ऐजन, पृ. १९५

७४ ऐजन, पृ. १००

७५ ऐजन, पृ. १०२

७६ ऐजन, पृ. १०७

डोटी गढसेराबाट प्राप्त महीपति शाहीको शक संवत् १५०२ (वि.सं. १६३७) मितिको ताम्रपत्रमा भगीरथ 'भडारि' र हासु 'भडारि' को उल्लेख पाइन्छ ।^{७७}

डोल्पाको गुम्बाताराको गुम्बामा रहेको वि.सं. १६५३ तिरको हुन सक्ने आधा ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा अर्जुन भडारिको उल्लेख भएको छ ।^{७८}

डोल्पा कालु गुम्बाको वि.सं १६५३ मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा राखिएका अनेक व्यक्तिनामका साथ भडारि थर लेखिएको छ तर ती नामको प्रकृति हेर्दा कति ब्राह्मण र कति क्षत्रीय भएको देखिन्छ ।^{७९}

३.३.१.ढ. ज्योतिषी

यस खण्डले ओगटेको स्थान र समयभित्रका लिखित प्रमाणहरूमा ब्राह्मणका थरको रूपमा ज्योतिष सम्बन्धका विविध स्वरूपलाई उपयोग गरेको पाइन्छ । त्यसमा शुद्ध रूप ज्योतिर्विददेखि लिएर बोलीचालीका अरु विभिन्न स्वरूप पाइन्छन्- 'जोतिषी', 'दैवज्ञ', 'जोइसी', 'जोसी', 'जैसी' । यी सबैको सगोल विवरण तल संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १३६९ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'लिखित' (लेखक) का रूपमा वाल्या 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{८०}

२. डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १३६९ मितिको ताम्रपत्रमा समद्यो 'जोइसि' को उल्लेख भएको छ ।^{८१}

७७ ऐजन, पृ. १५८

७८ ऐजन, पृ. १६०

७९ ऐजन, पृ. १६६:भडारी थर लागेका पर्ना भडारी, गजु भडारी, रतु भडारी र माला भडारी ब्राह्मण र सलेमान भडारी, रूपसिंह भडारी र तागु भडारी क्षत्रीय हुन् भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

८० ऐजन, पृ. ३०

८१ ऐजन, पृ. ३२

३. दैलेखबाट प्राप्त वि.सं १३७८ मितिको ताम्रपत्रमा पम्चो (पद्मदेव) 'जोइसि' को उल्लेख पाइन्छ ।^{५२}

४. डडेल्धुराबाट प्राप्त वि.सं. १४०९ मितिको ताम्रपत्रका लेखकका रूपमा वासुदेव 'ज्योतिर्विद्' को उल्लेख भएको छ ।^{५३}

खस- मल्ल राजा पृथ्वी मल्लको शक संवत् १२७८ (वि.सं. १४१३) मितिको जुम्ला पाँचसयदराको कनकपत्रमा आफूलाई पढाउने भनिएका गोहलु जोइसिको सन्दर्भबाट^{५४} जोइसि अथवा ज्योतिषी ब्राह्मणहरू पढाउने काम पनि गर्दा रहेछन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ । उक्त कनकपत्रमा साक्षीका रूपमा इतसकु 'जोइसि' को पनि उल्लेख भएको छ ।^{५५}

जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं. १४१५ मितिको दान ताम्रपत्रमा देउराज (देवराज) जोइसिको नाम ज्ञात हुन्छ । यस प्रमाणमै 'लेखक' का रूपमा जुठाघो 'जोइसि' को उल्लेख भएको छ । यस प्रमाणमै साक्षीका रूपमा सक्तु 'जोइसि' को पनि उल्लेख भएको छ ।^{५६}

जम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं. १४२४ मितिको ताम्रपत्रमा जुठा 'जोइसि' को उल्लेख भएको छ ।^{५७}

बभ्नाङ रिठापाटा शिरखेतबाट पाइएको वि.सं. १४२९ मितिको ताम्रपत्रमा विर्सिध (विरसिद्ध ?) 'जोइसीको' उल्लेख भएको पाइन्छ । यस ताम्रपत्रको भाकाका 'लेखक' का रूपमा सहघो 'जोइसि' को उल्लेख भएको छ ।^{५८}

बाजुरा सिंगाडा गाउँबाट पाइएको वि.सं. १४३३ मितिको दान ताम्रपत्रका 'लेखक' का रूपमा धर्मदास 'जोइसि' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{५९}

८२ ऐजन, पृ. ४१

८३ ऐजन, पृ. ६६

८४ ऐजन, पृ. ६९-७०

८५ ऐजन, पृ.

८६ ऐजन, पृ. ७३-७४

८७ ऐजन, पृ. ८३-८४

८८ ऐजन, पृ. ८५

८९ ऐजन, पृ. ८७

बभ्भाडको भातेखोलाबाट पाइएको वि.सं. १४३४ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'जोइसि' थरका तीन व्यक्ति पुडु जोइसि, तिलु जोइसि र सिकंढ (श्रीकण्ठ ?) 'जोइसिहरूको' नामको उल्लेख भएको छ।^{१०} डोटीबाट पाइएको वि.सं. १४३९ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'लेखक' का रूपमा अर्जुन 'जोइसि' को नाम लेखिएको पाइन्छ। यसै प्रमाणमा साक्षीका रूपमा प्रभु 'जोइसि' रहेका देखिन्छन्।^{११}

जाजरकोट हाँडेगाउँबाट पाइएको वि.सं. १४४६ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा ३ जना 'जैसि' सद् 'जैसि', मैसु 'जैसि' र नन्दु 'जैसि' हरूको नाम लेखिएको छ।^{१२}

बभ्भाड रिठपाटाबाट पाइएको वि.सं. १४४७ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'लेखक' का रूपमा देउराज 'जोइसि' देखिएका छन् भने २ साक्षीहरूमध्ये एकजना नरु 'जोइसि' देखिएका छन्।^{१३}

जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं. १४५० मितिको दान ताम्रपत्रमा ३ जना 'जोइसि' थरका व्यक्तिहरू- दत्तु जोइसि, देउराज जोइसि र भुसु जोइसिको नाम लेखिएको पाइन्छ।^{१४}

जुम्ला छिनासिमाट पाइएको वि.सं. १४६१ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा कुँजु 'जोइसि' को उल्लेख भएको छ।^{१५}

बभ्भाडबाट पाइएको वि.सं. १४७१ मितिको दान ताम्रपत्रमा सारुल 'जोइसि' को उल्लेख भएको छ।^{१६}

बभ्भाडबाट पाइएका वि.सं. १४७८ मितिका दुइ दान ताम्रपत्रका लेखक साक्षीका रूपमा जसु नामका व्यक्तिलाई एउटामा 'जोतिषी' र अर्कोमा 'दैवज्ञ' पदवी वा गर लेखिएको पाइन्छ।^{१७}

१० ऐजन, पृ. ९३

११ ऐजन, पृ. ९७

१२ ऐजन, पृ. ९२

१३ ऐजन, पृ. १०२

१४ ऐजन, पृ. १०४

१५ ऐजन, पृ. १०९-११०

१६ ऐजन, पृ. ११३-११४

१७ ऐजन, पृ. ११६-११७, ११८-११९

बभाडबाट पाइएको वि.सं. १४८३ मितिको दान ताम्रपत्रमा लेखकका रूपमा राधु 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{९८}

अछाम रुटोल कालागाउँबाट पाइएको वि.सं १४८५ मितिको दान ताम्रपत्रमा राम 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{९९}

अछामबाट पाइएको वि.सं १४९४ मितिको दान ताम्रपत्रबाट साँधु 'जोइसि' र जैतु 'जोइसि' का नाम थाहा पाइएका छन् । यस ताम्रपत्रका लेखक साक्षीका रूपमा वोदु 'जोइसि' देखिन्छन् ।^{१००} उक्त ताम्रपत्रमै साक्षीका रूपमा मोतु 'जोइसि' र राछु 'जोइसि' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।

बभाडबाट पाइएको वि.सं. १५०३ मितिको दान ताम्रपत्रमा 'लेखक' का रूपमा भक्त 'जोइसि' र शक्तु 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{१०१}

जुम्ला खलंगाबाट पाइएको वि.सं. १५०७ मितिको २ दान ताम्रपत्रमा सवितु 'जोइसि' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{१०२}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १५०९ मितिको दान ताम्रपत्रका 'लेखक' का रूपमा रिठु 'जोइसि' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{१०३}

जुम्ला खलंगाबाट पाइएको वि.सं. १५५५ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा जगधर 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{१०४}

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १५७६ मितिको दान ताम्रपत्रमा भाषरे 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{१०५}

डोटीबाट पाइएको वि.सं १६१५ मितिको दान ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा 'जोइसि' थरका नन्दु नामका व्यक्तिको उल्लेख भएको छ । त्यसैमा 'लेखक-साक्षी' का रूपमा सेरु 'जोइसि' राखिएका छन् ।^{१०६}

९८ ऐजन्, पृ. १२२-२३

९९ ऐजन्, पृ. १२४-२५

१०० ऐजन्, पृ. १२७-२८

१०१ ऐजन्, पृ. १३०-१३१

१०२ ऐजन्, पृ. १३३, १३३-१३७

१०३ ऐजन्, पृ. १३९

१०४ ऐजन्, पृ. १४५

१०५ ऐजन्, पृ. १५१

१०६ ऐजन्, पृ. १५२-५३

मुगु किभुका छोग्याल लामाबाट पाइएको जुम्ला छिनासिमबाट मान शाहीले प्रसारित गरेको शक संवत् १४८९ (वि.सं. १६२४) मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीको रूपमा करुनाषर 'जोइसि' राखिएका देखिन्छन्।^{१०७}

दुल्लु शिरस्थान ज्वाला मन्दिरमा रहेको शक संवत् १४९० (वि.सं. १६२५) मितिको प्रताप साहि, मान साहि र संग्राम साहिको संयुक्त ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा (कृ) स्न (ष्ण) 'जोइसि-भण्डारी' र नरपति जोइसि राखिएका छन्।^{१०८} यो प्रमाणमा जोइसिका दुइ रूपको प्रयोग भएको देखिन्छ-जोइसि-भण्डारी र जोइसि मात्रै।

जुम्ला अशीदराबाट पाइएको वि.सं. १६४८ मितिको ताम्रपत्रका लेखक साक्षीका रूपमा 'जोइसि' थरका दीप जोइसिको नाम लेखिएको पाइन्छ।^{१०९}

डोल्पा गुम्बाताराको गुम्बामा रहेको वि.सं. १६५३ तिरको हुन सक्ने ताम्रपत्रमा लिखित साक्षीका रूपमा जोइसि थरका चिन्तामनि जोइसि रहेका देखिन्छन्।^{११०}

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्य व्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा लिखित साक्षीका रूपमा शिवहरि 'जोइसि', दामोदर 'जोइसि' र काशी 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ भने मध्यस्थकर्ताका नामावलिमा शारग 'जोइसि' र आनन्द 'जोइसि' राखिएका छन्।^{१११}

जुम्ला छिनासिमबाट वीरभद्र शाहले प्रसारित गरेको रसुवा धुन्चेबाट पाइएको वि.सं. १७२३ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा लिखित साक्षीको रूपमा जैराम (जयराम) 'जोइसि' रहेका छन्। यस ताम्रपत्रमै मध्यस्थकर्ताका रूपमा नारायण 'जोइसि', माधु 'जोइसि' र रघु 'जोइसि' का नाम लेखिएका छन्।^{११२}

१०७ ऐजन्, पृ. १५६

१०८ ऐजन्, पृ. १५७

१०९ ऐजन्, पृ. १६२

११० ऐजन्, पृ. १६०

१११ ऐजन्, पृ. १६७-६८

११२ ऐजन्, पृ. १७७-७८

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं १७४२ मितिको ताम्रपत्रमा 'लिखित' (लेखक) साक्षीका रूपमा हरि 'जोइसि' को नाम लेखिएको छ ।^{११३}

बभाङबाट पाइएको भूपति सिंहको शक संवत् १६२३ (वि.सं. १७५८) मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा मानिकु 'जोइसि' र समुद्र 'जोइसि' राखिएका छन् ।^{११४}

डोल्पा त्रिपुराकोटबाट पाइएको वि.सं. १७७७ मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा 'जोइसि' थरका ३ व्यक्ति नरु जोइसि, नाथु जोइसि र मधु जोइसि राखिएका छन् ।^{११५}

बभाङ लुयाटा पडेसबाट पाइएको वि.सं १७९१ मितिको ताम्रपत्रमा लेखक साक्षीका रूपमा वामदेव 'जोइसि', शंकर 'जोइसि' र सोवर्ण 'जोइसि' को नाम उल्लेख भएको छ ।^{११६}

ज्योतिषीबाट अरु थरमा परिवर्तन

यस खण्डमा मूल प्रमाणहरूमा ज्योतिषी वा त्यसबाट निर्मित जोइसि पद वा थरको व्यक्ति नाम लेखिएकोमा त्यस्ता प्रमाणका हालका हकवालाहरूको थरसित मिलान गरेर यस खण्डको विषयवस्तुको संरचना भएको छ ।

डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको वि.सं. १३६९ को समद्यो जोइसिलाई जग्गा दान गरिदिइएको ताम्रपत्रमा हाल हकवाला भट्ट थरका टीकादत्त रहेको देख्दा^{११७} पहिले जोइसि (ज्योतिषी) थरले कहलिने वंश हाल भट्ट थरमा परिवर्तित हुन आएको देखिन्छ ।

जुम्ला पाँचसयदराका बासिन्दा धनञ्जय रेग्मीकहाँबाट खस मल्ल राजा पृथ्वी मल्लले शक संवत् १२७८ (वि.सं. १४१३) को मितिमा गोहलुं 'जोइसि' लाई गरिदिएको कनकपत्र पाइएको

११३ ऐजन, पृ. १८९

११४ खनाल, पृ. १९०

११५ ऐजन, पृ. १९९

११६ ऐजन, पृ. २०७

११७ ऐजन, पृ. ३२

हुनाले^{११८} पूर्वोक्त धनञ्जय रेग्मी गोहलुं 'जोइसि' का सन्तान हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। यस तर्कबाट पहिले 'जोइसि' थरको प्रयोग गर्नेका सन्तानले सो 'जोइसि' थर प्रयोग गर्न छोडी रेग्मी थर लेख्न थालेको बुझिन्छ।

माथि चर्चित जस्तै अर्को उदाहरण अछाम टोल कालागाउँबाट पाइएको छ। वि.सं. १४८५ को मितिमा राम 'जोइसि'लाई गरिदिएको दान ताम्रपत्र खगेन्द्रप्रसाद रेग्मीबाट पाइएको छ।^{११९}

हरिब्रह्मले विर्सिध (वीरसिद्ध ?) जोइसिलाई गरी दिएको जग्गा दानको वि.सं. १४२९ मितिको ताम्रपत्र बभाङ रिठापाटा शिरखेतका निवासी नरदेव कोइरालाकहाँबाट पाइएकोले^{१२०} कोइराला थरका पुर्खा 'जोइसि' कहलिन्ये भन्न सकिने देखिन्छ।

बाजुरा सिंगाडा गाउँबाट प्राप्त वि.सं. १४३३ मितिको जै (जय) ब्रह्म जोइसि र महिराज जोइसिहरूको नामको उल्लेख भएको दान ताम्रपत्रका हाल उत्तराधिकारी जोशी थरका उदयरज देखिनाले^{१२१} जोइसि थर जोशीको रूपमा कामय रहन आएको उदाहरणको रूपमा बुझ्न सकिने देखिएको छ।

ऐतिहासिक प्रमाणमा चर्चित जोइसि थर वर्तमानमा पनि जोइसिकै अर्को रूप जोशी कायम रहेको एक उदाहरण बुभाङ भातेखोलाबाट पाइएको वि.सं १४३४ मितिको दान ताम्रपत्र हो।^{१२२} यस ताम्रपत्रमा ३ जना जोइसिहरू पुडु जोइसि, तिलु जोइसि र सिकंठ जोइसिहरूको नाम लेखिएको पाइन्छ। यस ताम्रपत्रका वर्तमान हकवाला मदनराजको थर जोशी उपरोक्त प्रमाणको जोइसिकै स्वरूपमा कायम रहेको देखिएको छ।

वि.सं. १४९४ को मितिमा आँधु जोइसि र जैतु जोइसिलाई गरिदिएको दान ताम्रपत्र अछामका गन्या (गण) देवकोटासँग

११८ ऐजन, पृ. ६९-७०

११९ ऐजन, पृ. १२४-२५

१२० ऐजन, पृ. ८५

१२१ ऐजन, पृ. ८७

१२२ ऐजन, पृ. १२२

रहेको पाइएकोले^{१२३} अछामका देवकोटाका पूर्वज जोइसि थरले कहलिनथे भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

डोटी गडसिराका जयाकर भट्टले वि.सं. १५०९ मा जग्गा दान पाएको दान ताम्रपत्रका हाल हकवाला जोशी थरका गंगारामकहाँबाट पाइएको आधारमा^{१२४} भट्ट थरका व्यक्तिका सन्तानले पछि जोशी थर लेख्न थालेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ ।

डोटी गढसेराबाट पाइएको वि.सं. १५७६ मितिको भाषरे (भास्कर) जोसीलाई गरिदिइएको दान ताम्रपत्रका हाल हकवाला भण्डारी थरका दुर्गाप्रसाद रहेका देखिँदा^{१२५} भण्डारीका पुर्खाले जोसी थर प्रयोग गर्ने गरेको बुझ्न सकिन्छ ।

पर्वत जिल्ला पाङ निवासी छत्रराज रेग्मीकहाँ रहेको राजा मलेवमको शक संवत् १६४१ (वि.सं. १७७६) मितिको ताम्रपत्रमा 'थलाहारि जैशि' कुलको उल्लेख भएको छ ।^{१२६}

३.४ भारततर्फका ब्राह्मणहरूमा प्रचलित थर साथै नेपाली

प्रकारका ब्राह्मण थरको संयुक्त रूप

यस समूहमा पर्ने सन्दर्भहरूमा भारततर्फ प्रचलित ज्योतिषी अथवा जोशीको स्थानीय रूप जोइसि र नेपालका ब्राह्मणहरूमा प्रचलनमा रहेका थरहरूको समेत प्रयोग भएका उदाहरणहरूलाई नमुनाको रूपमा लिइएको छ ।

३.४.१ शिमाषाड्या-जोइसी

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताका नामावलीको शुरुमा 'ब्राह्मन् शिमाषाड्या' दासु 'जोइसि' को नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{१२७}

१२३ ऐजन्, पृ. १२७-२८

१२४ ऐजन्, पृ. १२९

१२५ ऐजन्, पृ. १५१

१२६ ऐजन्, पृ. १९८

१२७ ऐजन्, पृ. १६७-६८

जुम्ला खलंगामा पाइएको विवोध शाहीको शक संवत् १४२० (वि.सं. १५५५) मितिको पत्रमा साक्षीका रूपमा राखिएका अनेक व्यक्तिहरूमध्ये एकजना गरढो 'जोइसि'को नाम अघि 'सिमषाड्या' शब्द लेखिएको पाइन्छ ।^{१२८}

३.४.२ धिताल-जोइसी

जुम्ला अशीदराबाट पाइएको वि.सं १६४८ मितिको ताम्रपत्रमा गोपु 'जोइसि' र 'धिताल' भनी लेखिएको छ ।^{१२९}

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताका नामावलीमा विष्णुहरि 'जोइसि धिताल' को नाम पनि लेखिएको छ ।^{१३०}

३.४.३ घोड्यागी-जोइसी

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा मध्यस्थकर्ताका रूपमा 'जोइसि-घोड्यागी' थरसाथ मानिकुलाई राखिएको छ ।^{१३१} माथि उल्लिखित अपर थर 'घोड्यागी' को तुलना परवर्ती 'घोरासैनी' थरसित गर्न सकिन्छ ।

३.४.४ वाजगाई-जोइसी

बझाङ लुटा पडेसका विष्णुभक्त जोशीसँग रहेको वि.सं. १७९१ मितिको दान ताम्रपत्रमा शंकर जोइसि र सोवर्ण (सुवर्ण) 'जोइसि'लाई 'डुंग्राकोट' का 'वाजगाई' भन्ने परिचय दिइएको छ ।^{१३२} यो सन्दर्भ त्यति स्पष्ट नभए पनि परवर्ती वजगाई थरसँग यसको सम्बन्ध जोड्न सकिन्छ ।

३.४.५ पिपलगाइ-जोइसी

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्राभिलेखमा साक्षीका रूपमा हागु 'जोइसी पिपलगाइ' को नाम लेखिएको छ ।^{१३३}

^{१२८} ऐजन, पृ. १४४-४५

^{१२९} ऐजन, पृ. १६२

^{१३०} ऐजन, पृ. १६७-६८

^{१३१} ऐजन, पृ. १६७-६८

^{१३२} ऐजन, पृ. २०७

^{१३३} ऐजन, पृ. १६७-६८

३.४.६ शर्मा-कणेल

जुम्ला खत्याडबाट पाइएको महारानी कुबेरमालाको शक संवत् १३९९ (वि.सं १५३४) मितिको ताम्रपत्रमा भाउशर्मा कणेलको उल्लेख पाइन्छ।^{१३४}

३.४.७ निवापान्या-जोइसी

जुम्ला रासकोटबाट पाइएको वि.सं. १६७७ मितिको राज्यव्यवस्थासम्बन्धी ताम्रपत्रमा 'निवापान्या' र 'जोइसि' थरसाथ राघव नामका व्यक्तिलाई मध्यस्थकर्ताको रूपमा राखिएको छ।^{१३५}

३.५ थर नखुलेका ब्राह्मण

हामीले नमुनाका रूपमा छानेका अभिलेखहरूमध्ये कतिपयमा थर नखुलाइएका ब्राह्मण व्यक्तिहरूको नामको उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी ज्ञात सन्दर्भहरूको संक्षिप्त अध्ययन यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ।

बाजुरा सिंगाडा गाउँको देवलको शक संवत् १२०३ (वि.सं. १३३८) मितिको अभिलेखमा थर नखुलाइएका 'विप्र' (ब्राह्मण) काउदेवको उल्लेख भएको छ।^{१३६}

बाजुरा जुगाडाबाट प्राप्त पुण्य मल्लको वि.सं. १३९३ मितिको दान कनकपत्रका लेखकका रूपमा उल्लिखित गोलहणलाई विना थरका ब्राह्मणका एक अर्को नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ।^{१३७} यी गोलहणलाई सम्मानजनक 'श्री' उपयोग गरिएको हुनु उल्लेखनीय छ किनभने तत्कालीन धेरै प्रमाणहरूमा ब्राह्मण व्यक्तिहरूलाई सम्मानको निम्ति 'श्री' लेखिएको पाइँदैन।

डडेल्धुराबाट प्राप्त राजा निरयपालको वि.सं १४०९ मितिको ताम्रपत्रमा थर नखुलेका महेश्वर प्रोहितको नाम लेखिएको छ।^{१३८}

१३४ ऐजन, पृ. १४१

१३५ ऐजन, पृ. १६७-६८; अभिलेखको पाठअनुसार 'निवापान्या राघव जोइसि चउडिलागाइ' को सन्दर्भ परेको छ। यस पाठअनुसार राघव जोइसिको २ थर 'निवापान्या' र 'चउडिलागाइ' हुन आउँछ।

१३६ खनाल, पृ. २९

१३७ ऐजन, पृ. ५८: 'लिखित श्रीगोलहणेन'

१३८ ऐजन, पृ. १६६

दुल्लु भुसागाउँबाट पाइएको वि.सं १४५३ मितिको ताम्रपत्रमा उल्लिखित हरदास^{१३९} थर नतोकिएको ब्राह्मण व्यक्ति देखिन्छन् । शासकबाट जग्गा दान पाएको आधारमा उपरोक्त हरदासलाई ब्राह्मण मान्नुपरेको हो ।

जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको वि.सं १४६१ मितिको दान ताम्रपत्रमा थर नतोकिएको ब्राह्मण विष्णुदासको नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{१४०} शासकबाट जग्गा दान पाएको व्यक्तिको रूपमा विष्णुदासको उल्लेख भएकोले यिनीलाई ब्राह्मण भन्ने ठानिएको हो ।

जुम्ला खलंगाबाट पाइएको विवोष साहीको वि.सं. १५५५ को दान ताम्रपत्रमा राजगुरुका रूपमा उल्लिखित यक्षराजको कुनै थर लेखिएको पाइँदैन ।^{१४१}

पारिशिष्ट

हितान थर ?

सं. १८६० को रुक्कामा 'जुम्लाका ब्राह्मण हितान थर प्रजा' को थिति बाँधिएको भनिएको छ ।^{१४२} यो 'हितान' विशेषण किन प्रयोग गरिएको हो बुझ्न सकिएको छैन ।

३.६ ब्राह्मणहरूको आर्थिक अवस्था

भूमिदान

सुदूर पश्चिमी र पश्चिमी नेपालसित सम्बन्धित अथाह लिखित सामग्री प्रमाणहरूको सामञ्जस्यपूर्ण सम्पादन नभइसकेको अवस्थामा भूमिदानसम्बन्धी यो खण्डलाई त्यस विषयको आवश्यकता पूर्तिको निमित्त मात्र प्रस्तुत गरिएको छ । अन्य सूचनाहरूको समष्टि यहाँ गर्न नसकिएको यथार्थता यहाँ स्पष्टिकरण गरिन्छ ।^{१४३}

१३९ ऐजन पृ. १०७

१४० ऐजन पृ. १०९-१०

१४१ ऐजन पृ. १४४

१४२ इतिहास प्रकाश, दोस्रो अंक दोस्रो भाग, पृ. १०

१४३ जयराम पन्त, "डोटी राज्यका लिखितमा पाइने भाषिक शिष्टता", युवराज सिंह कार्की (सं), सांस्कृतिक धरोहर, ललितपुर वि.सं २०७१, पृ. ५४-६४ मा शक संवत् १२३५ (वि.सं १३७०) देखि शक संवत् १७१४ (वि.सं १८४९) मितिसम्मका २९ भूमिदानको अनुसूची प्रस्तुत गरिएको छ त्यसमा भूमिदान पाउने ब्राह्मणहरूका ज्योतिर्वित्, जोडिसि, भडारी र उप्रेती आदि थरहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ ।

१. डडेल्धुरा जिजोडाबाट पाइएको डोटीका राजा निरयपालको वि.सं १३६९ मितिको ताम्रपत्रमा समद्यो जोइसिलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१४४}
२. खस- मल्ला राजा आदित्य मल्लको बभाङ कडेल गाउँबाट प्राप्त शक संवत् १२३८ (वि.सं. १३७३) मितिको ताम्रपत्रमा अनु उपाध्या, सिग्द्यो उपाध्या र जगद्यो उपाध्यालाई भूमिदान गरिएको विवरण लेखिएको छ ।^{१४५}
३. आदित्य मल्लको दैलेखबाट प्राप्त शक संवत् १२४३ (वि.सं १३७८) मितिको ताम्रपत्रमा पम्द्यो (पद्मदेव ?) 'जोइसि' का सन्तानले भोग गर्ने गरी भूमिदान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१४६}
४. बाजुरा जुगाडाका खड्गराज पण्डितका सन्तानसँग रहेको पुण्य मल्लको शक संवत् १२५८ (वि.सं १३९३) मितिको कनकपत्रमा जयाकर पण्डितलाई भूमिदान गरेको विवरण लेखिएको छ ।^{१४७}
५. बाजुरामा पाइएको पुण्य मल्लको शक संवत् १२५९ (वि.सं १३९४) मितिको कनकपत्रमा 'श्रीविद्याकर विपश्चिद्' लाई भूमिदान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१४८}
६. खस मल्ला राजा पृथ्वी मल्लको जुम्ला पाँचसयदराबाट पाइएको शक संवत् १२७८ (वि.सं १४१३) मितिको कनकपत्रमा आफ्नो जन्मपत्रिका बनाएको र आफूलाई पढाएको भनेर गोहलुं जोइसिलाई जग्गा दान गरेको विवरण परेको छ ।^{१४९}
७. जुम्ला छिन्तासिमबाट पाइएको पृथ्वी मल्लको वि.सं १४१५ मितिको ताम्रपत्रमा माघे संक्रान्तिको दिन 'वैश्वानर हरिशंकरी यात्रा' को अवसरमा देउ (व) राज 'जोइसि' लाई भूमिदान गरिएको विवरण लेखिएको छ ।^{१५०}

१४४ खनाल, पृ. ३२

१४५ ऐजन, पृ. ३५

१४६ ऐजन, पृ. ४१

१४७ ऐजन, पृ. ५४

१४८ ऐजन, पृ. ६९-७०

१४९ ऐजन, पृ. ३५

१५० ऐजन, पृ. ७३-७४

८. जुम्ला छिनासिमबाट सूर्य मल्लले गरिदिएको शक संवत् १२८९ (वि.सं. १४२४) मितिको ताम्रपत्रमा जुठा 'जोइसि' लाई जग्गा दान गरेको कुरा परेको छ ।^{१५१}
९. बभाङ रिठापाटा शिरखेतका निवासी नरदेव कोइरालासँग रहेको हरिब्रह्मको शक संवत् १२९४ (वि.सं १४२९) मितिको ताम्रपत्रमा विर्सिध (वीरसिद्ध ?) 'जोइसि' लाई जग्गा दान गरिएको विवरण परेको छ ।^{१५२}
१०. डडेल्धुरा अजमेरकोट जिजोडाका टीकादत्त भट्टसँग रहेको अभय मल्लको शक संवत् १२९८ (वि.सं १४३३) मितिको ताम्रपत्रमा महिराज सोति, अभैराज सोति र प्रशु (परशु) सोतिहरूलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१५३}
११. बाजुरा सिंगाडा गाउँका उदयरज जोशीसँग रहेको अभय मल्लको शक संवत् १२९८ (वि.सं १४३३) मितिको ताम्रपत्रमा जैब्रह्म जोइसि र महिराज जोइसिलाई जग्गा दान गरेको कुरा परेको छ ।^{१५४}
१२. बभाङ जिल्ला भातेखोलाका निवासी मदनराज जोशीसँग रहेको शक संवत् १२९९ (वि.सं १४३४) मितिको ताम्रपत्रमा पुडु जोइसि, तिलु जोइसि र सिकंठ (श्रीकण्ठ) जोइसिहरूलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१५५}
१३. नाग मल्लको डोटीको शक संवत् १३०४ (वि.सं. १४३९) को ताम्रपत्रमा भास्कर 'उपाध्या' लाई भूमिदान गरेको कुरा परेको छ ।^{१५६}
१४. जाजरकोट हाँडेगाउँका हरि शर्मा अधिकरीसँग रहेको मलयवर्माको शक संवत् १३११ (वि.सं. १४४६) मितिको ताम्रपत्रमा हरिदत्त 'अदिकारी' 'वाहुं' लाई भूमिदान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१५७}

१५१ ऐजन्, पृ. ८३-८४

१५२ ऐजन्, पृ. ८५

१५३ ऐजन्, पृ. ९०

१५४ ऐजन्, पृ. ८७

१५५ ऐजन्, पृ. ९३

१५६ ऐजन्, पृ. ९७

१५७ ऐजन्, पृ. १००

१५. बभाङ रिठापाटाबाट पाइएको उदयसिंहको शक संवत् १३१२ (वि.सं. १४४७) मितिको ताम्रपत्रमा राउदु भंडारीलाई भूमिदान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१५८}
१६. जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको मेदिनीवर्माको शक संवत् १३१५ (वि.सं. १४५०) मितिको ताम्रपत्रमा दत्त जोइसि, देउराज जोइसि र भुसु जोइसिहरूलाई भूमिदान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१५९}
१७. दुल्लूको भुसागाउँबाट पाइएको संसारवर्माको शकसंवत् १३१८ (वि.सं. १४५३) मितिको ताम्रपत्रमा हरदासलाई जग्गा दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१६०}
१८. जुम्ला छिनासिमबाट पाइएको मेदिनी वर्मा र वलिराजाको शक संवत् १३२६ (१४६१) मितिको ताम्रपत्रमा शिउ शर्म (शिव शर्मा) र विष्णुदासलाई जग्गा दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१६१}
१९. बभाङबाट पाइएको शक्ति ब्रह्मको शक संवत् १३३६ (वि.सं. १४७१) मितिको ताम्रपत्रमा चन्द्रग्रहणमा सारुल जोइसिलाई जग्गा दान गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१६२}
२०. बभाङबाट पाइएका तीन दान ताम्रपत्रहरूबाट सुमेसर उपाध्यालाई विभिन्न शासकहरूले जग्गा दान गरेको कुरा थाहापाइन्छ । चर्चित तीन दान ताम्रपत्रमध्ये यौटा शकसंवत् १३४३ (वि.सं. १४७८) मितिको प्रमाण हो । जसमा सुमेसर उपाध्यालाई उदयसिंह र सुमतिब्रह्मले जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१६३} चर्चित दोस्रो दान ताम्रपत्र शक संवत् १३४३ (वि.सं. १४७८) मितिकै दान ताम्रपत्र हो जसमा शक्तिवर्मा र सुमति वर्माले सुमेसर उपाध्यालाई जग्गा दान गरिदिएको कुरा

१५८ ऐजन, पृ. १०२

१५९ ऐजन, पृ. १०४

१६० ऐजन, पृ. १०७

१६१ ऐजन, पृ. १०९-१०

१६२ ऐजन, पृ. ११३-१४

१६३ ऐजन, पृ. ११६-१७

लेखिएको छ ।^{१६४} माथि चर्चित तेस्रो प्रमाण शकसंवत् १३४८ (वि.सं १४८३) मितिको दान ताम्रपत्र हो जसमा सुमुतिब्रह्मले सुमेसर उपाध्यालाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१६५}

२१. अछाम जिल्ला रोल कालागाउँका बासिन्दा खगेन्द्रप्रसाद रेग्मीसँग रहेको इन्द्रवर्मा र चन्द्रवर्माको शक संवत् १३५० (वि.सं १४८५) मितिको ताम्रपत्रमा राम जोइसिलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१६६}

२२. अछामका गन्या देवकोटासँग रहेको उदयवर्मा र आजीतवर्माको शक संवत् १३५९ (वि.सं. १४९४) मितिको ताम्रपत्रमा आँधु जोइसि र जैतु जोइसिलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१६७}

२३. बभाडबाट पाइएको शक्ति ब्रह्मको शक संवत् १३६८ (वि.सं. १५०३) मितिको ताम्रपत्रमा अजु जोइसि, भुसु जोइसि र देवदास जोइसिहरूलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१६८}

२४. जुम्ला खलंगाबाट पाइएको वत्सराज नरेश्वरको शक संवत् १३७२ (वि.सं. १५०७) मितिको ताम्रपत्रमा सवितु जोइसि र वाटु जोइसिलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१६९}

२५. डोटी गढसेराका गंगाराम जोशीकहाँबाट पाइएको कल्याण मल्लको शक संवत् १३७४ (वि.सं. १५०९) मितिको ताम्रपत्रमा 'भट्टवाडा' का जयाकरले जग्गा दान पाएको कुरा लेखिएको छ ।^{१७०}

२६. जुम्ला खत्याडबाट पाइएको शक संवत् १३९९ (वि.सं. १५३४) मितिको ताम्रपत्रमा महारानी कुबेर मालाले भाउ शर्म कणेललाई जग्गा दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१७१}

१६४ ऐजन्, पृ. ११८-१९

१६५ ऐजन्, पृ. १२२-२३

१६६ ऐजन्, पृ. १२४-२५

१६७ ऐजन्, पृ. १२७-२८

१६८ ऐजन्, पृ. १३०-३१

१६९ ऐजन्, पृ. १३५-३७

१७० ऐजन्, पृ. १३८

१७१ ऐजन्, पृ. १४१

२७. डोटी गढसेराका निवासी गंगाराम जोशीसँग रहेको शक संवत् १४०४ (वि.सं. १५३९) मितिको ताम्रपत्रमा कीर्ति मल्लले मुजु भाटलाई जग्गा दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१७२}
२८. जुम्ला खलंगाबाट पाइएको शक संवत् १४२० (वि.सं. १५५५) मितिको ताम्रपत्रबाट विवोष साहीले यक्षराज 'गुरठगुरु' (गुरु ठाकुर) लाई जग्गा दान दिएको विवरण लेखिएको छ ।^{१७३} ताम्रपत्रको अन्त्यमा 'राजगुरु' को पनि उल्लेख भएकोले माथि चर्चित 'गुरठगुरु' राजगुरुको समानार्थी मानिएको देखिन्छ ।
२९. डोटी गढसेराका दुर्गाप्रसाद भण्डारीसँग रहेको शकसंवत् १४४१ (वि.सं. १५७६) मितिको ताम्रपत्रमा प्रताप मल्लले भाषरे (भाष्कर) जोसीलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१७४}
३०. डोटीबाट पाइएको शक संवत् १४८० (वि.सं. १६१५) मितिको दान ताम्रपत्रबाट भूपति मल्लले पिता अर्जुन मल्लको श्राद्धको दिन पारेर सिरु भट्टलाई जग्गा र घरको दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१७५}
३१. डोटी गढसेराका गंगाराम जोशीबाट पाइएको शक संवत् १५०२ (वि.सं. १६३७) मितिको ताम्रपत्रमा महीपति शाहीबाट भगीरथ भडारिलाई जग्गा र गोठ दान दिएको विवरण लेखिएको छ ।^{१७६}
३२. डोटी गढसेराबाट पाइएको शक संवत् १६०७ (वि.सं. १७४२) मितिको दानपत्रमा विक्रमशाहीले मानसिंह भट्ट (मानसिंह भट्ट) लाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१७७}
३३. डोटी गढसेराबाट पाइएको शक संवत् १६३३ (वि.सं. १७६८) मितिको ताम्रपत्रमा मान्धाता साहीले हरीकेस (हरिकेशव) भट्टी (भट्ट) लाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१७८}

१७२ ऐजन, पृ. १४३

१७३ ऐजन, पृ. १४४-४५

१७४ ऐजन, पृ. १५१

१७५ ऐजन, पृ. १५२-५३

१७६ ऐजन, पृ. १५८

१७७ ऐजन, पृ. १८९

१७८ ऐजन, पृ. २०१,

यसमा 'डोटी कुमाउ येक घर कहटनु' भनिएको छ ।

३४. डडेलधुरा जिजोडाबाट पाइएको शक संवत् १६५३ (वि.सं १७८८) मितिको ताम्रपत्रमा कल्याणचन्द्रले कर्ण भट्टलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको पाइन्छ।^{१७९}

३५. बभाङ लुयाटा पडसबाट पाइएको वि.सं १७९१ मितिको दान ताम्रपत्रमा कल्याणसिंहले डुंग्राकोटका 'वाजगाई' शंकर जोइसि र सोवर्ण (सुवर्ण) जोइसिलाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ।^{१८०}

टिप्पणी

दानपत्र

प्रस्तुत अध्ययनमा चर्चित दान प्रमाणहरूमा अधिकांश ताम्रपत्रमा लेखिएको र दुइटा कनक (सुन) पत्रमा लेखिएका छन्। पुण्य मल्लको शक संवत् १२५९ (वि.सं १३९४) मितिको कनक दान पत्र हो^{१८१} भने पृथ्वी मल्लको शक संवत् १२७८ (वि.सं १४१३) मितिको दान कनक पत्र हो।^{१८२}

नेपालको इतिहासमा कनक (सुन) दानपत्रका दुइमात्र उदाहरणका रूपमा उपरोक्त चर्चित प्रमाणहरू पाइएको कुरा महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्दछ। कनक दानपत्रका अन्य उदाहरणको उपलब्धि नभएकोले यो विशेषता पश्चिमी नेपालले सिर्जना गरेको मान्न सकिन्छ।

परिशिष्ट

ब्राह्मण राजा: राज ब्राह्मण

नेपालको समग्र इतिहासमा पश्चिमी नेपालको सभ्यतामा ब्राह्मण राजा' अथवा 'राजब्राह्मण' को उदाहरणले विशिष्टता पाएको प्रमाणित भएको छ। समग्रमा 'ब्राह्मण राजा' अथवा 'राज ब्राह्मण' संस्थाको स्थापना तत्कालीन क्षत्रीय-राजपूत राजाहरूबाट भूमिदानको धारणाको ज्यादै विकसित रूपमा भएको अनुमान

^{१७९} ऐजन, पृ. ७३-७४

^{१८०} ऐजन, पृ. २०७

^{१८१} ऐजन, पृ. ५७-५८

^{१८२} ऐजन, पृ. ७३-७४

गरिएको छ । यस वंशका आदिपुरुष अधिकारी वंशका जसुधर (यशोधर) रहेका मानिएका छन् जसको उत्पत्ति बाजुराबाट भएको मानिन्छ ।

खस राजाबाट बाजुराको पिउ थर्पु क्षेत्रको 'कर्क्याजी' पाउने जसु पण्डितका पुर्खाले वि.सं. १३९३-९४ तिर सोही पिउ थर्पुलाई पुण्य मल्लबाट 'ब्रह्मवर्ता' गराएका र सो क्षेत्रको नामाकरण 'जुगाडा' भन्ने राखेका थिए र त्यसै कारणबाट ती ब्राह्मणवंशका व्यक्तिहरूलाई 'जुगाडी रजवारा' भन्न थालिएकोमा वि.सं. १७७७ मा जुम्लाका राजा सुरथ शाहको समय ती ब्राह्मणहरूको विर्ता हरण भएपछि तीमध्ये केही प्यूठानको ढुंगे उदयपुरमा बस्न थालेका थिए । पछि उक्त वंशका जसुधर कार्कीका सरसल्लाहमा प्यूठानलाई हराएपछि उदयपुरको विर्ता कायम हुन थालेको मानिन्छ ।^{१८३} यस राज्यको नाम 'प्यूठान-उदयपुर' रहेको देखिएकोले ती दुबै राज्यको आडमा सो 'राज्य' को स्थापना भएको मान्नुपरेको छ । यस राज्यको भौगोलिक अवस्थिति 'बाइसी' क्षेत्रमा भएकोले यसको गणना उक्त 'बाइसी' अन्तर्गत गर्ने गरेको पाइन्छ ।^{१८४}

प्राप्य विवरणअनुसार 'राज ब्राह्मण' वंशका मूल पुरुष जसुधर (यशोधर) उपाध्याय बाजुरा जुगाडका बासिन्दा थिए । उनी ज्योतिषी थिए । उनीले दाङ छिल्लीकोटका राजाकहाँ आश्रय पाएका थिए । प्यूठानका राजा दाङ जितेर आफ्नो राज्यमा मिलाउन चाहन्थे भन्ने बुझेर त्यहाँका थारु राजा 'दानसिंह दनुवार' छिल्लीकोटका राजा मेघबहादुर शाहको शरणमा आइपुगे । त्यो अवस्थामा प्यूठानका राजाले दाङ र छिल्लीमा आक्रमण गरे तर जसुधरको कूटनीतिक कौशलबाट प्यूठानको सेनाले सफल हुन नसकेपछि त्यसका राजाले मेघबहादुर शाह र दानसिंहसँग सन्धि गरेपछि स्थिति साम्य भएपछि जसुधरको विशेष प्रयासको पुरस्कार स्वरूप छिल्ली र प्यूठानको

१८३ पुरतत्त्व विभाग, राप्ती अञ्चलका वर्गीकृत सांस्कृतिक सम्पदाहरूको विवरण, नेपाल सरकार, संङ्घीय मामिला, संविधानसभा, संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालय, काठमाडौं, वि.सं २०६६पृ. ४-५,

१८४ वि.सं. १८४४ को केन्द्रबाट जारी गरिएको रुक्कामा उदयपुरे ब्राह्मण इच्छाराम कार्की नायकले परम्परादेखी दाङ र प्यूठानलाई मान्ने परम्पराको उल्लेख भएकोले उदयपुरको स्थापनामा दाङ र प्यूठानको हात रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । (?)

सीमानामा प्यूठानअन्तर्गत उदयपुरका २४ गाउँ, प्यूठान, दाङ र सल्यानको सीमानाका पाँच गाउँ विर्ता रूपमा दिइयो । साथै घोडा पाल्न देउखुरीमा २ मौजा पनि विर्ता दिइयो । यसरी विर्ताको रूपमा पाइएको ठूलो क्षेत्रका विर्तावारका रूपमा जसुधरको प्रतिष्ठा भएको मानिन्छ ।^{१८५}

उपलब्ध अन्य प्रमाणहरूको तुलनात्मक विश्लेषण गरेर हेर्दा यस प्रतिष्ठित ब्राह्मण वंशको मोटामोटी ऐतिहासिक रूपरेखा तयार पार्न सकिने देखिन्छ ।

वि.सं १८४४ को सरकारी प्रमाणमा देखिएका उदयपुरका अधिपति इच्छाराम कार्कीलाई त्यस वंशको आदिम ज्ञात प्रसिद्ध पुरुष जसुधरका दशौं पुस्ताका मान्ने परम्परा पाइएकोले एक पुस्तालाई २० वर्ष दिई समष्टि गणना गर्दा वि.सं. १८४४ भन्दा २०० वर्ष पहिले अर्थात् वि.सं. १६४४ तिर जसुधरको र उदयपुर विर्ता राज्यको स्थापनाको समय मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

यस उदयपुर राज्यको ज्ञात इतिहासमा त्यस राज्यका तत्कालीन 'राजा' इच्छारामले वि.सं. १८४३ मा पश्चिमी अभियानमा खटिएको गोर्खाली फौजसँग युद्ध नगरी आश्रित हुन गएको देखिन्छ । त्यस घटनादेखिका सरकारी कागतपत्रहरूमा उल्लिखित विवरणहरूको संक्षिप्त फेहरिस्तबाट त्यस राज्य र राजाको स्तरबारे अन्दाजी गर्न सकिन्छ ।

१. उदैपुन्या ब्राह्मण इच्छाराम कार्की नायक-वि.सं. १८४४^{१८६}
२. राजा ब्राह्मन रुद्रमनी कार्की - वि.सं. १८६३^{१८७}
३. उदैपुन्या रुद्रमनि कार्की - वि.सं १८७९^{१८८}
४. नायक जागेश्वर पाध्या - वि.सं. १९१२^{१८९}

^{१८५} सूर्यमणि अधिकारी, "उदयपुर विर्ता राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा", पश्चिमी नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण, पृ. ११९

^{१८६} इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह, पृ. ४०१

^{१८७} साफल्य अमात्य (सं.) स्रोत पुस्तिका माला, नं. ४, पृ ९९, प्राचीन नेपाल, अंक ७७ तथा ७९

^{१८८} सूर्यमणि अधिकारी, पूर्ववत् पृ. १३०

^{१८९} ऐजन, पृ. १३२

५. नायेक जागेश्वर कार्की - वि.सं. १९१७^{१९०}
 ६. श्रीराजा जागेश्वर उपाध्याय कार्की - वि.सं १९३८^{१९१}
 ७. श्री ३ राजासाहेव नरनारायण कार्कि उपाध्याय - वि.सं. १९४३^{१९२}
 ८. उदयपुर राजाको प्रतिनिधि श्री शान्त राज उपाध्याय - वि.सं. २०१३^{१९३}

उपरोक्त सूचीबाट उदयपुरका अख्तियारवाला व्यक्तिहरूको परवर्ती सन्दर्भहरूमा 'श्रीराजा' र 'श्री ३ राजासाहेव' सम्मको पदवीको प्रयोग भएको विषय उल्लेखनीय छ ।

यस उदयपुर 'राज्य' को अवसान 'राज्य रजौटा ऐन-२०१७' ले गरेको थियो तर तत्कालीन 'राजा' शान्तराज कार्कीलाई जीवनभरको निमित्त राजाको उपाधि र भत्ता दिने व्यवस्था गरिएको थियो ।^{१९४}

३.७ सुदूर पश्चिमी र पश्चिमी नेपालमा ब्राह्मणहरूको आगमनका कारण

इतिहास लेखनका स्रोतसामग्रीहरूको आधारबाट नेपालको सामाजिक इतिहास तयार पार्दा यस खण्डले ओगटेको कालावधिभन्दा अघि पश्चिमी नेपालमा मानवबस्तीको विकास भएका अभिलिखित प्रमाण ज्यादै दुर्लभ छ । त्यस्तै कारणबाट उपरोक्त क्षेत्रहरूमा प्राचीनकालपछि बाहिरबाट मानिसहरू पसेर समाजको संगठन गर्दै गरेको अनुमान गरिएको छ ।

उपरोक्त भूक्षेत्रभन्दा बाहिर सामाजिक-राजनीतिक हलचल र उथर-पुथल भएर विभिन्न जातिहरूका हुल यहाँ पसेपछि सामाजिक गतिविधि साथै राजनीतिक गतिविधि बढ्दै आएको अनुमान गरिएको छ ।

यस खण्डले बेहोरेको कालावधिमा अन्य जातजाति अतिरिक्त ब्राह्मणहरूको आगमनका कारण मुख्य तीन प्रकार देखिएको छ :

(क) हूण जातिको भीषण आक्रमण

१९० ऐजन, पृ. १३३

१९१ ऐजन, पृ. १३५

१९२ ऐजन, पृ. १३६

१९३ ऐजन, पृ. १४१

१९४ खनाल, पूर्ववत्, पृ. १५८

(ख) काश्मीरी राजा जयापीडद्वारा हूणलाई पछ्याउँदै गण्डकी प्रदेशसम्म ठूलो फौजसहित आगमन, तथा खस - मल्ल राज्यको स्थापना, विकास तथा राज्यविस्तार
उक्त २ विषयको संक्षिप्त विवरण तल दिइन्छ :

क. हूण जातिको शीर्षण आक्रमण

उत्तर भारतमा करीब छैठौं शताब्दीदेखि नै एक बाह्य प्रबल सैन्य शक्तिसहितको हूणका हुलको आक्रमणले गुप्त साम्राज्य नै खल्बलिएको तथ्यसमेत त्यसपछि पनि ठूलो हूण शक्तिले काश्मीरलगायत पहाडी क्षेत्रमा ठूलो उत्पात मचाउँदा त्यो शक्तिले नेपाल प्रवेश गरेर उत्पात मचाएको कारणले लिच्छवि राज्य तहस नहस हुन जाँदा इतिहासको धारा मोडिएको बारेमा सरसर्ती चर्चा अन्यत्र भएको छ ।^{१९५}

हूण शक्ति ठाउँ-ठाउँमा कायम रहेकोमा एउटाले पहाडी क्षेत्र काश्मीरमा आक्रमण गरेको र त्यहाँ उत्पात मचाएको विरोधमा त्यहाँका राजा जयापीडले ठूलो तैयारीसाथ त्यस हूणको हूललाई लघार्दा त्यसले नेपाल प्रवेश गरेकोमा त्यसको उन्मूलन गर्न जयापीड पश्चिमी नेपालमा कालीगण्डकी क्षेत्रसम्म आइपुगेको इतिहास प्राप्त छ ।

उक्त घटनामा एक त हूण जाति तत्त्वको नेपाल प्रवेश र त्यसको प्रतिरोधमा उत्रेर आउने काश्मीरी राजा जयापीडको हूण राजा अरमुडीमाथिको आक्रमणको घटनाले काश्मीरदेखि नेपालसम्म यातायात गर्ने बाटो चलाउन मद्दत पुऱ्याएको मान्न गाह्रो पर्दैन । त्यस घटनाको प्रभावको पृष्ठभूमिमा विषयगत मूल्यांकन गर्ने काम बाँकी नै छ ।^{१९६}

^{१९५} लिच्छवि इतिहास, पृ. १८०

^{१९६} यसको एक उदाहरणको रूपमा खस राजा अशोकचल्ल (वि.सं. १२९७-१३३७) को बुद्धगयाको अभिलेखमा 'काश्मीर-पण्डित भदन्त गुचपथी' को उल्लेख पाइनाले पश्चिमी नेपालको सम्पर्क काश्मीरसित रहेको थाहापाइन्छ ।

दृष्टव्यः मोहन प्रसाद खनाल, नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. ७

ख. खस राज्यको स्थापना

मध्यकालीन नेपालको इतिहासमा ठूलो प्रभाव पार्ने घटनाको रूपमा 'खस' राजा नागराजद्वारा जुम्ला केन्द्र पारेर थापेको राज्य थियो । यो राज्यको स्थापनाको ठीक तिथि मिति नपाइए पनि नागराजदेखि पाँच पुस्तापछिका काचल्ल वि.सं. १२६४ मा राजा भएको प्रमाणको आधारमा यसबारे केही अनुमान गर्न सकिन्छ । एक पुस्तालाई सालाखाला २० वर्ष दिएर हिसाब गर्ने हो भने पाँच पुस्तालाई १०० वर्ष समय दिँदा वि.सं. ११६४ तिर नागराजले यो राज्यको स्थापना गरेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ ।

उक्त खस राज्यमा गढवालदेखि पूर्वतिर, भोटको पश्चिमी प्रदेशका केही भाग सम्मिलित भएको पाइन्छ । गढवाल वाडाहाटमा रहेको एक बुद्ध मूर्तिमा पादपीठमा नागराजको नाम लेखिएको पाइन्छ । गढवालसम्म राज्य फैलिएको उक्त प्रमाणको आधारमा अनुमान गर्न सकिने साथै काचल्लको कुमाउँ बालेश्वर मन्दिरमा अभिलेख पाइएकोले यसबारे खस राज्यको मोटामोटी आकारबारे अनुमान गर्न सकिन्छ । गढवाल र कुमाउँमा शासन भएको कारणले यस खस राजाहरूको राज्यकालमा त्यताबाट धेरै थरीका मानिस साथै ब्राह्मणहरू पनि यता आउने वातावरण बनेको बुझ्न गाह्रो पर्दैन । माथि चर्चित राज्यको स्थापना र त्यसको विस्तार क्षेत्रको कारणबाट ब्राह्मण लगायत विभिन्न सामाजिक तत्त्वहरूको चल्तीफिर्ती बढेको अन्दाजी गर्न गाह्रो पर्दैन । साथै सो राज्यका राजाहरूले विभिन्न मितिमा पूर्वमा काठमाडौँ उपत्यकासम्म आक्रमण गरेको घटनाको तलको तालिकाले परवर्ती कालमा सामाजिक तत्त्वहरूको आप्रवासनलाई पनि प्रभाव पारेको थिएन भनेर भन्न सकिँदैन :

खस राजाहरूले काठमाडौँ उपत्यकामा हमला गरेका घटनाका वर्षहरू

१. वि.सं. १३४५	२. वि.सं. १३४७ - दुइपल्ट
३. वि.सं. १३६७	४. वि.सं. १३७०
५. वि.सं. १३७८	६. वि.सं. १३८५
७. वि.सं. १३९१	

खण्ड-८

माभ नेपाल क्षेत्र: मध्य र
मल्लकाल

४. आरम्भिक कथन

मध्य वा माझ नेपालको केन्द्रीय क्षेत्रमा मध्य र मल्लकालमा ब्राह्मणहरूको अवस्थाको सरल अध्ययन यस खण्डमा गरिएको छ। उपलब्ध स्रोतसामग्रीको आधारमा तयार पारिएको यस खण्डमा वि.सं. १८१ देखिका प्रमाणहरूको आधारमा अध्ययन कार्य अधि-बढाइएको छ। लिच्छवीकालीन प्रमाणहरूको क्रममा अन्तिममा परेका राजा जयदेव द्वितीयको ज्ञात अन्तिम प्रमाणको मिति वि.सं. ७९० को १७१ वर्षको अन्तरालपछि देखिका प्रमाणहरूको आधारमा यस खण्डको अध्ययन कार्य संचालित छ।

४.१. ब्राह्मणः परिभाषा, स्तर, भेद र वर्गीकरण

यस खण्डमा ब्राह्मण शब्दको अर्थ वा परिभाषा प्रस्तुत गर्ना साथै ब्राह्मणहरूको वर्गीकरणसम्बन्धी परम्पराको चर्चा गरिएको छ।

४.१.१ ब्राह्मण परिभाषा

भगवान् ब्रह्माजीको मुहारबाट जन्मेका सन्तान भन्ने अर्थमा ब्राह्मण यो शब्द बनेको भन्ने धारणा र विश्वास प्रचलित रहेको पाइन्छ।^१

ब्राह्मण शब्दका पर्यावाची शब्दहरूमा द्विजाति, अग्रजन्मन्, भूदेव, वाडव र विप्र हुन्। साथै विद्वान् ब्राह्मणलाई पण्डित र कवि शब्दको प्रयोग विधि पनि बताइएको पाइन्छ।^२

उक्त ब्राह्मण शब्दको समाजमा बोलीचालीको प्रयोगमा अपभ्रंश रूपहरूको प्रयोग भएको पाइनु स्वाभाविक छ। यस सन्दर्भमा संक्षिप्त चर्चा गर्दा समाजमा ज्यादै चलेको 'वाहुं' (न्) को प्रयोगलाई लिन सकिन्छ। जसको उल्लेख वि.सं १४६६ मितिको जाजरकोट हाँडेगाउँबाट प्राप्त दान ताम्रपत्रमा भएको छ।^३

१ ब्रह्मणो मुखजातत्वात् ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । वाचस्पत्यम्, पृ. ४६१०

ब्रह्माजीको मुखबाट उत्पन्न भएकालाई मात्रै ब्राह्मणको जात भन्ने परम्परा रूढ भएको छ। ब्रह्माजीकै शरीरका अंगबाट जन्मेका विश्वास गरिने अन्य तीन जात (क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र) लाई पनि विस्तृत अर्थमा ब्राह्मण नै मान्नु पर्ने हो।

२ अमरकोश टीका, पृ. १३५

३ नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. १००

ब्राह्मण शब्दकै अन्तिम णकार छोडेर 'ब्राह्म' रूपको प्रयोग वि.सं. १७४३ मितिको मल्लकालीन प्रमाणमा भएको पाइन्छ ।^४

त्यस्तै, पृथ्वीनारायण शाहको पालामा ब्राह्मणलाई नेपाली भाषामा 'वाभन.' र 'बाँभन्' दुबै किसिमले सम्बोधन गरिन्थ्यो भन्ने कुरो तिनको वि.सं. १८१७ मितिको एक पत्रबाट बुझिन्छ ।^५ वि.सं. १८४६ को एक प्रमाणमा माथि जस्तै 'वाभन्' रूपको उल्लेख पाइन्छ भने वि.सं. १८५५ को एक प्रमाणमा 'वाभन्' र 'वामन्' दुई रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ ।^६

उक्त रूपकै बोलीचालीमा बाहुन रूप बन्न गएको पाइन्छ ।

४.१.२ ब्राह्मणको स्तर भेद

अत्रिस्मृतिमा जन्मले कोही ब्राह्मण हुन्छ र संस्कारहरू गरेपछि 'द्विज' भनिन्छ, विद्वान् भएपछि त्यही ब्राह्मण 'विप्र' भनिन्छ, अनि तीनै वेदको ज्ञानले त्यो श्रोत्रीय (वैदिक) भनिन्छ भनिएको छ ।^७

४.१.३ ब्राह्मणका भेद

ब्राह्मणको पहिलो वर्गीकरण यस्तो हुन्छ:

१. पञ्च गौड

२. पञ्च द्रविड

पञ्च गौड

भारत भूमिको विन्ध्य पर्वतको उत्तरतिरका बासिन्दा निम्न पाँच किसिमका ब्राह्मणहरूलाई पाँच समूहमा विभाजित गरिएको पाइन्छ :

१. सारस्वत

२. कान्यकुब्ज

^४ जितामित्रकालीन घरपौ, पृ. ३७३

^५ महेशराज पन्त, "पृथ्वीनारायण शाहको अप्रकाशित रूक्का", पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ५९, वि.सं. २०४१ माघ, पृ. ४१-४२

^६ पूर्णिमा, अंक ७ (वि.सं. २०२२), पृ. ६४

^७ शाहकालका अभिलेख, पृ. २५९

^८ जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ॥

अत्रिस्मृति, जातिभास्कर, पृ. २१ मा उद्धृत ।

३. गौड
४. मैथिल
५. उत्कल

पञ्जाबतिरका ब्राह्मणहरू सारस्वत प्रकारका हुन्छन् भने उत्तरप्रदेश एवं विहारका केही भागमा कान्यकुब्ज प्रकारका ब्राह्मण बढी पाइन्छन् । बंगाल भेकका बासिन्दा ब्राह्मण गौड वर्गमा पर्छन् । मिथिला भूक्षेत्रका बासिन्दा ब्राह्मण मैथिल भनिन्छन् भने उत्कल अथवा उडीसा देशका ब्राह्मण उत्कल ब्राह्मण भनिन्छन् ।

पञ्च द्रविड

भारतको मध्यतिरको विन्ध्य पर्वतमालाको दक्षिण तर्फका ५ क्षेत्रका बासिन्दा ब्राह्मणहरूको निम्न किसिमले वर्गीकरण गरिन्छ :

१. गुर्जर (गुजरात)
२. महाराष्ट्र (दाक्षिणात्य)
३. कर्णाटक
४. तैलङ्ग
५. द्रविड

दक्षिण भारतका विभिन्न क्षेत्रका ब्राह्मणहरूलाई पञ्च द्रविड मानिने कुरा उपरोक्त सानो सूचीबाट थाहापाइन्छ ।^९

उपरोक्त १० किसिमका ब्राह्मणहरूमा पनि गोत्र र वेदको शाखा भेद रहन्छ । साथै ती १० वर्गान्तर्गत थरहरूपनि भेद उपभेदहरूको अस्तित्व रहन्छ भन्ने कुरा त स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

४.१.४ ब्राह्मणहरूको वर्गीकरण

चार वर्णद्वारा निर्मित समाजमा पहिलो (?) नम्बरको वर्ण ब्राह्मणलाई 'गुरु' स्तरको मान्ने परम्परा रहेको पाइन्छ ।^{१०} वर्णको सिद्धान्तअनुसार ब्राह्मणवंशमा जन्म लिने सबैलाई सामान्यतया

९ जातिभास्कर, पृ. ८३

१० वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । महाभारत

ब्राह्मण भन्ने गरिए पनि गुण र कर्मको आधारमा ब्राह्मणहरूको वर्गीकरण गर्ने परम्परा पाइन्छ ।

ब्राह्मणहरूकै वर्गीकरणको पहिलो आधारको रूपमा तिनको वेदसँगको सम्पर्कलाई लिएर गरिएको पाइन्छ । जसअनुसार वेदको अभ्यास र यज्ञ कर्म सम्पन्नताको मापदण्डले ब्राह्मणहरूको स्तरको मूल्यांकन गर्ने विस्तृत परम्परा पनि पाइन्छ ।^{११}

ब्राह्मणहरूको अर्को किसिमको वर्गीकरण अत्रिस्मृतिमा गरिएको पाइन्छ । त्यहाँ भनिएअनुसार वेदविहीन ब्राह्मणहरू व्याकरण र न्याय आदि शास्त्र पढ्दछन् । शास्त्रीहीनहरू पुराण पढ्छन् । पुराणहीन कृषक हुन्छन् र जो त्यसबाट पनि हीनहरू ती भागवत अथवा शिव-विष्णुका पुजारी वा भक्त हुन्छन् ।^{१२}

अतिस्मृतिले ब्राह्मणहरूको जस्तो वर्गीकरण गरेको छ, भण्डै त्यस्तै वर्गीकरण सूतसंहिताले गरेको पाइन्छ किनभने त्यसले निम्न स्तरका ब्राह्मणहरूले मात्रै पाशुपत, पाञ्चरात्र र तान्त्रिक दीक्षा लिन पाउँछन् भनेको छ ।^{१३}

माथिका सन्दर्भहरूले वैदिक परम्परालाई मुख्य आधार मान्ने ब्राह्मणहरूलाई सर्वोच्च महत्त्व दिएको बुझिन्छ । तर वैदिक ब्राह्मणहरूलाई पनि टक्कर दिन खोज्ने प्रयास पनि नभएको हैन । दक्षिण भारतमा केही प्रचलित आगमान्त अथवा आगमवादी शैव परम्पराका ब्राह्मणहरू आफू र आफ्नो आगम शास्त्रलाई वेदभन्दा उच्च मान्दछन् किनभने तिनको सिद्धान्तमा आगम शास्त्रहरू स्वयं भगवान् शिवले आफ्नो मुखारविन्दबाट उपदेश रूपका र वेद चाहिँ भगवान् शिवको श्वासबाट निस्केका हुन् । त्यसैले

११ वेद र यज्ञ कर्म दुट्यो भने दुर्ब्राह्मण होइने कुरा लेखिएको पाइन्छ :

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्यते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मसु गर्हितः ।

कर्मठगुरु, पृ. १८१

एघारौँ दिनको काट्रो खाने ब्राह्मणलाई हेय मान्ने परम्परा तथा शनिको दान लिने शतिब्राह्मणहरूको अस्तित्वबारे पनि यहाँ स्मरण गर्न सकिन्छ ।

१२ वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्रं शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः ।

पुराणहीनाः कषिणो भवन्ति भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति ॥

पाण्डुरङ्ग वामन कार्ण, धर्मशास्त्रका इतिहास, भाग १, पृ. १५३

१३ T.A.G. Gopinath Rao, Elements of Hindu Iconography, Vol. II, Part-I, PP-6-7

आगमवादीहरू वेदलाई आगम शास्त्रभन्दा तलतिर राखेर मात्रै मान्यता दिन्छन् । त्यही सिद्धान्तअनुसार अद्वैतवादी शैव र मीमांसक (आस्तिक धर्मशास्त्रीवादी) हरूलाई आगमवादीहरूले अज्ञानी जीव (अथवा पशु) मान्दछन् र ती शैवी दीक्षा लिन अयोग्य मान्दछन् । एकातिर आगमवादीहरूले आफूलाई उच्च मान्दछन् भने वैदिकहरूले पनि आगमवादीहरूलाई वेद अनुकूल नभएकोले 'नास्तिक' जस्तो भएको आरोप गर्दछन् ।^{१४}

शिवलिंगपूजक ब्राह्मणहरूलाई वैदिकहरूले हेला गरेर तिनलाई छुन पनि वारना गर्ने चलन रहेको पनि पाइन्छ ।^{१५} लिंगपूजक शैव ब्राह्मणहरूलाई जस्तै तान्त्रिक दीक्षा लिने ब्राह्मणहरूलाई पनि केही हेय रूपले हेर्ने परम्परा रहेको बुझिन्छ । सूतसंहिताले निम्न कोटिका ब्राह्मणहरूले मात्र तान्त्रिक दीक्षा लिने भनेकोबाट यस्तो भनिएको हो । तान्त्रिक दीक्षा लिने ब्राह्मणलाई उक्त ग्रन्थले 'देवल' कोटिका ब्राह्मणको रूपमा पनि लिएको छ ।^{१६}

४.१.४.१ ब्राह्मण र देव ब्राह्मण

नेपाल संवत् ५०० (ई. १३८०) को सन्दर्भमा गोपाल वंशावलिको पत्र ५८ 'ख'मा 'ब्राह्मण' र 'देव ब्राह्मण' रूपमा ब्राह्मणको उल्लेख भएको पाइन्छ । यस्तो सन्दर्भबाट ब्राह्मणको दुई स्तरको अवस्थाको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

गोपाल वंशावलिमा 'देव ब्राह्मण' शब्दको प्रयोग यत्तिकै नगरिएको हुनसक्छ किनभने अत्रिस्मृतिमा 'देवब्राह्मण' को परिभाषा दिइएको पाइन्छ जुन तल उद्धृत बमोजिम छ :

सन्ध्या स्नानं जपं होमं

देवतानित्यपूजनम् ।

अतिथिवैश्वदेवश्च

देवब्राह्मण उच्यते ॥^{१७}

१४ ऐजन्

१५ T.A.G. Gopinath Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Vol. II, Part-I, P. 55:-
"The very touch of the Shaiva was considered by the Vaidika as imparting pollution because the former set up phallus in their temples and offered worship to them."

१६ पूर्ववत्, पृ. ६-७

१७ धर्मशास्त्रसंग्रह, पृ. २६

जुन ब्राह्मण नियमपूर्वक प्रतिदिन विहान बेलुका स्नान, सन्ध्या, जप र होम, देवताको पूजा गर्छ अनि वैश्वदेव गर्छ, अतिथिको मान्यता गर्छ त्यसलाई देवब्राह्मण भनिन्छ भन्ने माथि उद्धृत अत्रिस्मृतिको भाव हो ।

गोपाल वंशावलिको उपरोक्त सन्दर्भ बाहेक पनि एक पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा एक ब्राह्मणले आफूलाई 'देवब्राह्मण' को रूपमा परिचित गराएको पाइन्छ । वि.सं. १६८९ (ई.१६३१) मितिको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा 'श्री कालिदास देवब्राह्मण' को नाम लेखिएको छ ।^{१८} तिनै कालिदासले वि.सं. १७०० (ई.१६४२) मितिको पाण्डुलिपि पुष्पिका वाक्यमा 'द्विजपुंगव' अथवा उत्तम ब्राह्मण हुनाको दावा गरिएको छ ।^{१९}

तर काठमाडौं उपत्यका र त्यसका सेरोफेरोको सामाजिक संरचनाभित्रको एक समूह ब्राह्मणलाई भाषावंशावलिले 'देवब्राह्मण' को रूपमा परिचय गराएको पाइन्छ । सो देवब्राह्मण वर्गमध्ये राजाका गुरु हुने एक वर्ग र श्रेष्ठसम्म जजमानी गर्ने अर्को वर्गको रूपमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । राजगुरु हुनेहरूले अन्यत्र जजमानी गर्न नहुने भन्ने विवरण पनि वंशावलिकै स्रोतमा बताइएको छ ।^{२०}

देउभाजु अथवा द्यौभाजु नामले बढी चिनिने ब्राह्मणहरूलाई नै उपरोक्त वंशावलिले 'देवब्राह्मण' को रूपमा वर्णन गरेको देखिन्छ ।

राजगुरु भएका ब्राह्मण कुलका वंशजहरूले राजोपाध्याय पदवी प्रयोग गर्ने र अन्यले उपाध्याय अथवा शर्माको पदवीको प्रयोग गर्ने गरेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ ।

^{१८} बृहत्सूचीपत्र, भाग-४, पृ. १२७

^{१९} पूर्ववत्, पृ. १३५, साधारण रूपमा पनि ब्राह्मणको नाममा 'देव' पद जोड्ने परम्पराको उल्लेख धर्मशास्त्रमा पाइन्छ : 'शर्मा देवश्च विप्रस्य'- यसमस्मृति, धर्मशास्त्रसंग्रह, पृ. २७

^{२०} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५०

४.१.५ ब्राह्मणजातिको स्तरीकरण

आचार, जीविका तथा विवाह सम्बन्ध आदिका अवस्था भेदले ब्राह्मण जातिको स्तर निर्धारण गर्ने गरिएको पाइन्छ । तीमध्ये केहीको संक्षिप्त विवरण तल दिइन्छ ।

ब्रात्य ब्राह्मण

निर्दिष्ट उमेरमा उपनयन गरेर गायत्री मन्त्र नसुनेको ब्राह्मणलाई 'ब्रात्य ब्राह्मण' मान्नुपर्ने विधान पाइन्छ^{२१} र यस्ता ब्राह्मणलाई मन्दिरका पुजारी काममा लगाउनुपर्ने भन्ने शास्त्रीय स्रोतमा बताइएको पाइन्छ ।^{२२}

उपब्राह्मण-१

ब्राह्मणोत्पत्तिमार्तण्ड ग्रन्थमा सुरक्षित सन्दर्भअनुसार उपवेदसँग जोडिएर जीविका चलाउने ब्राह्मणहरू उपब्राह्मण हुन् र त्यस सिद्धान्तअनुसार आयुर्वेद उपवेदबाट जीविका गर्ने ब्राह्मणहरू उपब्राह्मण हुन् ।^{२३}

उपब्राह्मण-२

'देवल' प्रकारका ब्राह्मणलाई अर्को प्रकारका उपब्राह्मण मान्नुपर्ने विधान पाइन्छ । ज्याला लिएर देवमूर्तिको पूजा गर्ने ब्राह्मणलाई 'देवाजीव' अथवा 'देवल' प्रकारको उपब्राह्मण मान्ने परम्परा पाइन्छ । यसबारेमा व्यासस्मृतिमा यस्तो परिचय दिइएको पाइन्छ :

देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

२१ द्विजातयः सवर्णेषु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥
जातिभास्कर, पृ. ३७७ मा उद्धृत

२२ ऐजन्

२३ चत्वार उपविप्राश्च कथिता वेदवादिभिः ।

आयुर्वेदादिवेदानामेषामध्ययनंस्मृतम् ।

ते चोपवेदिनः सर्वे ह्युपब्राह्मणसंज्ञकाः ॥

जातिभास्कर, पृ. १६९ मा उद्धृत ।

तीन वर्षसम्म लगातार तलब लिएर देव मूर्तिको पूजा गर्ने ब्राह्मण देवलक कहलिन्छ तिनलाई देव-पितृ कर्ममा लाउनु हुँदैन भन्ने उक्त कथनको भाव हो ।^{२४}

४.१.६ ब्राह्मणहरूको अन्य भेद

व्यास स्मृतिमा 'अ-ब्राह्मण'को परिचय यसरी दिइएको पाइन्छ :

ब्रह्मजीवसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु ॥

ब्राह्मणको कोखमा जन्मिएर पनि मन्त्र संस्कार नभएको र जातिले मात्र चिनिने अ-ब्राह्मण हुन्छ भन्ने उद्धृत श्लोकको भावार्थ हो ।

व्यास्मृतिमै 'ब्राह्मणब्रुव' अथवा तथाकथित ब्राह्मणको परिभाषा यस्तो दिइएको पाइन्छ:

गर्भधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनमेव च ।

न कर्मविन्नचाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः ॥

ब्राह्मणको कोखमा जन्म लिएर उपनयन आदि गरेको भए पनि ब्राह्मणको कर्म पनि नजान्ने र अध्ययनादि पनि नगर्नेलाई नाम मात्रको ब्राह्मण भन्नुपर्छ भन्ने उपरोक्त श्लोकको मन्तव्य हो ।

यस्तै शातातपस्मृतिमा दुर्ब्राह्मण अथवा बिग्रेको ब्राह्मणको परिभाषा यसरी दिइएको पाइन्छ :

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्यते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्च वै वृषलीपतिः ॥

तीन पुस्तासम्म वेद एवम् यज्ञसँग सम्बन्ध टुटेको ब्राह्मण र शूद्र पत्नी राख्ने ब्राह्मणलाई दुर्ब्राह्मण भन्नुपर्ने भन्ने उद्धृत श्लोकको कथन बुझिन्छ ।^{२५}

२४ आगमप्रामाण्यमा अत्रिको निम्न वचनवाट देवल ब्राह्मणका पनि अनेक भेद हुन्छन् :

अवालुका देवलका: कल्पदेवलका: गणभोगदेवलका:

भागवतवृत्तिरिति चतुर्थ एते उपब्राह्मणाः ॥ इति ॥

२५ यज्ञ वा अग्निहोत्र पनि ब्राह्मणको एक प्रमुख लक्षण मानेर त्यस्तो कर्मको धेरै दिन नागा नगर्न देवीभागवतमा यस्तो भनिएको पाइन्छ: द्वादशाहमग्निः सन् द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात्, अर्थात् १२ दिनसम्म यज्ञीय अग्निसेवा नभएमा द्विज अथवा ब्राह्मण शूद्र जस्तो हुन जान्छ ।

४.१.७ वसिष्ठ गोत्र उच्च कि अत्रि ?

ब्राह्मणहरूमा प्रचलित गोत्रहरूमा कुन ठूलो भन्ने मत मतान्तर पाइन्छ। महाभारतमा उल्लेख भएअनुसार भगवान् ब्रह्माले वसिष्ठ ऋषिलाई ब्राह्मणहरूमाथिको आधिपत्यको जिम्मा दिएका हुन्।^{२६} यस दृष्टिले वसिष्ठ ऋषिद्वारा प्रवर्तित वसिष्ठ गोत्रलाई सर्वोच्च गोत्र मान्नुपर्ने हुन आउँछ।

गोत्रहरूमा अत्रि गोत्रलाई अरूभन्दा उच्च मान्ने अर्को परम्परा पनि पाइन्छ।^{२७}

४.१.८ व्यावहारिक वर्गीकरण

परवर्ती मल्लकालमा मल्ल राजाहरूले आफ्ना राज्यका ब्राह्मणहरूलाई कसरी वर्गीकरण गरेर व्यवहार गरेका थिए भन्ने कुराको केही परिचय पाटन मूलचोकको ने.सं. ७९५ (वि.सं. १७३२) मितिको ताम्रपत्रबाट पाउन सकिन्छ।^{२८} धर्मशास्त्रको विधान (शास्त्रीयस्मृतिया वचन) मा पूरा श्रद्धा र विश्वास राखेर सोहीबमोजिम व्यवहार गर्ने उद्देश्यले काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुरका राजा नृपेन्द्र मल्ल, जितामित्र मल्ल र श्रीनिवास मल्ल सम्मिलित भई गरिएको बृहद् गोष्ठीमा १९ जना ब्राह्मणहरू सल्लाह दिन आमन्त्रित गरिएको कुरा उक्त ताम्रपत्रको बेहोराले स्पष्ट पारेको छ। ती ब्राह्मणहरूको नामावली दिनुअघि परिभाषाको रूपमा 'श्री उपाध्याजु' र 'पण्डित' लेखिएको छ। यसबाट ताम्रपत्रमा लेखिएका ब्राह्मणहरूलाई उपाध्या (य) र पण्डितको रूपमा वर्गीकरण गरिएको बुझ्न गाह्रो पर्दैन। ब्राह्मणहरूको नाम लेखिसकेपछि यति उपाध्या (यति उपाध्या) र यति पण्डित (यति पण्डित) भनेर पनि विषय स्पष्ट पारिएको छ। पण्डितहरूको नामावली लेखिसकेपछि पनि अरू ४ नाम 'श्री'

२६ वसिष्ठमीशं विप्राणाम्।

महाभारत, शान्तिपर्व, राजधर्मानुशासनपर्व, अध्याय-१२३, श्लोक- २८-३३

२७ अत्रिरेव सर्वेषु गोत्रप्रवर्तकेषु श्रेष्ठः।

महाभारतअन्तर्गत मानिने हरिवंश पर्वको टीकामा नीलकण्ठको वचन।

हरिवंश: चित्रशाला प्रेस, पूना, संस्करण, पृ. ८० (पादटिप्पणी)।

२८ Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 167-68

मध्यकालका अभिलेख, पृ. १८४

साथ विना थर लेखिएका छन्- यी कस्ता कस्ता ब्राह्मणका रूपमा मानिएका रहेछन् भन्ने स्पष्ट हुन सकेको छैन । साथै उपरोक्त नामावलीमा त्यस कालका प्रसिद्ध भट्ट ब्राह्मणहरू किन छुटेका हुन् भन्ने प्रश्न पनि उब्जिएको छ ।

माथि चर्चित विवरणबाट परवर्ती मल्लकालमा ब्राह्मणको वर्गीकरण तीन किसिमले गरिएको बुझ्न सकिन्छ :

क. उपाध्याय ब्राह्मण

ख. बंगाली र मैथिल ब्राह्मण

ग. अन्य ब्राह्मण

ने.सं ८१८ (वि.सं. १७५५) मितिको पाटनको अन्तर-राज्य सन्धि ताम्रपत्रमा साक्षी राखिएका ६ जनामध्ये ३ जनालाई श्री र उपाध्या मात्र लेखिएको छ भने ३ जना भट्टहरूलाई श्री र भाजु को सम्मान दिइएको पाइन्छ ।^{२९} उक्त ३ उपाध्याहरू मल्ल राजाका गुरु रहेका मानिएको छ भने ३ भट्टहरू राजसम्मान प्राप्त लम्बकर्ण भट्टका सन्तान देखिएका छन् ।

४.१.९ युग अनुरूप ब्राह्मण

लघुपाराशरस्मृतिमा ब्राह्मणहरूबारे भनिएको कुराले समयअनुसार ब्राह्मणहरूले आफ्नो स्वरूप र स्वभाव तथा प्रवृत्तिमा परिवर्तन गर्दै आएका छन् ।^{३०} वैदिककालका ब्राह्मणहरूको चरित्र र स्वभाव आजका ब्राह्मणमा देखिएन भन्दैमा निन्दा गर्न हुँदैन भन्ने उक्त स्मृतिमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

४.२ नेपाली ब्राह्मणहरूको कन्नौज सम्बन्ध

पश्चिमी नेपालको पहाडी क्षेत्रका बासिन्दा अधिकांश ब्राह्मणहरू 'कन्नौजिया' वर्गमा पर्दछन् र यस वर्गको बारेमा यस ग्रन्थमा अन्यत्र चर्चा गरिसकिएको छ । उक्त प्रकारका ब्राह्मणहरूमा आफ्ना

^{२९} मध्यकालका अभिलेख, पृ. ३०६

^{३०} युगे युगे च ये धर्मास्त्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

नारायणप्रसाद मिश्र, कान्यकुब्जवंशावलि (कान्यकुब्जप्रबोधिनी), खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई, सं. १९८२, प. १८ मा उद्धृत ।

पुर्खा कन्नौजतिर मुसलमान आक्रमण हुँदा आफ्नो धर्म जोगाउन यता आएको भन्ने विश्वास प्रचलित रहेको पाइन्छ । त्यस्तो विश्वास व्यक्त गरिएका केही कथनहरू यहाँ नमुनाको निम्ति प्रस्तुत गरिएका छन् ।

कान्यकुब्ज वा कन्नौजबाट बाहुन जुम्ला क्षेत्रमा बसाई सरेको भन्ने उक्त अनुश्रुतिको प्रतिनिधित्व वि.सं. १८५० मा तयार पारिएको 'शल्यानी वंशावलि' को आरम्भिक वक्तव्यमा भएको पाइन्छ । उक्त वंशावलिका ४४ संस्कृत श्लोकहरूको उद्देश्य सल्यानी समाल शाह वंशको विवरण प्रस्तुत गर्नु भए पनि यसले पश्चिमी नेपालका विभिन्न राजवंशहरूको परिचय दिन खोजेको छ र ती सबैको सम्बन्ध सोभ्रो वा घुमाउरो रूपले एक बाहुन व्यक्तिसँग जोडेको पाइन्छ । त्यो बाहुन व्यक्ति लल्लक बताइएका छन् जो कान्यकुब्ज अन्तर्गत हर्यानक गाउँमा बस्दथे । उनी माध्यान्दिनी शाखाका थिए, धार्मिक र तपस्वी थिए । उनका पनाति काशीदास नामका वेदादि शास्त्रका विद्वान् र शिष्य-प्रशिष्य भएको उनी आफ्नो देशमा म्लेच्छले व्याप्त गरेको देखेर आफ्नो गाउँ छोडेर 'सिंजापति' को राजधानी आए । त्यहाँ राजाबाट मान र जीविका पाएर उनी काशीदास रहन थाली आफ्नो वंशविस्तार गर्न थाले भनी उक्त वंशावलिमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।^{३१}

माथि लल्लकको गाउँ हर्यानक भनिएको हाल प्रचलित हरियाणा रहेको बुझिन्छ ।

नेपालको पर्वते क्षेत्रका अधिकांश बाहुनहरूद्वारा प्रचारित र विश्वास गर्ने गरेको धारणाको प्रतिनिधित्व संवत् १९५९ (ई. १९०२) मा विशेष परिस्थितिमा तयार पारिएको आचार्य वंशावलिमा भएको पाइन्छ जसमा दुइ भाइ बाहुन कान्यकुब्ज (कन्नौज, पश्चिम भारत) बाट मुसलमानहरूको आक्रमणको बेलामा भागेर जुम्लामा आएर बसोबास गर्न थालेको वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

उपरोक्त आचार्य वंशावलिमा आचार्य थरका नेपाली ब्राह्मणका आदिम पुर्खा 'कान्यकुब्ज' अर्थात् कन्नौजमा 'तुरुष्क' अथवा मुसलमानहरूको आक्रमणको कारणबाट वैदिक धर्मको नाश हुने

३१ योगी नरहरिनाथ (सं.), "सल्यानी वंशावलि", सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ६०९

अवस्था आएकोले चोखा क्षत्रीय राजाहरूले राज्य गरेको ठाउँ खोज्दै सच्चिदानन्द उपाध्याय भट्ट र तिनका सहोदर सदानन्द भट्ट ब्राह्मणहरू कान्यकुब्जबाट निस्किएको वर्णन गरिएको पाइन्छ ।^{३२}

स्वधर्माचरणमा बाधा परेकोले त्रस्त भएका ती दुई भाइ ब्राह्मण जुम्ला देश आइपुगेर निश्चिन्त भएको भन्ने वर्णन पनि आचार्य वंशावलिमा थपिएको छ ।^{३३}

अर्जेल ब्राह्मणका पुर्खा मुसलमानहरूको आक्रमणको कारणबाट कन्नौजबाट भागेर नेपाल पसेको सन्दर्भ शक्तिवल्लभ अर्जेलको 'कुलवर्णनकविता' मा परेको पाइन्छ ।^{३४}

त्यस्तै हमाल ठकुरीको एक वर्गका पुर्खा वसिष्ठ गोत्री कालुभट्ट उपाध्यायलाई 'कुन्नौज' अर्थात् कन्नौजबाट आएको भन्ने उल्लेख वंशावलिमा पाइन्छ ।^{३५}

पश्चिम १ नम्बर धादिङ्ग जिल्ला जीवनपुरमा बसोबास गर्ने गौतम ब्राह्मणहरूमा पनि 'अग्निहोत्र' को परम्परा जोगाउन 'मोगलदेश' (भारत) बाट भागेर आएको भन्ने विश्वास प्रचलित छ :

“मुसलमानको शासनकालमा धर्मात्मा जगत्लाई यत्रतत्र भाग्नपुऱ्यो हाम्रा पुर्खा गौतम कुलका पूर्वजहरू पनि भागेर नेपाल जीवनपुर आइपुगे । कहिले कुन समयदेखि परम्परा बचाई राखेको अग्नि पनि

३२ आचार्य वंशावलि, पृ. १, श्लोक- २-६ :

पुरा कान्यकुब्जेश्वरेश्वर्य शौर्यै-

स्तुरूष्कैः कृते ध्वस्तवीर्यैस्तधैर्यै ।

प्रवृत्ते श्रुतिप्रोक्तधर्मप्रणाशे

द्विजाक्रन्दिताकर्णनासह्यतापौ ॥

उपाध्यायकौ सच्चिदानन्दभट्टः

सदानन्दभट्टश्च विप्रौ सगर्भ्यौ ॥

शुचिक्षत्रीयक्षोणिपै रक्षितायां

भुवि प्रस्थितौ प्रोषतुः कान्यकुब्जात् ॥

अतः स्वधर्माचरणबाधात्रस्तौ द्विजावभू ।

जुम्लादेशमासाद्य निश्चिन्तौ सुखमापतुः ॥

आचार्य वंशावलि, श्लोक ५, पृ. १

३४ वालकृष्ण पोखेल, पाँच शय वर्ष, पृ. ३३७

३५ इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ७५०

त्यसबेला उनीहरूले भोलीमा लुकाइ बचाइ मोगल देश नघाएर नेपाल ल्याइ पुर्‍याएका हुन्- जुन अग्निको रक्षा आजसम्म गौतम कुलबाट नै भैरहेको छ ।”^{३६}

त्यस्तै जुम्लाका देवकोटा ब्राह्मण प्रचलित विश्वासअनुसार तिनका पुर्खा चौधौं शताब्दीतिर भारतको उज्जैन नगरी मालवाबाट आई यहाँ बसोबास गर्न थालेका थिए ।^{३७} यस सन्दर्भमा कान्यकुब्जको ठाउँमा मालवा परेको छ तर धारणा भने उही रहेको छ ।

आफ्नो सम्बन्ध कनौजिया वर्गका ब्राह्मणहरूसँग रहेको तथ्यलाई प्रकट गर्नका निम्ति माथि चर्चित जस्ता अनुश्रुतिहरू पश्चिमी पहाडी भेकका पर्वते ब्राह्मणहरूमा प्रचलित रहेको बुझिन्छ । यो विषयमा थप अनुसन्धान र विश्लेषण आवश्यक छ तर मुसलमानको आक्रमणबाट भाग्नेमा हुलका हुल भागेर आएको हुनु स्वाभाविक हुन्थ्यो तर दाबी गरिएका उदाहरणमा १/२ जना मात्रै पसेको सन्दर्भ परेकोले आफ्नो मूल थलो छाडेर नेपाल पस्ने ब्राह्मण व्यक्ति वा परिवारको आगमनका कारण अरू नै रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

शास्त्रीय व्यवस्थाअनुसार कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूमा प्रचलित निम्न प्रकारको गोत्र पद्धति नेपाली ब्राह्मणहरूमा पनि प्रचलित छ :

कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूमा निम्नलिखित १६ गोत्र प्रचलित रहेको भनिन्छ :

१. कश्यप
२. भरद्वाज
३. शाण्डिल्य
४. संकृत
५. कात्यायन
६. उपमन्यु
७. काश्यप

३६ ज्योतिप्रसाद गौतम, **बृहत् जीवन कुब्ज** (काव्यकेलि), चौथो भाग, पद्मललित कलकत्ता, वि.सं. २००९, पृ. १६२

३७ रत्नाकर देवकोटा, **कर्णाली अञ्चलका प्रमुख धार्मिक र सांस्कृतिक स्थलहरू** नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं वि.सं. २०५१, पृ. ९३

८. धनञ्जय
९. कविष्ट
१०. गौतम
११. गर्ग
१२. भारद्वाज
१३. कौशिक
१४. वशिष्ठ
१५. वत्स
१६. पराशर

माथि चर्चित १६ गोत्रमध्ये १ देखि ६ संख्यासम्मका गोत्रहरू कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूमध्ये सरयूपारिन् (सर्वरिया) वर्गका ब्राह्मणहरू सरयू नदीका उत्तरतर्फका गोरखपुर, गाजीपुर, मिर्जापुर, अयोध्या, प्रयाग, जौनपुर, बस्ती, आजमगढ र काशी क्षेत्रहरूका बासिन्दा हुन् जुन कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूमध्ये उत्तम मानिन्छन् भन्ने विश्वास प्रचलित छ ।^{३८}

कान्यकुब्ज देश आर्यहरूको मूल थलो ब्रह्मर्षिदेशान्तर्गत मानिन्छ र सो ब्रह्मर्षिभित्र कुरूक्षेत्र, मत्स्य र मथुरा क्षेत्र पनि पर्ने विश्वास गरिन्छ ।

४.३ ब्राह्मण महिमा

सनातन हिन्दु धर्मावलम्बी सबै क्षेत्रको समाजमा ब्राह्मणहरूलाई विशेष महत्त्व दिएर धेरै महिमा गाउने गरेको पाइन्छ । हिन्दु समाजका स्रोत साहित्यमा त्यस्तो महिमा-गानबारे धेरै किसिमका विवरण पाइन्छन् । त्यस्ता विवरणबारे विस्तृत अध्ययन गर्ने हो भने ग्रन्थ ज्यादै विस्तारमा जाने हुनाले यहाँ केही खास महत्त्वका सन्दर्भबारे मात्र संक्षिप्त विचार गरिन्छ ।

^{३८} कान्यकुब्ज वंशावलि, पृ. २५, उक्त १६ गोत्रमध्ये कश्यप, काश्यप, वत्स, शाण्डिल्य, कौशिक र धनञ्जय गोत्रका ब्राह्मणहरू सामवेदी रहेका र बाँकी १० गोत्रहरू यजुर्वेदी हुने भनिएको छ (पृ. ३४-३५) ।
वेदको भेदबाट विभिन्न अन्तर रहने भनिएको छ । सामवेदीका देवता विष्णु हुने र यजुर्वेदीका देवता शिव हुने पनि बताइएको छ ।

४.३.१ पवित्र जात

परम्परादेखि विश्वासमा ब्राह्मणहरू पाउले पवित्र हुन्छन्^{३९} र त्यस्ता ब्राह्मणका पाउको जलले सारा पाप नाशिन्छ ।^{४०}

४.३.२ ब्राह्मणको अधीनमा देवता

ब्राह्मण जातिलाई देवता रूपका मान्नेबारेमा धर्मशास्त्र साहित्यमा चर्चा भएको पाइन्छ । त्यसअनुसार सारा संसार देवताका अधीन हुन्छन् । त्यस्ता देवता पनि मन्त्रका अधीन हुन्छन् । त्यस्ता मन्त्र पनि ब्राह्मणकै अधीनमा हुने हुनाले ब्राह्मणदेवता भनिएको हो ।^{४१}

४.३.३ देवताहरूका आश्रय ब्राह्मण

सबै शास्त्रहरूको मतमा ब्राह्मणहरू देवताका आश्रय स्थान हुन् यसैले देवताहरूको आराधना गर्न चाहनेले ब्राह्मणलाई नै देवता मानेर पूजा गर्नुपर्दछ । कूर्मपुराणले^{४२} यसबारे स्पष्टीकरण गरेको पाइन्छ । त्यहाँ भनिएअनुसार जसले जुन देवताको आराधना गर्ने इच्छा गर्दछ त्यसले ब्राह्मणहरूमा ती देवताको पूजा गरेमा ती देवता सन्तुष्ट हुन्छन् । ब्राह्मणका शरीरमा नित्य आश्रय गरेर

३९ ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः ।

वशिष्टस्मृति, अध्याय-२२, श्लोक ९

४० पद्मपुराणमा यसबारे यस्तो लेखिएको छः

नश्यन्ति सर्वपापानि द्विजहत्यादिकानि च ।

कणमात्रं भजेद् यस्तु विप्राङ्घ्रिसलिलनरः ॥

यो नरश्चरणं धौतं कुर्याद हस्तेन भक्तितः ।

द्विजातेर्वच्चि सत्यं ते सं मुक्तः सर्वपातकैः ॥

४१ ज्वालाप्रसाद मिश्र, जाति भास्कर, पृ. २५

देवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनाश्च देवताः ।

ते मन्त्रा ब्राह्मणाधीनास्तस्माद् ब्राह्मणदेवताः ॥

४२ यो हि यां देवतामिच्छेत्समाराधयितुन्नरः ।

ब्राह्मणान् पूजयेद्विद्वान् स तस्यास्तोषहेतुतः ॥

द्विजानां वपुरास्थाय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ।

पूज्यन्ते ब्राह्मणालाभे प्रतिमादिष्वपि क्वचित् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्तत्फलमभीप्सुभिः ।

द्विजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ॥

कुर्मपुराण, उत्तरार्ध, अं २६, श्लोक ३५-३७

देवता रहन्छन् । पूजा गर्न ब्राह्मण पाउन नसके ब्राह्मणको चित्रमा भए पनि पूजा गरे उत्तिकै फल र अनेक फल पाइने हुनाले ब्राह्मणमा देवताको पूजा गर्नुपर्दछ ।

मल्लकालीन अभिलेखहरूमा ब्राह्मणहरूको नामोल्लेख गर्दा 'द्विजवर' (असल ब्राह्मण) विशेषण लेख्ने गरिएको पाइन्छ । ने.सं. ८१८ (वि.सं १७५५) मितिको भक्तपुर मूलचोकको ताम्रपत्रमा साक्षी राखिएका विद्यानन्द उपाध्या-शर्मा र जयन्त उपाध्या-शर्मालाई 'द्विजवर' भनेर सम्मान व्यक्त गरिएको छ ।^{४३}

४.४ ब्राह्मणहरूको सांस्कृतिक वर्गीकरण

मध्य र मल्लकालीन माझ नेपालका अभिलिखित प्रमाणहरूमा उल्लिखित ब्राह्मणहरूको सांस्कृतिक वर्गीकरण यहाँ गरिएको छ । ब्राह्मण व्यक्ति नामको साथै पद वा थरको आधारमा यो वर्गीकरण गरिएको छ ।

४.४.१ ब्रह्म ब्राह्मण

'ब्रह्म'-ब्राह्मण नाम प्रकारका २ उदाहरण पाइएका छन् । ने.सं. ३९५ (वि.स.. १३३२) को मितिमा सारिएको 'दिव्यशुद्धिप्रकरणम्' को पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा 'श्री धर्माधिकार द्विजवर जसब्रह्म' को उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{४४}

जयस्थिति मल्लको देउपाटन जयवागीश्वरी मन्दिरनिर हिटी धाराको ने.सं. ५२८ (वि.सं १४६५) मितिको अभिलेखको अन्त्यमा खिइएका अक्षरहरूसाथै 'श्री विष्णु-ब्रह्म' नामका व्यक्तिको नाम लेखिएको छ । उक्त अभिलेखमा त्यहाँ विष्णुब्रह्मलाई '..... विप्र-वंशप्रदीपकः' (ब्राह्मणको कुलका दीपक) साथै 'सर्वलोकोपकारकः' (सबै जनाको उपकार गर्ने) जस्ता विशेषण लेखिएको छ ।^{४५}

^{४३} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 231

अभिलेख संग्रह भाग-७, पृ. ३०

^{४४} Medieval Nepal, Pt. I, P. 232

^{४५} पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. ४७

मध्यकालका अभिलेख, भाग-७, पृ. ३०

४.२.२ पति ब्राह्मण

श्रीपति नामका एक ब्राह्मणको नाम तिनीले आफैले सारेका र सार्न लगाएका 'महालक्ष्मीव्रत' का ३ प्रति, 'महालक्ष्मीचरित्रको १ प्रति र 'अनन्तव्रत' को १ प्रतिका पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ। ती पुष्पिका वाक्यबाट श्रीपतिले वि.सं. १३३५ देखि १३४२ सम्मा ती पाण्डुलिपि सारेको र सार्न लगाएको देखिन्छ। यी श्रीपतिले आफूलाई 'द्विज' र 'द्विजवर' (असल ब्राह्मण) भन्ने विशेषण प्रयोग गर्नुका साथै 'भारो' र 'भारोक' (भारदार) पनि लेखेका छन्।^{४६} उक्त सन्दर्भहरूमा श्रीपतिलाई पांगा ग्रामको ठेगाना दिइएको पाइन्छ।

पति उपपद नामपद्धतिका एकजना 'पशलछें श्रीराजरहस्पति द्विज' को चर्चा गोपाल वंशावलिको पत्र ४३क मा ने.सं. ४३३ (वि.सं १३७०) को सन्दर्भमा भएको छ। सो स्रोतमा राजहस्पति भक्तपुरको केन्द्रीय राजनीतिमा संलग्न रहेको सन्दर्भ परेकोले तिनी भक्तपुरकै निवासी रहेको बुझिन्छ।

पति सोमशर्मा प्रकारका ब्राह्मण व्यक्तिको उल्लेख ने.सं ४८१ (वि.सं १४१८) मितिमा सारिएको एक पाण्डुलिपि ग्रन्थ (महाकरण्डिका नाम महास्मृतिसमुच्चय) को पुष्पिका वाक्यमा भएको छ।^{४७}

'पति' उपपद प्रयोग गर्ने एक व्यक्तिले ने.सं. ५०८ (वि.सं १४४५) मितिमा सारेको 'इतिहाससमुच्चय' ग्रन्थ पाइएको छ। त्यसको पुष्पिका वाक्यमा सो पाण्डुलिपि सार्ने व्यक्तिले आफ्नो परिचय 'भूदेवान्वयजात' (ब्राह्मणको वंशमा जन्मेको) भन्ने परिचय दिएर आफ्नो नाम लेखेकोमा उपपद पति मात्र बाँकी रही त्यसअघिको अक्षर पढ्न नसकिएकोले तिनको पूरा नाम थाहापाउन सकिएको छैन।^{४८}

हाँडीगाउँको हरगौरी मूर्तिको ने.सं. ५३४ (वि.सं. १४७१) मितिको अभिलेखमा महाराष्ट्रबाट आएका लक्ष्मीदेवसोमशर्माले सो हरगौरी

४६ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 231

४७ ज्ञानमणि नेपाल, "स्थिति बाँध्ने राजाहरू", नेपाल निरूपण, पृ. १९३

४८ भूदेवान्वयजातेन लिखिततोयं समासतः ।

..... पतिनाज्ञेन चेतिहाससमुच्चयः ॥

Medieval Nepal, Pt. I, P. 355

मूर्तिको प्रतिष्ठा गर्दाका पुरोहितका रूपमा 'श्रीजयपति शर्मा ब्राह्मणको नाम लेखिएको छ ।^{४९}

नामा पति-उपपद जोडिएका एक उदाहरण गयपति नामका नाटककार छन् । जसले नेपाल संवत् ५७३ (वि.सं. १५०९) तिर 'चतुरंकमहाभारत' नाटक तयार पारेका थिए ।^{५०} सो नाटकको भूमिका खण्डमा गयपतिले आफ्नो पारिवारिक परिचय यसरी दिएका छन् :

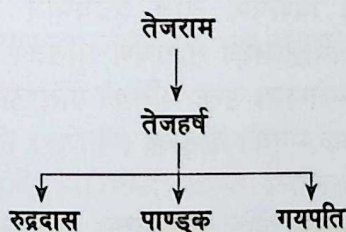
तेजोवर्द्धनवंशपंकजरविः श्रीतेजरामात्मजः

पञ्चाग्न्यर्चनवेदशास्त्रविदितः श्रीतेजहर्षोग्निचिन् ॥

पुत्रस्तस्य च रूद्रदास इति यस्तस्यानुजः पाण्डुकस्तस्यैवानुज एव यो गयपतिः संराजतेसौ सुधीः ॥

"तेजोवर्द्धनकुलरूपी कमलका सूर्य, श्रीतेजरामका छोरा, पञ्चाग्निको उपासना गर्ने, वेदशास्त्र जान्ने, अग्निहोत्री श्रीतेजहर्ष हुनुहुन्छ । उहाँका छोरा रूद्रदास हुनुहुन्छ । उहाँका भाइ पाण्डुक हुनुहुन्छ । उहाँका भाइ विद्वान् यहाँ गयपति सुहाइरहनु भएको छ । उहाँले यो बनाउनु भएको हो ।"^{५१}

उपरोक्त कथनको आधारमा गयपतिको पारिवारिक विवरण यस्तो रहेको बुझिन्छः

माथि उद्धृत वचनमा गयपतिले आफ्नो वंशको नाम 'तेजोवर्द्धनवंश' भनेर गौरव भाव व्यक्त गरेका छन् जसमा आफ्ना पितामह र

^{४९} अभिलेखमा यिनको नामअघि 'दुंधलिभद्रिजवर' लेखिएको छ जसको अर्थ गर्न सकिएको छैन । यिनको नाम 'श्री जयपति' लेखेपछि 'वसुश्रमने' लेखिएकोमा 'वसु' किन लेखिएको हो बुझ्न सकिएको छैन ।

Medieval Nepal, Pt. III, P. 51

^{५०} वृहत्सूचीपत्र, भाग-३, पृ. १९-२०

Medieval Nepal, Pt. I, P. 436-37

^{५१} अनुवाद उद्धरण- पूर्णिमा, अंक-३६, पृ. ३०४

पिताका नामका आदिको 'तेज' लाई जोडेको बुझिन्छ । विद्वत्ता र शासकहरूसित घनिष्ठ सम्बन्ध भएको कारणले यस ब्राह्मण वंशको गौरव बढेको अनुमान गर्न सकिन्छ । उक्त नाटक तत्कालीन राजा यक्ष मल्लका जेठा छोरा राय मल्लको सुवर्णतुलादानको उत्सवको अवसरमा ललितपुरका स्थानीय शासक उदयसिंह मल्लवर्माको सहयोगबाट नचाइएको कुरा सोही नाटकमा भनिएको छ ।^{५२}

पति उपपद नाम पद्धतिका एकजना उदयपति 'भूदेवजन्म' (ब्राह्मण) को नाम ने.सं. ५६७ (वि.सं. १५०४) मितिमा सारिएको 'नित्यान्हिकतिलक' को पुष्पिका वाक्यबाट ज्ञात हुन्छ । सो प्रमाणमा उदयपतिलाई 'शाम्भवाचार्यसिंहः' अथवा शैव तान्त्रिक आचार्य र शास्त्रहरूका ज्ञाता भनेर वर्णन गर्ना-साथै बजारमा घर भएका (ह्यापणावेशमनाथः) र पुख्र्यौली रूपले धनी (पारंपर्यान्वयश्रीः) पनि भनिएको छ ।^{५३}

गोपाल वंशावलिमा ने.सं. ४३३ (वि.सं. १३७०) को सन्दर्भमा 'पशलछें' अथवा पसल भएको घर भएकाको रूपमा चर्चित राजर हस्पतिको त्यही परिचयको तुलना उदयपतिको 'बजारमा घर भएको' (आपणावेशमनाथ) विशेषणको तुलना गर्दा ती दुई एकै वंशका देखिन आएका छन् ।

'विप्र श्री' (ब्राह्मण) विशेषण साथ हृदयपति नामका व्यक्तिको उल्लेख भक्तपुर तलाछिटोलको नारायण मूर्तिको ने.सं. ६१५ (वि.सं. १५५२) मितिको अभिलेखमा उक्त मूर्तिको प्रतिष्ठाको कर्मकाण्डसित सम्बद्ध भएको रूपमा भएको पाइन्छ ।^{५४}

५२ श्रीमत् श्री श्री जय यक्ष मल्लदेवनृपेश्वरस्य तस्यात्मज श्री श्री जयराय मल्लदेवस्य सुवर्णतुलापुरुषमहादानमहोत्सवे श्रीमत् उदयसिंह मल्लप्रभृतिपात्रत्रितयप्रेरणया किमप्यपूर्वरचितं चतुरंकमहाभारतं नाम नाटकं प्रवर्तितं

५३ सोयं श्री यक्ष मल्लो नृपतिगणपतिस्तस्य राज्याधिकारे ।

पारंपर्यान्वयश्रीः प्रखरतरगुरुः शाम्भवाचार्यसिंहः ।

ख्यातो वेदांगसांगस्मृतिविमलसुधीर्धर्मिणान्धर्मशास्ता ।

सोयं भूदेवजन्मद्युरदयपतिरिति ह्यापणावेशमनाथस्तस्यार्थ लेखनीयं परमगुणचयं मन्त्रव्याख्यानसारं ॥

पूर्णमा, पूर्णांक ६९, पृ. ४७

५४ Medieval Nepal, Pt. III, P. 89

४.४.३ शर्मा

ब्राह्मणहरूको जातीय पहिचान बताउने पद शर्मा-शर्म्माको प्रयोग हुनुपर्ने बारेमा धर्मशास्त्रीय वचनहरू पाइन्छन् ।

विष्णुपराणमा यसबारे भनिएको छ :

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं ।

ब्राह्मणलाई शर्मा भन्नु भन्ने उपरोक्त वचनको अर्थ बुझिन्छ ।

यसैगरी यमस्मृतिमा भनिएको छ :

शम्मदिश्च विप्रस्य ।

ब्राह्मणको पदवी शर्म्मा अथवा देव हुनुपर्छ भन्ने उक्त उद्धृत वचनको निर्देश देखिन्छ ।

यसैगरी शातातप स्मृतिमा पनि भनिएको छ :

शम्मन्तिं ब्राह्मणस्य स्यात् ॥

ब्राह्मणको नामको पछाडि शर्म्मा राख्नु पर्छ भन्ने उपरोक्त कथनको अर्थ हुन्छ ।

मनुस्मृतिमा ब्राह्मणको नाम स्वरूपबारे भनिएको छ :

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् ।

ब्राह्मणको नाममा मंगलवाचक पद हुनुपर्छ भन्ने उपरोक्त कथनको अर्थ हुन्छ ।

अशुभ हटाउने (श्रृणाति अशुभमिति) अर्थमा श्रृ + मनिन् धातुबाट ब्राह्मणको उपाधि विशेषको रूपमा प्रचलित शर्मा-शर्म्मा पद बन्दछ शुभ अथवा सुख दिने अर्थमा (शर्मशातसुखानि च-अमरकोश) यो मांगलिक शर्मा पद प्रचलनमा ल्याइएको बुझिन्छ ।

पाटनको रूद्रवर्णमहाविहारको संग्रहमा रहेको ताडपत्र तमसुक मध्ये ने.सं. ३०६ (ई ११८६) को ताडपत्रमा 'यङ्गल' अथवा काडमाडौँ शहरको दक्षिणी क्षेत्रका बासिन्दा 'श्रीरजलश्रमन' को उल्लेख भएको पाइन्छ, १५ उक्त सन्दर्भमा शर्मालाई 'श्रमन' भनिएको अन्दाजी गरिएको छ ।

नेपाल संवत् ३१३ (वि.सं १२५०) को मितिमा सारिएको पिंगलामतम्को आगम साहित्यसम्बन्धी पाण्डुलिपि 'यम्बुक्रमा' अथवा काठमाडौं शहरको 'मखनटोल्लक' (मखनटोल) का बासिन्दा आनन्द 'शर्मा' ले सारेको थाहापाइन्छ।^{५६}

श्रीजयब्रह्म शर्माको उल्लेख ने.सं. ३१५ (वि.सं १२५२) मितिको 'ब्रह्मोक्तसंहिता' को पुष्पिका वाक्यमा भएको पाइन्छ।^{५७}

'द्विज' (ब्राह्मण) राजश्रम (शर्मा) को नामोल्लेख बनेपाको सूर्यमूर्तिको नेपाल संवत् ५१४ (वि.सं. १४५१) मितिको अभिलेखमा भएको छ।^{५८}

'ब्रह्मकुलेन्द्रविप्रं' (ब्रह्माजीको कुलका श्रेष्ठ ब्राह्मण) विशेषण साथ बनेपावासी जीवशर्माको नाम ने.सं. ५१६ (वि.सं १४५३) मितिमा सारिएको 'साद्यन्तकोश' को पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ।^{५९}

बनेपा दछुटोलको गणेशमूर्तिको पादपीठमा लेखिएको नेपाल संवत् ५३७ (वि.सं १४७४) को अभिलेखमा जीवश्रम (शर्मा) र जीत श्रम (शर्मा) को परिवारले सो मूर्ति थापेको विवरण लेखिएको छ।^{६०}

राजाका गुरु भनिएका नारायण शर्मा र उनका छोरा महादेवको नामोल्लेख पशुपतिनाथको संकलनमा रहेको ने.सं. ७३८ (वि.सं. १६७५) मितिको ताम्रपत्रमा भएको छ।^{६१}

५६ श्री यम्बुक्रमायां मखनटोल्लाकाधिवासिनः द्विजवर्यः श्री आनन्दोश्रमनस्य पिंगलमते आगमपूर्णको यः शुभमस्तु ।

Medieval Nepal, Pt. I, P. 195

Medieval History of Nepal, P. 75

पूर्णिमा, अंक ३०, पृ. १२७

५७ Medieval History of Nepal, P. 75

५८ Medieval Nepal, Pt. III, P. 35 एवं पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. १९१

५९ Medieval History of Nepal, P. 147

६० पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. २६६

यजमानाचार्य श्रीजीवश्रमजुस भार्या श्रीपञ्जुनिलक्ष्मी पद्मलक्ष्मी च । तदनुज श्रीजीतश्रमस्य भार्या श्रीविजनलक्ष्मी सा । कनिष्ठ श्रीजशदेव भार्या श्रीशुभलक्ष्मीस ॥
ध्वते द्विजवरसन धर्मप्रतिष्ठास देवस द्वयका ॥

६१ पूर्णिमा, अंक ९५, पृ. ३३

पाटनको महादेवननिको ने.सं ७६३ (वि.सिं १७००) मितिको अभिलेखबाट श्रीनाथ शर्माले 'श्री ३ वंशगोपाल' (वंशीवादक कृष्ण) को मन्दिर बनाएर त्यसमा पूजा-आजाको निम्ति जग्गा गुठी राखेको कुरा थाहापाइन्छ।^{६२} उक्त घटनाको स्मारक अभिलेखमा उक्त जजमानको ४ पुस्ते वंशावलि संस्कृत पद्यमा प्रस्तुत गरिएको छ।

पाटन गावहालनिर पूर्णचण्डी मन्दिरनिरको पाटीको ने.सं ८३६ (वि.सं १७७३) मितिको शिलालेखबाट हरिहर शर्माका छोरा वंशीधर शर्माले भवानीशङ्करको प्रीतिको निमित्त यौटा पाटी जीर्णोद्धार गरेको र त्यसको वार्षिक पूजाआजा इत्यादिको निमित्त २ रोपनी जग्गा गुठी राखेको विवरण थाहापाइन्छ।^{६३}

पाटन शहरको दक्षिणी भेक गावहालनजीकै थवुटोलमा वि.सं. १४७५ देखि विविध प्रकारका ब्राह्मण गृहस्थहरूका आवास साथै अग्निहोत्रको परम्पराबारे थाहा पाइने प्रचुर लिखित सामग्री उपलब्ध भएका हुन्।^{६४}

राजाको नाम नलेखिएको सो अभिलेखमा साक्षीका रूपमा वंशीधर शर्माले स्वपत्नी लीलावती ब्राह्मणीको चर्चा गर्नासाथै साक्षीका रूपमा छोरा मुरलीधर र स्वगोत्रका गंगानन्दन, लक्ष्मीनन्दन र शिवनन्दनहरूको उल्लेख गरिएको छ। हाल जीर्णोद्धार गरिएको पाटी आफ्ना पितामह जयसिंहदेवले निर्माण गरेको उल्लेख अभिलेखमा गरिएको छ। वंशीधरले आफूलाई विद्वान् र अग्निहोत्री भन्ने परिचय पनि अभिलेखमा दिएका छन्।

पाटन गावहाल वलटोलमा रहेको ने.सं. ८६६ (वि.सं. १८०३) मितिको अभिलेखमा गर्गगोत्री विद्वान् हरिवंशका छोरा परशुरामका

६२ श्री श्री नाथन प्रासाद निर्मानयाडान श्री ३ वंशगोपालमूर्तिप्रतिष्ठायाडान सुवर्णकलशारोहन ।

Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 81-82

६३ Aishvaya Dhar Sharma, "Three unpublished Inscriptions concerning the Devabhajus of Patan", *Journal of the Nepal Research Centre*, Vol. I, 1977, PP. 130. पाटन शहरको दक्षिणी भेक गावहालनजीकै थनुटोलमा वि.सं १४७५ देखि विविध प्रकारका ब्राह्मण गृहस्थहरूको आवास साथै अग्निहोत्रको परम्पराबारे थाहा पाइने प्रचुर लिखित सामग्री उपलब्ध भएका हुन्।

६४ महेशराज पन्त, "थवुटोलमा ब्राह्मण", पूर्णिमा, पूर्णाङ्क १२९ (वि.सं. २०६६ वैशाख), पृ. ३७-४७

छोरा चक्रपाणिशर्माले सत्तल धर्मशाला बनाएर यज्ञ गरेर श्रीकृष्णको मूर्ति थापेको विवरण लेखिएको छ।^{६५} उक्त अभिलेखमा चक्रपाणि शर्माका तीन पुस्तालाई ठूला विद्वान् र नृत्य (नाच) गर्न सिपालु भनेर परिचित गराइएको छ। हरिवंशका छोरा परशुरामलाई अभिलेखमा 'राजगुरु' भनिएको छ तर अभिलेखको वक्तव्यमा तत्कालीन राजाको सम्मानपूर्वक उल्लेख गर्न उपेक्षा गरिएको छ। पाटन जाउलाखेलको पाटीको ने.सं ८७६ (वि.सं १८१२) मितिको अभिलेखमा रत्नधर शर्माले लक्ष्मीनारायण र उमाहेश्वर मूर्ति राखेर धर्मशाला (पाटी) बनाएको र त्यसको पूजा आदिको निम्ति २ रोपनी जग्गा गुठी राखेको विवरण लेखिएको छ।^{६६}

४.४.४ सोम-शर्मा

सोम-शर्मा प्रकारका ब्राह्मणहरूमा ने.सं ३२० (वि.सं १२५७) मितिको इचंगुनारायणस्थानको अभिलेखमा कर्ता जजमान पुरुषोत्तम सोमशर्माको नाम पहिलो हुन आएको छ।

शिलालेख तिनै ब्राह्मणले भगवान् इचंगुनारायणको मन्दिरमा दुइटो सिंहका मूर्ति चढाएको उपलक्ष्यमा लेखाइ राखेको बुझिन्छ। मध्यकालीन मनोरम रञ्जना लिपिमा लेखाइएको सो अभिलेखको शुरूको भाग खण्डित छ र यस कारणले त्यस प्रमाणको पूर्ण परिचय लुप्त भैसकेको छ। तर बाँकी अंश मीठो संस्कृत पद्यमा दार्शनिक कुराले भरिएको छ।^{६७} यस अभिलेखका मीठा दार्शनिक पद्य पनि यिनै पुरुषोत्तम शर्माको मान्न सकिने हो भने यिनी माथिल्लो स्तरका विद्वान् रहेको मान्नुपर्ने हुन्छ। ती संस्कृत पद्य तिनको रचना नमाने पनि त्यस्तो रचनाका प्रेरणाकार हुनाको श्रेय त अवश्य दिन सकिन्छ। नेपालमा पाइने शिलालेख साहित्यमा सीमित संख्यामा उक्त शिलालेखहरूमध्ये एकको रूपमा यसलाई लिनुपर्दछ।

नामको अन्त्यमा 'सोम शर्मा' पदवी लेखाउने वा प्रचलन गरेको ने.सं. ३८१ (वि.सं. १३१८) मितिमा सारिएको 'द्रोणविरचित रत्नकरण्डिका

६५ Aishvarya Dhar Sharma, पूर्ववत्, पृ. १३३-३४

६६ पूर्ववत्, पृ. १३६

६७ अभिलेख संग्रह, भाग-९, पृ. ५

Medieval Nepal, Pt. III, PP. 10-11

महास्मृतिसमुच्चय (महाकरण्डिका नाम महास्मृतिसमुच्चय) को पुष्पिका वाक्यमा सो ग्रन्थ सार्न लाउने जयपतिसोमशर्माको नाममा पाइन्छ।^{६८} यिनी पाटनका बासिन्दा रहेको उक्त स्रोतमा बताइएको छ।

द्विजवर श्रीलक्ष्मीदेवसोमश्रमन (शर्मन्-शर्मा)' को उल्लेख हाँडीगाउँको हरगौरी मूर्तिफलको ने.सं. ५३४ (वि.सं. १४७१) मितिको अभिलेखमा सो मूर्तिका जजमानका रूपमा भएको छ। उक्त अभिलेखमा ती लक्ष्मीदेवसोमशर्मालाई 'महाराष्ट्रगत' (महाराष्ट्रादागत) अथवा भारतको महाराष्ट्र प्रान्तबाट आएको भनिएको छ।^{६९}

ने.सं. ५३४ (वि.सं. १४७१) मितिको एक पाण्डुलिपि पुष्पिका वाक्यबाट पाटनका बासिन्दा 'द्विजवरोत्तम' (उत्तम ब्राह्मण) श्री मनकुसोमशर्माको नाम थाहा पाइएको छ।^{७०}

नेपाल संवत् ५७३ (वि.सं. १५१०) मितिमा सारिएको नित्याह्निकतिलक पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट एकजना ब्रध्नसोमशर्माको अस्तित्व थाहापाइन्छ। 'श्रीमत् ब्रह्मपुर्याधिपति' विशेषण साथ 'द्विजकुलोत्तम श्रीद्विज' (ब्राह्मण कुलमा श्रेष्ठ भएका ब्राह्मण) को रूपमा उक्त ब्राह्मण व्यक्तिको उदात्त परिचय पाइन्छ।^{७१}

पाटन भेकका बासिन्दा सोमशर्मा वर्गका व्यक्ति 'द्विजवर श्री जीवतेजसोमशर्मा' को उल्लेख नेपाल संवत् ५३८ (वि.सं. १४७५) मितिको एउटा ताडपत्र तमसुकमा भएको छ जसलाई 'श्रीथं वु श्री वसीनम' का निवासी भनी परिचय गराइएको छ।^{७२}

नेपाल संवत् ५८८ (वि.सं. १५२५, ई. १४६८) मितिमा सारिएको धनुःशास्त्रको पाण्डुलिपि पुष्पिकामा फर्पिङका बासिन्दा चन्द्रपति

६८ श्री ललितापुरीनगर्या श्रीमाणीगलके नैरित्यदिशस्थं श्री थं वुस्थानाधिपति विप्रवंशोद्भव द्विजवरोत्तमः श्री जयपतिसोमशर्मणेन सर्वसत्त्वोपकारार्थं सर्वदुरितोपशान्त्यर्थं महाकरण्डिकानाम महास्मृतिसमुच्चयः लिखापितम् ॥ ज्ञानमणि नेपाल, "स्थिति बाँध्ने राजाहरू", नेपाल निरूपण, पृ. १९३

६९ Medieval Nepal, Pt. III, P. 51

७० बृहत्सूचीपत्र, भाग-४, पृ. २३

७१ पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ८, पृ. १९-२०:

लिखितमिदं नित्याह्निकतिलकपुस्तकं । श्रीमत् ब्रह्मपुर्याधिपति द्विजकुलोत्तम श्री द्विज ब्रध्नसोमशर्मणार्थं धालसिकोगृहे वासित दैवज्ञ अभयसिंहेन लिखितमिति ।

७२ पूर्णरत्न वज्राचार्य, "भूमिसम्बन्धी केही तमसुक ताडपत्र", अभिलेख, वर्ष ६, अंक ६ (वि.सं. २०४५) पृ. ८१

आराध्य सोमशर्मा र तिनका छोरा रामसोम शर्माको उल्लेख पाइनेमा^{७३} तिनको नामको बीचमा 'सोम' पद जोडिएको देख्दा यस पदको केही साम्प्रदायिक महत्त्व छ कि भन्ने प्रश्न उठ्दछ ।

४.४.५ नामको बीचमा सोम

ने.सं. ५२३ (वि.सं. १४६०) मितिको पशुपति मन्दिर परिसरमा योगेश्वर महादेवको स्थापनासम्बन्धी कृष्ण भट्टको अभिलेखमा 'धनुसोमशरण' लाई देवता स्थापनाको यज्ञको 'श्री यज्ञपति' गराइएको भन्ने विवरण परेको छ ।^{७४}

सोमान्त्य

नामको अन्त्यमा 'सोम' लेखिने उदाहरणमा पाटन रुद्रवर्णमहाविहारको संकलनबाट प्राप्त ताडपत्र अभिलेखहरूमध्ये ने.सं. २७२ (वि.सं. १२०१) मितिको ताडपत्रमा उल्लिखित 'ब्राह्मण श्री भीमराजनसोम' परेको छ । उक्त प्रमाणमा तिनीलाई 'श्री ललितब्रूमा श्री तेगल्क' का बासिन्दा भनिएको छ ।^{७५}

सोम-आचार्य

सोम र आचार्य पदवी जोडिएर श्रीराम नामका व्यक्तिको उल्लेख ने.सं. २९० (वि.सं. १२२७) को मितिमा सारिएको कुलालिकाम्नायको पुष्पिका वाक्यमा भएको छ ।^{७६}

४.४.६ डोय ब्राह्मण

नेपाल संवत् ५८९ (वि.सं. १५२६) को मितिको भक्तपुर सिद्धपोखरीको चन्द्रमूर्ति अभिलेखमा 'विप्र श्री डोयजु' को उल्लेख भएको छ ।^{७७} त्यसमा डोयजुहरूले पूर्णिमाको व्रत गरेर यो चन्द्रमूर्ति स्थापना गरेको बताइएको छ ।

७३ पूर्णिमा, अंक ९, पृ. १४-१५

७४ Medieval Nepal, Pt. III, P. 40

.... श्री मच्छीयोगेश्वरभट्टारकस भूमि श्रीयज्ञपति धनुसोमशरण सुप्रतिष्ठा यज्ञ ।

७५ Documents from Rudravarna Mahabihara, Patan, P. 202

७६ श्री स्युथोधिवासिन श्री रामसोमयाचार्यस्य पुस्तिकोयं ।

Medieval Nepal, Pt. I, P. 185

७७ पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. ३६१, जितामित्रकालीन घरपौ, पृ. २८२ मा उल्लिखित 'दुय ब्राह्मण' को तुलना उपरोक्त 'डोय ब्राह्मण' सित गर्न सकिन्छ (?)

उपरोक्त डोयजु नामबाट उक्त 'विप्र' अथवा ब्राह्मण व्यक्तिको सांस्कृतिक परिचयको अनुमान गर्न सकिन्छ । गोपालवंशावलिमा सिम्रौनगढ क्षेत्रका कर्णाटवंशी राजाहरूलाई 'डोय' को परिचय दिएको परिप्रेक्ष्यमा माथि चर्चित ब्राह्मण व्यक्तिलाई पनि त्यही 'डोय' को परिचय दिएको देख्दा यी ब्राह्मण व्यक्ति पनि त्यतैबाट आएका व्यक्तिका सन्तान रहेछन् भन्न सकिने देखिएको छ ।

४.४.७ दास ब्राह्मण

हाम्रो यस अनुसन्धानको उपक्रममा 'दास' शब्दको प्रयोग पदवी वा उपपदको रूपमा भएका केही उदाहरणलाई अलग्गै राखेर विचार गर्नुपरेको छ किनभने शास्त्रीय विधानमा 'दास' उपपदको प्रयोग शूद्र जाति^{५८} र नोकर-चाकरको निम्ति गर्ने परम्परा रहेको छ ।^{५९}

दास

तर दास उपपदको थर अथवा पदवी उल्लेख नभएको अर्को उदाहरण 'विप्र' (ब्राह्मण) विष्णुदासको पाइन्छ । जसको उल्लेख बृहत्जातकको पुष्पिका वाक्यमा ने.सं. ४७६ (वि.सं १४१३) मितिमा पाइन्छ ।^{६०}

चाँगुनारायण मन्दिरको भण्डारमा रहेको नेसं. ५०७ (वि.सं १४४३) मितिको सुवर्णपत्रबाट विष्णुदास र गंगादास नामका ब्राह्मण दाजुभाइले मिलेर महालक्ष्मीको धातुमूर्तिको स्थापना गरेको विवरण थाहापाइन्छ ।^{६१}

पारिवारिक नामपद्धतिमा क्रम नमिलाएरै भए पनि दास उपपदको प्रयोग भएको एक उदाहरण रुद्रदासको पाइन्छ । वि.सं १५१० मा नचाइएको 'चतुरंकमहाभारत' नाटकका रचयिता गयपतिले आफ्ना

५८ शर्मा देवशच विप्रस्य वर्म्म त्राता च भूभुजः ।

भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

यमस्मृति

५९ भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥

अमरकोश, शूद्र वर्ग

६० Medieval Nepal, Pt. I, P. 321

६१ विष्णुदास द्विजः श्रीमान् विष्णुभक्तिपरायणः ।

तस्यानुजवरो धीमान् गंगादास इति स्मृतः ॥

चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री, पृ. १६३

जेठा दाजुका रूपमा उल्लेख गरेका रुद्रदासको नाम यहाँ तुलनीय छ ।^{८२}

नेपाल संवत् ८३४ (वि.सं १७७०) मितिको पत्रमा भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लले 'श्री नेतीपचौगृह' का बासिन्दा जोगीदास ब्राम्हमणलाई १८ रोपनी जग्गा दान दिएको उल्लेख छ ।^{८३}

४.४.८ उपाध्याय

खास गरी एक स्तरका ब्राह्मणको परिचायक पदवीको रूपमा धेरै प्रचलित उपाध्याय नामको परिभाषा मनुस्मृतिमा यस्तो बताइएको छ :

एकदेशान्तु वेदस्य

वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्यर्थ-

मुपाध्यायः स उच्यते ॥ (मनुस्मृति, २/१४५)

वेदको कुनै एक अंग वा वेदाङ्गहरू पढाएर जीविका चलाउनेलाई उपाध्याय भनिन्छ भन्ने माथि उद्धृत श्लोकको अर्थ हो । वेद र वेदाङ्गको अध्यापनसित सम्बन्धित पदवी हुनाले उपाध्याय शब्द मुख्यतः ब्राह्मण जातिको शिक्षादानसित सम्बन्धित देखिन्छ तर यसैको विस्तारित प्रयोगको रूपमा राजगुरुलाई प्रयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ ।^{८४}

राजा जयस्थिति मल्लले मुलुकी ऐन तर्जुमा गर्न खटाएका भनी वंशावलिमा वर्णन गरिएका ५ जना शास्त्रज्ञहरूमध्ये एक जना कीर्तिनाथ उपाध्यायलाई कान्यकुब्ज ब्राह्मण भन्ने परिचय दिइएको

८२ पूर्णिमा, अंक ३६, पृ. ३०१-४

८३ पूर्णिमा, अंक १११, पृ. ३९

८४ मल्लकालीन प्रमाणहरूमा उपाध्याय शब्दको प्रयोग 'गुरुज्यू' अथवा राजगुरुको अर्थमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ भन्ने-

दिनेशराज पन्त, गोरखाको इतिहास, भाग-१, पृ. २०५ को विचार छ ।

तर प्रयोगको दृष्टिले कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूको लक्षणको रूपमा यो उपाध्याय शब्दको उपयोग भएको पाइन्छ । तर बौद्ध समाजमा ब्राह्मणेतरी जातिका विद्वान्हरूलाई उपाध्याय पदवीको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

पाइन्छ । यिनीलाई उक्त वंशावलि स्रोतमा 'वकनिहमकुलका' भन्ने परिचय पनि दिइएको पाइन्छ ।^{५५}

उपरोक्त कीर्तिनाथ उपाध्याय नै गोपालवंशावलिको पत्र ५९ मा चर्चित कीर्ति उपाध्याय हुन सक्दछन् । ने.सं ५०० (वि.सं. १४३७) मितिको टिपोटमा उक्त वर्षको वैशाख महिनामा आयोजित विशाल भोजको व्यवस्था गर्नेमा राजा जयस्थिति मल्लले कीर्ति उपाध्याय नामका व्यक्तिलाई पनि खटाएको कुरा टिपिएको छ ।

द्विजराज 'उपाध्याय' ले धर्माधिकारी वा न्यायाधीशको काम गरेर अनेक व्यक्तिलाई दण्ड गरेको टिपोट गोपालवंशावलिको पत्र ६३ख मा ने.सं. ५०८ (वि.सं. १४४५) मितिमा गरिएको पाइन्छ ।

पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले ने.सं ७५७ (वि.सं १६९४) मा मंगलबजारमा कृष्णमन्दिरको निर्माण गरेपछि आयोजित कोटिहोमका आचार्यका रूपमा विश्वनाथ उपाध्यायले काम गरेको थाहापाइन्छ ।^{५६} उपरोक्त कृष्णमन्दिर बनाएपछि गरिएको कोटिहोम कृत्यको निमित्त सिद्धिनरसिंह मल्लले गर्गगोत्री विश्वनाथ उपाध्यायलाई काशीबाट ल्याइएको भन्ने भनाइ पाइन्छ ।^{५७}

त्यसरी काशीबाट ल्याइएका भनी मानिएका विश्वनाथ उपाध्याय समकालीन लम्बकर्ण भट्ट र नृसिंह ठाकुर जस्ता नामी विद्वान् र तान्त्रिकले गर्न नसकेको काम गरेको उल्लेख वंशावलिमा भएको छ । कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लले हरिसिद्धिको नाँचको पुनरुद्धार गर्न खोज्दा आफ्ना पण्डितहरू लम्बकर्ण भट्ट र नरसिंह ठाकुरले पनि केही गर्न नसकेकोमा विश्वनाथ उपाध्यायले सो काममा प्रताप मल्ललाई सहयोग पुऱ्याएको उल्लेख वंशावलिमा भएको छ ।^{५८}

५५ भाषा वंशावलि, भाग-२ पृ. ३८

५६ संस्कृत सन्देश, वर्ष २, अंक-१, २, ३, पृ. २०

५७ पं. सहस्रशिवाबानन्द रिमाल (इन्द्रचोकको) वंशावलि, पृ. ५

५८ प्राचीन नेपाल, अंक ६, पृ. ५

देवेन्द्रराज 'उपाध्याजु' को उल्लेख ने.सं. ७९६ (वि.सं. १७३३) मितिको ठ्यासफु टिपोटमा भएको छ ।^{९९}

काठमाडौं उपत्यका भेकमा पनि मल्लकालीन प्रमाणहरूमा 'उपाध्याय' को सट्टा 'उपाध्या' मात्रको प्रयोग गरिएको पनि पाइन्छ । नेपाल संवत् ७९८ (वि.सं. १७३५) मितिको ठ्यासफु टिपोटमा 'गुरुश्री' मनोहर 'उपाध्या' भन्ने लेखिएको छ ।^{१०}

४.४.९ पण्डित

वि.सं. १२५३ को मितिमा सारिएको देवीमाहात्म्यको पुष्पिका वाक्यमा त्यसका लेखकका रूपमा 'श्रीबुद्धपण्डित' को नाम लेखिएको छ ।^{११} गोपालवंशावलिको पत्र ४१क मा वि.सं. १३५७ मितिको टिपोटमा 'पण्डित' उपाधिसाथ जयजुको नामोल्लेख पाइन्छ ।

त्यसपछिको क्रममा पाटन दरबार मूलचोकको ने.सं. ७९५ (वि.सं. १७३२) मितिको ताम्रपत्रमा बंगाली र मैथिल ब्राह्मणहरूलाई पण्डित भन्ने परिचय दिइएको पाइन्छ ।^{१२}

'पण्डित' यस शब्दको प्रयोग ब्राह्मणहरूमा बढी भएको पाइन्छ तर यसको परिभाषाले भने यसको प्रयोग अरू जातका बुद्धिमानहरूलाई पनि हुनसक्ने देखाएको छ किनभने विवेकवती बुद्धिलाई 'पण्डा' भनिन्छ र त्यही 'पण्डा' हुनेलाई पण्डित भनिन्छ ।^{१३} ब्राह्मणबाहेकलाई 'पण्डित' पदवीको प्रयोगका उदाहरण थुप्रै पाइने भए पनि^{१४} 'कायस्थ' (काइते, लेखक) जातका दुई व्यक्तिको उदाहरण यहाँ चर्चा गरिन्छ ।

९९ यस टिपोटमा देवेन्द्रराज उपाध्याजुको मृत्युको उल्लेख भएको छ- *Medieval Nepal*, Pt. IV, P. 341; उक्त ठ्यासफुमै ने.सं. ७९९ (वि.सं. १७३६) मितिको टिपोटमा 'देवेन्द्रराज उपाध्यायया करात ब्रह्ममुनि जमुनादेवी मोक दिन' (देवेन्द्रराज उपाध्याकी पत्नी ब्राह्मणी जमुनादेवीको मृत्यु भएको दिन) भनिएको छ । वि.सं. १७३३ मा पति देवेन्द्रराज उपाध्यायको स्वर्गवास हुँदा उनकी पत्नी जमुनादेवी सती नगई बसेको कुरा उक्त टिपोटहरूबाट बुझिन्छ ।

१० D.R. Regmi, *Medieval Nepal*, Pt. III, P. 2 (Appendix), ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) मितिको प्रमाणमा पनि 'उपाध्या' को प्रयोग भएको पाइन्छ *मध्यकालका अभिलेख*, पृ. ३०६

११ श्री बुद्धपण्डित लिखितम् स्वहस्तेनमिति ।

पूर्णमा, अंक-६९, पृ. ३५

१२ *मध्यकालका अभिलेख*, पृ. १८४

१३ कुलचन्द्र गौतम, *अमरकोशटीका*, पृ. ३८

१४ प्रजापति अथवा कुम्हालेहरूले पनि 'पण्डित' को पदवीको प्रयोग गरेको उदाहरण पाइन्छन् ।

ने.सं. २१३ (वि.सं. ११५०) को मितिमा सारिएको पाण्डुलिपि पुष्पिका वाक्यमा 'कुलपुत्र कायस्थ पण्डित श्रीजीवधरसिंह' को नाम लेखिएको पाइन्छ।^{१५} चर्चित सन्दर्भमा कायस्थ (काइते) जातका जीवधरसिंहले आफूलाई 'पण्डित' भनेको तथ्य महत्त्वपूर्ण छ। यससम्बन्धी दोस्रो प्रमाण धवलस्रोतपुरमा ने.सं. ३०३ (वि.सं. १२४०) मितिमा चरकसंहिता सार्ने रत्नपालले आफ्नो परिचय दिँदा कायस्थवंश भन्नासाथै पण्डितको पदवी पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ।^{१६}

४.४.१० पण्डित उपाध्याय

एकजना उपाध्यायवंशी पण्डित हरिले आफू 'चवूसानगर' बाट नेपाल आएर भक्तपुरमा बस्न थालेको वर्णन गरेर आफैले आर्जन गरेको धनबाट चाँगुनारायण स्थानमा सुनको तोरण चढाएको विवरण परेको ताम्रपत्र चाँगुनारायण मन्दिरको भण्डारमा रहेको छ।^{१७} तीन संस्कृत श्लोकमा वर्णित अभिलेखको वक्तव्यमा तिथिमिति र तत्कालीन राजाको नाम पनि लेखिएको नहुनुबाट उक्त अभिलेखको कालक्रम मिलाउन गाह्रो परेको छ। तर सो अभिलेखका सम्पादकले चाँगुनारायण भण्डारमा रहेका सबै अभिलेखहरूको फोटो पनि दिनु भएकोमा उपरोक्त हरि पण्डितको ताम्रपत्रको लिपि चाँगुनारायण भण्डारमै रहेको नेपाल संवत् २४१ (वि.सं. ११७८) मितिको अभिलेखको लिपिसँग साम्य देखिएकोले उक्त मितिको यताउतिको उपरोक्त अभिलेख हुनसक्ने अन्दाजी गरिएको छ।

क. उपाध्या-शर्मा ब्राह्मण

मल्लकालीन कतिपय अभिलेखमा 'उपाध्या शर्मा' को प्रयोग भएको पाइन्छ। ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) मितिको भक्तपुर मूलचोकको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा चर्चित दुई ब्राह्मण

^{१५} Medieval History of Nepal, P. 49

^{१६} Medieval Nepal, Pt. I, P. 192

^{१७} चवूसानगर ख्यात उपाध्यायमहेश्वरः ।
तस्यात्मजो हरिर्नाम पण्डितो हरिसेवकः ।
स तु नेपालमागत्य रम्ये भक्तापुरे वसन् ।
आत्मार्जितेन वित्तेन निर्मायातीव श्रद्धया ।
चारूपर्वतश्रृंगस्थगरूडासनविष्णवे ।
हेम हेमाद्रिशृङ्गाभं तोरणं दत्तवानसौ ॥
चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्री, पृ १५६

व्यक्तिका नाममा 'उपाध्या' पदवीको प्रयोग भएको छ । त्यहाँ पाटनको विद्यानन्द उपाध्या-शर्मा र जयन्त उपाध्या-शर्माको नामोल्लेख भएको छ ।^{९८}

ख. राजोपाध्याय ब्राह्मण

राजोपाध्याय पदवीको प्रयोगको दृष्टिले पहिलो भन्न सकिने दुई व्यक्ति नाम-रहसपति र रणपतिको उल्लेख पशुपतिनिर गँचाननीमा रहेको ज्यादै खिइएको वि.सं. १४५२ तिरको मान्न सकिने अभिलेख हो ।^{९९} ती दुई ब्राह्मणहरू 'आराध्य-शर्मा' वंशका भएको कुरा सो अभिलेखको विवरणबाट ज्ञात हुन्छ । उक्त ब्राह्मण वंश दक्षिण भारत उत्पत्तिका वीर शैव (लिङ्गायत) सम्प्रदायका देखिएका छन् ।

'श्री राजोपाध्याय' उपाधि साथ उद्धवराज नामका ब्राह्मणको उल्लेख वि.सं. १६४७ मितिमा सारिएको 'ताराकल्पलता' पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा भएको पाइन्छ ।^{१००}

राजाको गुरुको अर्थमा यस राजोपाध्याय पदवीको प्रयोग परवर्ती मल्लकालमा विशेष रूपले हुने गरेको पाइन्छ ।^{१०१}

ग. दास-उपाध्याय ब्राह्मण

'गुरु श्रीशिवदास उपाध्यायजु' बाट राजा जयस्थिति मल्लले पत्नीसमेत भएर ने.सं. ५०० (वि.सं १४३७) को वैशाख अमावास्याको दिन सूर्यग्रहण परेको अवसरमा दीक्षा लिएको टिपोट गोपालवंशावलिको ५९क पत्रमा गरिएको पाइन्छ ।^{१०२}

९८ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 231

अभिलेख संग्रह, भाग-७, पृ. ३०

९९ Medieval Nepal, Pt. III, P. 37

१०० इतिहास संशोधन, संख्या-५८, पृ. ४

१०१ ने.सं. ८७२ (वि.सं. १८०९) मितिको एक प्रमाणमा राजगुरु पदवीको रूपमा "श्री श्री राजोपाध्या (य)" को उल्लेख भएको पाइन्छ; पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २६०

१०२ यिनैको ने.सं ५०७ (वि.सं १४४४) को असार महिनामा 'शिवलोक' गएको (स्वर्गवास भएको) वर्णन गोपालवंशावलिको ६३ख पत्रमा गरिएको छ । त्यहाँ तिनीलाई 'उपाध्याय श्रीशिवदासजु' भनिएको छ ।

४.४.११ आचार्य

सांगोपांग र अर्थसहित वेद पढाउने ब्राह्मणको पदवीको रूपमा आचार्य शब्दको प्रयोग मूल रूपमा हुने गरेको पाइन्छ।^{१०३}

लिच्छविकालीन नेपाली समाजमा पाशुपत सम्प्रदायका आचार्यबाहेक गृहस्थी ब्राह्मण आचार्यको एकपल्ट मात्रको उल्लेख आठौं शताब्दीतिरको मानिएको पशुपति मन्दिरपरिसरबाट पाइएको अभिलेखमा विष्णु आचार्यको रूपमा भएको विवरण लिच्छविकालीन खण्डमा परिसकेको छ।

लिच्छविकालपछि मध्य र मल्लकालीन नेपाली समाजमा आचार्य थर भएका ब्राह्मणहरूको उल्लेख पाइन्छ।

आचार्य उपाधि साथै 'स्वामि' को पदवी पनि जोडिएका एउटा ब्राह्मण व्यक्तिको उदाहरण पाटन थपाहिटीको सूर्यमूर्तिका ने.सं. १८५ (वि.सं. ११२२) मितिको अभिलेखमा पाइन्छ जसमा रत्नाकर स्वामि आचार्यले सूर्यमूर्तिको स्थापना गरेको विवरण लेखिएको छ।^{१०४}

श्रीरामसोमयाचार्य नामका एक ब्राह्मणको उल्लेख 'कुलालिकाम्नाय' शीर्षकको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा भएको छ जुन ने.सं. २९० (वि.सं. १२२७) को मितिमा सारिएको थियो।^{१०५}

आचार्य उपाधिको उपयोग गर्ने हरिहरको नाम नित्यान्हिकतिलकम् पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ जुनमा ने.सं. ३१७ (वि.सं. १२५४) को मिति लेखिएको पाइन्छ।^{१०६}

^{१०३} मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य।

बमरकोश, नेपाली टीका, पृ. १३६

^{१०४} श्री प्रद्युम्नमहीपतेश्च सुखवद्राज्यं प्रतिष्ठापिता ।

तत्राचार्यवेण सा प्रतिकृति रत्नाकरस्वामिना ॥

Medieval Nepal, III, P. 5

^{१०५} श्रीसुधोधिवासिन श्री रामसोमयाचार्यस्य पुस्तकोयम् ।

Medieval Nepal, Pt. I, P. 185

यो रामसोमलाई पुष्पिका वाक्यको शुरूमा 'श्रीमत् कुब्जिकमते समस्तजन्य बोधिश्चर्यविद्' भनिएको छ ।

^{१०६} श्रीमद्विजयकामदेवस्य राज्ये सम्वत् ३१७ वैशाखपौर्णमास्यां आचार्य हरिहरस्य नित्यान्हिकतिलकं निष्पन्नमिति शुभम् ।

बृहत्सूचीपत्र, चतुर्थ भाग तन्त्र पूर्वखण्ड, पृ. २१९

Medieval Nepal, Pt. I, P. 196

पूर्व साँगामा अवस्थित गणेश मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको ने.सं. ५७३ (वि.सं. १५१०) मितिको अभिलेखमा 'मनविनायक' गणेश मूर्तिका संस्थापक भीमदत्त वर्माले 'श्रीजीवराजजु' लाई 'श्री गुरु' र 'आचार्य' को सम्मान प्रकट गरेको पाइन्छ।^{१०७}

आचार्य पदवीसित भट्ट मिसाइएका भट्टाचार्य थरको प्रयोग बंगाली ब्राह्मणहरूमा पाइन्छ। वि.सं. १७३२ मितिको प्रमाणमा भट्टाचार्य थरका ब्राह्मणहरूको उल्लेख भएको छ।^{१०८}

आचार्य उपाधिको प्रयोग मल्ल सभ्यतामा ब्राह्मण-इतरहरूमा पनि भएको पाइन्छ।^{१०९}

शास्त्रीय निर्देशनमा आचार्य पदवीको जस्तो परिभाषा पाइए पनि यसको अन्य प्रकारको प्रयोगका उदाहरणको कमी छैन। जस्तो संस्कारहीन अथवा ब्रात्य हुन पुगेको वैश्य पुरुषको सवर्णा अथवा शुद्ध वैश्यकी महिलाबाट जन्मिने सन्तानको जात 'सुधन्वाचार्य' हुने कुरा मनुस्मृतिको वचनबाट थाहापाइन्छ।^{११०}

४.४.१२ देव

देव उपपद संलग्न नामधारी ललितपुर निवासी ब्राह्मण पद्मदेव र उनका छोरा रत्नदेवको परिचय ने.सं. ६२० (वि.सं १५५७) मितिमा सारिएको साद्यन्तकोषसारको पुष्पिका वाक्यबाट पाइन्छ।^{१११}

१०७ Medieval Nepal, Pt. 3, P. 71-72

१०८ Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 167-68

१०९ नेवार समाजको शिवमार्गी कर्मकाण्डी वर्गमा गृह्य र सामुदायिक कर्मकाण्डका विविध रूपका अभ्यास गर्नेहरूमा-गुरुवाचार्य, सेवाचार्य, श्रेष्ठाचार्य, पीठाचार्य र कर्माचार्य वर्गको अस्तित्व पाइन्छ। बौद्धमार्गी नेवारहरूमा वज्राचार्य जातिको अस्तित्व पाइन्छ। कतिपय प्रमाणहरूमा यही आचार्य पदवी बोलीचालीको भाकामा 'अचाड' हुन गएको पाइन्छ जस्तो ने.सं. ५९४ (वि.सं. १५३०) को ताडपत्र अभिलेखमा 'जसराज अचाड जयसिंह अचाड' को उल्लेख भएको छ (पूर्णमा, अंक ९७, पृ. ११)

११० वैश्यात् जायते ब्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च ॥

मनुस्मृति, १०.२३ तथा ज्वालाप्रसाद मिश्र, जाति भास्कर, पृ. ३३१

एकपल्ट संन्यासी भइसकेपछि संन्यास तोडेर विवाह गरेर गृहस्थ हुन पुग्ने मानिसको जात पनि 'सुधन्वाचार्य' कहलिएको पाइन्छ र यस्तो जातका मानिसहरूले कुवा खने काम गरेर जीविका गर्नुपर्ने भन्ने विधान पनि पाइन्छ।

१११ Medieval Nepal, Pt. I, P. 457:

द्विजवंशनिर्मलतरे गार्गस्य सत्सन्ततौ ।

देशे श्रीललितापुरप्रविदित माध्यान्दिनीशाखके ॥

देवान्त नामधारी ललितपुर निवासी कृष्णदेव नामका ब्राह्मणले सुनागुठी भृङ्गारेश्वर महादेवलाई सुनको छाता चढाई प्रतिष्ठा गरेको विवरण लेखिएको ने.सं. ७३९ (वि.सं. १६७६) मितिको अभिलेख सोही मन्दिरमा रहेको छ ।^{११२}

देवान्त नाम भएको एक ब्राह्मण परिवारको विवरण काठमाडौं इन्द्रचोक गल्लीभिन्नको ने.सं. ७५२ (वि.सं. १६८९) मितिको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ जसमा सहस्रशिवानन्द देव, तिनका छोरा ऋषिदेव र तिनका पनि छोरा भाजुदेवका नाम लेखिएका छन् । उक्त अभिलेखको विवरणबाट पश्चिमतिरबाट आएका विप्र (ब्राह्मण) सहस्रशिवानन्ददेवले स्थापना गरेको आगमको भाजुदेवले जीर्णोद्धार गरेर सुनको कलशसमेत चढाएको कुरा थाहापाइन्छ ।^{११३} संस्कृत र नेवारी (नेपाल) भाषामा लेखिएको उक्त अभिलेखमा आगमको जीर्णोद्धारको कर्मकाण्ड र तत्सम्बन्धी गुठीको विवरण व्यवस्था सम्बन्धमा धेरै पुरुष र महिलाहरूको नाम लेखिएकोमा तिनको जातीय परिचय आदि विषयबारे यहाँ विचार गर्न सकिएन ।

४.४.१३ रैथाने

यस खण्डले स्वीकार गरेको भूक्षेत्र र समयावधिभिन्न परेका लिखित प्रामाणिक प्रमाणहरूले ब्राह्मण व्यक्तिहरूबारे जस्ता सूचना दिएका छन् ती अधिकांशतः बाहिरबाट आएका तत्त्वहरू भएको अर्थ्याएको पाइएको छ । लिच्छविकालभन्दा अघिदेखि नेपालमा बसोबास

श्रीपद्मदेवोत्तमः साख्यधर्म स यो हि

न्यायगुणवान् सम्राजते भूतले । तस्यात्मजश्च ।

नानापुराणनृपनीतिकथाकलाप

श्री चन्द्रगोमिरचितामलशब्दशास्त्रः

श्रीरत्नदेव इति यः सुकृती बभूव ।

प्रीत्यर्थं रत्नदेवेषु शुभराजेन लिख्यते ॥

^{११२} श्रीयेयवाहार आगमननि योक्नुलिछे गृह निवासी कृष्णदेव ब्राह्मणन थवतं पुण्यार्थहेतुन परमेश्वरप्रीत्यर्थं श्री श्री श्री भृङ्गारेश्वरसदाशिवस्के स्वर्णनिर्मित छत्र दयक प्रतिष्ठायाडान ...।

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 54

मध्यकालका अभिलेख, पृ. ५६

^{११३} इयं या भवानी शिवानन्दनाम्ना

सहस्रादिना स्थापिता सद्विधानैः ।

श्री श्री आगमजुस श्री ऋषिदेवजुया काय भाजुदेवन जीर्णउद्धारयाडाव

विप्रश्रीसहस्रशिवानन्ददेवजु पश्चिमण विज्याडाव ।

Medieval Nepal, Pt. IV, PP-61-64

गरिआएका अधिकांश ब्राह्मणहरू अरू जातिको रूपमा फेरिएको कुरा पहिलो खण्डमा चर्चा गरिसकिएको छ । गोपालवंशावलिको एक टिपोटबाट रैथाने ब्राह्मण जस्तो देखिने सन्दर्भ पाइएकोले यस पक्षबारे पनि केही चर्चा गर्नु आवश्यक भएको हो ।

ने.सं ३७९ (वि.सं. १३१६) मितिको टिपोटमा गोपालवंशावलिमा 'कसं देशका ब्राह्मन' हरूको जुन उल्लेख गरेको छ त्यसबाट लिच्छविकालदेखिका बासिन्दा ब्राह्मणहरूको यौटा बस्तीको सन्दर्भबारे ज्ञान हुन आएको छ । उक्त टिपोटमा 'कसं देश' का चाहिने जति 'ब्राह्मन' हरूले 'ग्वल' वा देउपाटनमा 'केलासपूजा' गरेको विषय परेको छ ।^{११४}

यस खण्डमा संकलनमा परेका ब्राह्मण व्यक्तिहरू तिनको ज्ञान पाउने स्रोतका लक्षणबाट सबै सदर क्षेत्रका बासिन्दा देखिने तुलनामा ठीक-ठीक परिचय पाउन नसकिएको 'कसं देश' का ब्राह्मणहरू काठमाडौं उपत्यकाभित्रैको कुनै काँठ क्षेत्रका बासिन्दा भएको अन्दाजी गरिएको छ । उक्त सन्दर्भको महत्त्व ब्राह्मणहरूको समुदायको अस्तित्व बताउनुमा पनि देखिन्छ, जसको तुलनामा यस खण्डको अध्ययन र विश्लेषणमा प्रयोग भएका ब्राह्मण व्यक्तिहरू एकल रूपमा चर्चित भएका हुन् ।

गोपालवंशावलिले उल्लेख गरेको उक्त एक्लो सन्दर्भले पनि तत्कालीन माझ नेपालको राज्यक्षेत्रभित्रका अन्य काँठ क्षेत्रहरूमा पनि रैथाने ब्राह्मणहरूका बस्ती रहेको हुनसक्ने कुरालाई संकेत गरेको हुन सक्दछ । लिखित प्रमाणहरूको अभावको हालको अवस्थामा त्यस्ता रैथाने ब्राह्मणहरूको सामाजिक चरित्रबारे भने केही भन्न सकिएको छैन ।

४.४.१४ भट्ट ब्राह्मण

नामसाथ भट्ट मात्र वा अन्य उपाधि समेत जोडिएका उदाहरणहरूको संग्रह तल प्रस्तुत गरिएको छ । संकलित नामहरूमा भट्टसाथै

११४ गोपालवंशावलि, पृ. ९२: "स. ३७९ कार्तिककृष्ण अमावाशी ग्वलंस केलासपूजायाड कसदेशामाक्व ब्राह्मनसनः ।"

अरू उपाधि जोडिएका उदाहरणहरूलाई वर्गीकरण नगरीकनै यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।^{११५}

नाममा 'सोम' जोडिएर अरू विशिष्ट पदवी 'भट्ट पण्डिताचार्य' समेत जोडिएको एक अद्भुत उदाहरण ने.सं. ४४ (वि.सं ९८१) मितिमा सारिएको किरणतन्त्रको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा पाइएको छ । त्यसमा उदयपालको नामोल्लेख भएको छ ।^{११६}

नेपाल संवत् २८९ (वि.सं. १२२६) मितिमा सारिएको कालोत्तरतन्त्रको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट यंगल दक्षिण टोलमा बसोबास गर्ने भट्ट शैवाचार्य अमृतमित्रले सो ग्रन्थको पाण्डुलिपि वाराणसीबाट सार्न लगाइ ल्याएको भनिएको छ ।^{११७}

भट्ट (भट्ट) चन्द्रमित्रको नाम ने.सं. ३०७ (वि.सं. १२४४) मितिमा सारिएको जयाख्यसंहिताको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{११८} पाञ्चरात्र वैष्णव आगम (तन्त्र) विषयको सो ग्रन्थसित सम्बद्ध भएका भट्ट चन्द्रमित्र वैष्णव भट्ट रहेछन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

११५ भट्ट पदवीका ब्राह्मणहरू माझ नेपालको समाजमा धेरै घुलमिल भैसकेको कुरा सो पदवीका अनेक परिवर्तित रूप पाइनाले बुझिन्छ । भट्टहरूलाई अर्थ्याउन नेवारहरूले आफ्नो बोलीचालीमा 'भट्टजु' र 'भज्जु' र 'भजु' को प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । जसबाट भट्ट ब्राह्मणहरूको सामाजिकरण स्पष्ट हुन्छ । यस प्रतिवेदनको यो भट्टसम्बन्धी तल प्रस्तुत विवरणमा भट्ट ब्राह्मणकै विविध उदाहरणहरूलाई वर्गीकरण गर्ने काम हाल सकिएको छैन ।

पन्ना प्रसाद जोशी, **संक्षिप्त नेपाल भाषा शब्दकोश**, पृ. १९४, १९६

११६ **भाषावंशावलि**, भाग-२, पृ. २०, पादटिप्पणी: "सम्बत् ४४ ॥ ज्येष्ठमासे लिखितमिदमिति ॥ शुभमस्तु ॥ श्री भक्तपुराधिवासिनो भट्ट (भट्ट) पण्डिताचार्य श्री उदयपालसोमस्य पुस्तकमिदम्"

L. Petech, **Medieval History of Nepal**,

P. 186, Footnote No. 4 मा 'भट्ट' को ठाउँमा 'भट्टारक' पढ्नु भएको छ ।

११७ सम्बत्सर २८९ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां बुधदिने राजाधिराजपरमेश्वर श्री रुद्रदेवराज्ये श्रीयंगलदक्षिणटोलकेधिवासिना भट्ट श्री सै (शै) वाचार्य अमृतमित्रेण वाराणस्यां लिख्या (ख) पिता श्रेयः ॥

बृहत्सूचीपत्र, तन्त्र चतुर्थ भाग पूर्वखण्ड, पृ. ५४

Medieval Nepal, Pt. I, P. 181

११८ सम्बत् ३०७..... लिखितमिदमागमस्य पुस्तकं भट्ट (भट्ट) श्री श्री चन्द्रमित्रस्य ।

बृहत्सूचीपत्र, भाग चतुर्थ, तन्त्र पूर्वखण्ड, पृ. १३९

भट्ट र शर्मा दुबै पदवीसाथ देखिने हरिचन्द्रको नाम ने.सं. ३१६ (वि.सं. १२५३) मितिको सप्तशतीको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{११९}

राजा जयस्थिति मल्ल (वि.सं. १४३९-१४५२) ले मुलुकी ऐन तर्जुमा गर्न खटाएका ५ जना शास्त्रज्ञ विद्वान्हरूमध्ये २ जना भट्ट थरका श्रीनाथ भट्ट र महीनाथ भट्टका नाम वंशावलिमा लेखिएको पाइन्छ ।^{१२०}

श्रीकृष्ण भट्टको पशुपति प्रागणको ने.सं. ५२३ (वि.सं. १४६०) मितिको अभिलेखमा पशुपति प्रांगणमा योगेश्वर महादेवको मन्दिर बनाएको विवरण परेको छ । पत्नी लक्ष्मी र छोरा रामसिंहको उल्लेख पनि कृष्ण भट्टले आफ्नो उक्त अभिलेखमा गरेका छन् ।^{१२१} उक्त मन्दिरको प्रतिष्ठाका यज्ञपति वा पुरोहितका रूपमा धनुसोमशरणको नामको पनि उल्लेख उक्त अभिलेखमा भएको छ । उपरोक्त सन्दर्भमा भट्ट ब्राह्मणका छोराको नाममा 'सिंह' पद किन जोडिएको हो स्पष्ट छैन ।

पशुपति क्षेत्रमा राजराजेश्वरी मन्दिरको ने.सं. ५२८ (वि.सं. १४६५) मितिको शिलालेखमा राजभट्टले राजराजेश्वरीको मन्दिरको स्थापना गरेको विवरण लेखिएको छ ।^{१२२}

बाहिरबाट नेपाल आएर धेरै सांस्कृतिक गतिविधिहरू गर्नेमा अग्रगण्य देखिने नारायण भट्टसम्बन्धी दुई अभिलेख प्रमाणहरू पाइएका छन् । दुई अभिलेखहरूमध्ये यौटा ने.सं. ५९१ (वि.सं. १५२८) मितिको पशुपति अभिलेख हो जसमा ती नारायण भट्टले आफ्नो परिचय दिएका छन्, जसअनुसार उनी 'चोड देश' का तैत्तिरी शाखाका, वाधूल गोत्र र पञ्च प्रवरका र षडंग पढेका थिए ।^{१२३}

११९ भट्ट श्री हरिचन्द्र सर्मस्य (शर्मणः) पुण्यविवृद्धिनार्थेन श्रीमद्देव्यायाः स्तव देवज्ञ श्री रत्नचन्द्रेन लिषितमिति । पूर्णिमा, पूर्णांक, १४, पृ. १०५

१२० माषावंशावलि, भाग-२, पृ. ३८: कसैको मतमा नेपाल संवत् ५१५ (वि.सं. १४५२) मा जयस्थिति मल्लले नयाँ मुलुकी ऐन जारी गरेका हुन् ।

१२१ *Medieval Nepal*, Pt. III, PP. 39-40

१२२ ऐजन्, पृ. ४४-४५

१२३ उद्भूतो द्विजवंशनिर्मलतरे वाधूलसत्सन्ततौ
देशे चोडवरे हि तैत्तिरिसमाख्याता प्रशाखाभिधो
पञ्चप्रवरके षडंगपठितो नारायणोभट्टको ।
Medieval Nepal, Pt. III, P. 83

पशुपतिक्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. १३४-३६

चर्चित दोस्रो प्रमाण नेपाल संवत् ५९४ (वि.सं. १५३१) को मितिको ताडपत्रमा ती यजमान नारायण भट्टले पशुपतिका भैरवको गुठीबाट गर्नुपर्ने वार्षिक कार्यहरूको विवरण नेवारी भाषामा लेखिएको छ। यी कार्यहरू पशुपतिका मूलभट्ट 'श्री लावलजु' र मूल भण्डारीहरूबाट हुने कुरा त्यसमा लेखिएको छ।^{१२४}

नारायण भट्टले उपरोक्त अभिलेखको माथिल्लो आधा भाग जति संस्कृतमा लेखाएका छन् र तल्लो आधा भाग 'देशभाषा' को रूपमा नेवारी भाषाको उपयोग गराएको हुनुमा महत्त्व देखिन्छ। आफू आर्कै भाषाभाषी भए पनि आर्कै सामाजिक परिवेशमा रहँदा बस्दा त्यहीँकै भाषालाई स्वीकार गरेर नारायण भट्टले आफूलाई यहाँको समाजको अंगको रूपमा ढाल्न खाजेको देखिनु यहाँ उल्लेखनीय छ।

'द्विजवर श्री यज्ञेश्वर भट्ट ब्राह्मण' लाई साक्षी राखी काठमाडौँका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लले पशुपतिनाथमा ६ रोपनी जग्गाको गुठी राखेको ने.सं. ७५५ (वि.सं. १६९१) मितिको ताडपत्र अभिलेख पाइएको छ।^{१२५}

पशुपति भण्डारमा रहेको ने.सं. ७७४ (वि.सं. १७११) मितिको ताम्रपत्रबाट 'काशीवासी' सोम शर्मा भट्टले अक्षयतृतीयाको दिन पशुपतिनाथलाई नित्य गाईको दूधले स्नान गराउन भनेर १ साँढेसहित १० गाई चढाएको विवरण लेखिएको छ।^{१२६}

पाटनका राजा श्रीनिवास मल्लले नेपाल संवत् ७८५ (वि.सं. १७२२) को माघ महीनामा व्यास नामका 'दक्षिणी ब्राह्मण' लाई ८ हजार रुपैयाँ मोल पर्ने हात्ती दान गरेको वर्णन भाषावंशावलिमा

^{१२४} पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ४२-४३

^{१२५} पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ४५

^{१२६} अद्य वैशाखमासे शुक्लपक्षे तृतीयायां तिथौ..... सैकवृषदशगावो रूद्रदैवताः शास्त्रोक्तफलावाप्तिकामनया एताभ्यो गोभ्य उत्पन्न दुरधेन प्रत्यहं स्नापनार्थं काशिवासि श्री सोमशर्मणा ब्राह्मणेन श्री ३ पशुपतये संप्रदत्ताः..... यस अभिलेखमै तल नेवारी भाषाको विवरणमा जजमानलाई 'श्री सोमभक्त' भनिएकोले ती भट्ट रहेछन् भन्ने बुझिएको हो।

पूर्णिमा, पूर्णांक ९५, पृ. ३४-३५

पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. १७५

गरिएको पाइन्छ।^{१२७} दक्षिणी ब्राह्मण भन्ने विशेषण व्यासको नाममा जोडिएकोले यिनीलाई भट्टको रूपमा यहाँ सकारिएको छ।

आफ्नो मूल थलो 'महाराष्ट्र' बताएर परिचय दिने दामोदर भट्टको ने.सं. ७८५ (वि.सं. १७२२) मितिको पशुपति ताम्रपत्रमा पशुपतिनाथलाई प्रतिवर्ष माघ पूर्णिमाको दिन पूजा गर्न जग्गा गुठी राखेको विवरण लेखिएको छ।^{१२८}

यौटा ठ्यासफु टिपोटमा नेपाल संवत् ८०६ (वि.सं. १७४३) मितिमा कान्तिपुरका राजा पार्थिवेन्द्र मल्लबाट पेह्रम भट्टले केही दान पाएको कुरा लेखिएको पाइन्छ।^{१२९}

कान्तिपुरका मल्ल राजा भूपालेन्द्र मल्लको पशुपति भण्डारमा रहेको ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) मितिको ताम्रपत्रमा ती राजाले दक्षिणी भारत गोदावरी नदीको तीर रामगिरिका बासिन्दा रामभट्ट नामका ब्राह्मणलाई २३ रोपनी जग्गा दान गरेको विवरण लेखिएको छ।^{१३०} उक्त ताम्रपत्रमा रामभट्टलाई काठमाडौं शहर मखनटोलमा घर भई बसोबास गरेको भन्ने परिचय पनि दिइएको छ।

ने.सं. ८२१ (वि.सं. १७५७), ने.सं. ८४० (वि.सं. १७७६), ने.सं. ८४४ (वि.सं. १७८१) र ने.सं. ८४५ (वि.सं. १७८२) का मितिहरूको उल्लेख एक ताम्रपत्रमा 'वसिष्ठगोत्र यजुतैत्रि (तैत्तिरि) श्री केशवभर्त (भट्ट) सोम सम्र्मा (शर्मा) को नामोल्लेख भएको पाइन्छ।^{१३१}

द्रविड ब्राह्मणको परिचय दिने शङ्कर भट्टले गुह्येश्वरीमा चढाएको घण्टामा ने.सं. ८३२ (वि.सं. १७६९) मितिको अभिलेख लेखिएको छ। आफ्नो उक्त अभिलेखमा शङ्कर भट्टले आफूलाई पशुपतिका पुजारी राघवानन्दका शिष्य भन्ने परिचय पनि दिएका छन्।^{१३२}

१२७ भाषावर्णावलि, भाग-२, पृ. ६६

१२८ सम्वत् ७८५ माघ शुक्ल प्रतिपदा ध्वकन्तु श्री श्री श्री पशुपतियात श्री दामोदर भट्टमहाराष्ट्रन दुंता। पशुपतिक्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २००

१२९ D.R. Regmi, Medieval Nepal, Pt. III, P. 25

१३० श्रीमत्कान्तिपुरमहानगरे श्री यम्बूभूमौ मखनटोर मखनमुगल लं यन्ताद्देगृहवास्तव्य गोदावरीतिरस चों रामगिरिसचोड विप्र श्री रामभट्टनाम्ने प्रसादीकृत.....।

पूर्णिमा, पूर्णांक ९५, पृ. ३७

१३१ पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ५२-५३

१३२ पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २२०

भट्ट ब्राह्मणहरूको 'पञ्चदावल' वर्गका रामेश्वरको उल्लेख ने.सं. ८४१ (वि.सं. १७७७) मितिको भूपतीन्द्र, मल्लको पत्रमा भएको छ जुनमा ती भट्टलाई भक्तपुर चोर्छे स्थानका बासिन्दा भनिएको छ।^{१३३} दक्षिणी भट्ट ब्राह्मणहरूको एक वर्गको रूपमा उपरोक्त 'पञ्चदावल' होला भन्ने अन्दाजी गरिएको छ।

साम्दसदाशिव भर्त (भट्ट) र तिनका भाइ सोमस (श) मा 'बसिष्ठगोत्रयजुतैत्रि (तैत्तिरि)' को उल्लेख ने.सं ८४४ (वि.सं १७८१), ८४५ (वि.सं. १७८२) र ८५१ (वि.सं १७८८) मितिहरू लेखिएको ताम्रपत्रमा भएको पाइन्छ।^{१३४}

नीलकण्ठ भट्टका छोराकी पत्नी सुभद्रा वाईलाई फकाएर देवीचन्द्र भन्ने व्यक्तिले ८९४ रुपियाँ, ३ सुका र २ आना सापट लिएकोमा पछि ऋणीले ऋण तिर्न आनाकानी गर्दा राजा जयप्रकाश मल्लकहाँ उजुरी गर्दा पञ्च राखी छलफल गर्दा ऋणीलाई ऋण तिर्न लगाएको वि.सं. १८०० (नेपाल संवत् ८६३) को कागतको पाठ पाइएको छ।^{१३५}

नीलकण्ठ भट्टलाई सूर्यनारायण र गणेश गुरुको पूजाको जिम्मा दिएको र सो कामको निम्ति २ रोपनी जग्गा ललितानन्द नामका व्यक्तिले दिएको वि.सं. १८१६ को प्रतिलिपि कागत पाइएको छ जसबाट नीलकण्ठ भट्टले उक्त दुइ देवताको पुजारी भएर काम गरेको बुझिन्छ।^{१३६}

यस सन्दर्भभन्दा माथि परेको सन्दर्भमा चर्चित नीलकण्ठ भट्टकै यो पछिल्लो सन्दर्भ हुनसक्ने देखिन्छ। किनभने उक्त दुइ प्रमाणहरूको बीचमा १६ वर्षको मात्र अन्तर छ।

^{१३३} पूर्णिमा, अंक-१११, पृ. ३९

^{१३४} पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ५३-५४

^{१३५} महेशराज पन्त, "नेवार राज्यमा ब्राह्मण" 'जयप्रकाश मल्लले गरिदिएको जितापत्र'

पूर्णिमा, पूर्णांक १३५ (वि.सं. २०६९ ज्येष्ठ), पृ. ३९५-४०२

यो जितापत्र 'हिन्दी' जस्तो भाषामा लेखिएकोले मुद्दा जित्ने भट्ट परिवारले बुझ्ने 'हिन्दी' जस्तो भाषामा तयार पारिएको देखा उक्त भट्ट परिवार काठमाडौँका स्थायी बासिन्दा देखिए पनि यहाँको भाषा नबुझ्ने अवस्थाका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ। यस्तै अवस्था अन्य नवागन्तुक ब्राह्मणहरूमा पनि लागू गर्न सकिन्छ (?)

^{१३६} पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २६३

लम्बकर्ण-नारायण भट्ट र तिनको वंश

नेपालमा ब्राह्मणहरूको इतिहासमा विशिष्ट स्थान राख्ने व्यक्तित्वका रूपमा भाषावंशावलिکارले लम्बकर्ण भट्टलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उक्त भाषावंशावलिमा लम्बकर्ण भट्टबारे यस्तो विवरण लेखिएको पाइन्छ :

“(शिवसिंह मल्ला राजा भए) यी राजा बडो ज्ञानी हुनाले दक्षिण महाराष्ट्रदेशदेखि लक्ष्मीनारायण नाम लम्बकर्ण भट्ट ब्राह्मण नेपालपुरीमा आई कुलेश्वरमा बसी राजा प्रजा सवकन हेरी देशका लक्षण विचार गरी शहरभित्र प्रवेश गरी राजासँग भेट गन्या । राजाले विचार गर्दा उत्तम पुरुष ठहराई बहुतै सन्मान गन्या । त्यहाँपछि राजाले ती लम्बकर्ण भट्टकन गुरु वरी मन्त्रदान लिया । यिनैका मन्त्रका प्रभावले शिवसिंहले ललितपत्तनका वैश्य राजाकन जिती दुबै शहर भोग गन्या । यी लम्बकर्ण भट्ट मन्त्रशास्त्रका बहुतै प्रवीण सामर्थवान् हुनाले घरखेत बिर्ता दी कान्तिपुरमा बास गराया ।”^{१३७}

भाषावंशावलिबाट उद्धृत माथिको वक्तव्यमा थाहा पाइने सूचनामा पहिलो महत्त्वपूर्ण कुरा त नाम हो । उक्त उद्धरणमा लम्बकर्ण भट्टको अर्को नाम लक्ष्मीनारायण बताइएको छ । तर महादेव भट्टको भृंगारेश्वर मन्दिरको ने.सं. ७३५ (वि.सं. १६७२) मितिको अभिलेखमा आफ्ना पिताको नाम नारायण भट्ट लेखाएका छन् र तिनीलाई राजा शिवसिंह मल्लका गुरु भन्ने परिचय दिएका छन् ।^{१३८} एकथरि भाषावंशावलिमा लामो कान भएको हुनाले लम्बकर्ण नाम रहन गएको भन्ने वर्णन पाइन्छ ।^{१३९}

भाषावंशावलिमा लम्बकर्ण भट्ट वा नारायण भट्टले राजा शिवसिंह मल्ललाई भेटेपछि तिनीलाई ‘उत्तम पुरुष’ ठहराएर राजाले धेरै गरेका

१३७ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९;

D. Wright, History of Nepal, P. 147 लम्बकर्ण भट्ट राजा प्रताप मल्लको समयमा महाराष्ट्रबाट आएका भनिएको छ । लम्बकर्ण भट्टको विद्वत्ताबाट प्रभावित भएर तिनीलाई राजाले गुरु थापेको भनिएको छ ।

१३८ मध्यकालका अभिलेख, पृ. ५२-५४

१३९ D. Wright, History of Nepal, P. 147, F.N. 240

र तिनीलाई गुरु थापेर मन्त्र पनि सुनेको भन्ने वर्णन गरिएको छ ।^{१४०}
यस कुराको समर्थन लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्टका छोरा महादेव
भट्टको सुनागुठी भृंगारेश्वर मन्दिरको ने.सं. ७३५ (वि.सं. १६७२)
मितिको अभिलेखमा भएको छ जसमा नारायण भट्ट शर्मा स्वेच्छाले
नेपाल आइपुगेको र राजा शिवसिंहका गुरु बनेको कुरा लेखिएको छ ।^{१४१}
लम्बकर्ण भट्ट अथवा नारायण भट्ट दक्षिण भारत कावेरी नदीको
तीर क्षेत्रबाट आफूखुशी (स्वयं) नेपाल आएको कुरा उनकै छोरा
महादेव भट्टको सुनागुठी भृंगारेश्वर मन्दिरको ने.सं. ७३५ (वि.सं.
१६७२) मितिको अभिलेखमा बताइएको छ ।^{१४२}

लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्टका गुणहरूका कारणले उनीलाई
राजा शिवसिंह मल्लले 'घरखेत बिर्ता' दिएर कान्तिपुरमा बसोबास
गराएको उल्लेख भाषावंशावलिमा भएको छ ।

अर्कोथरि भाषावंशावलिमा लम्बकर्ण भट्टलाई प्रताप मल्लको
पालामा आएको र तिनीले उनी राजाको आज्ञाबाट सात दिनसम्म
हिँडेको जग्गा बक्सीस वा दान पाएका थिए भन्ने आख्यानले
अतिशयोक्तिपूर्ण सत्य घटनालाई औल्याएको मान्न सकिने भए
पनि दाता राजाको नाम भने शिवसिंह हुनुपर्ने देखिन्छ । सात दिन
हिँडेको जग्गा दान दिने राजा शिवसिंह मल्लको दानशीलता र दान
पाउने लम्बकर्ण भट्टको अत्युच्च योग्यता यहाँ विशेष स्मरणीय छ ।
आफ्ना गुरु लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्टको आज्ञाले राजा शिवसिंह
मल्लले कान्तिपुर र ललितपुर दुवै शहरमा देगुतले मन्दिर बनाएर
'यथाक्रम विधानपूर्वक बाह्याभ्यन्तर गरी 'श्री ईश्वरी स्थापना'
गरेको वर्णन भाषावंशावलिमा पाइन्छ ।^{१४३} भाषावंशावलिको यो
कथनलाई ऐतिहासिक प्रमाणले पनि समर्थन गरेको पाइएको छ ।^{१४४}

- १४० भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९
१४१ भट्टनारायणः शर्मा नेपाल प्राप्तवान् स्वयम् ।
स एव शिवसिंहस्य श्रीमद्राजो गुरुर्गतिः ॥
मध्यकालका अभिलेख, पृ. ५२-५४
१४२ अर्यकोदननाम्नः पुण्यक्षेत्राच्छ्रियः पतेः ।
कावेरीतीरनिलयातूदीशः कुलदैवतः ॥
तत्रोत्पन्नो महाविद्वान् श्रीमान् द्विजवरेश्वरः ।
मध्यकालका अभिलेख, पृ. ५२-५४
१४३ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९
१४४ हनूमानढोका राजदरबार, पृ. ७३-७४

प्रमाणहरूको तारतम्य मिलाएर हेर्दा आफूले राजा शिवसिंह मल्ल (वि.सं. १६३५-१६७७) द्वारा स्थापना गराएको देगुतलेजु मन्दिरका पुजारीका रूपमा आफैं लम्बकर्ण वा नारायण भट्ट बनेका थिए । त्यो परम्परा लम्बकर्ण भट्टको वंशपरम्परामा चलिआएको देखिन्छ ।

मल्ल राजाहरूको इष्टदेवताको रूपमा 'देगुतलेजु' को उपासना गर्ने चलन रहेको देख्दा यो तलेजुकै उपासनाको अर्को रूप हुन गएको मानिएको छ । देवाली पूजाको निमित्त देगुतलेजुको उपासनाको क्रम थालिएको मान्न सकिन्छ ।^{१४५}

शिवसिंह मल्लले जुन मन्त्र लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्टबाट सुनेका थिए त्यसलाई पछिको एक प्रमाणमा 'मूल दीक्षा' भनिएको पाइन्छ ।^{१४६} यो 'मूल दीक्षा' देगुतलेजुसित सम्बन्धित भएको देखिन्छ ।

लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्ट 'मन्त्रशास्त्रमा बहुतै प्रवीण र सामर्थवान्' थिए भनेर भाषावंशावलिमा उल्लेख गरिएको छ ।^{१४७} यस कुराको समर्थन गर्ने अन्य प्रमाण पनि पाइन्छ । हरिशङ्कर भट्टले काफीश्वर महादेव मन्दिरको अभिलेखमा आफ्ना वराजु नारायण भट्टबारे यस्तो वर्णन गरेका छन् :

"दिउँसो चन्द्रोदय र राति सूर्योदय गर्न सक्ने सिद्धि जसमा छ, द्रविड कुलमा जन्मेका न्यस्ता श्रीभट्ट नारायण हुनुभयो । जसले श्री शिव सिंह राजालाई सारा नेपाल देशको अधिपतित्व दिलाई दिएर आफ्नो लागि पनि असङ्ख्य सम्पत्ति कमाउनु भयो ।"^{१४८}

लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्टलाई छोरा महादेव भट्टले सुनागुठी

१४५ ऐजन, पृ. ७४

१४६ ने.सं. ७९७ (वि.सं. १७३४) मा राजा नृपेन्द्र, मल्ल र उनका दुइ भाई पार्थिवेन्द्र र महीपतेन्द्र मल्लले लक्ष्मीनारायण भट्टबाट 'मूल दीक्षा' लिएको ट्यासफु टिपोट पाइन्छ :
Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 334-35.

१४७ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९

१४८ सिद्धिर्यस्य दिनेपि चन्द्रकरणे

रात्रौ च सूर्योदगमे

सोयं सद्द्रविडान्वयोदभवतनुः ।

श्री भट्टनारायणः ॥

येन श्रीशिवसिंह नामनृपतेर्नेपालदेशाखिलाधीशत्वं परिकल्प्य भूतिरतुला
स्वं स्यापि संपादिता ॥

मध्यकालका अभिलेख, पृ. ३५४

भृंगारेश्वर मन्दिरमा राखेको ने.सं. ७३५ (वि.सं १६७२) मितिको अभिलेखमा 'द्विजवरेश्वरः' अथवा सर्वोत्तम ब्राह्मण भनेर प्रशंसा गरिएको छ । त्यही अभिलेखमा लम्बकर्ण भट्टलाई 'महाविद्वान्' पनि भनिएको छ ।^{१४९}

नारायण भट्टले भृंगारेश्वर महादेव मन्दिरमा त्रिशूल चढाएको र पूजाआजाको निम्ति जग्गा गुठी राखिदिएकोमा तिनका छोरा महादेव भट्टले गणेश र कुमारका मूर्ति पनि थापेको कुरा उक्त अभिलेखमा बताइएको छ ।

भट्ट ब्राह्मणहरू 'द्रविड' वर्गमा गनिने कुराको वर्णन अभिलेखहरूमा पाइन्छ । यसको एक उदाहरण हरिशङ्कर भट्टको पाटन चापागाउँ कापेश मन्दिरको ने.सं ८२५ (वि.सं. १७६२) मितिको अभिलेखमा उक्त कर्ताले आफ्नो वंशलाई 'द्रविड कुल' भन्ने नाम दिइएको पाइन्छ ।^{१५०}

लम्बकर्ण अथवा नारायण भट्टले राजा शिवसिंहद्वारा कान्तिपुर र ललितपुरमा देगुतलेजुका मन्दिर निर्माण गराउना साथै ने.सं. ७०५ (वि.सं. १६४२) मा काठमाडौँ चिकंमुगलमा वज्रयोगिनी र ललितपुरमा आगमहरू र गणेशका मूर्तिहरूको पनि स्थापना गराएको वर्णन भाषावंशावलिमा पाइन्छ ।^{१५१}

चापागाउँ काफेश्वर महादेव मन्दिरमा रहेको यौटा अभिलेखबाट नारायण भट्टका सन्तानहरूबारेमा केही बढी कुरा थाहापाइन्छ ।

हरिशङ्कर भट्टले ने.सं ८२५ (वि.सं. १७६२) को मितिमा काफेश्वर महादेवको मन्दिर बनाएको उपलक्ष्यमा लेखाइ राखिएको सो अभिलेखमा^{१५२} तिनीले आफ्ना बराजु नारायण भट्ट, बाजे महादेव भट्ट र पिता लक्ष्मीनारायण भट्टको साहित्यिक वर्णन गराएको पाइन्छ ।

^{१४९} मध्यकालका अभिलेख, पृ. ५२-५४

^{१५०} द्रविडान्वयोद्भवतनुः

द्रविडकुलमणिः II

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 247

^{१५१} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९

^{१५२} Medieval Nepal, Pt. IV, PP.....

मध्यकालका अभिलेख, पृ. ३५३-५५ अनुवादसहित । यही ग्रन्थको पृ. ३५२-५३ मा 'भङ्गलवजारको अभिलेख' शीर्षकमा पनि यही अभिलेखलाई राखिएको छ ।

नारायण भट्ट अथवा लम्बकर्ण भट्टदेखि आफू चौथो पुस्तामा परेको भनी आफ्नो काफीश्वर महादेव मन्दिरको ने.सं. ८२५ (वि.सं. १७६२) मितिको अभिलेखमा वर्णन गराएका हरिशङ्कर भट्टको घरको परिचय दिने ने.सं. ८१९ (वि.सं. १७५६) मितिको ताडपत्र पाइन्छ जसमा तिनको घर 'डततोर' रहेको बताइएको छ।^{१५३} सो नरदेवी टोलमा लम्बकर्ण भट्टको घर अहिले पनि प्रसिद्ध छ।^{१५४}

हरिशङ्कर भट्टले आफ्नो पाटन चापागाउँ कापेश महादेव मन्दिरको ने.सं. ८२५ (वि.सं. १७६२) मितिको अभिलेखमा आफ्नो तीनपुस्ते वर्णनमा आफ्ना पिता लक्ष्मीनारायण भट्टको वर्णन साथै आफ्नी आमा भागीरथीदेवीको विशेष वर्णन गरेका छन्। त्यहाँ आफ्नी आमा भागीरथीलाई 'नेपालका राजाले दुइ पाउ पुजिएकी' (नेपालेशार्चितपदयुगस्यास्य भागीरथी...)। गुरु आमाको रूपमा भागीरथीदेवीको ठूलो मान्यता रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।^{१५५}

लम्बकर्ण भट्टका परवर्ती उत्तराधिकारीहरूबारे प्राप्त केही प्रमाणहरूको चर्चा गरिन्छ।^{१५६}

काठमाडौं नरदेवीटोलको कौसीदेवलमा रहेको ने.सं. ७९६ (वि.सं. १७३३) मितिको अभिलेखबाट सिद्धेश्वर (भट्ट) ले भगवान् श्रीकृष्ण आदि देवताहरूको स्थापना गरेको विषय थाहापाइन्छ।^{१५७}

काठमाडौं नरदेवी टोलका बासिन्दा वीरेश्वर भट्टले ने.सं. ८०३ (वि.सं. १७४०) मा पश्चिम १ नं. नुवाकोट भेक वर्मण्डीमा वीरू उपाध्यायलाई ३८ रुपियाँमा ३२ रोपनी जग्गा बिक्री गरेको ताडपत्र तमसुक पाइएको छ।^{१५८}

१५३ श्री यंबुबुमायां डततोर क्वाठदोर यन्ताछे-

पूर्णमा, अंक ९७, पृ. ४९

१५४ नरदेवी टोलमा नरदेवी मन्दिरको दक्षिणतर्फ सो घरको ठूलो लड शुरु हुन्छ।

१५५ *Medieval Nepal*, Pt. IV, P. 247

१५६ लम्बकर्ण भट्टका वंशजहरूबारे महेशराज पन्तले पूर्णिमा, १३३ पूर्णांकमा पृ. २७-५७ र ५८-६९ मा लेख प्रकाशित गर्नु भएको छ। ती लेखको सारमा नरदेवीका भट्टहरूको २ कवल र शाखाको रूपमा पाटनमा बसोवास भएको कुरा ज्ञात हुन्छ। नरदेवीटोल निवासी कुनै भट्ट व्यक्तिकी पत्नी ललितालक्ष्मीले आफ्ना दिवंगत पतिको नाउँले २ रोपनी खेत बागेमूढा निवासी दामोदर भालाई दान गरेको पनि उक्त प्रकाशनबाट ज्ञात भएको छ।

१५७ कान्तिपुर शिलालेख सूची, पृ. ११४

१५८ अभिलेख संकवन, पृ. ३३

इत (नरदेवी) टोल काठमाडौंका नरसिंह भट्टले ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) मा धातुको विष्णु मूर्ति बनाएर उपासनाको निम्ति प्रतिष्ठा गरेको कुरा सोही मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको अभिलेखबाट थाहापाइन्छ ।^{१५९}

इत अथवा नरदेवी टोलका भट्टहरूको उच्च मान्यता काठमाडौं राज्यमा मात्रै हैन भक्तपुरमा पनि त्यत्तिकै भएको कुरा भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लको धरपौमा वीरेश्वर आदि भट्टहरूको उल्लेख भएबाट स्पष्ट हुन्छ ।^{१६०}

नारायण भट्टका वंशज ३ जना भट्ट हरिशङ्कर भट्टभाजु, श्री कृष्ण भट्ट भाजु र महेश्वर भट्ट भाजु काठमाडौं उपत्यकामा तीनै मल्ल राजाहरूले राजनीतिक सुधार ल्याउनेबारे गरेको ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) को सन्धिपत्रमा दृष्टसाक्षीका रूपमा राखिएका देखिन्छन् ।^{१६१}

इत टोलका नारायण भट्टले ने.सं. ८४४ (वि.सं. १७८१) मा राजा जगज्जय मल्लबाट ४९४ टंका (रुपियाँ) मा ५ रोपनी जग्गा किनेको विषय थाहापाइन्छ ।^{१६२}

नारायण भट्ट शर्मालाई काठमाडौंका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ८७८ (वि.सं. १८१५) को मितिमा जग्गा दान गरेको प्रमाण पाइएको छ ।^{१६३}

मल्लकालीन थुप्रै ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा उल्लिखित भट्ट थरका अनेक व्यक्तिनामहरूलाई लम्बकर्ण भट्टका वंशजका रूपमा मान्न

^{१५९} Iyam Alsop, "Problems in dating Nepalese Metal sculpture: Three Images of Vishnu", *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. 12, No. 1 (1984) P. 34:-

श्री संवत् ८१८ श्री ३ लक्ष्मीनारायण गरूडमूर्ति नयडत नरसिंहभट्टनकारित शुभम् ॥

^{१६०} श्री वीरेश्वर भट्ट इत श्री लक्ष्मीनारायण भाजुया काय इत श्री वीरेश्वर भाजुया का छय इत नरसिं भट्ट इत ।

जितामित्र मल्लकालीन धरपौ, पृ. १९६-९७

^{१६१} ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. २४

^{१६२} Medieval Inscriptions and Colophons, P. 48

^{१६३} पूर्णिमा, अ)क ९५, पृ. ४२-४३; प्रमाणमा यिनीलाई 'मखनटोल यौताछें गृहवास्तव्य' भनिएको छ ।

सकिने देखिएको छ ।^{१६४} त्यस्ता सन्दर्भहरूले लम्बकर्ण वा नारायण भट्टका सन्ततिहरूको सक्रियताको इतिहास बताएको मान्न गाह्रो पर्दैन ।

हनुमानढोका राजदरबार परिसरभित्र स्थापित देगुतलेजुको मन्दिरका पुजारीका रूपमा लम्बकर्ण वा नारायण भट्टको वंशले काम गर्दै आएकोमा सो मन्दिरमा लम्बकर्ण भट्टका सन्तान पुजारीमध्येका एकजना देवाकर भट्ट (भट्ट) ले आफ्नो तर्फबाट पनि केही जग्गा गुठी राखेको प्रमाण पाइएको छ ।^{१६५} यी देवाकर भट्टको काल निर्धारण गर्न सकिएको छैन ।

४.४.१५ मैथिल ब्राह्मण

नेपालको पूर्वी तराईका केही जिल्ला क्षेत्र तथा भारत विहार राज्यका उत्तरी क्षेत्रहरू मिथिला नामले चिनिन्छ, र त्यस्ता क्षेत्रका बासिन्दा ब्राह्मणहरूलाई मैथिल ब्राह्मण भनिन्छ । मिथिला नामले कहिले भूभागलाई तिरहुत-तेह्रौँत पनि भन्ने चलन पाइन्छ, त्यसैले मैथिल ब्राह्मणहरूलाई तेह्रौँत-तिरहुते पनि भनिन्छ ।

मल्लकालमा माझ नेपालका राज्यक्षेत्रहरूमा मैथिल ब्राह्मणहरूको अवस्थाबारे तल संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

१६४ त्यस्ता केही सन्दर्भहरू तल सूचीकृत गरिएका छन्:

१. श्री जयकृष्ण भट्ट (भट्ट) जु- वि.सं १७१२ को प्रमाण दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १९४
२. श्री लक्ष्मीनारायण भट्ट- वि.सं १७३८ को ठ्यासफु टिपोट- *Medieval Nepal*, Pt. III, P. 113
- घ. i नारायण भट्ट ब्राह्मण- वि.सं. १७४६ को ठ्यासफु टिपोट- पूर्ववत्, पृ. ११३
- ii विप्र श्री नारायण भट्ट- वि.सं. १७५८ को अभिलेख- *Medieval Inscriptions and Colophons*, P. 48
- iii श्री नारायण भाजु- वि.सं. १७२६ को अभिलेख- दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १४३
- iv श्रीकृष्ण भट्ट भाजु श्री महेश्वर भट्ट भाजु श्री हरिशङ्कर भट्ट भाजु- वि.सं १७५५ को अभिलेख- *Medieval Nepal*, Pt. III, P. 228
- v विप्र श्री राजगुरु वीलेस्वल (वीरेश्वर) भट्टजु- वि.सं १७४० को प्रमाण- *अभिलेख संकलन*, पृ. ३३
- vi श्री नरसिंह भट्टजु- वि.सं. १७५६ को ताडपत्र- पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ४९
- vii शिवनारायण भट्ट (ट्ट) जु- वि.सं १७५७ को प्रमाण- *अभिलेख संकलन*, पृ. ३६

१६५ हनुमानढोका राजदरबार, पृ. ७२

राजा अनन्त मल्लदेवको शासनकालमा ने.सं. ४११ (वि.सं. १३४८) मा धेरै तिरहुते (ब्राह्मण) परिवारहरू काठमाडौं उपत्यकातिर आई बसोबास गर्न थालेको भनिएको पाइन्छ।^{१६६}

राजा जयस्थिति मल्लले (वि.सं. १४३९-१४५२) मुलुकी ऐन तर्जुमा गर्न खटाएका ५ जना शास्त्रज्ञहरूमध्ये भा थरका दुइजना रघुनाथ भा र रामनाथ भालाई मैथिल भन्ने परिचय दिइएको पाइन्छ।^{१६७}

मध्यकालमा स्वतन्त्र कान्तिपुर राज्यका संस्थापक राजा रत्न मल्ल (वि.सं. १५४१-१५७७) को शासनकालमा 'कुकु भोटे' हरूको भीषण आक्रमण भएकोमा आफ्नो शक्तिले त्यस आक्रमणलाई परास्त गर्न नसक्दा पालपाली सेन राजा मुकुन्दसेनका गुरुखलक ४ जना तेन्हीते ब्राह्मणहरूलाई पाल्पा पठाएर सैनिक सहयोग पाई सो आक्रमणबाट बाँच्न सकेको वर्णन भाषावंशावलिमा पाइन्छ। यस्तो आपत्तिबाट बचाएको हुँदा रत्न मल्लले ती चारजना तेन्हीते ब्राह्मणहरूलाई 'खिल्लत' (पुरस्कार) दिएको वर्णन त्यही स्रोतमा गरिएको छ।

मुकुन्द पाठक शर्माको नाम उनीले कान्तिपुरका राजा अमर (नरेन्द्र) मल्लको आज्ञाले वि.सं. १६१२ मा गीताभाक्ष्यको ग्रन्थ सारेको कुरा सोही पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ।^{१६८} उक्त पुष्पिका वाक्यमा मुकुन्द पाठकले आफू नेपाल देशभन्दा बाहिरबाट आएको (नेपालदेशान्तराग्त) भन्ने परिचय दिएका छन्।

मैथिल अथवा तिरहुने ब्राह्मणहरूलाई राजकीय तहबाट निम्ता दिई स्वागत गर्ने कामको सर्वप्रथम सूचना कान्तिपुरका मल्ल राजा शिवसिंह मल्ल (वि.सं. १६४७-१६६१) सँग सम्बन्धित वंशावलिको विवरणबाट थाहापाइन्छ। ती राजाले एकातिर तेन्हीते पण्डितहरू विद्वान् हुन्छन् भनेर त्यस्ता चार पण्डितहरूलाई सपरिवार बोलाइ तिनीलाई घर खेत बित्ता दिएर राखे भनी वंशावलिमा बताइएको छ।^{१६९}

^{१६६} W. Kirkpatrick, An Account of the Kingdom of Nepal, P. 64

^{१६७} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ३८, पृ. ७२

^{१६८} पूर्णिमा, अंक-२, पृ. ३४

Medieval Nepal, Pt. II, PP. 37-38

^{१६९} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९

अर्कोतिर ती राजा शिवसिंह मल्लले तेन्हीते क्षेत्रका क्षत्रीय कुलहरूबाट कन्या डोला ल्याएर मल्ल राजकुमारहरूको विवाह सम्बन्ध गराउन थालेको भन्ने उपरोक्त वंशावलि स्रोतमै बताइएको छ। त्यस्ता डोलासाथ आउने तेन्हीते ब्राह्मणहरूलाई पनि घर खेत बिर्ता दिएर राख्ने चलन पनि तिनै राजाले शुरू गरेका थिए भन्ने उपरोक्त स्रोतमै बताइएको पाइन्छ। वंशावलिको उक्त कथन सत्यको नजीक रहेको बुझिन्छ। उपलब्ध प्रमाणहरूले उक्त कुरालाई समर्थन गरेको देखिन्छ, यद्यपि त्यहाँ कारण बताइएको हुँदैन।

राजा प्रताप मल्लले तिरहुतदेखि कन्या ल्याएर विवाह गरेको वर्णन वंशावलिमा गरिएको छ :

“यी राजा बडो पुरुषार्थी, समर्थवान्, प्रतापी, महाज्ञानी, प्रतिष्ठावान्, अत्यन्त ठूला हुनाले तिरहुत देशदेखि दुइ रानी ल्याई विहा गन्या” ^{१७०}

आफ्ना पिता प्रताप मल्लले जस्तै पार्थिवेन्द्र मल्लले पनि मिथिलादेशकी ऋद्धिलक्ष्मीसित विवाह गरेको कुरा तिनको वि.सं. १७३८ मितिको काठमाडौं तलेजु स्तम्भलेखबाट थाहापाइन्छ ^{१७१} यो विवाह वि.सं १७३२ मा पार्थिवेन्द्र मल्ल १२-१३ वर्षको हुँदा भएको र यस दाम्पत्यबाट भूपालेन्द्र मल्लको जन्म भएको थियो ^{१७२}

राजाहरूको यस्तो नीतिको कारणबाट मैथिल ब्राह्मणहरूको आगमनको चाप बढाउन मद्दत पुऱ्याएको मान्न गाह्रो छैन।

ने.सं. ७३६ (वि.सं १६७३) मितिको प्रमाणबाट काठमाडौं राज्यमा कमरेश्वर भा, रामचन्द्र भा र मोहोनसिंह भा ‘प्रमान’ (बडा हाकिम) का रूपमा नियुक्त भएका देखिन्छन् ^{१७३}

काठमाडौं उपत्यकाको मल्लकालमा बसोबास गर्दै रहेका मैथिल ब्राह्मणहरूमध्येमा ग्रन्थ लेखन तथा अन्य बौद्धिक गतिविधिमा

१७० बालचन्द्र शर्मा, “काठमाडौं उपत्यकाको एक राजवंशावलि”, प्राचीन नेपाल, संख्या ६ (२०२५), पृ. २

१७१ पूर्णिमा, अंक-१३, पृ. १९-२०;

१७२ गौतम बज्र वज्राचार्य, “ठ्यासफुको ऐतिहासिक व्याख्या”, पूर्णिमा, अंक-१४ (वि.सं २०२४), पृ. १३७-३८

१७३ पुरातत्त्व पत्रसंग्रह, भाग-२, पृ. २

लाग्ने वंशमणि भाको विशेष स्थान रहेको देखिन्छ । भक्तपुर राज्यका राजा जगज्ज्योतिर्मल्ल (वि.सं १६६८-१६८९) सँग वंशमणि भाको विशेष सम्बन्ध बताउने पाण्डुलिपि प्रमाणहरू पाइनाले यी विद्वान् भक्तपुरका बासिन्दा रहेको मान्न सकिन्छ । तिनै राजाको सम्बन्धबाट वंशमणि भाले वि.सं. १६७१-१६८५ मितिको बीचमा मौलिक रचना कृष्णचरितकाव्यम्, मुदितकुवल्याश्व नाटकम् र संगीत भास्करम् आदिको रचना गरेको थाहापाइन्छ ।^{१७४} तिनै राजाको निम्ति वंशमणिले नरपतिजयचर्याटीका नामको ज्योतिष ग्रन्थ सारिदिएको पाण्डुलिपि पाइन्छ ।^{१७५} तिनैले राजमार्तण्ड नामको ज्योतिषग्रन्थ जगज्ज्योतिर्मल्लको निम्ति सारिदिएको कुरो सोही ग्रन्थको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{१७६}

वंशमणि भाले कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लको निम्ति मैथिली भाषामा दुइ नाटक गीतदिगम्बर र मुदितमदालसा लेखेको थाहापाइन्छ ।^{१७७}

उपरोक्त गीतदिगम्बर नाटक प्रताप मल्लले पशुपतिनाथमा तुलादान गरेको उपलक्ष्यमा नचाइएको थियो ।

मल्ल राजाहरूको सान्निध्यमा रही मैथिली भाषा समेतको प्रयोग गरेर नाटकहरू रचना गर्ने र नचाउने कामको प्रारम्भ वंशमणि भाको पालादेखि शुरू भएर मल्लकालको अन्त्यसम्म अनेक मैथिल ब्राह्मण कविहरूले कायम गरेको इतिहास ज्ञातव्य छ ।

नेपाल संवत् ७५७ (वि.सं. १६९४) मितिको ताम्रपत्रमा काठमाडौं भेकका बासिन्दा उभा थरका ब्राह्मण त्रिपुरदासको नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{१७८}

पाटन थंबहाल टोल चन्द्रधारानिरको महादेव मन्दिरको ने.सं. ७६७ (वि.सं. १७०३) मितिको अभिलेखमा ब्राह्मण (विप्र) विश्वनाथ

^{१७४} बृहत्सूचीपत्रम्, भाग-२, पृ. ५५-५६

^{१७५} D.R. Regmi, *Medieval Nepal*, Pt. II, P. 215

^{१७६} बृहत्सूचीपत्रम्, ज्योतिष भाग-१, पृ. १८५

^{१७७} D.R. Regmi, *Medieval Nepal*, Pt. II, P. 215

^{१७८} श्रीयंबुभूमौ येतराछेटोर विप्र श्री त्रिपुरदास उभा ब्राह्मण महेशराज पन्त,

"लक्ष्मीनरसिंह मल्लको अप्रकाशित ताम्रपत्र," पूर्णमा, अंक-६०, पृ. २५-२७

उभाले विश्वेश्वर महादेवको मन्दिर स्थापना गरी पूजा-आजाको निम्ति जग्गा गुठी राखेको विवरण लेखिएको पाइन्छ। उक्त मन्दिर स्थापनाको यज्ञका आचार्य चाहिँ दामोदर शर्मा रहेका भन्ने कुरा पनि सो अभिलेखमा लेखिएको छ।^{१७९}

काठमाडौँ राज्यका मल्ल राजा पार्थिवेन्द्र मल्लले नेपाल संवत् ८०५ (वि.सं. १७४३) को मितिमा काठमाडौँ 'यम्बु' क्षेत्रका बासिन्दा 'विप्र' (ब्राह्मण) हरि उभालाई केही जग्गा बिक्री गरेको ताम्रपत्र प्रमाण पाइन्छ।^{१८०}

काठमाडौँका राजा भूपालेन्द्र मल्लले काठमाडौँका मैथिल ब्राह्मण (विप्र) नारायण भालाई जग्गा दान गरेको नेपाल संवत् ८१८ (वि.सं. १७२५) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ।^{१८१}

नुवाकोट इलाका कविलास (कविरास) मा मिश्र थरका मैथिल ब्राह्मणहरूको बसोबास रहेको कुरा भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लको धरपौँ मा वि.सं १७४३ मितिको टिपोटबाट थाहापाइन्छ जुनमा 'श्री विद्यापति मिश्र' र 'श्री गयापति मिश्र' को उल्लेख भएको छ।^{१८२} भक्तपुरको कुनै भोजमा ती मिश्र ब्राह्मणहरू निम्त्याइएको चर्चा उक्त स्रोतमा भएको छ।

लल्ला भा नामका एक मैथिल ब्राह्मणले नेपाल संवत् ८०७ (वि.सं. १७४४) मा राजा नृपेन्द्र मल्लबाट बक्सार गुह्येश्वरीको यन्त्राकार कवच बनाएर चढाउने उत्सवमा उनी राजा पनि शामिल भएको घटनाको उल्लेख वंशावलिमा पाइन्छ।^{१८३}

वि.सं. १७४५ मितिको भक्तपुरसम्बन्धी प्रमाणमा 'विप्र श्री राजोपाध्याय श्री चन्द्रशेखर राय' को उल्लेख भएको छ।^{१८४} राय पनि मैथिल ब्राह्मणहरूमा प्रचलित पद देखिन्छ।

१७९ मध्यकालका अभिलेख, पृ. ९५

१८० पूर्णिमा, पूर्णाङ्क-९५, पृ. ३६

१८१ ऐजन्, पूर्णाङ्क-९५, पृ. ३७

१८२ जितामित्रकालीन धरपौँ, पृ. १६५

१८३ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ९६

१८४ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 215

राना मिश्र नामका ब्राह्मणलाई तत्कालीन शक्तिशाली व्यक्ति र चौतारा लक्ष्मीनारायण जोशीले नेपाल संवत् ८०९ (वि.सं. १७४६) मा पशुपति नाथ मन्दिरमा हात्ती दान गरेको उल्लेख ठ्यासफु टिपोटमा पाइन्छ।^{१८५}

भा थरका मैथिल ब्राह्मण 'विप्र कृष्णानन्द' लाई काठमाडौंका राजा भूपालेन्द्र मल्लले ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) को मितिमा ४९ रोपनी जग्गा दान गरेको ताम्रपत्र पाइन्छ।^{१८६} कृष्णानन्दलाई उक्त स्रोतमा देउपाटननिवासी भनिएको छ।

कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले काठमाडौंका बासिन्दा मैथिल ब्राह्मण गंगाधर उभालाई जग्गा दान गरेको नेपाल संवत् ८४९ (वि.सं. १७८६) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ।^{१८७}

नेपाल संवत् ८७२ (वि.सं. १८०८) मितिको पत्रबाट जयप्रकाश मल्लले काठमाडौं प्याफल टोलका श्रीश्वर्कर नारायण भालाई जग्गा दान गरेको थाहापाइन्छ।^{१८८}

तेह्रौंते अथवा मैथिल ब्राह्मणहरू काठमाडौं भेकमा राजा जगज्जय मल्ल (नेपाल संवत् ८४२-८४५; ई. १७२२-१७३४) को शासनकालमा बढी शक्तिशाली र सक्रिय भएको मानिन्छ। महीन्द्र सिंह अथवा भास्कर मल्ल निःसन्तान हुँदा तिनका उत्तराधिकारी हुन जोड लाउने तत्त्वहरू अनेक थिए तर छोरीपट्टीका नातेदार मानिएका जगज्जय मल्ल काठमाडौंको राज्य पाउन सफल बनेका थिए। यस्तो सफलता जगज्जय मल्लले कतिपय मैथिल ब्राह्मणहरूको सहयोगबाट पाएको भन्ने वंशावलिहरूमा चर्चित भएको पाइन्छ। गुप्तेश्वरीको विशेष उपासना गर्ने जगज्जय मल्ललाई कान्तिपुरका राजा हुन पाउने कुरा गुप्तेश्वरीले मैथिल ब्राह्मणलाई सपनामा भनेको र त्यो कुरा जगज्जय मल्लले सुनेको र त्यसैअनुसार आफू राजा हुन पाएको हुनाले तिनले मैथिल ब्राह्मणलाई ठूलो महत्त्व

^{१८५} इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय, पृ. २७७

Medieval Nepal, Pt. III, P. 32

^{१८६} पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-३, पृ. ५

^{१८७} पूर्णिमा, पृ. ३८

^{१८८} पूर्णिमा, अंक १११, पृ. ४०

दिन थालेको वर्णन वंशावलिमा पाइन्छ।^{१८९} आफू राजा भएपछि जगज्जय मल्लले मैथिल ब्राह्मणलाई 'मेरा इष्टदेवता गुरु' मानेर धेरै सम्मान गरी काठमाडौँ शहरमा बसोबास गराएको र नुवाकोटमा धेरै बिर्ता दिएको भन्ने उल्लेख पनि वंशावलिमा पाइन्छ।^{१९०}

नुवाकोटसँग सम्बन्धित नेपाल संवत् ८५१ (वि.सं. १७३१) को ताडपत्र तमसुकमा मैथिल ब्राह्मण रत्नेश्वर ओझा र दैवज्ञ विप्र राजीव मिश्रको उल्लेख पाइन्छ।^{१९१} नुवाकोटमै मैथिलहरूकै नामबाट मैथिलितार नाम भएको ठाउँ पनि रहेको हुनाले त्यतातिर मैथिलहरूलाई जग्गा बिर्ता दिइएको हुनसक्ने देखिन्छ।

काठमाडौँ भेकका मैथिल ब्राह्मणहरूको धेरै आरोह अवरोहका घटना वि.सं. १७७९ देखि १८२५ सम्मको ४६ वर्षको अवधिमा भएको कुरा वंशावलिमा वर्णन गरिएको पाइन्छ।

जगज्जय मल्लले मैथिल ब्राह्मणहरूलाई ज्यादै महत्त्व दिएको कारणले 'नेवार थरी' (श्रेष्ठहरू) हरू सान्धै रिसाएर एकजुट भएर ती मैथिलहरूको धनसम्पत्ति घरहरू लुटी लिएको भन्ने उल्लेख वंशावलिमा पाइन्छ।^{१९२} जगज्जय मल्लका छोरा तथा उत्तराधिकारी जयप्रकाश मल्ल (वि.सं. १७९२-१८२५) को शासनकालमा पनि अधिकै जस्तो घटना भएको वर्णन वंशावलिमा पाइन्छ। सो वर्णनअनुसार जयप्रकाश मल्लले पनि मैथिल ब्राह्मणहरूलाई ज्यादै मान सम्मान दिई राख्दा 'नेवार काजी' हरूले नसहँदा ती मैथिल ब्राह्मणहरू काठमाडौँबाट भागेर नुवाकोटमा पृथ्वीनारायण शाहको शरण मागेर रहन थालेको वर्णन वंशावलिले गरेको छ।^{१९३}

तर मैथिल ब्राह्मणहरूलाई पृथ्वीनारायण शाहको त्यो आश्रय अस्थायी रहेको र जयप्रकाश मल्लले काशीराम थापालाई हत्या गर्ने घटना भएपछि मैथिल ब्राह्मणहरूका ३२ घर खेत लुटिएको

१८९ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. १०४

१९० पूर्ववत्

१९१ नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १३५

१९२ भाषावंशावलि, पृ. १०६

१९३ पूर्ववत्, पृ. ११७

कारणले उनीहरू काठमाडौं फर्केको बयान वंशावलिमा गरिएको छ ।^{१९४}

काठमाडौं उपत्यकामाथि विजय गरिसकेपछि पृथ्वीनारायण शाहलाई 'थरी' (श्रेष्ठहरू) ले मैथिल ब्राह्मणहरूको सर्वस्व हरण गरेर धपाउने सल्लाह दिएका थिए । भक्तपुरमा भएको अन्तिम युद्धमा विजय गरेपछि पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्लसित कुराकानी हुँदा जयप्रकाश मल्लले मैथिल ब्राह्मणहरू नूनको सोभो गर्ने तेन्हीँते मात्रै रहेको बताएकाले प्रभावित भई सो कुरामा विचार गर्दा ठीक लागेर तयार गरेको योजना कार्यान्वयन नगरी मैथिल ब्राह्मणहरूको शरीर र धनको रक्षा गरेका थिए भन्ने वंशावलिकै भनाई पाइन्छ ।^{१९५}

मध्य र मल्लकालमा माझ नेपाल क्षेत्रसित सम्बन्धित लिखित प्रमाणहरूबाट संकलित केही सन्दर्भहरू संक्षिप्त परिचय साथ माथि प्रस्तुत गरिएका हुन् । अन्यान्य सन्दर्भको संकलन र व्याख्या-विश्लेषणको काम बाँकी नै छ ।^{१९६}

सेन राज्यहरूमा मैथिल ब्राह्मण

काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रबाहेक पालपाली सेन राज्यमा पनि मैथिल अथवा तेन्हीँते ब्राह्मणहरूको बसोबास र सम्पर्क रहेका सूचना पाइन्छन् ।

१९४ वालचन्द्र शर्मा (सं.), "काठमाडौं उपत्यकाको एक राजवंशावलि" प्राचीन नेपाल, अंक ६ (वि.सं. २०२५), पृ. १२

१९५ पूर्ववत्, पृ. १५

१९६ ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा चर्चित मैथिल ब्राह्मणका अन्य सन्दर्भ निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. धाक उम्मा- ने.सं. ७८३ (वि.सं. १७२०) -मेने. ४, पृ. १२८

२. बहादुरी उम्मा- ने.सं. ७९५ (वि.सं. १७३२) -मेने. ४, पृ. १६७

३. श्रीदेव उम्मा- वि.सं १७४० -अभिलेख संकलन, पृ. ३३

४. श्रीकृष्ण राय

(रामायण प्रतिलिपि)- वि.सं. १७४१- बृ.सू.प.भाग-११, पृ. १५५

५. उम्मा-ओम्मा दुवै थरको उल्लेख, ने.सं. ८१८ वि.सं. १७५५, मेने, ४, पृ. २२७

६. श्रीशिवधर ओम्मा (दोलखा), वि.सं. १७७६, दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १२०

७. श्रीलक्ष्मीराय- वि.सं. १७८०, बृहत्सूचीपत्र, भाग-४, पृ. १२१

८. धर्ति मिश्र- वि.सं. १८२१- पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २८

काठमाडौंका राजा रत्न मल्लसम्बन्धी विवरणमा ती राजाले पालपाली सेन राजाका गुरु खलक ४ जना तेन्हीते ब्राह्मणहरू रहेको चर्चा काठमाडौंतिर तयार पारिएको वंशावलिमा पाइन्छ।^{१९७} काठमाडौंका राजा रत्न मल्लका समकालीन पालपाली राजा मुकुन्द सेनले आफ्नो राज्य विस्तार गरेर पूर्व टिष्टासम्म पुऱ्याएका हुनाले तराईका मैथिल ब्राह्मणहरूको बसोबास भएका कतिपय क्षेत्र पनि शामिल भएकाले तिनको सम्पर्क मैथिल ब्राह्मणहरूसँग भएको थियो। मैथिल ब्राह्मणहरू विद्वत्तामा कहलिने हुनाले तिनीहरूको त्यो गुणले गर्दा सजिलै राज्याश्रय पाउँथे। यही रूपमा उपर्युक्त घटनासँग सम्बन्धित मैथिल ब्राह्मणहरू सेन राजाहरूद्वारा गुरु रूपमा राखिएको बुझ्न सकिन्छ।

मुकुन्द सेनले विस्तार गरेको राज्य उनीपछि विभिन्न राज्यहरूमा बाँडिदा पूर्वतर्फ मकवानपुर राज्य खडा भएको र त्यसको पनि विभाजन हुँदा पूर्व विजयपुर सेन राज्य बन्न गएको थियो। मकवानपुर र विजयपुर राज्यको सम्बन्ध नेपालको पूर्वी तराईका मैथिल बहुल क्षेत्रसँग रहेको थियो। उक्त दुइ सेन राज्यहरूमा मैथिल ब्राह्मणहरूको अवस्था बताउने सामग्री प्रकाशमा आइसकेका छैनन्।

मकवानपुर सेन राज्यसम्बन्धी हाल प्राप्त केही प्रमाणबाट त्यस राज्यमा मैथिल ब्राह्मणहरूको सम्मानित स्थान रहेको थाहापाइन्छ। यस मकवानपुर राज्यका राजा हेमकर्ण सेनले वि.सं. १७९५ (ई १७३८) मा भुवन भालाई १ मौजा जमीन कुशविर्ता दान गरेको प्रमाण पाइएको छ।^{१९८} यिनै हेमकर्ण सेनका अरू दुइ प्रमाण ब्राह्मणसँग सम्बन्धित छन्। ती मध्ये विना मितिको स्याहामोहरमा सबभन्दा मथि 'श्री..... कृष्णनारायण ब्राह्मणजी' लेखिएको छ।^{१९९} त्यस्तै वि.सं. १८०१ (ई १७४४) मितिको हरिहरपुर गढी महादेव मन्दिरको शिलालेखमा गुणपति नामका मैथिल ब्राह्मणको

१९७ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५२

१९८ दिनेशराज पन्त, "श्री ५ वडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको पुरानो स्थितिको रक्षा गर्ने नीति" रमन्मन् वर्ष १७ (पौष १४ वि.सं. २०३८), पृ. १३, १६

१९९ अभिलेख संकलन, पृ. ७०; यी कृष्णनारायण ब्राह्मणको उल्लेख वि.सं. १८०९ को पत्रमा सम्मानसाथ भएको पाइन्छ; मोहनप्रसाद खनाल, नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. २२०

उल्लेख भएको छ जो राजा हेमकर्ण सेनका द्वारपण्डित थिए । त्यस शिलालेखका संस्कृत गद्य र पद्य तिनै पण्डितले रचना गरेका थिए ।^{२००} त्यही शिलालेखमा श्रीमदुपेन्द्रोपाध्याय दीक्षितको नाम सम्मान साथ उल्लेख गरिएको छ ।^{२०१}

माथि चर्चित तीन ब्राह्मणका नामहरूमध्ये गुणपतिलाई स्पष्ट रूपमा मैथिल भनिएको र अरूलाई त्यस्तो परिचय नदिएको भए पनि ती दुइ पनि मैथिल ब्राह्मण हुनु धेरै सम्भव लाग्दछ ।

माथि चर्चित उपेन्द्र उपाध्यायलाई दीक्षित पदवी दिइएकोमा विशेष महत्त्व देखिन्छ । वैदिक सोमयागको दीक्षा लिनेलाई दीक्षित भनिने हुनाले उपेन्द्र उपाध्याय आफैं वा उनको वंशका कुनै पुर्खाले वैदिक सोमयागको दीक्षा लिएको हुनुपर्छ । उनी उपेन्द्र उपाध्याय मकवानपुर राज्यकै बासिन्दा हुन् कि बाहिरबाट आएका हुन् केही भन्न सकिँदैन । यस कुराको ठेगान लाउन नसकिए पनि वैदिक सोमयाग गरी दीक्षित पदवी पाउने ब्राह्मणको पहिलो उदाहरणको रूपमा नेपालको इतिहासमा तिनको विशेषता देखिन्छ । त्यस्ता विशिष्ट ब्राह्मणलाई सम्मान गरी आफूकहाँ राख्ने हेमकर्ण सेन पनि विशेष खालका राजा देखिन्छन् ।

विशेष टिप्पणी

मल्लकालीन नेपालमा विभिन्न प्रकारका ब्राह्मणहरूको बसोबास रहेको थाहा पाइनेमा मैथिल ब्राह्मणसम्बन्धी यस खण्डको अन्त्यमा एक विशेष खालको घटनाबारे यस विशेष टिप्पणीमा चर्चा गरिएको छ । यस विशेष टिप्पणीमा ओझा थरका मैथिल ब्राह्मणका दुइ व्यक्तिमा केन्द्रित विषयवस्तु तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

ब्राह्मणको तिकडमी खेलको चरम उत्कर्षका उदाहरणहरूको समष्टि पाटन मल्लदरबारमा टाँसी राखिएको ने.सं. ८१८ (वि.स १७५५) को ताम्रपत्र आफ्नो किसिमको एक मात्र उदाहरणको रूपमा रहेको पाइन्छ ।^{२०२} महादेव ओझा र तिनका छोरा कन्तु

^{२००} पूर्ववत्, पृ. १२६-२७

^{२०१} पूर्ववत्

^{२०२} ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. २२-४०

मध्यकालका अभिलेख, पृ. ३०३-३११

ओझाले गरेका षडयन्त्रका घटना क्रम र परिणामबारेमा त्यस ताम्रपत्रमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ र अभै खतरा रहेको हुनाले 'तीन राजाले नेपालमा अन्याय भएको र राजाहरूको गाथ ताकेको देखेर' यो सम्झौता गरिएको कुराबाट यस प्रमाणको वक्तव्य शुरू भएको छ।^{२०३} यस ताम्रपत्रको वक्तव्यमा कान्तिपुरकै समस्याका कुरा परेको हुनाले त्यहाँकै तत्कालीन राजा भूपालेन्द्र मल्लले आफ्नो ज्यान जोगाउन उनकै जोडबाट यो ताम्रपत्र लेखाइ राखिएको हुनुपर्ने अन्दाजी गरिएको छ। ताम्रपत्रको अन्त्यतिर यसबारेमा स्पष्टै भनिएको छ- "..... श्री श्री जययोगनरेन्द्र मल्ललाई एकलै पारे श्री श्री जय भूपालेन्द्र मल्लको गाथ ताक्न लागेको हुनाले हामी तीन राजाहरूले विचार गरी ताम्रपत्र लेखी राख्यौं।"^{२०४}

उक्त ताम्रपत्रमा महादेव ओझालाई मुख्य अपराधिक षडयन्त्रकारी मानेर तिनीसित कसैले पनि सम्बन्ध नराख्नेबारे ताम्रपत्रको अन्त्यतिर यस्तो प्रावधान प्रस्तुत गरिएको छ:

"यति यति कारणले अब कुनै राजाले अथवा कुनै राजाको वंशले, कुनै काजी (मन्त्री) ले, कुनै रानीले अथवा अरू कसैले महादेव ओझाको वंशलाई भित्र पस्न दिए भने, ऊसँग कुराकानी गरे भने, आगो-पानी-अन्न-पैसा, लुगा आदि कुनै चीज दिए भने पनि श्री श्री श्री तलेजुमाईको कुदृष्टि परोस्। श्री श्री श्री पशुपति आदि नेपालका सबै देवताको कुदृष्टि परोस्। कोटि पंचमहापाप लागोस्। कोटि शिवलिङ्ग बिगारेको पाप लागोस्। कोटि अभक्ष्य खाएको पाप लागोस्।"

यस ताम्रपत्रम मध्य भागतिर पहिले पनि कन्तु ओझालाई राज्यमा पस्न नदिनेबारे मूलचोकमा ताम्रपत्र टाँसी राखिएको घटनाको उल्लेख छ,^{२०५} जसलाई अटेर गरिएको रहेछ भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

उक्त ताम्रपत्रको वक्तव्यमा कन्तु र महादेव ओझाका षडयन्त्रबारे

२०३ श्री श्री जययोगनरेन्द्र मल्लदेव श्री जय भूपालेन्द्र मल्लदेव श्री श्री जयभूपतीन्द्र मल्लदेव स्वम्ह राजान नेपालस अनीति जुओ सोयाओ राजा राजाया जीवउपरस सडाओ उलिया निमित्तन।

२०४ ओनलि श्री श्री जययोगनरेन्द्र मल्ल याकात तयाओ श्री श्री जयभूपालेन्द्र मल्ल फुतके धक सडाओ स्वम्ह राजान विचाल याडा ओ पति चोस्यंतया ॥

२०५ यो कहाँको मूलचोक हो स्पष्ट छैन।

शुरूमै महादेव ओझाले अनेक किसिमका बिख खुवाएर धेरै महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूलाई मारिदिएको विवरण परेको छ । कुनै भारदारलाई विना अपराध पाटनमा भाग्न लगाएर त्यहीँ जेलमा थुन्न लगाएर सिध्याएको । नरदेव मयासिडमार्फत चुक्ली लाएर भीम मल्लको हत्या गराएको । राजाहरूमा फूट पारिदिएको र धेरै भारदारहरूलाई पनि सखाप पारेको कुरा त्यहाँ भनिएको छ ।

महादेव ओझाले अनेक देवताहरूको मन्त्र पनि बिगारिदिएको कुरा लेखिसकेपछि तिनैका छोरा कन्तु ओझाको चर्तिकलाको बयान गरिएको पाइन्छ । त्यस वक्तव्यअनुसार कन्तु ओझाले बदल ओझा नामका प्रतिष्ठित मानिसकहाँ नोकरी गर्न थालेकोमा बदल ओझा र जयकृष्णले मिलेर कन्तुलाई राजकुमार मान्धाताकहाँ नोकरी लाइदिएका थिए ।

ताम्रपत्रमा कन्तुले मान्धाताकहाँ नोकरी गर्न थालेपछि ध्वजराजलाई मार्न लाएको र बदल ओझालाई उनको पदबाट निकाल्न लाएको र केही निहुँ पारेर राजकुमार मान्धातालाई समेत मार्ने उद्योग गरेको थाहा पाएर मान्धाताले कन्तु ओझालाई नोकरीबाट निकालिदिए । मान्धाताकहाँबाट निकालिएपछि कन्तुले भारदार चिकुटिलाई मिलाएर मान्धाता सिंहलाई मारिदियो । त्यो काण्डपछि चिकुटिमाथि धोका गरेकोमा राजा नृपेन्द्र मल्लले कन्तुलाई निकालिदिएको तर चिकुटि कन्तुसित मिल्न गएको तर त्यसपछि पनि कन्तुले चिकुटिलाई भाग्न लगायो भन्ने घटनाहरूको छोटकरीमा उल्लेख गरिएको छ ।

चर्चित ताम्रपत्रमा कन्तु ओझाकै चालबाट कान्तिपुरका राजा पार्विवेन्द्र मल्ल र पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्ल दुइमा फाटो पारिएकोमा यो कन्तु ओझा 'कुपुत्र' हो भनेर त्यसलाई राज्यमा पस्न नदिनु भनेर मूलचोकमा ताम्रपत्र लेखी राखिएको थाहा पाएर उसले लक्ष्मीनारायणसित मिलेर राजा पार्विवेन्द्र मल्ल, सपरिवार चिकुटि र राजकुमार महीपतेन्द्र मल्लहरूलाई सिध्याएको कुरा लेखिएको छ ।

मूलचोकमा टाँसिराखिएको ताम्रपत्र बन्धेजको वास्ता नगरेर कन्तु ओझालाई बोलाएर आफूकहाँ राख्ने प्रधानमन्त्री लक्ष्मीनारायण जोशीलाई पनि कन्तु ओझाले मार्न लाएको घटनाको संक्षिप्त

विवरण दिएपछि उपरोक्त ताम्रपत्रमा कन्तु ओभालाई थुनामा राखिएको बताइएको छ । तर त्यसै स्रोतमा थुनामा परेका कन्तु ओभाले अरू कृत्यहरू गर्न थालेको बयान गर्दा मनिरामलाई जगन्नाथसँग मिलाप गराएको र जगन्नाथको मृत्युपछि तिनका दाजु दण्डपाणिद्वारा विख खुवाएर मणिरामलाई मार्न लगाएको विवरण परेको छ ।

उक्त ताम्रपत्रको मध्य भागतिरको विवरणअनुसार कन्तु ओभाले आफ्नै जातका बदल ओभा, गुणी ओभा, श्याम ओभा र गंगाधर ओभहरूलाई पनि नीतिको प्रयोग गरेर दण्डित गराएका र देशनिकालामा परी अनेक किसिमका दुःख पाएको विवरण परेको छ ।

४.४.१६ थर नखुलेका ब्राह्मणहरू

मध्य र मल्लकालीन स्रोत-सामग्रीहरूमा कुनै थरको प्रयोग नगरिकन उल्लिखित ब्राह्मण व्यक्तिहरूको चर्चा य खण्डमा गरिएको छ :

‘द्विजवर’ (असल ब्राह्मण) को विशेषसाथ ‘श्री बुधन’ नामका व्यक्तिको परिचय तिनीले पाङ्गा ग्राम (पांगा गाउँ, कीर्तिपुर ?) का निवासी ‘शिरोपति (श्रीपति) भारोको निम्ति सारेको ‘महालक्ष्मीचरित्र’ को पुष्पिका वाक्यबाट पाइन्छ जुन ने.सं. ४०२ (वि.सं. १३३९) को मितिमा सारिएको जनाइएको छ । ब्राह्मण बुधन काठमाडौं शहरको ‘सुवर्णपनालिका’ का बासिन्दा रहेको पनि सोही पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{२०६}

कुनै थरविना चर्चित आर्का ब्राह्मण पण्डित जयजु हुन् जसको उल्लेख गोपालवंशावलिको पत्र-४१क मा वि.सं. १३५७ मितिको टिपोटमा परेको पाइन्छ । उक्त ब्राह्मण व्यक्तिको नाम जय र जु चाहिँ आदरार्थी प्रयोग भएको देखिन्छ ।

स्पष्ट थर र पदवी नखुलेको नारायण कवि नामका व्यक्तिको उल्लेख ने.सं. ४७४ (वि.सं. १४११) मितिमा सारिएको वामकेश्वरतन्त्रम् (विषमपद टिप्पणी) को पुष्पिका वाक्यबाट भएको छ । मन्मथपति नामका असल र प्रसिद्ध शैवाचार्यका निम्ति नारायण कविले सो ग्रन्थ

२०६ सुवर्णनालिके वास्तव्य श्रीबुधनेन लिखितं ।

सारेको भनिएको छ ।^{२०७} विद्वान्लाई कवि भनिने हुनाले उपर्युक्त व्यक्ति नारायणले आफूलाई विद्वान् हुनाको परिचय दिएको र त्यस्तै आधारमा तिनीलाई ब्राह्मणका रूपमा यहाँ समावेश गरिएको हो । तपोधन विश्वेश्वर नामका व्यक्तिले ने.सं. ४७९ (वि.सं. १४१६) मितिमा 'रूद्रयामले षष्टिविद्याप्रशंसा' शीर्षकको पाण्डुलिपि सारेको कुरा त्यसको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{२०८} माथि चर्चित सन्दर्भमा 'तपोधन' विशेषण रहेको देखिन्छ जसको अर्थ 'तपस्या नै धन भएका' अर्थात् तपस्वी भन्ने हुन्छ र विश्वेश्वर चाहिँ व्यक्ति नाम देखिन्छ र त्यही लक्षणको आधारमा तिनीलाई ब्राह्मणको रूपमा पहिचान गरिएको हो ।

शक संवत् १३५० (वि.सं. १४८५) मितिमा भक्तपुरमा बसी शुक्लयजुर्वेदसंहिता सार्ने श्रीधरानन्द^{२०९} पदवी वा थर विनाका ब्राह्मण व्यक्तिका उदाहरणमा परेका छन् ।

खास थर वा उपपद रहित एकजना ब्राह्मणको नाम नेपाल संवत् ५८७ (वि.सं १५२४) को मितिमा सारिएको 'कुसुण्डीकर्म' पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट ज्ञात हुन आएको छ । उक्त पाण्डुलिपि सार्ने काम गर्ने भनेर 'विप्र श्रीधवलतेज' को उल्लेख उक्त स्रोतमा भएको छ ।^{२१०}

भक्तपुर हनुमानघाटको वि.सं. १५५३ तिरको अभिलेखयुक्त विष्णु मूर्ति 'श्री राज....' नामका ब्राह्मणले स्थापना गरेको कुरा सोही अभिलेखबाट थाहापाइन्छ । अभिलेख खण्डित हुँदा सो मूर्तिका यजमान ब्राह्मणको पूरा नाम थाहा पाउन सकिएको छैन । तर अभिलेखको अन्तिम भागमा 'षडंगपठितो' (वेदका ६ अंग पढेको) र

^{२०७} शैवाचार्यवरस्य मन्मथपते:

विख्यातकीर्तिः कृते ।

संव्याख्यं च चतुःशती समलिखत्

नारायणाख्यः कविः । सं. ४७४ ॥

बृहत्सुचीपत्रम्, भाग-४, तन्त्र भाग-२, पृ. १३८

Medieval Nepal, Pt. I, P. 310

^{२०८} लिखितमिदं तपोधन श्री विश्वेश्वरेण युवराज श्री जयार्जुनस्यार्थेन लिखितम् ।

Medieval Nepal, Pt. I, P. 326

^{२०९} पूर्णिमा, अंक ७, पृ. ३८

^{२१०} संवत् ५८७ ज्येष्ठशुदि १५ श्री श्री जक्ष मल्लदेवस्य विजयराज्ये विप्र श्री धवलतेजेन लिखितम् ॥ पूर्णिमा, अंक-९, पृ. १३ Medieval Nepal, Pt. I, P. 429

‘माध्यन्दिनी शाखा’ को उल्लेख भएकोले ^{२११} ‘श्रीराज’ लाई ब्राह्मण व्यक्तिका उदाहरणका रूपमा लिइएको हो ।

थर वा पदवीविहीन वीरनारायण नामका ‘द्विज’ (ब्राह्मण) को उल्लेख ने.सं. ७८१ (वि.सं. १७९८) को मितिमा पनौतीमा सारिएको नारदपुराणको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{२१२}

नेपाल संवत् ८०४ (वि.सं. १७४१) को मितिमा काठमाडौँ केलटोलका भवानीमयी र अन्नपूर्ण नामका ब्राह्मण महिलाहरूले आफ्ना इष्टदेवताको नाममा यौटा घर गुठी राखी पूजा-आजाको व्यवस्था गरेको शिलालेखको पाठ प्रकाशित भएको छ ।^{२१३} पछि सो घर र गुठी अपुतालीमा परेको र सरकार लागेको प्रमाण पनि पाइएको छ ।^{२१४} परिवारका कुनै पुरुषको नाम र आफ्नो पनि थर नखुलाइएका उक्त ब्राह्मण महिलाहरूलाई ‘थर नखुलेको ब्राह्मणहरू’ वर्गमा राखेर अभिलिखित गरिएको छ ।

४.४.१७ परदेशी ब्राह्मण

परदेशी ब्राह्मण शीर्षकअन्तर्गत ‘परदेशी’ परिचय दिइएका केही ब्राह्मणका सूचना एक खण्डमा र अर्को खण्डमा भारतका विभिन्न स्थानबाट आएका भन्ने स्पष्ट परिचय गराइएका ब्राह्मणसम्बन्धी सूचनाहरूको संकलन गरिएको छ ।

४.४.१७.क. परदेशी ब्राह्मण-१

परवर्ती मल्लकालका केही प्रमाणहरूमा चर्चित ब्राह्मण व्यक्तिहरूलाई ‘परदेशी’ विशेषण लेखिएको पाइनाले हालसालै नेपाल आएका वा ल्याइएका ब्राह्मणहरूलाई त्यस ‘परदेशी’ शीर्षकअन्तर्गत राखेर परिचय दिइएको हो । ‘परदेशी’ का रूपमा देखिएका यस्ता

२११ षडंगपठितो माध्यन्दिनीशाखे ।

ख्यातो प्रकरश्च धार्मिकमतिः

श्री राज..... भक्तिमान् विख्यातो

भक्तपत्तनपुरे श्री मदनूतीर्थके..... लक्ष्मी..... ।

Medieval Nepal, Pt. III, PP. 92-93

२१२ Medieval Nepal, Pt. II, P. 283

२१३ पूर्णिमा, अंक १३५, पृ. ३७

२१४ ऐजन, पृ. ३६९-७०

ब्राह्मणहरू यता बसोबास नगरी आफ्नै देशतिर फर्किने गरेको वा यहीं बसोबास गरेको भन्ने बारेमा केही भन्न सकिएको छैन ।^{२१५}

परदेशी विशेषणको प्रयोग सर्वप्रथम पशुपति गोश्वारामा रहेको ने.सं. ७८५ (वि.सं. १७२१) मितिको ताम्रपत्रमा भएको पाइन्छ ।^{२१६} उक्त ताम्रपत्रमा वर्णित धार्मिक कृत्यका कर्ता जजमान दामोदर भट्ट' महाराष्ट्रले पशुपतिनाथमा पूजा-आजाको व्यवस्थाको क्रममा ब्राह्मणहरूलाई 'सिधा' दानमा 'ब्राह्मण' र 'परदेशी ब्राह्मण' को चर्चा भएको हो ।

भूपालेन्द्र मल्लले प्रसारित गरेका नेपाल संवत् ८११ (वि.सं. १७४७) मितिका दुइ ताडपत्र लेखहरूमा दुइजना भट्टहरूलाई 'परदेशी' विशेषण दिइएको पाइन्छ । यौटा ताडपत्रमा देवपत्तनमा बसोबास गर्ने शिवनारायण भट्ट^{२१७} र अर्को ताडपत्रमा देवपत्तनमै बसोबास गर्ने कृष्ण भट्टलाई^{२१८} उक्त 'परदेशी' विशेषण लाइएको पाइएको हो । कान्तिपुरका राजा भूपालेन्द्र मल्लको ने.सं. ८११ (वि.सं. १७४८) मितिको पत्रको नकलबाट देउपाटन 'माताभडील' घरमा बस्ने 'परदेशी' शिवनारायण भट्टको उल्लेख साथै चाँगुका कीलेश्वर महादेव (स्वयम्भूलिंग) र छिन्नमस्ताका गुठी पूजा र जात्राका कुरा थाहापाइएको छ ।^{२१९}

४.४.१७.ख. परदेशी ब्राह्मण-२

यस खण्डमा भारतका विभिन्न स्थानबाट आएका भन्ने परिचयसहितका सन्दर्भहरूको सूचीकरण गरिएको छ ।

४.४.१७.ख.१ गुजरात

उपलब्ध दुइ प्रमाणहरूमा गुजराती भन्ने परिचयसाथ ब्राह्मणहरूको उल्लेख पाइएको छ ।

^{२१५} 'परदेशी' को स्पष्ट परिभाषा बनाउन सकिएको छैन तर हालसालै आएकोलाई 'परदेशी' भनिएको पनि हुन सक्छ ।

^{२१६} पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २००

^{२१७} महेशराज पन्त, "नेवारराज्य र ब्राह्मण", पूर्णिमा, पूर्णांक-८९ (वि.सं २०५३, मार्ग), पृ. ३०-३१

^{२१८} पूर्णिमा, पूर्णांक-१११, पृ. ३६

^{२१९} पूर्णिमा, पूर्ववत्, पृ. ३५;

प्राप्त पहिलो सन्दर्भमा वि.सं १२७३ मितिमा सारिएको 'अमृतेश्वरपूजा' को पुष्पिका वाक्यमा^{२२०} सो ग्रन्थ 'पण्डिताचार्य हरिहरले सारेको भनिएको छ । हरिहरले आफ्नो परिचय दिँदा 'गुर्जरदेश' को चमत्कारपुरबाट आएको भनी लेखेका छन् ।^{२२१} गुजराती ब्राह्मणसम्बन्धी अर्को सन्दर्भमा काशीका गुजराती ब्राह्मणसम्बन्धी विवरण परेको पाइन्छ ।

पाटनका राजा श्रीनिवास मल्लले नेपाल संवत् ७८५ (वि.सं. १७२२) माघ पूर्णिमाको दिन शंखमूलमा काशीका गुजराती ब्राह्मण दामोदरलाई शय गाई दान गरेको र दान लिने ब्राह्मणले लिएको दानको दशांश १० गाई अर्को बाहुनलाई दान दिएको भन्ने वर्णन भाषावंशावलिमा पाइन्छ ।^{२२२}

४.४.१७.ख.२ बंगाल

बंगाली ब्राह्मणहरूको काठमाडौं उपत्यकातर्फ प्रवेशको सम्भवतः पहिलो सन्दर्भ ने.सं ५३० (वि.सं. १४६७) मितिको एक ठ्यासफुको टिपोटमा परेको छ, जसअनुसार राजा ज्योतिर्मल्लले सो मितिमा केही बंगाली ब्राह्मण परिवारहरूलाई पाटनमा बसोबास गर्न दिएका थिए ।^{२२३} यो टिपोटको विशेष विवरण प्रकाशित नभइसकेकोले उक्त घटनाबारे विशेष केही भन्न सकिएको छैन ।

पशुपति भण्डारमा रहेको नेपाल संवत् ७५४ (वि.सं. १६९१) मितिको ताम्रपत्रमा गौडदेशी रघुनाथ भट्टाचार्यले पशुपतिनाथको अघोर र सद्योजात मुखको पूजा गर्न जम्मा २४६ टंका (रुपियाँ) दान गरेको विवरण परेको छ ।^{२२४}

२२० गुर्जरदेशीय चमत्कारपुरादागत । ब्राह्मणपण्डिताचार्य श्रीहरिहरण लिखितमिति शुभम् ।
Medieval History of Nepal, PP. 81-82.

२२१ गुजरातमा अहमदाबाद जिल्ला आनन्दपुर वडनगरको पुरानो नाम चमत्कारपुर रहेको मानिन्छ ।

२२२ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ६६

२२३ Medieval Nepal, Pt. I, P. 419

२२४ पूर्णिमा, पूर्णांक ९५, पृ. ३४

पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. १५८

नेपाल संवत् ७९५ (वि.सं. १७३२) मितिको पाटन ताम्रपत्रमा राजा श्रीनिवास मल्लका सल्लाहकारका रूपमा ५ जना बंगाली ब्राह्मणहरू-यादव भट्टाचार्य, श्रीमुख भट्टाचार्य, सदाशिव भट्टाचार्य, रूपनारायण चक्रवर्ती र वरेश्वर चक्रवर्तीका नाम लेखिएका छन् ।^{२२५}

वि.सं. १७५० को एक प्रमाणको आधारमा हरिहर नामका बंगाली ब्राह्मण पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लसँग घनिष्ठ रहेको चर्चा गरिएको पाइन्छ । हरिहरले ती राजालाई महाभारतअन्तर्गत सभापर्व सारेको थाहापाइन्छ ।^{२२६}

भक्तपुर इलाका बोडे गाउँ नारायण मन्दिरको नेपाल संवत् ८५४ (ई १७९१) मितिको शिलालेखमा 'गौड' ब्राह्मण वंशका रामनारायणदेवशर्माले भगवान् नारायणको निम्ति ३ रोपनी जग्गा गुठी राखिदिएको कुरा लेखिएको छ ।^{२२७} गौड वर्गका ब्राह्मणको परिभाषा व्यापक भए पनि उपरोक्त सन्दर्भ बंगाली हुन सक्ने लागेकोले बंगाली ब्राह्मणको सन्दर्भमा यसको चर्चा गरिएको हो । उपरोक्त शिलालेखमा 'गौड' ब्राह्मणले आफ्नो शिलालेखमा स्थानीय नेपाल संवत् र आशिक रूपमा नेवारी भाषाको पनि प्रयोग गरिएकोमा विशेषता देखिन्छ ।

४.४.१७.ख.३ कन्नौज

काठमाडौँका राजा प्रताप मल्लको पालामा कन्नौजदेखि 'नृसिंहदेव ठाकुर' नामका ब्राह्मण आएको वर्णन वंशावलिमा पाइन्छ । भगवान् नृसिंहको मन्त्र पुरश्चरण गरेर भगवान्को प्रत्यक्ष दर्शन पाएको कुरामा तिनको विशेषता रहेको र तिनैले गुह्येश्वरीको पीठ पत्ता लाएका हुन् भन्ने वंशावलिको भनाइ पाइन्छ ।^{२२८}

^{२२५} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 167; यस्तै अभिलेखमा वैद्यनाथ रायको पनि नामोल्लेख भएकोमा सो 'राय' थर बंगालीसहित अन्य ब्राह्मणहरूमा पनि प्रचलित रहेको हुनाले तिनलाई बंगाली ब्राह्मणको रूपमा स्वीकरी हाल अष्टेरो परेको हो । यस्तै नेपाल संवत् ८४० (ई १७२०) मितिको अभिलेखमा धनराय नामका व्यक्तिको उल्लेख भएको (Medieval Nepal, Pt. IV, P. 268) बारेमा पनि यस्तै समस्या परेको छ ।

^{२२६} Medieval Nepal, Pt. II, P. 329

^{२२७} भक्तपुर शिलालेख सूची, पृ. ८१

^{२२८} बालचन्द्र शर्मा (सं.), "काठमाडौँ उपत्यकाको एक राजवंशावलि", प्राचीन नेपाल, संख्या ६ (वि.सं २०२५), पृ. ४

४.४.१७.ख.४ राजस्थान

शुक्ल थरका जीवराम भन्ने ब्राह्मण (विप्र) लाई काठमाडौंका राजा भूपालेन्द्र मल्लले ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) मा १४ रोपनी जग्गा दान गरेको ताम्रपत्र पशुपतिको भण्डारमा रहेको पाइन्छ।^{१२९} उक्त स्रोतमा जीवराम शुक्ललाई काठमाडौं शहर यटखा भेकका बासिन्दा भनिएको छ।

४.४.१७.ख.५ काशी

काशीका चन्द्रशेखर नामका ब्राह्मणलाई पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले ने.सं. ७७९ (वि.सं. १७९६) मा हात्ती दान गरेको उल्लेख वंशावलिमा पाइन्छ।^{१३०}

४.४.१७.ख.६ काश्मीर

काश्मीर उत्पत्तिको भन्ने परिचय साथ उल्लेख भएका र परिस्थितिजन्य साक्ष्यको अनुमानको समेत गरेर जम्मा ३ जनाको नाम थाहा पाइएको छ जसको संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

काश्मीरी शैव आचार्य ब्राह्मण

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको नेपाल संवत् ३०४ (वि.सं. १२४१) को मितिमा सारिएको त्रियाकलगुणोत्तर नामको पण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट सो पाण्डुलिपि 'त्रिकषडन्वयशैवाचार्य श्री' श्री धरराजगुरुले 'धवलस्रोतपुर' का महासामन्त श्री रत्नदेवको राज्यमा धर्मादित्यद्वारा सार्न लगाएको भनिएको छ।^{१३१}

काश्मीरमा विकसित भिन्ने प्रकारको शैव सम्प्रदायलाई 'त्रिक' भनिने हुनाले र त्यही नाम जोडिएको विशेषणसहित शैवाचार्य

२२९ पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २१२; महेशराज पन्तले जीवराम शुक्ल 'बूँदी' राजास्थानबाट आएका मान्नु भएको छ।

२३० भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ६५

२३१ नेपालदेशीय सम्वत् ३०४ ज्येष्ठ सुदी १३ गुरौं धवलस्रोतपुर महासामन्त श्री रत्नदेवराज्ये। मङ्गलं महाश्रीः। त्रिकषडन्वयशैवाचार्य श्री श्री धरराजगुरूणा लिखापितम्। लिखित धर्मादित्येन।

पदवी लेखिएकोले श्रीधरलाई काश्मीरी शैव आचार्यको रूपमा पहिचान गरिएको हो ।

‘श्री काश्मीराचार्य तेजशिव’ को निम्ति ‘भोगन’ नामका व्यक्तिले ‘कुलालिकाम्नाये कुब्जिकामतम्’ नामको ग्रन्थ सारेको कुरा उक्त ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ । ‘नेपाल विषय’ अन्तर्गत ‘धवलस्रोत’ भन्ने ठाउँमा ‘महासामन्त रत्नदेव’ को राज्यमा सो ग्रन्थ सार्ने काम भएको हो भनेर उक्त पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{२३२}

उपरोक्त पुष्पिका वाक्यमा तिथिमिति लेखिएको अंश नष्ट भैसकेकोले माथि चर्चित सूचनाहरूको काल जान्न नसकिएको भए पनि यसको समयको निर्धारण गर्न सहयोग गर्ने यौटा प्रमाण पाइन्छ । ने.सं. ३०४ (वि.सं १२४१) मितिमा सारिएको त्रियाकलगुणोत्तरको पुष्पिका वाक्यमा महासामन्त रत्नदेवको शासनको उल्लेख भएकोले^{२३३} र तिनको शासनको उल्लेख तेजशिवको उल्लेख गर्ने पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा भएकोले यी तेजशिवलाई उक्त वि.सं. १२४१ को सेरोफेरोमा भएका भनी मान्न सकिने देखिएको छ ।

काश्मीर उत्पत्तिका भनी थाहा पाइएका ब्राह्मणहरूको संख्या माथि बयान गरिएबमोजिम थोरै छ । संख्यामा थोरै भए पनि माथि चर्चित सन्दर्भहरू सांस्कृतिक दृष्टिले ज्यादै महत्त्वपूर्ण छन् । माथि चर्चित पहिलो सन्दर्भबाट ज्ञात श्री धर राजगुरुको सन्दर्भबाट उनी काश्मीरी शैव सम्प्रदाय (त्रिक) सित सम्बन्धित रहेको र आचार्य जस्तो प्रतिष्ठित स्तरका रहेछन् भन्ने पनि स्पष्ट बुझिएको छ । ‘धवलस्रोतपुर’ लाई वाग्लुङसित सम्बन्धित मान्ने विचारको पृष्ठभूमिमा काश्मीरी शैव आचार्य आएको हुनु र तिनीले आफ्नो सम्प्रदायसम्बन्धी ग्रन्थ धर्मादित्य नामका व्यक्तिद्वारा यहाँ लेख्न लाउने जस्ता

^{२३२} अर्घेह नेपालविषये धवलस्रोत्रिकायां महासामन्त रत्नदेवराज्ये श्री काश्मीराचार्य तेजसिवस..... श्री श्री पुस्तकसहस्रत्रय सार्द्धं लिखितं । लेखक भोगनमिति ॥ मंगललं महाश्रीः ॥

The Two Earliest Copperplate Inscriptions from Nepal, P. 23 (F.N.)

^{२३३} Medieval Nepal, Pt. I, P. 192

तथ्यबाट उक्त सम्प्रदायको प्रवेशको घटना बुझ्न सकिन्छ । यद्यपि त्यसको परवर्ती इतिहास ठम्याउन सकिने सामग्रीको अभाव छ ।

माथि चर्चित शैव आचार्यलाई 'राजगुरु' उपाधि लेखिएकोले तिनको उच्च धार्मिक र शैक्षिक स्तरको अनुमान गर्न सकिन्छ तर तिनी कुन राजाका गुरु थिए भन्ने प्रश्नको जवाफ पाउन सजिलो छैन तर परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा भन्ने हो भने माथि चर्चित 'धवलस्रोतपुर' का महासामन्त शासक रत्नदेवका उनी गुरु हुनु नै सम्भव देखिएको छ ।^{२३४}

माथि चर्चित महासामन्त रत्नदेवकै समकालिक आर्का काश्मीराचार्य उपाधिधारी तेजशिवसम्बन्धी प्रमाणले काश्मीरी शैव सम्प्रदायका दोस्रा आचार्यको उपस्थिति महासामन्त रत्नदेवको राज्यमा देखिएको छ र यसले उक्त शैव सम्प्रदायको बलियो उपस्थितिलाई संकेत गरेको बुझ्न सकिन्छ । उक्त सन्दर्भबाट मध्य पश्चिमी नेपालमा काश्मीरी सामाजिक तत्त्वको प्रवेशको घटना बुझ्न सकिन्छ तर त्यसको परवर्ती इतिहास भने खोजीको विषय रहेको छ ।

माथिको छोटकरी चर्चाबाट काश्मीर उत्पत्तिका केही ब्राह्मणहरूको उपस्थिति सम्बद्ध क्षेत्रमा देखिएको छ तर सम्बद्ध ग्रन्थका लेखक धर्मादित्य र भोगण ब्राह्मण जातिका नभए पनि उनीहरू काश्मीर उत्पत्तिका हुन सक्ने हुनाले तिनको पनि उपस्थितिको सामाजिक महत्त्व कम भन्न सकिँदैन ।

४.४.१८ पर्वते ब्राह्मण

काठमाडौँ उपत्यका क्षेत्र र मल्ल राजाहरूका राज्यक्षेत्रभित्र बसोबास गरेका पर्वते ब्राह्मणहरूकबारे प्राप्य प्रमाणहरूबाट पाइने सूचनाहरूको संक्षिप्त चर्चा यहाँ गरिन्छ । यस विषयलाई यहाँ विषयगत हिसाबले कुमाई र पूर्वियाको रूपमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

२३४ महासामन्त रत्नदेव पनि काश्मीर उत्पत्तिका भएको कारणले उनका गुरु पनि उत्तैबाट आएका हुनु पनि सम्भव लाग्दछ । माथि चर्चित पहिलो प्रमाणभन्दा पनि पहिले ने.सं. २६८ (वि.सं. १२०५) को मितिमा 'अष्टसाहसिका प्रज्ञानपारमिता' सार्ने व्यक्ति तिलोक काश्मीरबाट आएका भनिएका सन्दर्भ (M.N.Pl.I. P. 176) को पनि विशेष महत्त्व रहेको छ ।

काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका देखिने पहिला पर्वते ब्राह्मण गोपालवंशावलिमा वि.सं. १४३३ र वि.सं. १४३५ को टिपोटमा उल्लिखित हरि पाण्डे देखिएका छन् । त्यसपछि पर्वते ब्राह्मणहरूको अवस्थितिबारे सन्दर्भ प्रस्तुत गर्नेमा हनुमानढोका महेन्द्रेश्वर महादेव मन्दिरभित्र रहेको लक्ष्मीनरसिंह मल्लको नेपाल संवत् ७६१ (वि.सं. १६९८) मितिको अभिलेखलाई पनि लिन सकिन्छ ।^{२३५} पर्वते भाषामा लेखिएको उक्त अभिलेखको अन्त्यमा 'साछि' का रूपमा 'ब्राह्मन' पनि राखिएकोमा त्यस्ता ब्राह्मण खस पर्वते भाषाभाषी प्रकारका हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ ।

प्रताप मल्लको नेसं. ७९० (वि.सं. १७२७) मितिको रानीपोखरीसम्बन्धी प्रख्यात अभिलेखमा पनि खस-पर्वते भाषाको धेरै उपयोग गरिएको छ र त्यसमा साछीका रूपमा राखिएका 'श्री ब्राह्मण' ले पर्वते वर्गका ब्राह्मण समुदायलाई अर्थ्याएको हुनसक्ने देखिन्छ । त्यस अभिलेखको वक्तव्यका लेखक भनी अन्त्यमा उल्लिखित वशिष्ट शर्मा पनि पर्वते ब्राह्मण होलान् भन्ने अन्दाजी गरिएको छ ।^{२३६}

पर्वते ब्राह्मणसम्बन्धी अन्य ज्ञात विवरणहरू तल कुमाई र पूर्विया शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

४.४.१८.क. कुमाई ब्राह्मण

गोपालवंशावलिको पत्र संख्या ५६ मा 'पश्चिमबाट आएका' परिचय दिइएका हरि पाण्डेले वि.सं १४३३ को मितिमा आकाश भैरवको 'चपाह' (पाटी) मा ईट छाप्ने काम गरेको र भगवान्लाई ध्वजा चढाएको कुरा लेखिएको पाइन्छ । गोपालवंशावलिकै पत्र संख्या ५७ मा वि.सं १४३५ को मितिमा उनै हरि पाण्डेले 'श्री लागभैरव' मा 'प्रभा' चढाएको घटनाले पनि वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

काठमाडौं भेकमा सम्पादन गरिएको गोपालवंशावलिका उपरोक्त हरि पाण्डेको २ पल्ट चर्चा भएको पाइनु महत्त्वपूर्ण छ । पहिलो घटनामा आकाश भैरव थानको पाटीसम्बन्धी काम गरेको भनिएकोमा काठमाडौं इन्द्रचोकका आकाश भैरव भएको अन्दाजी गर्न सकिन्छ । अर्को घटनासम्बन्धी लाग भैरवको परिचय दिन सकिएको छैन ।

^{२३५} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 73

^{२३६} Medieval Nepal, Pt. IV, pp. 142-43

नेपालको इतिहासमा पहिलो पल्ट पाण्डे थरका व्यक्तिको उल्लेख हुनुको विशेषता साथै हरि पाण्डेको पश्चिमबाट काठमाडौं आगमनको घटनाले स्वयं पनि पश्चिमबाट पूर्वतर्फ ब्राह्मणहरूको आगमनको घटनाक्रमको आरम्भिक क्रमलाई बताएको छ । हरि पाण्डेलाई पश्चिमबाट आएको भन्ने परिचय स्रोतमा दिइएकोमा पश्चिमी नेपाल हुनसक्ने भए पनि कुमाउँ क्षेत्र हुन सक्ने बढी सम्भावना देखिन्छ । यसैले पनि हरि पाण्डेलाई नेपाली कुमाउँ ब्राह्मणका आदिम प्रतिनिधिको रूपमा यहाँ लिन खोजिएको हो ।

हरि पाण्डेको जस्तो परिचय गोपालवंशावलिमा गरिएको छ त्यसबाट तिनी धनी मानी रहेछन् भन्ने स्पष्ट बुझिने मात्र हैन त्यस्तै कारणले उनीले ठूला-ठूला घटना र राजा महाराजाहरूको मात्र विवरणले प्रविष्टि पाउने गोपालवंशावलिमा स्थान पाएको देखिन्छ । हरि पाण्डेका धार्मिक कृत्यको दुइपटक तीन वर्षभित्र भएको देख्दा तिनी यतैतिर बसोबास गर्न आएको हुनसक्ने देखिन्छ ।

प्रताप मल्लले कानपुरिका बासिन्दा काशी जोसी ब्राह्मणलाई नेपाल संवत् ७६२ (वि.सं. १६९८) मितिमा ताम्रपत्र गरेर पूर्व तिमाल काभ्रे कानपुरमा १०० रोपनी खेत दान दिएको कुरा सोही ताम्रपत्रमा लेखिएको छ ।^{२३७}

यी काशी जोसीलाई कुमाउँको मैनाली गाउँबाट आएका हुन् र मैनाली ब्राह्मणहरूकै पूर्वज मानिन्छन् । मैनालीलाई कुमाउँ मानिन्छ । उपरोक्त ताम्रपत्रमा जग्गाको चार किल्ला छुट्याउँदा पुरुषु उपाध्याय र विष्णु उपाध्यायका खेतको समेत चर्चा गरिएको छ ।

उपरोक्त ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा 'खदेगाहा' (खड्गा), 'वसनायत' (बस्नेत), थापा र 'कुमर' थरका व्यक्तिहरूको पनि नाम दिइएको छ ।

मल्ल राज्यमा कुमाउँ ब्राह्मणको बसोबासको अर्को प्रमाण ललितपुर राज्यका राजा श्रीनिवास मल्लको नेपाल संवत् ८०१ (वि.सं १७३८) मितिको ताम्रपत्र हो । त्यस ताम्रपत्रमा उनी राजाले 'राखिसिंह' भन्ने ठाउँका बासिन्दा 'विप्र श्री वद्विपाठक शर्मा' लाई ३५ रोपनी

जग्गा बित्ता गरिदिएको कुरा लेखिएको छ ।^{२३८} पाठक थर मैथिल ब्राह्मणहरूमा पनि प्रचलित रहेको पाइए पनि पर्वते ब्राह्मण वर्गमा कुमाई ब्राह्मणहरूमा यो थरको उपयोग भएको देखिएको छ ।

ताम्रपत्रको राखसिंह हिजाज राकसिंह हुन गएको र सो ठाउँ धादिङ्ग इलाका गजुरीमा पर्ने कुरा थाहापाइन्छ ।

भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लको वि.सं. १७३१-१७४२ मितिबीचको बही (धरपौ) मा दरबारमा दूध र शालका पात पुऱ्याउन आएका कुमाईहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{२३९}

वि.सं. १७७३ को प्रमाणबाट कुमाई ब्राह्मण पूर्वी नेपाल दोलखा भेकसम्म पुगेर बसोबास गर्न थालेको थाहा पाउनु महत्त्वपूर्ण छ । कान्तिपुरका राजा महीन्द्रसिंह (भास्कर मल्ल) ले उक्त मितिमा दोलखा सुनखानीका निवासी 'शिवाकोटी विप्र' श्री हर्षदेव, श्री गोवर्द्धन र श्री भगीरथ ३ जनालाई ७०० रुपैयाँमा जग्गा बिक्री गरिदिएको ताडपत्र तमसुक पाइएको छ ।^{२४०}

पूर्व १ नं. काभ्रेपलान्चोक इलाका पतसिल गाउँका बासिन्दा (पतनसिलस चोड) प्रद्युम्न पन्तलाई कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले ने.सं. ८४८ (वि.सं. १७८५) मा २ हजार रुपियाँमा जग्गा बिक्री गरी ताम्रपत्र गरिदिएको थाहापाइन्छ ।^{२४१} राजाले जग्गा बेच्ने प्रयोजनको रूपमा पार्थिव पूजा गराएकोमा बाँकी दक्षिणा दिने र दशैं (महनी) खर्च भनिएको छ ।

उपरोक्त घटनाको १४ वर्षपछि वि.सं. १७८७ (नेपाल संवत् ८५०) मितिको ताडपत्र तमसुकबाट कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले दोलखा भेक 'सुनखानी' का बासिन्दा गोवर्द्धन जोशी र महेश्वर जोशीलाई १००० रुपियाँमा जग्गा बेची दिएको विवरण परेको

^{२३८} पुरातत्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. ३७-३८

^{२३९} चुन्दा वज्राचार्य (सं.), जितामित्रकालीन धरपौ, पृ. १७५, २६९

^{२४०} पुरातत्व पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. १-२

^{२४१} पुरातत्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. १४ र १५, जग्गाको विवरणमा ५५ रोपनी र ३० कर्ष खेत पनि भनिएको छ । बिक्री गरिएको जग्गा 'भ्यमाल' को पनि रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

छ १२४२ यो पछिल्लो प्रमाणमा जग्गा किन्ने २ बाहुनहरूलाई जोशी थर लेखिएको छ तर जोशी भनिएका गोवर्द्धनलाई पहिलो प्रमाणमा शिवाकोटी ब्राह्मण भनिसकिएकोले पछिल्लो प्रमाणमा थपिन आएका महेश्वर जोशी पनि शिवाकोटी ब्राह्मण नै रहेछन् भन्ने अन्दाजी गर्न सकिने देखिन्छ ।

यी शिवाकोटी ब्राह्मणहरू धन सम्पत्ति लिएर कुमाउँबाट आएका र दोलखा सुनाखानीमा जग्गा जमीन किनेर बसोबास गर्न थालेको बुझ्न गाह्रो पर्दैन ।^{२४३}

कुमाई र पूर्विया ब्राह्मण भनेर ब्राह्मणहरूको वर्गीकरण गर्ने चलन कहिलेदेखि शुरू भएको हो यसको ठेगान गर्न गाह्रो छ तर भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लकालीन अभिलेखमा 'कुमाईहरूले दरबारमा दूध र पात पुऱ्याएको' भन्ने टिप्पणी परेकोले^{२४४} 'कुमाई' शब्दको प्रयोग भैसकेको बुझ्न सकिन्छ । उक्त सन्दर्भले भक्तपुर राज्यभित्र 'कुमाई'हरूले पनि मल्लकालमै बसोबास गरिसकेको पनि बुझ्न सकिन्छ ।

पश्चिम १ नं. धादिङ्ग जिल्ला गजुरी छेपाङ गाउँका बासिन्दा 'विप्र' श्री गंगादास पन्त शर्मालाई पाटनका राजा राज्यप्रकाश मल्लले ५७९ रुपियाँमा ९५ रोपनी जग्गा बिक्री गरेको ने.सं. ८५८ (वि.सं १७९५) को मूल ताडपत्र प्रमाणको प्रतिलिपि पाइएको छ ।^{२४५} यही प्रमाणमा जग्गाको चारकिल्ला छुट्याउँदा 'श्री कड्याल ब्राह्मणया सीमा' भनेर सोही क्षेत्रमा कड्याल (कंडेल) ब्राह्मणको बस्ती चिन्तामणि जैसीको पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

तुलाराम पाँडेको नाम नुवाकोट थानसिङका लक्ष्मण जैसी र प्रजापति जैसीको जग्गा बन्दकीसम्बन्धी वि.सं. १८०२ को कागतको लेखक साक्षीको रूपमा लेखिएको छ । यस प्रमाणमै ईश्वर तिवारीको नाम साक्षीको रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{२४६}

२४२ पूर्ववत्, पृ. ३, यहाँ 'सुनखानीकोस चोड' भनी ठाउँको नाम लेखिएको छ ।

२४३ दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. १७४ (अभिलेख खण्ड) मा वि.सं १८६४ को सरकारी रुक्काबाट 'सुनषानी' का 'शिवाकोटी' का जग्गा जमीनको चर्चा भएको पाइन्छ ।

२४४ जितामित्रकालीन घरपौ, पृ. १७५, २६९

२४५ इतिहास प्रकाश, भाग-१, पृ. १५५-५६

२४६ पूर्णिमा, अंक-५४, पृ. २२

नेपाल संवत् ८८६ (वि.सं. १८२३) मितिको ताम्रपत्रमा जयप्रकाश मल्लले तलेजु मन्दिरको दक्षिणढोकामा बसी पूर्व तिमालका बासिन्दा प्रद्युम्न पंठ (पन्त) लाई जग्गा दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{१२४७}

‘नववीस्या’ (नौबिसे) का बासिन्दा ‘विप्र श्री लक्षि (क्ष्मी) नारायण कुमाई स (श) मालाई पाटनका मल्ल राजा विश्व मल्लले २००० रुपियाँमा ५२ रोपनीभन्दा बढी खेत बिक्री गरिदिएको कागत पाइएको छ ।^{१२४८}

४.४.१८.ख. पुर्विया ब्राह्मण

मल्ल राज्य क्षेत्रमा बसोबास गरेका देखिने पर्वते पुर्विया ब्राह्मणहरूबारे प्राप्त प्रमाणहरूको संक्षिप्त चर्चा तल गरिएको छ ।

प्रताप मल्लको नेपाल संवत् ७७३ (वि.सं १७१०) मितिको ताम्रपत्रमा देउरालीका गंगा जोसी ब्राह्मणलाई जग्गा दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१२४९} यही जग्गा दानसम्बन्धी अर्को ताम्रपत्र प्रताप मल्लले नेपाल संवत् ७८१ (वि.सं. १७१८) मितिमा गरिदिएको पाइन्छ ।^{१२५०}

काठमाडौँ स्यूचाटार गा.वि.स. ७ र ८ वडा पुरानो नैकाप गा.वि.स. ७, ८ र ९ वडा र नयाँ नैकाप गा.वि.स. ७ नं. वडामा गरी करीब ४५०० जति गोतामेहरूको बस्ती छ यी सबै गंगा जोशी गंगाधर गोतामेहरूका सन्तान हुन् भन्ने भनाइ सुशीलकुमार गौतमको छ । उहाँले आफूलाई गंगाधर गोतामेका अठाहौँ पुस्ता मान्नुभएको

१२४७ पूर्णिमा, अंक १११, पृ. ४२ ; यसरी दान पाएको जग्गामध्येबाट प्रद्युम्न पन्त र उनकी पत्नी जयलक्ष्मी ब्राह्मणीले पशुपतिमा केही पूजाआजाको व्यवस्था गरेको विवरण उक्त ताम्रपत्रमा लेखिएको छ ।

१२४८ दिनेशराज पन्त, “पाटनका राजा विष्णु मल्लले लक्ष्मीनारायणको नाममा गरिदिएको अप्रकाशित पत्र,” पूर्णिमा, पूर्णांक-८९, (वि.सं. २०५३ मार्ग) पृ. ४१; यस पत्रमा ‘कुमाई’ भनिएकोमा यस पत्रका हकवाला उप्रेती भन्ने जनाइएको छ ।

१२४९ महेशराज पन्त, “नेवार राज्यका ब्राह्मण प्रताप मल्लका २ ताम्रपत्र”, पूर्णिमा, अंक १३६ (वि.सं. २०६९) पृ. ४६७-६८, आश्विन

१२५० पूर्ववत्, पृ. ४७०

छ १२५१ यी गौतमहरू धादिङ्ग छत्रे देउरालीबाट यता आएका हुन् भन्ने मानिएको छ १२५२

पूर्व १ नं. नाला भेकका बासिन्दा काश्यप गोत्री काशी जोसी र बलि जोसी समेत ४ भाइ ब्राह्मणहरूलाई भक्तपुरका राजा जगत्प्रकाश मल्लले शक संवत् १५८५ (वि.सं. १७१९) मा संकल्प गरेर जग्गा बिर्ता (ब्रह्मवृत्ति) गरिदिएको कागत पाइएको छ १२५३ उक्त कागतमा संस्कृत र खस नेपाली भाषाको मिश्रित प्रयोग गरिएको छ ।

पश्चिम १ नं. नुवाकोटको जिल्ला अदालतमा जुम्ला तिप्रिकोट र छिनासिमका राजा वीरभद्र शाहीको ताम्रपत्र पाइएको छ । वि.सं. १७२३ मितिको सो ताम्रपत्र उक्त राजा वीरभद्र शाही र उनका भाइको बीचमा भएको सो सन्धिपत्र सुम्पिराखेका जोशीहरू पछि बसाई सरेर नुवाकोटमा आई बसेको हुनाले सो ताम्रपत्र आइपुगेको हुनुपर्छ भन्ने अन्दाजी गरिएको छ १२५४

ललितपुर भेक सिस्नेरीमा गोपाल पौडेलले राजा सिद्धिनरसिंह मल्लबाट बिर्ता पाएपछि घरजम गरेर बसेका थिए भन्ने विश्वास प्रचलित छ । तिनै गोपाल पौडेलका पनाति प्रजापतिले ने.सं. ७९७ (वि.सं. १७३४) को मितिमा राजा श्रीनिवास मल्लबाट ५० रोपनी जमीन बिर्ता पाएको ताम्रपत्र पाइएको छ १२५५

पश्चिम १ नं. नुवाकोट वर्मण्डाका बासिन्दा वीरू उपाध्यायलाई काठमाडौं नरदेवी टोलका निवासी वीरेश्वर भट्टले वि.सं. १७४० मा ३८ रुपियाँमा ३२ रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिएको ताडपत्र

२५१ संजीवकुमार आचार्य,
सुशीलकुमार गौतम,
सुलोचना के.सी.

नैकाप पुरानो भञ्ज्याङ्ग गाउँ विकास समिति गाउँ पार्श्वचित्र (भिलेज प्रोफाइल), गाउँ विकास समितिको कार्यालय, नैकाप पुरानो भञ्ज्याङ्ग, काठमाडौं, वि.सं. २०६७, पृ.१

२५२ पूर्ववत्, पृ. १०

२५३ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २९-३०

इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय, पृ. ८१

२५४ नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृष्ठ १०९ र परिशिष्ट पृष्ठ २२

२५५ रुक्मनाथ पौडेल, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका दुइ चिठी," समष्टि, पूर्णांक-१५, पृ. ३-४

तमसुक पाइएको छ।^{२५६} उक्त ताडपत्रमा साक्षीका रूपमा 'श्री चामु उपाध्या (य)' को नाम लेखिएको छ।

भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लको ने.सं. ८०७ (वि.सं. १७४३) मितिमा भएको विवाहमा 'सेवा' को लागि जिन्सी सामान चढाउनेहरूको नामावलीमा खस व्यक्तिहरूका नाम साथै 'वेहावल ब्राह्म' अथवा विहावरका ब्राह्मणहरूको पनि उल्लेख भएकोमा^{२५७} ती ब्राह्मण पर्वते हुनु धेरै सम्भव देखिन्छ। उक्त सूचीमै 'शिवदास भैमाल' को पनि उल्लेख परेको छ।

भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्ल (वि.सं. १७२९-१७५३) को हिसाब वहीमा पनौती भेक दापचा, फूलवारी र विहावरको सन्दर्भमा पर्वते ब्राह्मण व्यक्तिका नामथर-विसु पाध्या र रामकृष्ण खनालको उल्लेख साथै विहावर क्षेत्रका ब्राह्मणहरू (वेहावलया ब्राह्मण) भन्ने सन्दर्भ पनि परेको पाइन्छ।^{२५८}

देउरालीका बासिन्दा रामानन्द उपाध्यायको जग्गा लिई त्यसको साटो बेलकोटमा जग्गा दिइएको बारेको काठमाडौँका राजा भूपालेन्द्र मल्लको नेपाल संवत् ८१९ (वि.सं. १७५५) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ।^{२५९}

'मधनगाम' का निवासी श्री हेला (हीरा) मणि 'पाध्या' लाई काठमाडौँका राजा भूपालेन्द्र मल्ले ने.सं. ८२० (वि.सं. १७५७) चैतमा ६२ रोपनी जग्गा घडेरी र डिहिसमेत जग्गा दान देवघाटमा संकल्प गरी गरेको विवरण पशुपति भण्डारमा रहेको ताम्रपत्रबाट थाहापाइन्छ।^{२६०} ताम्रपत्रमा चर्चित स्थानको परिचय हाल खोज्न नसकिए पनि यो देवघाट नजीकै धादिङ्गतिर कतैको गाउँ हुनसक्ने अन्दाजी गरिएको छ।

^{२५६} अभिलेख संकलन, पृ. ३३

^{२५७} जितामित्र मल्लकालीन घरपौ, पृ. ३७३

^{२५८} जितामित्र मल्लकालीन घरपौ, पृ. १८१, १८३

^{२५९} दिनेशराज पन्त, "काठमाडौँ र पाटनका राजाका वि.सं. १७५५ देखि वि.सं. १७९३ सम्मका पाँचवटा अप्रकाशित पत्र," पूर्णिमा, पूर्णांक ८९ (वि.सं. २०५३ मार्ग), पृ. ३५ तथा - महेशराज पन्त, "नेवार राज्यमा ब्राह्मण थप २ थान ताम्रपत्र," पूर्णिमा, पूर्णांक १३५ (वि.सं. २०६९, ज्येष्ठ), पृ. ३७८-७९

^{२६०} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 232

पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २१४

शिवभक्त शिवनारायण नामका व्यक्तिले पशुपतिनाथ मन्दिर नजीकै शक संवत् १६२३ (वि.सं. १७५८) मा शिवलिंग स्थापना गरेको अभिलेख त्यहीं पाइएको छ । संस्कृत, नेवारी र पर्वते भाषामा शब्दहरूको प्रयोग अभिलेखमा भएको र शक संवत्को प्रयोग भएको हुनाले ^{२६१}उक्त अभिलेखका जजमान शिवभक्त शिवनारायण पर्वते प्रकारका ब्राह्मण होलान् भन्ने अनुमान गरिएको छ । यद्यपि उनी कहाँका बासिन्दा थिए भन्ने थाहा पाउन सकिएको छैन ।

पर्वते वा पहाडे ब्राह्मणहरू मल्ल राजाका दरबारमा प्रवेश पाएर घनिष्ठ भएको एक प्रमाण भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ल र काठमाडौँका राजा भास्कर मल्लबीच मिलेर बस्ने र दुर्जनका कुरा नसुन्नेबारेको ३६ हजार रुपियाँ धरोट समेतको ने.सं. ८२३ (वि.सं. १७६०) को भक्तपुर मूलचोकको ताम्रपत्रको सन्धिपत्रमा साक्षीका रूपमा राखिएका श्री योगदास उपाध्या, श्री बालकृष्ण जोसि, श्री नारायण उपाध्या, श्री मणिकण्ठ उपाध्या, श्री कालु उपाध्या र श्री यदु उपाध्या ब्राह्मणहरू (थ्वते ब्राह्मण) को नाम हेर्दा पर्वते ब्राह्मण हो जस्तो लाग्दछ । त्यसै सन्धिपत्रमा पछि फेरि दुइजनाको नाम साक्षीकै रूपमा राखिएका छन्- श्री प्रजापति उपाध्या र श्री सुकदेव उपाध्या जसलाई 'थुम ब्राह्मण' भन्ने परिचय दिइएको छ ।^{२६२} पहाडी भेकका थुम-थुमका बासिन्दा यी दुइ जना पनि पर्वते ब्राह्मण नै भएको अनुमान गरिएको छ । यही सन्धि ताम्रपत्रमा खस-मगर पञ्चहरूको पनि उल्लेख भएको छ । जसले सन्धि पालन नभएको अवस्थामा धरौटीको ३६ हजार रुपियाँ लुटेर लिन सक्ने भनी अधिकारसम्पन्न पारिएको देखिनाले माथि व्यक्त तथ्य सत्यको सन्निकट रहेको मान्न सकिने देखिएको छ ।

भक्तपुरको मल्ल राज्यान्तर्गत चाँगुनजीकै डुमाखालमा रहेको शिव मन्दिरको नेपाल संवत् ८२६ (वि.सं. १७६३) मितिको अभिलेखमा ऋषिशर्मा उपाध्यायले राजा भूपतीन्द्र मल्लको शासनकालमा विश्वेश्वर महादेवको मन्दिर बनाएर २५ मुरी खेत गुठी राखिदिएको

२६१ पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २१६

२६२ Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 239-40 अभिलेख संग्रह, भाग-११, पृ. १२

विवरण लेखिएको छ ।^{२६३} उक्त अभिलेखमा ऋषिशर्मा उपाध्या खनाल ब्राह्मण हुन् तिनका पुर्खा गोर्खाबाट आएका थिए । बसाई सरी आएका ती खनाल ब्राह्मण कुललाई भक्तपुरका तत्कालीन राजाले ५३ खेत बित्ता दिएका थिए भन्ने भनाइ पाइन्छ ।^{२६४}

राजा भास्कर मल्लले नेपाल संवत् ८२८ (वि.सं. १७६५) मा कान्तिपुरको चिरिडमा बस्ने प्रमानंद 'उपाध्या' ब्राह्मणलाई १४०० रुपियाँ लिएर जग्गा बेचेको प्रमाण पाइएको छ ।^{२६५}

काठमाडौं जिल्ला डुमाखाल पाटीको शक संवत् १६३२ (वि.सं. १७६७) मितिको अभिलेखमा ऋषि नामका ब्राह्मणले 'धर्मपूर्वक कमाण्डो धन (धर्मलब्धधनैः) ले धर्मशाला (पाटी) बनाएर गरूडनारायणको मूर्ति स्थापना गरेर प्रति वैशाख पूर्णिमाको दिन ५ ब्राह्मणलाई भोजन गराउन र देवताको नित्य पूजा आदि चलाउन १०० रोपनी जग्गाको गुठी राखेको कुरा लेखिएको छ ।^{२६६}

भक्तपुर गुण्डु गाउँ अनन्तलिंगेश्वरमा रहेको वि.सं १७६९ को पर्वते (नेपाली) भाषाको अभिलेखमा राधौं जोसीले 'विश्वेश्वर' (शिवलिंग) को स्थापना गरेर १६ मुरी खेत गुठी राखिदिएको कुरा लेखिएको छ ।^{२६७}

लक्ष्मण 'पाध्या' ले ने.सं. ८३४ (वि.सं. १७७१) मा कान्तिपुरका राजा भास्कर मल्लबाट एक हजार रुपियाँमा ७८ रोपनी खेत, २० रोपनी डिही र ४ रोपनी घडेरी जग्गा किनेको ताम्रपत्र पशुपतिनाथको भण्डारमा रहेको छ ।^{२६८} लक्ष्मण पाध्यालाई उक्त

^{२६३} इतिहास प्रभात, पृ ग-ड; गुठी राखिएको जग्गाको चारकिल्ला छुट्याउँदा गंगाधर जैसीको जग्गाको पनि उल्लेख भएको छ ।

^{२६४} ऐजन; यस खनाल वंशसित सम्बन्धित एक खनाल परिवार भैमालमा थियो । त्यहाँका लक्ष्मण खनाललाई पृथ्वीनारायण शाहको देहान्त भएको एघारौं दिनको ब्राह्मण (काट्टो खाने) पारिदिएको र सो काम गरे वापत लक्ष्मण खनाल तथा टीकाराम उपाध्यालाई सबै किसिमका कर माफी गरिएको वि.सं. १८३१ मितिको चिठी पाइन्छ । (ऐजन, पृ. २०)

^{२६५} पूर्णिमा, अंक १२६, पृ. ११३

^{२६६} नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. १९२

^{२६७} भक्तपुर शिलालेख सूची, पृ. ७३

^{२६८} श्री श्री जय भास्कर मल्ल प्रभु ठाकुलसन ब्राह्मणथलिसचोड विप्र श्री लक्ष्मण पाध्यानाम्ने प्रसादीकृत टंका १००० मादाय विक्रीयत भवति

Medieval Nepal, Pt. IV, pp. 256-57

ताम्रपत्रमा 'ब्राह्मनथलि' का बासिन्दा भनिएको छ जसको ठीक परिचय पाउन सकिएको छैन ।

कान्तिपुरका राजा भास्कर मल्लले पूर्व मण्डन निवासी 'विप्र श्री रामेश्वर जैसि' लाई ५५ रोपनी जग्गा ने.सं ८३५ (वि.सं १७७१) मा सट्टा भर्ना (?) गरिदिएको मूल प्रमाणको प्रतिलिपि पाइएको छ ।^{२६९}

पूर्व १ नं. भमरकोट पाँचखालका बासिन्दा प्रल्हाद काफ्लेले कान्तिपुरका राजा महीन्द्र सिंह (भास्कर मल्ल) बाट ने.सं ८३५ (वि.सं १७७२) मा नागडोल नाउँको खेत किनेको ताम्रपत्र उनका वंशज शंकर काफ्लेसँग रहेको बताइएको पाइन्छ ।^{२७०}

'विप' (ब्राह्मण) तुलाराम उपाध्या (य) लाई कान्तिपुरका राजा जयमहीन्द्र सिंह मल्लले ८०० रुपियाँमा पूर्व तिमाल ब्याँसीको डरिबू नामको ३० रोपनी खेत बेची गरिदिएको ने.सं ८३७ (वि.सं. १७७३) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२७१}

पूर्व १ नं. भवरकोट निवासी बलभद्र आचार्यलाई कान्तिपुरका राजा महीन्द्र सिंह मल्लले ने.सं ८३७ (वि.सं. १७७४) मा ५०० रुपियाँमा २० रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२७२}

काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाअन्तर्गत फूलबारी गाउँ मथुरापाटीमा रहेको शक संवत् १६४० (वि.सं १७७५) मितिको शिलालेखमा लेखिएको संस्कृत पद्यमय वर्णनबाट भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लको शासन कालमा श्रीहरि उपाध्यायकी नातिनी र तुलसीराम उपाध्यायकी छोरी मथुराले धर्मशाला बनाएर ५ रोपनी खेत गुठी राखिदिएको विवरण लेखिएको छ । धर्मशाला र गुठीको रक्षा गर्ने जिम्मा मथुराले आफ्ना भाइ प्रीतिपति शर्मालाई दिएको विषय पनि उक्त अभिलेखमा लेखिएको छ ।^{२७३} शक संवत्को प्रयोग भएको

२६९ महेशराज पन्त, "नेवार राज्य र ब्राह्मण" पूर्णिमा, पूर्णांक-८९ (वि.सं २०५३ मार्ग) पृ. ३१; तथा पूर्णिमा, अंक १२, पृ. १४

२७० गोरखापत्र, पुस २ गते, २०३४

२७१ ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. १२-१३ तथा - शंकरमान राजवंशी, "हात्तीखेदा गर्ने खर्चको निमित्त वि.सं १७७३ मा गरिदिएको महीन्द्रसिंह (भास्कर मल्ल) को ताम्रपत्र र त्यसको ऐतिहासिक व्याख्या", पूर्णिमा, अंक २, पृ. ५५-६०

२७२ अभिलेख संकलन, पृ. ४८-४९

२७३ महेशराज पन्त, "नेवार राज्यमा ब्राह्मण- थप २ थान पत्र," पूर्णिमा, पूर्णांक १४२ (वि.सं. २०७२ भाद्र), पृ. ६५-६६

र शिलालेख रहेको गाउँको आधारमा यस अभिलेखलाई पर्वते ब्राह्मणवर्गसित सम्बद्ध मानिएको हो । यस शिलालेखका पद्यमय संस्कृत भाषाको प्रयोग भएकोले गाउँमा पनि विद्वान् ब्राह्मण कुलको बसोबास भएको बुझिन्छ ।

भक्तपुर 'सोमथाकन' (?) गाउँमा बसोबास गरेका कालु पाध्या (उपाध्याय) लाई गोकर्णदेशका हेमन्तसिंहले ने.सं ८४० (वि.सं. १७७७) मा १३ रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र तमसुक पाइएको छ ।^{२७४}

पूर्व भँवरकोटका बासिन्दा लक्ष्मीनारायण उपाध्यायलाई कान्तिपुरका राजा महीन्द्रसिंहले ने.सं. ८४१ (वि.सं. १७७८) मा एक हजार रुपियाँमा ३१ रोपनी जग्गा बेचिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२७५}

पूर्व ३ नं. ओखलढुंगाबाट प्राप्त कान्तिपुरका राजा महीन्द्रसिंह मल्लको ने.सं. ८४१ (वि.सं १७७८) को मूल ताम्रपत्रको नक्कल पाठको प्रतिमा 'पुनगाम' का 'विप्र' (ब्राह्मण) श्री प्रद्युम्न पाध्या (उपाध्याय) लाई २३०० रुपियाँमा १८९० रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिएको विवरण परेको छ ।^{२७६}

नुवाकोट तारूका भेकका बासिन्दा 'विप्र' (ब्राह्मण) नारायण जोशीले कान्तिपुरका राजा महीन्द्रसिंहाट ४८ रोपनी जग्गा किनेको ने.सं ८४२ (वि.सं. १७७९) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२७७}

ललितपुरका राजा योगप्रकाश मल्लले ने.सं ८४५ (वि.सं १७८१) मा 'पलाम' बस्ने लक्ष्मीनारायण उपाध्यायलाई ३१५ मोहोरमा साढे अठ्ठाइस रोपनी खेत बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्रको अनुवाद रूपको प्रतिलिपिबाट थाहापाइन्छ ।^{२७८}

पश्चिम १ नं. धादिङ किराञ्चोक क्षेत्रका लक्ष्मण उपाध्याय शर्मालाई ललितपुरका राजा योगप्रकाश मल्लले २१० रुपियाँमा ३१ रोपनी जग्गा बिक्री गरी लेखिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ जसमा

^{२७४} अभिलेख संकलन, पृ. ५०-५१

^{२७५} अभिलेख संकलन, पृ. ५१-५३

^{२७६} इतिहास प्रकाश, २-३, पृ. ४५७

^{२७७} इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ३०७

^{२७८} पूर्णिमा, पूर्णांक १४२, पृ. ६७

ने.सं ८४४ (वि.सं १७८१) को मिति लेखिएको छ । यस ताम्रपत्रमा लक्ष्मण उपाध्यालाई 'पराङ्गामवासित' भनिएको छ । उक्त पराङ्गाम पश्चिम १ नं धादिङ पलाङ गाउँको रूपमा हाल चिनिन्छ ।^{१२७}

नेपाल संवत् ८४६ (वि.सं. १७८३) मितिको ताम्रपत्रमा जगज्जय मल्लले श्री चाम्बुजोसीलाई ६७४ रुपियाँमा जग्गा बेचेको कुरा लेखिएको छ ।^{१२८} यी चाम्बु जोसीको ठेगाना दिइएको 'अवरषोदास' नामको ठाउँको ^{१२९} आधुनिक परिचय दिन सकिएको छैन ।

कान्तिपुरका बासिन्दा मुरलीधर जैसीलाई उक्त शहरकै धर्मसिंह महर्जन भाइसमेतले ११० रुपियाँमा ६ रोपनी जग्गा बेचेको नेपाल संवत् ८४७ (वि.सं १७८३) मितिको ताडपत्रको पाठ प्रकाशित भएको छ ।^{१३०} किनबेच भएको जग्गाको सीमानाको विवरण दिँदा 'श्री सुदर्शन जैश' को नाम पनि उक्त प्रमाणमा उल्लेख भएको छ ।

माथि चर्चित मुरलीधर 'जोसि' ले अर्को ठाउँको जग्गा सट्टा-पट्टा गरेको नेपाल संवत् ८५८ (वि.सं १७९५) मितिको ताडपत्रको पाठ प्रकाशित भएको छ ।^{१३१}

पूर्व १ नं. काभ्रेपलाञ्चोक बुचाकोट बेला गाउँका अनिरुद्र आचार्यलाई कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले आफ्नो दशैं खर्च चलाउन ७१४ रुपियाँमा १५ रोपनी जग्गा बेचेको ने.सं. ८४८ (वि.सं १७८५) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{१३२}

'छेवन' भन्ने ठाउँका बासिन्दा चन्द्रमणि जैसीलाई ललितपुरका राजा योगप्रकाश मल्लले ३९ कर्ष (रोपनी) जग्गा २८४ रुपियाँमा बिक्री गरेको ने.सं. ८४८ (वि.सं. १७८५) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{१३३} माथि चर्चित 'छेवन' को समीकरण हालको धादिङ जिल्ला लामीडाँडा छेपाङसँग गर्न सकिन्छ ।

१७९ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. ३९-४०

२८० पूर्णिमा, अंक-९७, पृ. ५४

२८१ ताम्रपत्रमा 'अवरषोदास चोङ' भनिएको छ ।

२८२ महेशराज पन्त, "नेवार राज्यमा ब्राह्मण", थप २ थान ताडपत्र, पूर्णिमा, पूर्णांक १३५ (ज्येष्ठ २०६९), पृ. ३८८

२८३ ऐजन, पृ. ३९०-९२

२८४ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. १३-१४

२८५ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. ४१-४२

पूर्व २ नं. मूलकोटका बासिन्दा लक्ष्मण पाध्या (उपाध्या) लाई कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले ने.सं. ८४८ (वि.सं १७८५) मा एक हजार रुपियाँमा ४२ रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२८६}

श्री रामेश्वर आचार्यलाई काठमाडौँका राजा जगज्जय मल्लले नेपाल संवत् ८४९ (वि.सं. १७८६) मा पूर्व २ नं. रामेछाप आलम्पुरको ३१ रोपनी जग्गा ५०० रुपियाँमा बिक्री गरी दिएको ताडपत्र अभिलेख पाइएको छ ।^{२८७}

भक्तपुरका राजा रणजित मल्लले शक संवत् १६५३ (वि.सं. १७८८) को मितिमा आत्रिय (आत्रेय) गोत्री रामानन्द जैसीलाई ३० रोपनी जग्गा दान दिएको प्रमाण पाइन्छ ।^{२८८} यसमा स्थानको स्पष्ट उल्लेख भएको छैन ।

पूर्व सिपाका बासिन्दा प्रजापति आचार्यलाई कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले बगुवा भन्ने ठाउँको जग्गा ५४० रुपियाँमा बिक्री गरिदिएको ने.सं ८५१ (वि.सं १७८८) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२८९}

नेपाल संवत् ८५४ (वि.सं १७९०) को ताम्रपत्रमा जगज्जय मल्ले मड्याचौरमा बसोबास गर्ने विद्यापति उपाध्यायलाई ४३० रुपियाँमा जग्गा बिक्री गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{२९०}

पूर्व १ नं. नामदुका कृष्णानन्द पाध्या (उपाध्याय) लाई कान्तिपुरका राजा जगज्जय मल्लले ने.सं ८५४ (वि.सं १७९१) मा ६२५ रुपियाँमा केही जग्गा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइन्छ ।^{२९१}

^{२८६} अभिलेख संकलन, पृ. ५६-५७

^{२८७} नेपालका केही मल्लकालीन अभिलेख, पृ. ३८

^{२८८} पूर्णिमा, अंक ९६, पृ. ४१-४२

^{२८९} पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-३, पृ. ९-१०

^{२९०} पूर्णिमा, अंक १०१, पृ. ६१

^{२९१} ठाकुरलाल मानन्धर, "सिजःपौ (ताम्रपत्र) या नकल", श्री, नेपाल भाषा लप्यौ, वर्ष २०/२ अंक १६५, ने.सं. १०९७ (सन् १९७७), पृ. २ तथा- महेशराज पन्त, "नेवार राज्यमा ब्राह्मण दुइवटा थप ताम्रपत्र," पूर्णिमा, अंक १०१ (वि.सं. २०५७ कार्तिक), पृ. ६०-६१

रत्नमणि जैसीलाई जयप्रकाश मल्लले ने.सं ८५९ (वि.सं १७९६) मा १०३ भन्दा बढी खेत र घडेरी आदिसमेत १२३० रुपियाँमा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{१९२} जग्गा किन्ने रत्नमणिको ठेगानामा 'दुमक्वथ' को पहिचान गर्न सकिएको छैन ।

'कथजोल' का निवासी पूरन्ध (पुरन्दर) अधिकारीलाई राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ८५९ (वि.सं १७९६) मा २३० रुपियाँमा ४५ कर्ष (रोपनी) जग्गा बिक्री गरेको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{१९३} उक्त ताम्रपत्रमा चर्चित 'कथजोल' पूर्व २ नं. रामेछाप कठजोरको रूपमा चिनिन्छ । राजाले सो जग्गा बिक्री गर्ने प्रयोजनको रूपमा 'हतार' अथवा युद्धको निम्ति भनी ताम्रपत्रमा भनिएको छ ।

पूर्व रामेछाप निवासी भट्टराई परिवारबाट प्राप्त वि.सं १७९७ (नेपाल संवत् ८६०) मा कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लद्वारा लेखाइएको ताम्रपत्र पाइएको छ । सो ताम्रपत्र सुनपानि स्थान निवासी श्रीमनैपाध्यालाई २१० रुपियाँमा २४ रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिई प्रमाण रूपमा दिइएको थाहापाइन्छ ।^{१९४}

पूर्व १ नं. तिमालका बासिन्दा विष्णुहरि पाध्या (उपाध्याय) लाई कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं ८६२ (वि.सं १७९९) मा १४ रोपनी (२६२ कर्ष ?) जग्गा ७४७ रुपियाँमा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ । राजाले गर्ने पूजा र भोज आदिको खर्चको लागि सो जग्गा बिक्री गरिएको कुरा सो ताम्रपत्रमा लेखिएको छ ।^{१९५}

भक्तपुर ठिमीका बासिन्दा पुनिमान सिंहले नागदह भन्ने ठाउँका निवासी शशिधर ब्राह्मणलाई ने.सं ८६४ (वि.सं. १८०१) मा जग्गा बिक्री गरिदिएको ताडपत्र तमसुक पाइएको छ ।^{१९६}

१९२ दिनेशराज पन्त, "जयप्रकाश मल्लले रत्नमणि जैसीलाई गरिदिएको अप्रकाशित ताम्रपत्र," पूर्णिमा, पूर्णांक-८९ (वि.सं. २०५३ मार्ग), पृ ४२-४३

१९३ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. १९-२०

पूर्णिमा, अंक-७, पृ. ५१-५२

१९४ प्राचीन नेपाल, अंक २५, पृ. ३२

१९५ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. १९-२०

पूर्णिमा, अंक-७, पृ. ५१-५२

१९६ अभिलेख संकलन, पृ. ६७-६८

नारायण पाध्या (उपाध्याय) को नाम नुवाकोट थानसिङका लक्ष्मण जैसी र प्रजापति जैसीको जग्गा बन्दकीसम्बन्धी वि.सं १८०२ मितिको कागतमा साक्षीको रूपमा उल्लेख भएको छ।^{१९७}

पश्चिम १ नं. नुवाकोट भेक थानसिङका लछिमन (लक्ष्मण) जैसी र पर्जा (प्रजा) पति जैसीले १४०० 'महिन्द्र मल्ली' रुपियाँ) मा 'सातविस' खेत अचल थापालाई वि.सं १८०२ मा बेचेको कागज पाइएको छ।^{१९८} यस कागतमा साक्षीका रूपमा नारायण पाध्या (उपाध्याय) र ईश्वर तिवारीको उल्लेख भएको छ। यस कागतमा 'लिषक साछि' (लेखक साक्षी) का रूपमा तुलाराम पाँडेको नाम लेखिएको छ।

पूर्व सयँपु (पूर्व २ र ३ नम्बरको साँध) कानपुरका बासिन्दा ऋषि पाध्या (उपाध्याय) लाई कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ८६५ (वि.सं १८०२) मा १५० रोपनीभन्दा बढी जग्गा ९२८ रुपियाँमा बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ।^{१९९}

कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले पूर्व सयँपु कानपुर (पूर्व २ र ३ नम्बरको साँध) का बासिन्दा ऋषि पाध्या (उपाध्याय) लाई १५० रोपनीभन्दा बढी जग्गा ९२८ रुपियाँमा बेचिदिएको ने.सं. ८६५ (वि.सं. १८०२) को ताम्रपत्र पाइएको छ।^{२००} उक्त जग्गाको थमौती पछि मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनले गरिदिएको स्याहामोहर पाइएको छ।^{२०१}

काभ्रेका बासिन्दा 'विप्र' (ब्राह्मण) 'श्री मिरायनि जैसि' र 'विप्र' (ब्राह्मण) श्री धरणीधर 'भाहि' लाई ६८ रोपनी जग्गा १८०० टङ्का (रुपियाँ) मा राजा जयप्रकाश मल्लले भीमल गिरि नामका व्यक्तिलाई तिर्ने निमित्त बिक्री गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ। जसमा ने.सं. ८७१ (वि.सं. १८०८) मिति लेखिएको छ।^{२०२}

काठमाडौँदेखि पश्चिमोत्तर कुनातर्फ पहाडी इलाका कोलपु मुडिखूमा जयनारायण आचार्य ६ छोरासाथ आएका थिए। कान्तिपुरका राजा

^{१९७} पूर्णिमा, अंक ५४, पृ. २२

^{१९८} ऐजन, अंक ५४, पृ. २२

^{१९९} अभिलेख संकलन, पृ. ६४-६५

^{२००} ऐजन, पृ. ६४-६५

^{२०१} ऐजन, पृ. ७०-७१

^{२०२} पूर्णिमा, पूर्णांक १३५, पृ. ३८१

जयप्रकाश मल्लले जयनारायण आचार्यलाई बसोबास गर्ने जग्गा दिएका थिए । जयनारायणका जेठा छोरा श्रीहर्ष आचार्यले मुडिखुमै पाठशाला खोलेर विद्यार्थीहरूलाई पढाइ गराउँथे भन्ने वर्णन आचार्यवंशावलिमा भनिएको छ । ती हर्ष आचार्यलाई पृथ्वीनारायण शाहले लेखी पठाएको वि.सं १८०८ (१८११ अथा १८१५) को मिति परेको चिठी पाइन्छ ।^{३०३}

भैमाल (भयमाल) का निवासी विद्याधर जैसीको उल्लेख ने.सं ८७३ (वि.सं. १८१०) मितिको ताम्रपत्रमा भएको पाइन्छ ।^{३०४}

वि.सं. १८११ (ई १७६०) को मितिमा पृथ्वीनारायण शाहले पश्चिम १ नं. इलाका आरुखर्क भेकका बासिन्दा इन्द्रमणि जैसीसँग २ ९५० रुपियाँ लिई धेरै जग्गा जमीन बन्धकी राखेकोमा सबै करहरू माफी गरिदिएको पत्र पाइएको छ ।^{३०५}

काठमाडौं उपत्यका क्षेत्र केन्द्रित मल्ल राज्यहरूमा बसोबास गर्ने पर्वते ब्राह्मणहरूमा नीलकण्ठ जोशीबारे केही बढी कुरा थाहा पाइने स्रोत उपलब्ध छन् । नीलकण्ठ ज्योतिर्वित्का रूपमा पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं १८१२ मा पत्र पठाएको पाइन्छ ।^{३०६} तिनै नीलकण्ठलाई पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८१५ र १६ मा पनि पत्र पठाएको पाइन्छ ।^{३०७} उक्त पत्रका कथ्यबाट नीलकण्ठ भक्तपुर राज्यका बासिन्दा रहेको थाहापाइन्छ । नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेको जैमिनीयसूत्रटीकाको मंगलाचरण श्लोकबाट नीलकण्ठले सो टीका ग्रन्थ रणजित् मल्लको आज्ञाले तयार पारेको भनिएको छ ।^{३०८} त्यस कथनबाट नीलकण्ठ जोशी भक्तपुरका राजा रणजीत् मल्लको नजीक सम्पर्कमा रहेका देखिन्छन् ।^{३०९}

३०३ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ९४१-४३

३०४ मोहनप्रसाद खनाल, "वाभू तथा राजग्रामको भौगोलिक निर्णय," प्राचीन नेपाल, संख्या-१० (माघ २०२६), पृ. ५०

३०५ पूर्णिमा, अंक-१२, पृ. ४०

३०६ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ९४७-४८

३०७ पूर्ववत्, पृ. ९७८-७९

३०८ सूचीपत्र, ज्योतिषविषयक दोस्रो खण्ड, पृ. १४-१५; पूर्णिमा, अंक-१०- पृ. ३५

३०९ नीलकण्ठ जोशी रेग्मी थरका थिए र तिनी पश्चिम बाग्लुङबाट भक्तपुर आएका प्रमाणा यस ग्रन्थको प्रस्तुतिकर्तासँग रहेका छन् ।

पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं १८१४ मितिको एक पत्रबाट भक्तपुरअन्तर्गत बोडे क्षेत्रमा पर्वते बाहुनहरूको बस्ती निकै विकसित भैसकेको थाहापाइन्छ । उक्त चर्चित पत्रमा १० जना बाहुन गृहस्थीहरूलाई उनीहरूको सम्पत्ति 'माफ' गरिदिएको भनिएको छ ।^{३१०}

अकसिंह भारो नामका व्यक्तिले नागदह (?) (धापाखेल ?) का बासिन्दा वंशीधर जोशीलाई ने.सं. ८७७ (वि.सं १८१४) मा ४ रोपनी जग्गा बिक्री गरेको ताडपत्र तमसुक पाइएको छ ।^{३११}

पश्चिम १ नं. नुवाकोट कपिलासका निवासी लक्ष्मीनारायण पाध्या (उपाध्याय) लाई कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं ८८० (वि.सं. १८१७) मा कुनै यज्ञकार्यको चतुर्थी (सांगे) को रूपमा जग्गा कुश बिर्ता दान गरेको कुरा लेखिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{३१२}

पश्चिम १ नं. नुवाकोट कविलासका बासिन्दा कुलानन्द उपाध्यायलाई काठमाडौंका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ८८० (वि.सं. १८१७) मा तुलजा भवानीको नाममा होम गरेर त्यसको विसर्जन गर्दा कुश बिर्ता दान गरेको विवरण परेको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{३१३}

काठमाडौं देउपाटन इलाकाका बासिन्दा 'विप्र' (ब्राह्मण) नीलांबर जैसीलाई ने.सं ८८४ (वि.सं. १८२१) मा राजा जयप्रकाश मल्लले कुश बिर्ता जग्गा दान गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{३१४} उक्त ताम्रपत्रको बेहोरामा दान गरिएको जग्गाको चारकिल्ला बताउँदा लक्ष्मी पाध्या (उपाध्याय) को जग्गाको चर्चा भएको छ ।

^{३१०} इतिहास प्रभात, पृ. ५-६, मूल पत्रमा बोडेको उल्लेख भएको छैन तर सम्पादकले यसलाई बोडेसित सम्बद्ध गर्नुभएको छ । यस पत्रमा उल्लिखित नामहरू रामचन्द्र उपाध्या, रतन उपाध्या, षतिवारा, पद्मनाभ उपाध्या, लीलांबर उपाध्या, गंगाधर उपाध्या, लक्ष्मण उपाध्या, प्रतिमान उपाध्या षनाल, जयकृष्ण ढकाल, वासुदेव उपाध्या षतिवारा र पुण्यशील षनाल हुन् ।

^{३११} अभिलेख संकलन, पृ. ७३-७४

^{३१२} पुरातत्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २४-२५; यो ताम्रपत्र काठमाडौं रानीपोखरी भेकका बासिन्दा कोमलराम भण्डारीसँग रहेको भनी परिचय दिइएकोले कपिलासका उपाध्याय परिवारकै एक हाँगा भण्डारी परिवार रहेको बुझिन्छ ।

^{३१३} पुरातत्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २६-२७

^{३१४} ग्वलया लागा भिलिगालस चोड विप्र श्री लीलांबर जैसीयात कुशवृत्ता प्रशान्तजुया ।

पुरातत्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २७-२८

अङ्गिरस उपाध्यायको भैमालमा रहेको पाखो र घडेरी जग्गाको कर माफी गरिदिएको पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२३ मितिको पत्र पाइएको छ ।^{३१५}

वि.सं. १८२१ को पृथ्वीनारायण शाहको पत्रमा सिस्नेरी बिसंखुका पहिलेदेखिका बासिन्दा ब्राह्मणहरूको उल्लेख गर्दा भवानीशंकर उपाध्यायको नामोल्लेख छ भने तर पृथ्वीनारायण शाहकै वि.सं. १८२३ मितिको पत्रमा भवानीशंकर पौड्याल भनिएको छ । वि.सं. १८२१ को पत्रमै चर्चित चामु पाध्या र वृहस्पति पाध्यालाई पनि पछिल्लो सं. १८२३ को पत्रमा पौड्याल भनिएको छ ।^{३१६}

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२३ को मितिमा लेखेको पत्रमा बिसंखुका भवानीशंकर पौड्याल, चामु पौठ्याल र वीरेश्वर पौड्यालहरूले भाजुदेउ टौढिक नेवारबाट २ हजार सापटी लिएको कुरा लेखिएको छ ।^{३१७} बिसंखुमा आफ्नो विजय भएपछि ३२ रुपियाँ आफूले उक्त पौडेलहरूबाट लिएपछि बाँकी माफी गरिदिएको कुरा उक्त पत्रमा लेखिएको छ ।

हरिनारायण उपाध्याय खनाललाई भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लले मनोहरा नदीको किनारा 'मयिचाखेल' भन्ने ठाउँको ९६ रोपनी जग्गा बिक्री गरेको ताडपत्र पाइएको छ । यस ताडपत्रमा बेचिएको जग्गाको चारकिल्ला छुट्याउँदा विष्णुहरि सिंमखादा (सिखखडा) र रामानन्दको नामको पनि उल्लेख गरिएको छ ।^{३१८}

हेमन्त पाध्या (उपाध्याय) भडारीलाई अघि 'नेपाल्या राजा' (मल्ल राजा) ले गोकर्ण भेकमा १/२० मुरि खेत कुश विर्ता गरिदिएको उद्धहरण वि.सं १९१५ मितिको तमसुक कागतमा पाइएको छ ।^{३१९}

३१५ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०१६

३१६ रुक्मनाथ पौडेल, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका दुइ चिठी," समष्टि, पूर्णांक १५, पृ. ३-५

३१७ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०१४

ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २६; यो पत्र भोलानाथ पौडेलबाट प्राप्त भएको भनिएको छ ।

३१८ इतिहास प्रभात, पृ. ९४

३१९ भैमाल निवासी रंगनाथ पाध्या (उपाध्याय) भडारीले लेखेको लेखकको संग्रहमा रहेको अप्रकाशित तमसुक कागतबाट ।

गोर्खाका सर्वेश्वर खनालका वंशजहरूमा कतिपयले मल्लकालमै पूर्वतिर लागेर केही नुवाकोट भेक र केही काठमाडौं उपत्यका गोकर्णतिर बसोबास गर्न थालेको भन्ने परम्परा पाइन्छ ।^{३२०}

यस पङ्क्तिमा लेखकको संग्रहमा यौटा पत्र आइपुगेको छ जसमा वि.सं. १८८६ को मिति राखिएको छ । त्यसमा जुम्लाबाट आएका अचार्य ब्राह्मणको एक हाँगा बिसंखु र अर्को हाँगा पूर्व १ नं दाप्चामा बसेको संकेत गरिएको पाइएको छ । यस अचार्य ब्राह्मण खलकको कुलदेवताको पूजा विधिको पनि त्यस पत्रमा उल्लेख भएको छ । सो पत्र तल सम्पूर्ण उद्धृत गरिएको छ ।

“श्री:

सम्बत् १८८६ साल पौष वदी १३ रोज ४ मा हाम्रा कुलदेवता भन्या ले लेखिदियाको हो भनी छिताराम पाध्याले लेख्याको रहेछ ।

जुम्लाबाट आयाका दुजाचौर बन्त्या

वानु पाध्या अचार्य	- १
श्री लालपाध्या अचार्य	- १
प्रजापति पाध्या ऐ.	- १
वरपति पाध्या ऐ.	- १
वलराम पाध्या ऐ.	- इन्का भाइ ३
लक्ष्मोन पाध्या ऐ.	- १
श्री कृष्ण पाध्या ऐ.	- १
चन्द्रशेखर पाध्या ऐ.	- १
रामशर्म पाध्या ऐ.	- १
तुलाराम पाध्या ऐ.	- १
गजाधर पाध्या ऐ.	- १
..... कान्त पाध्या ऐ.	- १

वलराम पाध्याका ३ भाइका पालामा देवाली गर्दा विभिडियाको आज छितारामका पालामा निस्काको छ. तस्को पूजाको सामाग्री

^{३२०} **बभिलेख संकलन**, पृ. ११४-१५; त्यस्तै केही अर्जेल ब्राह्मणहरूले पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लबाट धुनीवेसीमा विर्ता पाएर बसोबास गर्न थालेको भन्ने पनि सुनिएको छ ।

तपसिल्	
श्री देवता रूमाल	- १
श्री छेत्रपाल	- १
श्री विन्ध्यवासिनि	- १
भीमसेन कवच	- १
शिवकवच	- १
विन्ध्यवासिनि स्तोत्र	- १
गाइका दुदको षिर	- १
गाइका घिउको धूप	- १
गोकुलधुप अष्टदलको रेषि ३ कलंलम. भयाको	- १

दीया घन्ट चवर दापचा अचार्यका घरमा छ डाजु दखर कान्छा लक्ष्योमन्का घरमा छ कलस् चवर विसंषु विष्णुदत्तका घरमा छ ब्राह्मण प्रोहित भानीज कुमारि कन्या” -

४.४.१८.ग. डोटेल जोशी ब्राह्मण

सुदूर पश्चिम डोटीबाट बसाई सरेर पूर्व काभ्रे देउपुरमा आई बसोबास गरेको एक डोटेल जोशी ब्राह्मण कुलको बारेमा केही प्रमाण प्रकाशमा आएका छन् ।

पूर्व देउपुरका बासिन्दा देवहरि जैशीलाई ५० रुपियाँमा ५ रोपनी जग्गा महारानी कुमुदिनी देवी (जगज्जय मल्लकी रानी) ले बिक्री गरिदिएको ने.सं. ८५० (वि.सं. १७८७) मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{३२१}

पूर्व देउपुरका बासिन्दा देवहरि जैशीलाई काठमाडौँका राजा जगज्जय मल्लले ने.सं. ८५४ (वि.सं. १७९१) मा फटकशिलाको ३५ रोपनी जग्गा तथा २-२ रोपनी डिही र घडेरी जग्गा मकरसंक्रान्तिको दिन दान गरेको ताम्रपत्र अभिलेख पाइएको छ ।^{३२२}

तिनै देवहरि जैशीलाई कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ८६१ (वि.सं. १७९८) जग्गा विर्ता गरिदिएको ताडपत्र पाइएको

३२१ अभिलेख संकलन, पृ. ६०-६१

३२२ अभिलेख संकलन, पृ. ६१-६२

छ।^{३२३} विर्ता गरिदिएको जग्गाको चारकिल्ला बताउँदा 'पौड्याल ब्राह्मणको विर्ता (ब्रेता) को उल्लेख भएकोले देउपुरमा अर्का पहाडी ब्राह्मण परिवारको बसोबास रहेको बुझिन्छ। उनै देवहरि जैशीलाई काठमाडौँका राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ६७ (वि.सं. १०४) मा एक शय रुपियाँमा २० रोपनी जग्गा बिक्री गरिदिएको ताडपत्र अभिलेख (तमसुक) पाइएको छ।^{३२४}

उनै देवहरि जैसीले पृथ्वीनारायण शाहलाई वि.सं. १८११ मा नालदुम जियमा धेरै परिश्रम र सल्लाह दिएका हुनाले केही 'माया विर्ता पाएको कुरा मानिएको छ।^{३२५} पृथ्वीनारायण शाहले धनपति पाध्या (उपाध्याय) र देउसर्म (शर्मा) पाध्या (उपाध्याय) लाई लेखेको एक वेमतिको पत्रमा देवहरि (देहोरी) जैसीले नालदुमको युद्धमा गोर्खाली फौजलाई खाद्यान्नहरू दिई सेवा गरेको कुरा लेखिएको छ।

वि.सं. १७०२ तिर विष्णुराम डोटेल (जैसी) डोटीबाट बसाई सरेर पूर्व देउपुरमा (सिन्धुभेक) आई बसोबास गरेका थिए र तिनका छोरा गणपतिले जग्गा थपेका थिए।^{३२६} डोटीबाट आएका जोशी हुनाले यो ब्राह्मण कुल डोटेल जोशीको परिचय चिन्ने चिनाउने गरेको पाइन्छ।

४.४.१८.घ. पूर्वी नेपाल पहाडमा पहाडे ब्राह्मण

पूर्वी नेपालका पहाडी भूभागमा लिच्छविकालदेखि मध्य र मल्लकाल र सेन कालअघिको सामाजिक संरचनामा ब्राह्मणहरूको बसोबासको इतिहास स्पष्ट थाहा पाउन सकिएको छैन। पूर्वी पहाडी क्षेत्रमा सिन्धुलीतिरसम्म काठमाडौँ केन्द्रित मल्ल राज्य (काठमाडौँ राज्य) सम्म पश्चिमबाट बसाइ सदैँ गएका पहाडी ब्राह्मणहरूको बसोबाससम्बन्धी चर्चा सम्बद्ध खण्डमा चर्चा गरिएको छ तर त्यसदेखि पूर्वतर्फ भने पाल्पाका राजा मुकुन्दसेन

^{३२३} देवपुरिग्रामवाशिक श्री देवहरि जैसी..... ।

मध्यकालीन अभिलेख, पृ. ४०-४१

^{३२४} अभिलेख संकलन, पृ. ६६-६७; यस प्रमाणमा देवहरि जैशीलाई फटकशिलाका भनिएको छ।

^{३२५} मोहनप्रसाद खनाल, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको नालदुम विजय," प्राचीन नेपाल, संख्या-११, (वि.सं २०२७), पृ. २५-२८

^{३२६} मध्यकालीन अभिलेख, पृ. ४१

(वि.सं १५८०-१६१०) को विजय अभियानपछि पहाडे ब्राह्मणहरूको प्रवेश र विस्तार भएको बुझिन्छ ।

पूर्वेली पहाड क्षेत्रहरूमा पहाडे ब्राह्मणहरूको बसोबास र तिनीहरूलाई सेन राजाहरूले विर्ता जग्गा दिएका कुराको सोधखोज गर्ने काम बाँकी छ तर पछि तयार पारिएको पञ्जिकाबाट सेन राजाहरूबाट विर्ता जग्गा दिइएका धेरै थरका ब्राह्मण र दशनामीहरूका नाम थाहा हुन आएका छन् ।^{३२७}

माझ नेपालका मल्ल राजाका राज्यको पूर्वतर्फको विस्तृत पहाडी इलाकामा फैलिएका पर्वते ब्राह्मणहरूको इतिहास-क्रम केलाउन बाँकी नै छ तर पाल्पाका प्रसिद्ध राजा मुकुन्दसेनको दिग्विजयपछि पूर्वमा स्थापित सेन राज्यको शासनकालमा पर्वते ब्राह्मणहरूको आप्रवासन त्यता बढी भएको अनुमान गरिएको छ ।

पूर्वी पहाडी भेकमा पोखेल ब्राह्मणहरूको बस्ती विशेष प्रसिद्ध छ, एक मतमा यी पोखेल ब्राह्मणवंशका आदि पुरुष गोर्खा छोप्राकबाट वि.सं १७०२ तिर पूर्व पुगेका र वंश विस्तार भएर विजयपुर राज्यका विभिन्न ठाउँहरूमा फैलिएका थिए । पछि पृथ्वीनारायण शाहको विजय यात्राको क्रममा एक महत्त्वपूर्ण सहयोगी पक्षको रूपमा पूर्वका पोखेल ब्राह्मण वंशको इतिहास चिरस्मरणीय भएको छ ।

पूर्व खोटांग जिल्ला खार्पा भेकका बासिन्दा त्रिलोचन उपाध्याय (पोखेल) लाई पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८३० मा लेखी पठाएको पत्र पाइएको छ । त्यस पत्रमा 'किराँतदेसको प्रोहित्याइ तिमीलाई रहेछ, हाम्रो अम्बल भया पनि तिमीलाई बक्स्यौं अम्बल गरौंला' भनिएको छ ।^{३२८} उक्त पत्रको वक्तव्यबाट त्रिलोचन उपाध्यायलाई सेन राजाहरूबाट 'किराँतदेस' को पुरोहित्याई दिइएको रहेछ भन्ने बुझिन्छ । उक्त पत्र पृथ्वीनारायण शाहले त्रिलोचन उपाध्यायलाई आफूतिर मिलाउने निम्ति लेखी पठाएका थिए ।

३२७ नेपाल निरूपण, पृ. ३०९-३१५; यस्तो एक उदाहरणको रूपमा विजयपुरको राजा महीपति सेनले नारायण उपाध्यायलाई जग्गा जमीन कुश विर्ता गरिदिएको वि.सं १७८५ मितिको पत्र पाइएको लाई लिन सकिन्छ । त्यसको प्रकाशन श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०८२-८३ मा भएको छ ।

३२८ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११५५

माथि चर्चित खार्पा खोटांगकै हरिनन्द पोखेललाई गोर्खाली भारदार सदाँर रामकृष्ण कुँवरले लेखेको चिठी र आर्का गोर्खाली भारदारहरू अभिमानसिंह बस्नेत र पारथ भँडारीले लेखेको वि.सं. १८३१ को पत्रबाट खार्पाका पोखेलहरूको आर्थिक शक्ति ज्ञात हुन्छ । किनभने उक्त पत्रमा हरिनन्द पोखेलले पृथ्वीनारायण शाहलाई ११०५१ (एघार हजार एकाउन्न) रुपियाँ उपहार चढाएको कुरा लेखिएको छ । साथै उक्त पत्रमा त्यति पैसा चढाएको साटो पछि पूर्वेली नेपालमाथि विजय भएपछि पुरस्कार स्वरूप दिइने पहाड र मधेसका जग्गाको विस्तृत विवरण लेखिएको छ ।^{३२९} माधवप्रसाद पोखेलको विचारमा पृथ्वीनारायण शाहले पूर्व विजयपछि हरिनन्द पोखेललाई पूर्वी नेपालका पहाडदेखि तराईसम्म ठूलो क्षेत्र ढाक्ने गरी विर्ता दिएका थिए भने सप्तरीमा ५४०० विघा जमीन पनि विर्ता दिएका थिए ।^{३३०}

सुदूर पूर्वतर्फ पर्वते ब्राह्मणहरूमा न्यौपानेहरूको स्थान उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । 'पोखेलको खार्पा र ढकालको याकु विर्ता' भनेभै पूर्व ४ नम्बर भोजपुरको गोगनेलाई न्यौपानेको विर्ता भनिन्छ र यहा धेरै न्यौपाने ब्राह्मण परिवारहरूको बसोबास रहेको बताइएको छ । उपरोक्त गोगनेको सेरोफेरोमा वोखिम भन्ने ठाउँमा पनि न्यौपाने ब्राह्मणहरूको बसोबास छ । उक्त दुइ बस्तीमा न्यौपाने वंशमा ८-१० पुस्ताको अन्तर रहेको मानिन्छ । राइ-किराँतीहरूसित न्यौपानेहरूको विर्तावारेमा भगडा हुँदा राजाले गोगनेलाई न्यौपानेहरूको विर्ता तोकिदिएको विश्वास प्रचलित छ ।^{३३१}

४.४.१९ खस ब्राह्मण

नेपालका पहाडी क्षेत्रका बासिन्दा ब्राह्मणहरूलाई 'खस ब्राह्मण' भन्ने गरेको पाइन्छ । काठमाडौँ उपत्यकालगायत क्षेत्रका बासिन्दा नेवारहरूले पर्वते समुदाय र ब्राह्मणलाई समेत 'खैँ' शब्दले चिनाउने गरेको पनि पाइन्छ । र यो 'खैँ' पनि खसकै परिवर्तित रूप हो ।

^{३२९} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११५८-६०

^{३३०} माधवप्रसाद पोखेल, "पानी-पोखेलको इतिहासबारे" गुरुप्रसाद पोखरेल (सं.) पोखरेल व्यक्ति परिचय, काठमाडौँ वि.सं २०६०, पृ. ग-ज

^{३३१} रोशन भावुक (भोजपुर), "न्यौपाने थरको उत्पत्ति र विकास", भेटघाट, वर्ष १, चरण २ (२५ कार्तिक, २०२९), पृ. २०-२२

दुई 'खस-ब्राह्मण' शब्दावलीको प्रयोगको एक उदाहरणको यहाँ चर्चा गरौं ।

वि.सं. १७२० मितिको एक प्रमाणमा 'खस-ब्राह्मण' को उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{३३२} त्यस्तै भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लकालिक वि.सं. १७३१-१७४२ मितिका धरपौ अभिलेखमा 'खस-ब्राह्मण ४०' को चर्चा भएको पाइन्छ ।^{३३३}

माथि चर्चित सन्दर्भहरूमा खस र ब्राह्मण भन्ने अर्थमा 'खस-ब्राह्मण' शब्दको प्रयोग भएको बुझ्न सकिन्छ । तर उक्त शब्दले खस क्षत्री र पहाडे ब्राह्मणहरूको घनिष्ठता अर्थात्को मात्र बुझ्न सकिन्छ ब्राह्मण नै खस भन्ने अर्थमा हैन ।^{३३४}

तर ब्राह्मणको वृहत् समाजमा 'खस ब्राह्मण' कै अस्तित्व भने नरहेको हैन किनभने नेपालको पश्चिमी सीमापारि कुमाउँतिर 'खस-ब्राह्मण' को अस्तित्व रहेको, तिनले गोरू जोत्ने, पुरोहिती गर्ने, पित्तलको गहना लगाउने चलन रहेकोले 'पीतलिया ब्राह्मण' का रूपमा कहलिएको थाहापाइन्छ ।^{३३५} यस्तो लक्षणका ब्राह्मण नेपालमा भएजस्तो लाग्दैन ।

खस-ब्राह्मणजस्तै 'मगर-ब्राह्मण' कुरा पनि कसैले उठाएको पाइन्छ ।^{३३६}

४.४.२० ब्राह्मणबाट बनेका जातहरू

४.४.२०.१ जैसी ब्राह्मण

यस ग्रन्थका विभिन्न खण्डहरूमा वर्णित ब्राह्मणहरूका सबै सन्दर्भ उपाध्याय स्तरकाको मात्रै रहेको भन्ने अन्दाजी गरिएको भएपनि ब्राह्मणहरूको त्यत्रो बसोबास रहेकोमा जैसी प्रकारका ब्राह्मणहरूको पनि अस्तित्व रहेको अनुमान

३३२ पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. ३०

३३३ जितामित्र मल्लकालीन धरपौ, पृ. २८१

३३४ नेपालभाषाभाषीहरूले पर्वते समूहलाई 'खै' भन्ने गरेकोमा त्यो खसकै परिवर्तित रूप मान्न सकिन्छ ।

३३५ जातिभास्कर, पृ. ११४, ११७

३३६ बालकृष्ण पोखेल, खस जातिको इतिहास, पृ. ५१९ मा पोखेल ब्राह्मणलाई 'मगर मूल' को बताइएको छ ।

गर्न सकिन्छ । जयस्थिति मल्लको जाति व्यवस्था भनेर भाषावंशावलिमा गरिएको वर्णनमा 'जैसी' जातको पनि उल्लेख भएकोले उक्त अनुमान गरिएको हो ।

जयस्थिति मल्लको जातिव्यवस्था भनेर भाषावंशावलिमा गरिएको वर्णनमा 'जैसीका जात द' भनिएको छ^{३३७} र त्यसैमा 'जैसी ब्राह्मणलाई अपूज्य गराया' पनि भनिएको छ ।^{३३८} धर्मशास्त्रीय व्यवस्थामा सिद्धान्त र अपवाद दुवै अवस्था रहने हुनाले जयस्थिति मल्लले आफूले लागू गरेको मुलुकी ऐनमा माथि चर्चित सन्दर्भ पारिएको मान्न सकिन्छ ।

मल्ल राज्य क्षेत्रहरूमा बसोबास गरेका देखिने ब्राह्मणहरूमा जैसी ब्राह्मणको अवस्था पनि सम्भावित भए पनि उक्त क्षेत्रहरूमा पर्वते जैसी ब्राह्मणहरूका मात्रै स्पष्ट सन्दर्भ पाइएका छन् । त्यस्ता केही महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरूको संक्षिप्त विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

शक संवत् १६३४ (वि.सं १७६९) मितिको अनन्तलिङ्गेश्वर अभिलेखका जजमान राधौ जोसिलाई बालकृष्ण पोखरेलले 'जैसी' मान्नु भएको छ । यस अभिलेखमा द अरू 'जोसि' व्यक्तिको नाम लेखिएको छ । तर यस अभिलेखको अन्त्यमा 'ब्राह्मण साक्षि श्री शिवदास उपाध्या' लेखिएको छ ।^{३३९}

वि.सं १८०२ (ई. १७४५) मितिको खस नेपाली भाषामा लेखिएको पत्रबाट पश्चिम १ नं. नुवाकोट भेक थानसिङमा लछिमन (लक्ष्मण) जैसी र पर्जापति (प्रजापति) जैसीले अचल थापासँग १४०० महिन्द्र मल्ली (रुपियाँ) लिएर त्यस मध्येबाट सातविस (रु. १४० को खेत बेचेको विवरण लेखिएको छ ।^{३४०} यस पत्रमा साक्षीका रूपमा धेरै खस र ब्राह्मणहरू राखिएका छन्- भूयाप्या षत्री, अकबर थापा, भीमराज विष्ट, नारायण पाध्या, ईश्वर तिवारी र तुलाराम पाँडे ।

^{३३७} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ३८

^{३३८} पूर्ववत्

^{३३९} पाँचसय वर्ष, पृ. ८८

^{३४०} पूर्णिमा, अंक-५४, पृ. २२

पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८१७ मितिको पत्रबाट पश्चिम १ नं. नुवाकोट भेक आरूखर्कमा बस्ने इन्द्रमणि जैसीले २९५० रुपियाँ दिएर आफ्नो घरजमीनको व्यवस्था मिलाएको विवरण थाहापाइन्छ।^{३४१} यस सन्दर्भबाट इन्द्रमणि जैसी धेरै जग्गा जमीन जोडेको लखपति थिए भन्ने बुझिन्छ।

वि.सं. १८१८-१९ को प्रसिद्ध 'जैसी काण्ड' बाट नुवाकोट क्षेत्र-बेलकोट र थानसिङहरूमा पर्वते जैसी ब्राह्मणहरूको ठूलो संख्यामा बसोबास भएको थाहापाइन्छ। पर्वती मल्लकालको त्यो घटना भए पनि त्यस घटनाबाट केही पहिलेदेखि नै पर्वते जैसी ब्राह्मणहरूको त्यहाँ बसोबास रहिसकेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

४.४.२०.२ ब्रात्य ब्राह्मण

निर्दिष्ट उमेरमा उपनयन संस्कार नभई गायत्री मन्त्र सुन्नु नपाएका द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रीय र वैश्य) लाई धर्मशास्त्रसाहित्यले 'ब्रात्य' वर्गमा राखेको पाइन्छ।^{३४२} 'ब्रात्य' हुन पुगेका ब्राह्मणहरूको कर्तव्य र अधिकार भिन्नै रहने वर्णन गर्दा तिनले देवमन्दिरहरूमा पुजारीको काम गर्न पाउने भनी वर्णन उक्त स्रोतमै पाइन्छ।^{३४३}

यस ग्रन्थ खण्डले चर्चेको काल र क्षेत्रमा यस्ता 'ब्रात्य' ब्राह्मणहरूको स्पष्ट चर्चा भएको पाइँदैन तर यस्तो समूहको अस्तित्व जातिवादी समाजमा अवश्यम्भावी हुनाले यसको चर्चा यहाँ गर्नुपरेको हो।

क. दशनामी

आद्य शङ्कराचार्य (वि.सं. ८४५-८७७) ले आध्यात्मिक उद्देश्यको निम्ति स्मार्त सम्प्रदाय संन्यासी जोगीहरूका दश

३४१ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ९८४, पूर्णिमा, पूर्णांक १२ (वि.सं २०२४), पृ. ४२

३४२ द्विजातयः सवर्णेषु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्।

तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥

जाति भास्कर, पृ. ३७७ मा उद्धृत मनुस्मृतिको कथन।

३४३ ऐजन्: ब्रात्य हुन पुगेका क्षत्रीय र वैश्य जातका मानिसहरूलाई राज्यको परराष्ट्र शाखाअन्तर्गत विदेशी राज्यहरूको गतिविधि बुझ्ने गुप्तचर रूपमा घुम्ने काममा लगाउनु पर्ने उशनस्मृतिको निर्देश पाइन्छ, ऐजन्, पृ. ३७८

समूहको गठन गर्ने परम्परा चलाएको कारणले गर्दा दशनामी नामाकरण हुन गएको पाइन्छ ।

उहाँ शङ्कराचार्यका मुख्य चार शिष्य थिए- पद्मपाद, हस्तामलक, मण्डन र तोटक । यी मध्ये पद्मपादका दुई शिष्य थिए वन र आरण्य । मण्डनका तीन शिष्य थिए गिरि, पर्वत र सागर । तोकका तीन शिष्य थिए सरस्वती, भारती र पुरी । यिनै दश प्रशिष्यहरूबाट दशनामी संन्यासीहरूको संगठन स्वरूप बनेको मानिन्छ । यी दश संगठनहरूको मठ सम्बन्ध पनि फरक हुने हुन्छ जुन निम्न बमोजिम हुन्छः

श्रृंगेरी मठ	-	पुरी, भारती, सरस्वती
शारदा मठ	-	तौर्थ, आश्रम
गोवर्द्धन मठ	-	वन र अरण्य
जोशी मठ	-	गिरि, पर्वत र सागर ।

जुन सम्प्रदायको दीक्षा लिएर संन्यास लिएको हुन्छ त्यसै सम्प्रदायको पदवी लिएर संन्यास जीवन व्यतीत गर्नु यस सम्प्रदायको लक्ष्य हो । संन्यास जीवन व्यतीत गर्न मुख्य मठका शाखाहरू थापेर संगठित हुने परम्पराले गर्दा त्यस्ता मठहरूको जालो भारतमा व्यापक छ भने नेपालमा पनि त्यो क्रम पाइन्छ ।^{३४४}

दशनामी संन्यासीहरूको इतिहास भारततर्फ ज्यादै व्यापक रहिआएकोमा नेपालमा यस सम्प्रदायको इतिहासबारे त्यति खोजीनीति गर्न सकिएको छैन । यस सम्प्रदायका संस्थापक शङ्कराचार्य काठमाडौँ आएको वंशावलिमा वर्णन गरिए पनि त्यो घटनाको ऐतिहासिकता सिद्ध गर्न सकिएको छैन । उनी शङ्कराचार्यद्वारा स्थापित ४ मठहरूका अख्तियारीका भू-क्षेत्रहरूमा नेपाल देशको नाम पनि लेखिएको नपाइने हुनाले यस देशसँग दशनामी संन्यास सम्प्रदायको इतिहास स्पष्ट हुन सकेको छैन ।

दशनामी संन्यासी मूल रूपमा ब्राह्मण जातिबाट मात्रै संगठित हुन्थ्यो भन्ने थाहापाइन्छ, किनभने संन्यास आश्रममा ब्राह्मण

जातिले मात्र प्रवेश गर्न सक्ने धर्मशास्त्रीय विधान पाइन्छ । विष्णुस्मृतिमा क्षत्रीय र वैश्य जातिहरूको ब्रह्मचारी, गृहस्थ र वानप्रस्थ ३ आश्रम मात्रै हुने तर ब्राह्मणको निम्ति चतुर्थ आश्रम संन्यास पनि हुने कुरा बताइएको पाइन्छ ।^{३४५} यस पृष्ठभूमिमा दशनामी जातले ब्राह्मण सरहको सामाजिक मान्यता पाएको देखिन्छ यद्यपि वैवाहिक अवस्था भेदले क्षेत्री र अन्य जातहरू बन्ने क्रम पनि चलेको पाइन्छ ।

धर्मशास्त्रीय विधानमा एकपल्ट संन्यास लिएपछि त्यो धर्म तोडेर गृहस्थ हुन पाइँदैन । संन्यास लिइसकेकोले त्यस्तो धर्म त्यागेमा धर्मशास्त्रहरूले दण्डका अनेक प्रकारको विधान गरेको पाइन्छ । दक्षस्मृतिको मतमा संन्यास धर्म तोड्ने व्यक्तिलाई राजाले कुकुरको पैतालाको छापले डामेर राज्यबाट निकालिदिनु पर्दछ ।^{३४६} दक्षस्मृतिले अर्को सन्दर्भमा संन्यासीले गृहस्थ भएर जन्माएको सन्तानलाई चाण्डालसँगै बसाउनुपर्दछ भनिएको छ ।^{३४७} यसै विषयमा याज्ञवल्क्यस्मृतिमा संन्यास तोड्ने व्यक्ति बाँचुञ्जेल राजाको दास हुन्छ भनिएको छ ।^{३४८}

माथि भनिए जस्तो कडा कानूनी अवस्था रहे पनि दशनामी दीक्षित संन्यासीहरूले संन्यास धर्म तोडेर गृहस्थ हुने क्रम उक्त संस्थाको स्थापनाकालदेखि नै चलन थालेको मान्न गाह्रो छैन । त्यसरी गृहस्थ धर्ममा फर्किने संन्यासीहरूको अलग्गै जात बन्ने अवस्था आएको थियो । धर्मशास्त्रीय विधानमा

३४५ आश्रमास्तु त्रयः प्रोक्ता वैश्यराजन्ययोस्तथा ।

परिव्राज्याश्रमप्राप्तिर्ब्राह्मणस्यैव चोदिता ॥

धर्मशास्त्र संग्रह, पृ. ४३६

दशनामी नागा साधुहरूका कतिपय अखडाहरूमा 'शूद्रहरूको पनि प्रवेश हुने सन्दर्भ' पाइन्छ । तर तिनको स्तर आर्क हुन्थ्यो भन्ने त यसै बुझ्न सकिन्छ । यसबारेमा अरु अनुसन्धान अन्वेषण आवश्यक देखिएको छ ।

३४६ परिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं त तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्गित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

धर्मशास्त्र संग्रह, पृ. ४३६

३४७ चाण्डालप्रत्यवसितपरिव्राजकतापसाः ।

तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैः सह वासयेत् ॥

धर्मशास्त्र संग्रह, पृ. ४३६

३४८ प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

धर्मशास्त्र संग्रह, पृ. ४३७

जिसुकै लेखिएको भए पनि दशनामी गृहस्थहरूलाई अलग जातको रूपमा सामाजिक मान्यता पाईआएको कुरा स्पष्ट छ । नेपालमा 'दशनामी' हरूको इतिहास पक्षबारे सोधखोज गर्न सकिएको छैन ।^{३४९} यस्तै अस्पष्ट पृष्ठभूमिमा राजा यक्ष मल्लको ने.सं ५८८ (वि.सं १५२५) मितिको भक्तपुर तुलाछैं टोल अभिलेखबाट ज्ञात सूचनाबाट दशनामी सम्प्रदायको मठको सन्दर्भको ठूलो महत्त्व रहेको छ । सो अभिलेखमा राजा यक्ष मल्ल (वि.सं. १४८५-१५३९) ले दिवंगत आफ्ना छोरा जयराज मल्लको नाममा भगवान् हृषीकेश (विष्णु) को सुनको मूर्तिको स्थापना गरी त्यससँगै 'षड्दर्शनजन' हरूको निम्ति नित्य भोजन दान दिने र तिनलाई बस्न सत्तलसमेत बनाएर ती सबैसित सम्बद्ध कर्मकाण्डसमेतको निम्ति जग्गा गुठी राखेको विवरण लेखिएको छ ।^{३५०} उक्त सन्दर्भबाट दशनामी संन्यासीहरू र तिनको मठको अस्तित्व ज्ञात हुन आएको छ ।^{३५१}

पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले काठमाडौं उपत्यकाभरिका संन्यासीहरूलाई वि.सं १६८८ मा आफ्नो दरबारमा भोज खुवाएको टिपोट पाइन्छ ।^{३५२} यो दशनामी संन्यासीहरूसम्बन्धी सन्दर्भ मानिएको छ ।

काठमाडौं हनुमानढोका राजदरबारको सामुन्ने आँगनमा रहेको जगन्नाथ मन्दिरमा टाँसिएको नेपाल संवत् ७५३ (वि.सं १६९०) मितिको ताम्रपत्रमा 'दशनामी संन्यासी' हरूको विवरण परेको पाइन्छ ।^{३५३} काठमाडौं राज्यका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लबाट

^{३४९} वि.सं. ११२२ मितिको ताडपत्र अभिलेखमा उल्लिखित 'ब्रावज्यचरस्वामि' (घुमफिर गरिरहने जोगी) को जुन सन्दर्भ पाइन्छ त्यसको ठीक पहिचान गर्न सकिएको छैन । Documents from Rudravarna Mahavihar Patan, PP. 104-5

^{३५०} Medieval Nepal, Pt. III, PP. 80-82

पूर्वमध्यकालका अभिलेख, पृ. ३५९, भक्तपुरको दत्तात्रेय मन्दिरको स्थापना पनि यक्ष मल्लले नै गरेको मानिन्छ ।

^{३५१} वि.सं १९६४ मितिको एक पत्रमा 'षट्दर्शन भेष' लाई सदावर्त दिएको उल्लेख पाइन्छ- इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ५६९

^{३५२} पूर्णिमा, अंक २, पृ. ४८

^{३५३} D.R. Regmi, "Medieval Nepal, Pt. IV, The Author, Patna, 1960, PP. 65-66

प्रसारित गरिएको सो ताम्रपत्रमा काष्ठमण्डपको टोल र ती राजाको राज्यभरिका दशनामी संन्यासीहरूको 'मोरो अपुताली' र 'दण्डकुण्ड' उठाएर भाग लाउने नियम लेखिएको छ । सो ताम्रपत्रको पाठ राम्ररी नपढिएकोले सबै कुरा बुझिँदैन ।^{३५४}

उपरोक्त लक्ष्मीनरसिंह मल्लको हनुमानढोका जगन्नाथ मन्दिरको नेपाल संवत् ७५३ (वि.सं. १६९०) को दशनामी संन्यासीसम्बन्धी ताम्रपत्र हिन्दी भाषामा लेखिएको देख्दा दशनामी संन्यासीहरू भारतका हिन्दीभाषी क्षेत्रतिरबाट आएका वा सम्पर्कमा रहेका देखिन्छन् ।

काठमाडौं भेकका बासिन्दा एकजना दशनामी गृहस्थीको सन्दर्भ पाइन्छ जुन चिठीको रूपमा छ । चिठीको अन्त्यमा 'मुकाम कांतिपुर शुभं नगरि' लेखिएको खस-नेपाली भाषाको वेमितिको सो पत्र मणिराम पुरीले सो पत्र भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ल (वि.सं. १७५३-१७७९) लाई विद्याधर नामको कुनै मानिसले आफ्नो भैंसी चोरेर भक्तपुर राज्यभित्र गई बसेकोमा उनी राजाकहाँ दावी मुद्दा उठाई लेखेका हुन् । उक्त मुद्दामा राजा भूपतीन्द्र मल्लले सो मुद्दाको छिनोफानो नगरेकोले मणिराम पुरीले भक्तपुरको कुनै एक मानिसलाई पक्रेर राखेको कुरा उक्त पत्रबाट थाहापाइन्छ ।^{३५५} उक्त चिठीबाट मणिराम पुरी गृहस्थ जीवनमा फर्केका दशनामी देखिन्छन् र उनी खस नेपाली भाषाभाषी पहाडी रहेका पनि देखिएका छन् ।

नेपाल संवत् ८३० (वि.सं. १७६७) मा दुर्गानाथी देव गिरिले भक्तपुरमा संन्यासीहरूलाई बसोबास निम्ति भक्तपुरमा शिव मन्दिर र मठ थापेको र त्यसको व्यवस्थापनका निम्ति १७० रोपनी जग्गाको गुठी राखिदिएको प्रमाण पाइन्छ । तिनै गिरिले काशीमा गंगाभित्र पसेर माधो भट्ट नामका ब्राह्मणलाई भक्तपुर

^{३५४} यस ताम्रपत्रबाट दशनाम संन्यासीका अनेक सम्प्रदायहरूको संकेत पाइन्छ । यसमा चर्चित संन्यासीका धेरै नामहरूमा कसैलाई वस्त्रधारी, कसैलाई दिगम्बर र कसैलाई संयोगी लेखिएकोमा सम्प्रदायको परिचय दिइएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

^{३५५} दिनेशराज पन्त, "भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ललाई मणिराम पुरीले लेखेको अप्रकाशित पत्र", पूर्णिमा, अंक ५५, पृ. ३३

दधुदोल भन्ने ठाउँको १०० मुरी माटो जग्गा दान दिएको
वर्णन पनि उक्त प्रमाणमा गरिएको छ ।^{३५६}

संन्यासीसम्बन्धी थप विवरणमा भक्तपुरको पुजारी मठबाट
पाइएका ने.सं ८४६ (वि.सं १७८३) मितिका दुइ ताम्रपत्र हुन् ।
ती ताम्रपत्रबाट दुइजना गिरि-गोसाइँ दयाल गिरि र भिमल
गिरिले शिवको मठ (हालको पुजारी मठ ?) को स्थापना
गरेका र त्यसको व्यवस्थाको लागि ५२ रोपनी जग्गा गुठी
राखेको विवरण थाहापाइन्छ । उक्त ताम्रपत्रमा नानादेशबाट
आउने दशनामी संन्यासीहरूलाई अन्नदान गरिने कुरा पनि
लेखिएको छ । जुन कुराबाट उक्त मठमा बाहिरबाट दशनामी
संन्यासीहरू आउने गर्दथे भन्ने बुझिन्छ ।^{३५७}

पूर्वी नेपाल दुम्जा भेकमा दशनामीमध्ये गिरि समूहका बलभद्र
गिरि र तिनका चेला महेश गिरिको चर्चा वि.सं १७८८
मितिको प्रमाणमा भएको पाइन्छ ।^{३५८}

नुवाकोट भैरवीका पुजारीकहाँबाट पाइएको शक संवत् १६६१
(वि.सं १७९६) मितिको भक्तपुरका राजा रणजित मल्लले
पठाएको पत्रमा आनन्द आरन गोसाइँको मठ र सदावर्तको
जग्गा र दशनामी मठको उल्लेख गरिएको छ । यस पत्रमा
घनश्याम आरन नामका व्यक्तिलाई आनन्द आरन गोसाइँका
पनाति भनिएकोले तिनीहरू गृहस्थी दशनामी रहेको अन्दाजी
गर्न सकिन्छ ।^{३५९}

दशनामीमध्ये वन सम्प्रदायका महन्त कमलवन अवध (उत्तर
प्रदेश) अथवा विहारतिरबाट भक्तपुर आएर वि.सं. १८०२
(ई. १७४४) मा तत्कालीन राजा रणजीत मल्लसँग जग्गा

^{३५६} महेशराज पन्त, "दुर्गानाथी देव गिरिले राखेको शिलापत्र", पूर्णिमा, अंक १११ (वि.सं. २०६०), पृ. ४३-४८

^{३५७} महेशराज पन्त, "भक्तपुर पुजारी मठका विश्वेश्वर महादेवसम्बन्धी ताम्रपत्र", पूर्णिमा, अंक ४८ (वि.सं. २०३७ चैत्र), पृ. २३-२६

^{३५८} मध्यकालीन अभिलेख, पृ. ३७

^{३५९} नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. २०४; उपरोक्त सन्दर्भमा आनन्द र घनश्यामको नाम र पदवीसाथ "आरन गोसाइँ" भनिएकोमा सो आरन 'अरण्य' वर्गका दशनामीहरूको समूहलाई अर्थात्को हुनुपर्ने लाग्दछ ।

जमीन किनेर यौटा मठको स्थापना गरेर गुठी राखिएको प्रमाण हाल चिकण्फले मठ नामले चिनिने मठमा पाइएको छ। पछि यस मठका शाखा काठमाडौं र पाटनतर्फ पनि थपिएका थिए।^{३६०} कमलवन व्यापारको काम पनि गर्दथे र तिनीले भारत-भोटतर्फ व्यापार गर्थे र उनी धनी र सम्पन्न थिए।

यी कमलवनसँग काठमाडौंका राजा जयप्रकाश मल्लले आपत्त पर्दा धन ऋण लिएकोसम्बन्धी पत्रहरू पाइन्छन्।^{३६१}

परवर्ती मल्लकालमा शैव धर्मको प्रचार गर्ने बहाना गरेर भोट-भारत व्यापार गरेर धन कमाउने उद्देश्यले अवध-विहारतिरबाट वन र पुरी सम्प्रदायका धनी दशनामी संन्यासीहरू काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रमा आएका हुन् भन्ने बाबुराम आचार्यको मत पाइन्छ।^{३६२} यस्तो एक मठ भक्तपुरमा ने.सं. ८६३ (वि.सं. १८०१) मा कमलवनले स्थापना गरेको र त्यसका निम्ति आवश्यक जग्गा जमीन राजा रणजीत मल्लबाट किनेको कुरा बाबुराम आचार्यले मान्नु भएको छ।^{३६३}

पुरी सम्प्रदायका संन्यासीहरूलाई ललितपुरका राजा विष्णु मल्लले जग्गा बिक्री गरिदिई सो सम्प्रदायको मठ ललितपुरमा स्थापना गर्न दिएको पनि बाबुराम आचार्यको विचार छ।

दशनामी संन्यासी परम्पराबाट संन्यास तोडेर स्त्रीसंग्रह गरेर गृहस्थी हुने परम्परा नेपालमा कहिलेदेखि शुरू भयो भन्न गाह्रो छ। साधारणतया भन्ने हो भने दशनामी संन्यास परम्परा स्थापना भएदेखि नै संन्यास तोडेर गृहस्थी हुन जानेको अभाव कहिल्यै भएन होला भन्न सकिन्छ किन भने मानवीय कमजोरी जताततै र जहिले पनि हुन सक्छ। मल्लकालकै एक प्रमाणमा 'घरवारि जोगि' र 'जोगी' को उल्लेख पाइएको छ।^{३६४} यो

३६० बाबुराम आचार्य, श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह, संक्षिप्त जीवनी, पृ. २०८-९, २१९-२०, ८३४

३६१ पूर्ववत्, पृ. ८३५-३६, ८४१

३६२ श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. २०८-९

३६३ पूर्ववत्

३६४ जितामित्रकालीन घरपौ, पृ. २०८

प्रमाणबाट दशनामीहरूको भेषधारी जात मल्लकालमै बनिसकेको बुझ्न सकिन्छ । यसरी गृहस्थ धर्ममा फर्किने दशनामीहरू जुन रूपमा उनीहरू संन्यासी भएका थिए त्यही थर प्रयोग गरेर जीवन निर्वाह गर्दथे भन्ने बुझिन्छ ।^{३६५}

दशनामी संन्यासी व्यापारीहरूमध्येका मुख्य महन्तहरू कमलवन, लक्षमण पुरी र दयालपुरीहरूसित पृथ्वीनारायण शाह र जयप्रकाश मल्लले धन सापटी लिएको थाहापाइन्छ जसका प्रमाण चिठीपत्रहरू छन् ।^{३६६} यस्ता दशनामी संन्यासीहरूले तत्कालका राजाहरूबाट जग्गा-जमीन किनेर व्यवस्थित हुन थालेका प्रमाण पाइन्छन् ।^{३६७}

जयप्रकाश मल्ल र पृथ्वीनारायण शाहले गोसाईंहरूलाई लेखी पठाएका चिठी हिन्दी जस्तो भाषामा लेखिएको पाइनाले तिनीहरू भारतको हिन्दी भाषाभाषी क्षेत्रबाट आएका देखिन्छन् ।

वि.सं. १७८३ मितिको एक ताडपत्र अभिलेखबाट भक्तपुरका

^{३६५} दशनामी संन्यासीहरू गृहस्थ भएपछि तिनीहरू 'गोसाईं' भन्न थालिन्छन् भन्ने सन्दर्भ पाइन्छ । नेपाली समाजमा र खास गरी भक्तपुरमा 'गोसाईं' थरका गृहस्थ समुदायको अस्तित्व रहेको थाहापाइन्छ ।

^{३६६} श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-२, पृ. २४८;

प्राचीन नेपाल, अंक-२ (२०२४), पृ. १२

- ^{३६७} १. श्रीनिवास मल्लद्वारा कमलनयनपुरी र सुन्दर पुरीलाई वि.सं १७२८ मा ४४ रोपनी खेत १७६० रुपियाँमा
 २. भास्कर मल्लद्वारा उद्योत भारतीलाई वि.सं १७७७ मा ३२ रोपनीभन्दा बढी खेत र पाखो डिही समेत ९०० रुपियाँमा
 ३. भास्कर मल्लद्वारा वि.स १७७७ मै उद्योत भारतीलाई ४० रोपनी खेत र पाखो डिही समेत १००१ रुपियाँमा
 ४. जयप्रकाश मल्लले सुमेरू गिरि गोसाईंलाई वि.सं १७९९ मा ६० रोपनी जग्गा ८४३ रुपियाँमा
 ५. जयप्रकाश मल्लद्वारा वि.सं १८०७ मा महत्त्व कमलवन गोसाईंलाई ७० रोपनी खेत र पाखो डिही आदि ४४०४ रुपियाँमा
 ६. जयप्रकाश मल्लद्वारा वि.सं १८१८ मा हरिनाथ गिरि गोसाईंलाई ४ रोपनी खेत ११२ रुपियाँमा
 ७. जयप्रकाश मल्लद्वारा वि.सं. १८१० माका महन्त कमलवन गोसाईंलाई १९१ रोपनी खेत ९८९५ रुपियाँमा
 ८. जयप्रकाश मल्लद्वारा राम गिरि गोसाईंलाई ५० रोपनी (कर्ष) खेत डिही वि.सं १८१० मा १६५० रुपियाँमा
 ९. जयप्रकाश मल्लद्वारा वि.सं १८१३ मा महन्त कमलवन गोसाईंलाई ७० रोपनी भन्दा बढी खेत र डिही आदि ४४०० रुपियाँमा बिक्री गरेका
- पूर्णिमा, पूर्णांक-१३५, पृ. ८०-८१

ज्ञाननाथ गिरिले ठाउँ-ठाउँबाट आउने दशनामी संन्यासीहरूलाई बस्न एक मठ बनाउने निम्ति दयाल गिरि गोसाईंलाई ५२ रोपनी जग्गा दिएको विवरण थाहापाइन्छ ।^{३६८}

भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लले नुवाकोट भेकको दशनामी मठमा गोसाईंलाई पठाएको तिथिमिति नखुलेको नेपाली (पर्वते) भाषाको पत्र पाइएको छ ।^{३६९}

यस्तै भक्तपुर तत्काल टोलको दशनामी मठ अधि महारानी गंगाले स्थापना गरेर त्यहाँ सदावर्तको व्यवस्था गरेको उदाहरण पछिको पत्रबाट पाइन्छ ।^{३७०} यी महारानी गंगा राजा विश्व मल्लकी पत्नी हुन् र यिनले छोराहरू त्रैलोक्य मल्ल र त्रिभुवन मल्लहरू नाबालक छन्दा राजकाजमा हर्ताकर्ता भएको इतिहासबाट थाहापाइन्छ । यिनको जीवनावधि ई. १५६१ देखि ई. १६१० सम्म रहेको मानिएको छ ।

दशनामी संन्यासीहरूको काठमाडौं भेकतिर चल्तीफिर्ती बताउने प्रमाणरूप नेपाल संवत् ७५३ (वि.सं. १६३३) मितिको ताम्रपत्र काठमाडौं हनुमानढोका जगन्नाथ मन्दिरमा पाइएको छ ।^{३७१}

यही क्रममा काठमाडौं उपत्यका बाहिर पर्सा जिल्लामा मकवानपुर राज्यका राजा माणिक्य सेनले वि.सं. १७६४ (ई. १७०७) वर्ष एक संन्यासी भोंदु गिरिलाई पारसनाथको शिवलिंग स्थापना गरी मठसमेत स्थापना गर्न तीन मौजाको गुठी राखेको मानिन्छ ।^{३७२}

भक्तपुरकै प्रख्यात पुजारी मठ दशनामी संन्यासी परम्परामा नेपाल संवत् ६०६ (ई. १४८६) मा भारत माहुरगढबाट

३६८ अभिलेख, वर्ष १, अंक १, पृ. १३१-३२

३६९ नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ६७ (अभिलेख खण्ड)

३७० धर्मदर्शन, वर्ष ५, अंक १ (वि.सं २०४१), पृ. १७, वि.सं. १८९६ मितिको पत्रमा उद्धृत कथन ।

३७१ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 65

३७२ बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-२, २०२४, पृ. ३५९

आएका गुरुवक्सगिरिले स्थापना गरेको मानिन्छ । सो मठको स्थापनासँगै नजीकै दत्तात्रेयको प्रसिद्ध मन्दिर पनि स्थापित गरिएको मानिएको छ ।^{३७३} यस मठमा व्यवस्थापनको निमित्त दुइजना गिरि गुसाईंहरूले नेपाल संवत् ८४६ (ई. १७२६) मा ५२ रोपनी जग्गाको गुठी राखेका २ ताम्रपत्र पाइएका छन् ।^{३७४} यस मठका संन्यासीहरूको विशेषता तिब्बततिर व्यापार गर्ने काममा देखिन्छ । यस मठका संस्थापक गुरुवक्सगिरि स्वयं तिब्बत व्यापारबाट पाएको प्रशस्त लाभबाट पुजारी मठको स्थापना गर्न समर्थ भएको विश्वास गरिन्छ ।

ख. कपाली कुस्ले

लिच्छविकालका पाशुपत जोगीहरूकै गृहस्थी धर्ममा फर्केर जीवन निर्वाह गर्दै आएका कपाली कुस्लेहरू मूल रूपमा ब्राह्मण नै थिए । तत्कालीन प्रचलित कानूनअनुसार एक अलग सामाजिक समूहको रूपमा रहने परम्परा यस समूहमा कायम रहेको देखिन्छ । यस विषयको चर्चा प्राचीनकालमा भइसकेको छ ।

ग. वज्राचार्य

नेवार समाजअन्तर्गत बौद्धमार्गी माथिल्ला दुइजात वज्राचार्य र वन्द्य (शाक्य) लाई जयस्थिति मल्लको पालामा जाति निर्णय गर्दा इतिहासबाट थाहा पाए बमोजिम ब्राह्मण र क्षत्रीय जातबाट बौद्ध भिक्षु भएका भन्ने निर्णय गरिएको वर्णन भाषावंशावलिमा पाइन्छ ।^{३७५} तिनै बौद्ध भिक्षु पछि संन्यासबाट गृहस्थ जीवनमा फर्केको मानिने हुनाले उक्त दुइ जात 'भेषधारी जात' मा लिने

^{३७३} Heimo Rau, "The Pujari Matha of the Dattatreya Temple, Bhaktapur, and its Restoration, A Preliminary Report," *Journal of the Nepal Research Centre*, Vol. 1, 1977, PP 118-119

^{३७४} महेशराज पन्त, "भक्तपुर पुजारी मठका विश्वेश्वर महादेवसम्बन्धी ताम्रपत्र"। पूर्णिमा, अंक ४८ (वि.सं २०३७ चैत्र), पृ. २३-२६

^{३७५} D. Wright (Ed.), *History of Nepal*, PP. 125-6;

दृष्टव्यः बृहत्सूचीपत्र, भाग-७, पृ. ११५ मा 'द्विजवंश' (ब्राह्मणको वंश) का निष्ठानन्दले वि.सं. १९६३ मा बौद्धग्रन्थ महायानसूत्रालंकार ग्रन्थ सारेको कुरा लेखिएको छ । यस प्रमाणमा श्री निष्ठानन्दले आफूलाई 'ब्राह्मणवंश' को परिचय दिनासाथै बौद्ध ग्रन्थ सारेको भन्ने कुराबाट माथि उठाइएको कुराको यो एक उदाहरण हुनसक्ने देखिएको छ ।

परम्परा पनि पाइन्छ । यसरी वज्राचार्यलाई ब्राह्मणबाट बनेको जातको रूपमा लिन सकिने देखिन्छ यद्यपि यस विषयको विशेष अध्ययन आवश्यक छ ।

घ. वैष्णव वैरागी

माथि चर्चित बाहेक पनि अन्य सम्प्रदायसँग सम्बन्धित वैरागीहरू गृहस्थ धर्ममा फर्केर जीवन निर्वाह गरेर अलग किसिमको सामाजिक नमूना देखाउने गरेको हुन सक्दछ तर यस्ता स-साना समूहहरूको खोजी सतर्कता साथ गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो यौट नमूना समूह वैष्णव वैरागी हुनसक्छ जसको प्रवेश मल्लकालमा भैसकेको लाग्दछ । यस्तो वैरागी समूहमा पनि गृहस्थ धर्ममा फर्केर वैष्णव थर लिएर जीवन गुजारा गर्ने चलनको सम्भावनाबारे अनुमान गर्न सकिन्छ ।

ङ. जोगी

मल्ल राज्यभित्र कतिपय नाथ पन्थी जोगीका मठ (अखडा, अस्थान) रहेका थिए र त्यहाँका कारोवारी पनि नाथ जोगीहरू नै हुन्थे । यी जोगीहरूमा पनि अविवाहित रहेर सम्प्रदायानुसारि चर्या गर्दथे । अन्य संन्यास परम्पराहरूमा भैं यसमा पनि गृहस्थ धर्ममा फर्किने चलन चलन थालेकोले यस्ता नाथ जोगीहरूका पनि रमता जोगी र घरवारी योगीको वर्गीकरण शुरू हुन गएको पाइन्छ तर यस्तो कहिलेदेखि हुन थालेको होला भन्ने ठेगान गर्न सकिएको छैन ।

दशनामी संन्यास परम्परामा ब्राह्मण मात्रै संन्यासी हुनसक्ने परम्परा नाथ सम्प्रदायमा नरहेको र ब्राह्मणलगायत पानी चले सम्मका जातका मानिसहरू यस सम्प्रदायमा दीक्षा लिएर जोगी हुन पाउने देखिएकोले ब्राह्मणहरूको अनुसन्धानमा सीमित यस अनुसन्धान उपक्रममा यस विषयलाई उठाउन नसकिएको हो ।

च. भा महा ब्राह्मण

ब्राह्मणबाट भरेर बन्न पुगेका जातहरूमा 'भा' अथवा 'भात' बनेको पाइन्छ जसलाई 'महाब्राह्मण' पनि भनिएको

पाइन्छ । प्राचीन लक्षणको जातिमाला अनुसूचीमा 'महाब्राह्मण' को परिचयबाट यस्तो विवरण ज्ञात हुन आएको हो ।^{३५६} लिच्छविकालका भट्टहरूबाटै यो जात स्वरूपित भएको चर्चा माथि लिच्छविकाल खण्डमा चर्चा गरिसकिएको छ ।

मल्लकालीन संस्कृतिमा अन्त्येष्टि संस्कारको क्रममा मसानमा शवदाह गर्दा सहयोगी र एकादशाहको दान स्वीकार गर्ने काम उक्त समुदायको जिम्मामा रहिआएको पाइन्छ ।

छ. खत्री

भक्तपुरको मल्ल राज्यअन्तर्गत अनन्तलिंग तर्खागालमा एक खत्री परिवारको बसोबासको सन्दर्भ पाइएको छ । वि.सं १८५५ मितिको शाहकालीन सरकारी पत्रमा उल्लेख भएअनुसार अधि भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लले उपरोक्त ठाउँको २ खेत जग्गा सदाराम खत्रीलाई १ हजार रुपियाँमा बन्धकी राखेको घटनाको उद्धरण गरिएको छ ।^{३५७} ब्राह्मणको अन्तर्जातीय दाम्पत्यबाट जन्मेका सन्तानलाई खत्री मान्ने परम्परा पाइन्छ ।

४.४.५ शास्त्र सम्पर्क र आध्यात्मिक नेतृत्व

४.४.५.१ शास्त्र सम्पर्क

मध्य र मल्लकालीन नेपाली समाज हिन्दु शास्त्रका सिद्धान्तमा आधारित हुनाले त्यसको आधार स्रोत वेद रहेको मान्नुपर्दछ र यो कुरा तत्कालीन स्रोत साहित्यमा पनि परिलक्षित भएको पाइन्छ ।

वेदको सम्बन्ध कुनै न कुनै रूपमा हिन्दु समाजभित्रका सबै जात-जातिहरूसित रहेको हुन्छ तर त्यसको अभ्यास र

^{३५६} ऐश्वर्यधर शर्मा, **स्वास्थानी माहात्म्य** (परिशिष्ट), पृ. १३३; पन्नाप्रसाद जोशी, **नेपाल भाषा संक्षिप्त शब्दकोश**, पृ. १९६ मा 'महाब्राह्मण' को अर्थमा 'भाग्ना' र 'कारंजित' लाई पनि समावेश गर्नुभएको छ ।

^{३५७} बलरामदास डंगोल (सं.), "कौसी तोषाखानाबाट प्राप्त लालमोहर", **अभिलेख**, वर्ष ६, अंक-६ (वि.सं २०४५), पृ. २७

प्रयोगको काम भने ब्राह्मणहरूबाट मात्रै हुने परम्परा रहेकोले वेदसँग ब्राह्मणहरूको घनिष्ठता बढी देखिएको छ ।^{३७८}

मध्य- मल्लकालमा वेदको प्रभावका कतिपय स्पष्ट उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

ने.सं. ५०८ (वि.सं १४४५) मितिको यौटा अभिलेखमा ब्राह्मणहरू वेदपराभइरहुन् (विप्रा वेदपराः) भन्ने भाव व्यक्त भएको पाइन्छ ।^{३७९}

भक्तपुरका राजा यक्ष मल्लको शासनकालमा वि.सं १४८५ र ८६ मा शुक्ल यजुर्वेद संहिता सारिएको थाहापाइन्छ ।^{३८०}

ने.सं ६२० (वि.सं १५५७) मितिमा शुभराजले सारेको रूपाद्यन्तकोषसार पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट शुभराजले आफू 'माध्यान्दिनी शाखा' (शुक्लयजुर्वेदअन्तर्गत) को भन्ने परिचय दिएका छन् ।^{३८१}

कीर्तिपुरको बाघभैरव मन्दिरको जीर्णोद्धारसम्बन्धी ने.सं ६३५ (वि.सं १५७२) मितिको स्मारक अभिलेखमा सो जीर्णोद्धारसम्बन्धी यज्ञका 'प्रोहित' (पुरोहित) जितदेव र माधवलाई 'द्विजोत्तम' (उत्तम ब्राह्मण) र 'वेदविद्याविचक्षण' (वेदविद्याका ठूला ज्ञाता)

३७८ वेदान् विवा ब्राह्मणानां
गातिरन्या न विद्यते ।
स्मृतिर्गतिर्नपाणाञ्च
पुराणानि विशान्तथा ॥
शूद्राणां चापि तन्त्राणि ।

मेरूतन्त्र, पृ. ३४१; उद्धृत श्लोकलाई पारम्परिक नीतिको उदाहारणको रूपमा लिइएको छ जसमा ब्राह्मणले वेद, क्षत्रिले स्मृति (धर्मशास्त्र), वैश्यले पुराण र शूद्रहरूले तन्त्रलाई आधार मान्नु पर्ने भनिएको छ ।

३७९ Medieval Nepal, Pt. III, P. 29

३८० पूर्णिमा, अंक ७, पृ. ३८, ३९

L. Petech, Medieval History of Nepal, P. 168

३८१ Medieval Nepal, Pt. I, P. 457M

द्विजवंशनिर्मलतरे गार्गस्य सत्सन्ततौ ।

देशे श्री ललितापुरीपुरप्रविदिते

माध्यान्दिनीशाखके । श्री पद्मदेवोत्तमः

साख्य (?) धर्मसमो हि न्यायगुणवान्

सम्राजते भूतले । तस्यात्मजश्च ... रत्नदेव ..., पीत्यर्थं रत्नदेवेषु शुभराजेन लिख्यते ।

भनिएको छ।^{३८२} उक्त अभिलेखमा मन्दिरको जीर्णोद्धारसम्बन्धी कर्मकाण्ड वैदिक विधानअनुसार गरिएको पनि भनिएको छ।^{३८३} कान्तिपुरका राजा सदाशिव मल्लले एकजना सामवेदी ब्राह्मण रघुनाथलाई जग्गा बित्ता दिएको ने.सं. ७०१ (वि.सं. १६३८) मितिको ताडपत्र राष्ट्रिय संग्राहालयको संग्रहमा रहेको पाइएको छ।^{३८४}

पाटनका राजा श्रीनिवास मल्लले नेपाल संवत् ७८१ (ई. १६६१) तिर काशीका सामवेदी ब्राह्मणलाई सुनको सूर्यविम्ब सातघोडे रथमा राखी दान दिएको वर्णन वंशावलिमा गरिएको पाइन्छ।^{३८५}

पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लको राज्याभिषेकको कृत्यमा ऋग्वेदी यजुर्वेदी, सामवेदी र अथर्ववेदी ब्राह्मणहरू पनि संलग्न गराइएको टिपोट पाइन्छ।^{३८६}

बेला बेलामा काठमाडौं भेकतिर आउने विभिन्न वर्गका ब्राह्मणहरूले पनि वेदका भिन्नै शाखा लिएर आउने गरेको अनुमान पनि गर्न सकिन्छ। त्यस्ता सबैको वेदशाखा केलाई रहन नसकिए पनि त्यस्ता केही स्पष्ट प्रमाणमध्ये पशुपतिमा रहेको नेपाल संवत् ५९१ (ई. १४७१) मितिको शिलालेखबाट थाहा पाइने नारायण भट्टको परिचयलाई लिन सकिन्छ। सो शिलालेखमा नारायण भट्टले आफू चोड (चोल, तामिल क्षेत्र, सुदूर दक्षिण भारत) देशबाट आएको, तैत्तिरी शाखाध्यायी र 'षडंग' पढेको भन्ने परिचय दिएको

^{३८२} Medieval Nepal, Pt. III, PP 100-101

^{३८३} क. वेदमन्त्रविधानेन दशकर्म सम्पूर्ण याडा।

ख. यजमानो विधानस्य वेदोक्तस्य समन्ततः।

पुण्येनानेन राष्ट्रे भवतु मंगलम् ॥

ग. उभयस्य वेदविधानन क्रिया याडा

^{३८४} Medieval Nepal, Pt. II, P. 46

Medieval Nepal, Pt. III, p. 132

^{३८५} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ६५

^{३८६} महेशराज पन्त, "योगनरेन्द्र मल्लको राज्याभिषेकको लागि टिपिएको कर्मकाण्डसम्बन्धी टिपोट," पूर्णिमा, अंक-४८, पृ. २१

पाइन्छ।^{३८७} तत्तिरी शाखासँग आफू सम्बन्धित रहेको बताएर नारायण भट्टले आफू कृष्णायजुर्वेदी रहेको परिचय दिएको पाइन्छ।

४.४.५.२ आध्यात्मिक नेतृत्व

ऐतिहासिक कालदेखि नेपालमा हिन्दु राजतन्त्रतात्मक शासन पद्धति चली आएको हुनाले त्यस पद्धतिलाई विभिन्न किसिमले सहयोग पुऱ्याउने काम ब्राह्मणहरूले गरिआएको हुनु स्वाभाविक छ। यस खण्डमा मध्य र मल्लकालीन परिप्रेक्ष्यमा ब्राह्मणहरूको आध्यात्मिक नेतृत्वबारे संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ जुनलाई निम्न बमोजिम ५ शीर्षकअन्तर्गत राखिएको छ:

- क. राजगुरु
- ख. धर्मशास्त्रीय मर्यादा पालन गराउने
- ग. राजालाई दीक्षा दिने
- घ. पौरोहिती सेवा दिने, र
- ङ. देवस्थलका पुजारीको सेवा दिने

क. राजगुरु

ब्राह्मणहरूको गतिविधि र जीविकाका विविध रूपमध्ये ठाउँ ठाउँका राजाका गुरुको रूपमा काम गर्नु पनि रही आएको भन्ने प्रसिद्ध छ। तर नेपालको इतिहासका प्रमाणहरूमा राजगुरुको उल्लेख धेरै पछिदेखि मात्र पाउन थालिनु यौटा समस्याको रूपमा देखिएको छ।

राजगुरु पदवी जोडिएर पहिलो पल्ट श्रीधर नामका 'त्रिकषडन्वयशैवाचार्य' नेपाल संवत् ३०४ (वि.सं. १२४१) मितिको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा उल्लिखित भएका छन्।^{३८८} सो पाण्डुलिपि 'धवलस्रोतपुर' मा सारिएको र त्यहाँका महासामन्त रत्नदेवको उल्लेख सो पुष्पिकामा उल्लेख भएको छ। श्रीधर तिनै महासामन्तका गुरु हुन् कि अन्त कतैका राजगुरु हुन् कुरा स्पष्ट छैन।

३८७ Medieval Nepal, Pt. 3, P. 83

३८८ Medieval Nepal, Pt. I, P. 192

ऐतिहासिक प्रमाणहरूको सिलसिला नमिलेको हुँदा राजाहरूको इतिहास जस्तो राजगुरुहरूको क्रमिक इतिहास नपाइने परिप्रेक्ष्यमा राजगुरुको पहिलो स्पष्ट प्रमाण नेपाल संवत् ७१० (वि.सं. १५९०) मितिको प्रमाण हो जसमा भक्तपुर राज्यका राजगुरु श्री उद्धवराजको उल्लेख पाइन्छ जुनमा तिनीलाई 'श्री राजोपाध्याय' पदवी दिइएको छ।^{३८९}

ठ्यासफुको नेपाल संवत् ८३४ (ई. १७९४) मितिको टिपोटमा राजगुरुलाई 'गुरुभराड' (गुरु भट्टारक ?) भनिएको पाइन्छ।^{३९०}

नेपाल संवत् ८५९ (ई. १७३९) मिति भएको 'उपाकर्मपद्धति' (जनैपूर्णमा विधि) को पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यमा दैवज्ञ कृष्णराजले सो पाण्डुलिपि 'राजगुरु' 'राजोपाध्याय' श्री विद्यानन्द भाजुको निम्ति सारेको भन्ने लेखिएको पाइन्छ।^{३९१}

काठमाडौँका अन्तिम मल्ल राजा जयप्रकाश मल्लको नेपाल संवत् ८७२ (ई. १७५२) मितिको ताम्रपत्रमा राज्य व्यवस्था सम्बन्धमा राजगुरुको स्थानबारे स्पष्ट कुरा थाहापाइन्छ।^{३९२} त्यस प्रमाणमा राज्य व्यवस्था सम्बन्धमा राजाले छलफल र सल्लाह लिएकाहरूको चर्चा सबैभन्दा पहिले "श्री श्री राजोपाध्याय" पदवीको उल्लेख गरेपछि अरू भारदारहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

उपरोक्त प्रमाणले मल्ल राज्य व्यवस्थामा शासक राजा र शासक खलकपछि राजगुरुको संवैधानिक पद हुन्थ्यो भन्ने अर्थ्याएको देखिन्छ। मल्ल राजालाई २ श्री दिने गरिए जस्तै

^{३८९} Medieval Nepal, Pt. II, P.212

^{३९०} पूर्णिमा, अंक १६, पृ. ११४

^{३९१} प्रस्तुत ग्रन्थकर्ताको संग्रहमा रहेको सो पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्य यस्तो छ :

याते वाणभुजुङ्गनागगणिते नैपालिके हायने ।

मासि श्रेवणिके सिते सुरगुरौ पक्षान्तगे सत्तिथौ ॥

दैवज्ञः किल कृष्णराजलिखितौयपाकर्मकी पद्धति-

विद्यानन्द नरेन्द्रराजगुरवे भक्तया समासादिता ॥

श्रीविद्यानन्दराजोपाध्याय भाजुस्त कृष्णराजेन चयाडा दुका ॥

^{३९२} ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. ६१-६८

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 304

राजगुरुलाई पनि २ श्री को प्रयोग गरिएकोमा पनि महत्त्व मान्नु पर्दछ ।

राजाहरूलाई दीक्षा सुनाउने ब्राह्मणहरूसँग राजगुरु अथवा राजोपाध्याय हुनेहरूसँग तुलना गर्ने हो भने राजोपाध्याय अथवा राजगुरुको पद दीक्षा सुनाउने गुरुभन्दा माथिको मानिन्थ्यो भन्ने अन्दाजी गर्न सकिन्छ । यस कुरालाई स्पष्टीकरण गर्ने अन्यान्य धेरै कुरालाई हाल थाती राखेर ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा तिनको नाम लेख्ने शैलीबाट वास्तविकताबारे अन्दाजी गर्न सकिन्छ ।

वि.सं १७२७ मा नृपेन्द्र मल्ल र पार्थिवेन्द्र मल्ल तथा महीपतेन्द्र मल्ललाई दीक्षा मन्त्र सुनाउने मनोहर राज उपाध्यायको नाममा सम्मानार्थ १ श्री मात्र लेखिएको उदाहरणको^{३९३} तुलना गर्ने हो भने राजोपाध्यायलाई २ श्रीको प्रयोग भएको पाइनुमा स्पष्ट फरक देखिने हो, ती दुइमा उपाध्याय र राजोपाध्याय पदवीको बोनोटमा पनि स्पष्ट फरक रहनु पनि अर्को प्रमाण हो ।

मल्ल राजाहरूको शासनकालको लामो इतिहासका घटनाहरूमा तिनका राजगुरुहरूको पनि त्यत्तिकै योगदान रहेको मान्न सकिन्छ, यद्यपि त्यसको सिलसिलेवार इतिहास तयार पर्ने काम भने बाँकी नै छ ।^{३९४}

मल्लकालीन सभ्यतामा राजगुरुहरूले राजाका सक्रिय सल्लाहकारका रूपमा पनि काम गरेको एक उदाहरण देवानन्द राजोपाध्यायको (वि.सं १७९४-१८१८ तिर) पाइन्छ । जयप्रकाश मल्ल वि.सं १८१८ तिर आमन्त्रित राजाका रूपमा रहँदा पाटनका काजीहरूले पछि बेइज्जत गरी निकाला गरेको बदला लिने उद्देश्यले ती काजीहरूलाई फकाएर कान्तिपुर ल्याउने काममा राजगुरु देवानन्द उपाध्यायलाई लगाइएको उल्लेख वंशावलिमा भएको पाइन्छ ।^{३९५} यस्तै र अन्य सहयोगको कारणले होला राजा जयप्रकाश मल्लले यी राजगुरुहरूलाई विभिन्न किसिमका दान

३९३ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 333

३९४ भाषवंशावलि, भाग-२, पृ. ५० मा त मल्ल राजाका राजगुरुहरूलाई 'देवब्राह्मण' भनिएको पाइन्छ । उच्चकोटिका ब्राह्मणलाई 'देवब्राह्मण' भनिन्थ्यो भन्ने कुराको चर्चा यस ग्रन्थमा अन्यत्र गरिएको छ ।

३९५ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ८२५

दिएका ९ ताम्रपत्र गरिदिएको पाइएको छ ।^{३९६}

यिनै राजगुरुलाई तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनले पठाएको राजनीतिका कुरा परेको चिठी पाइएकोले पनि^{३९७} हामीले माथि उठाएको कुराको समर्थन हुन आएको छ ।

राजगुरुका काम कर्तव्यमा राजाहरूको राज्याभिषेक गर्ने कृत्य पनि पर्दथ्यो भन्ने बुझ्न गाह्रो पर्दैन । राजतन्त्रात्मक मध्य र मल्लकालमा राज्याभिषेकको कृत्य हरेक राजाको राज्यारम्भमा गरिने गरिन्थ्यो भन्ने स्पष्ट छ । यस रूपमा राजगुरुले अन्य ब्राह्मणहरूको सहयोगबाट राजाको राज्याभिषेक जस्तो महत्त्वपूर्ण र धेरै कर्मकाण्डका विधि पुर्‍याउनु पर्ने कर्म सम्पन्न गर्दथे भन्ने बुझिन्छ ।^{३९८}

ख. धर्मशास्त्रीय मर्यादा पालन गराउने

लिच्छविकालको 'भट्टाधिकरण' ले जसरी काम गरेको थियो र ब्राह्मणहरूले पनि धर्मशास्त्रको मर्यादा पालन गर्न-गराउन काम गरिरहेको देखिएको हो । त्यो परम्परा मध्य र मल्लकालमा पनि कायम भएको कुरा तत्कालीन प्रमाणहरूले अर्थ्याएको पाइन्छ ।

मध्य र मल्लकालमा उक्त विषय सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन हुन अर्को उपक्रम हुनु आवश्यक छ र यहाँ यस विषयको मोटामोटी विचार गरिन्छ ।

राजा अनन्त मल्लको शासन कालमा ने.सं ३९५ (वि.सं. १३३२) मितिमा सारिएको 'दिव्यशुद्धिप्रकरणम्' नामको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट 'द्विजवर श्री धर्मधिकार जसब्रह्म' को नाम ज्ञात हुन आएको छ ।^{३९९} धर्मशास्त्रीय व्यवस्थालाई राज्यमा

^{३९६} यसको विवरण दानसम्बन्धी खण्डमा परेको छ ।

^{३९७} नेपाली भाषाको हजार वर्ष, पृ. २२४

^{३९८} राजाको राज्याभिषेकको बेलामा 'उपाध्या' अथवा राजगुरु पनि सम्मिलित भएको ने.सं ३७७ (वि.सं. १३१४) मितिको गोपालवंशावलि पत्र ३७ ख को टिपोटमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

^{३९९} Medieval Nepal, Pt. I, PP. 231-32; ने.सं. २८१ (वि.सं १२१८) को मितिमा सारिएको 'दिव्यशुद्धि' ग्रन्थको संक्षिप्त परिचय-
देवीप्रसाद लंसाल, "पैतामही दिव्यशुद्धि:", संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अंक २ (वि.सं. २०१०), पृ. ११-१६ मा छापिएको पाइन्छ ।

लागू गर्ने राजा र त्यसको व्यवहार पक्षका नियन्त्रक र निरीक्षक (न्यायाधीश) का रूपमा धर्माधिकारलाई लिइएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त पाण्डुलिपि धर्मशास्त्रसम्बन्धी हुनु र जसब्रह्मलाई 'धर्माधिकार' भनिएकोले पनि मध्यकालीन राज्यव्यवस्थामा धर्माधिकार' पदको अस्तित्व स्पष्ट देखिन आएको छ ।

मल्लकालमा धर्मशास्त्र ग्रन्थहरूको उपयोगको अवस्था बताउने ने.सं. ४८१ (वि.सं. १४१८) मितिमा सारिएको यौटा धर्मशास्त्रसम्बन्धी निबन्ध ग्रन्थ 'द्रोणविरचित रत्नकरण्डिका स्मृतिसमुच्चय' को पाण्डुलिपि पाइएको छ जुनलाई जयपतिसोमशर्माले सार्न लाएको भन्ने त्यसको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{४००} त्यही ग्रन्थलाई माथि चर्चित परिचयबाहेक 'महाकरण्डिकानाम महास्मृतिसमुच्चय' को अर्को परिचय पनि दिइएको छ ।

गोपालवंशावलिको पत्र ६३ख मा 'श्री द्विजराज उपाध्याय' ले व्यवहार अथवा मुद्दा-मामिला हेरी कारवाइ गरेकोमा सोको सूचना दरबारमा नदिएको र त्यस मुद्दामा उपरोक्त उपाध्यायले राम्रो न्याय नदिएको उजुरी राजामा परेको र राजाले सो निर्णयलाई रोकिदिएको वर्णन परेको छ । नेपाल संवत् ५०८ (वि.सं. १४४५) मितिको सो घटनाबाट उक्त द्विजराज उपाध्यायले न्यायाधीशको काम गरेको बुझ्न सकिन्छ । गोपालवंशावलिक मै पत्र ६२क मा नेपाल संवत् ५०३ (वि.सं. १४३९) को मितिको टिपोटमा सरकारी स्तरमा भैरवानन्द नाटक नचाउने कामका ३ प्रबन्धक मध्ये एकमा 'श्री द्विजराज भारो' को नाम टिपिएकोमा माथि चर्चित द्विजराज उपाध्यायकै यो थप सूचना हुन सक्ने मान्न सकिन्छ ।

'शास्त्र-स्मृति' को परिपालना गर्ने र 'कर्महीन' अवस्था रोक्ने उद्देश्य राखिएको कुरा पाटन मल्ल दरबार मूलचोकको श्री निवास मल्लको ने.सं. ७९५ (वि.सं. १७३२) मितिको ताम्रपत्र हो जसमा मल्ल राजपरिवारमा जुठो सूतकबारे राजगुरु र

^{४००} ज्ञानमणि नेपाल, "स्थिति बाँध्ने राजाहरू", नेपाल निरूपण, पृ. १९३

पण्डितहरू जम्मा भएर निर्णय गरिएको र त्यसलाई लागू गरिएको कुरा लेखिएको छ ।^{४०१}

उक्त निर्णय गर्न बसेको सभामा ३ मल्ल राजाहरू श्रीनिवास मल्ल (पाटन), जितामित्र मल्ल (भक्तपुर) र नृपेन्द्र मल्ल (कान्तिपुर) बाहेक तीनै मल्ल राज्यका राजगुरुहरूसाथै अरू विद्वान् पण्डितहरू पनि जम्मा गरिएको थाहापाइन्छ । उक्त ताम्रपत्रमा ८ जना उपाध्यायका नाम प्रस्तुत गरिएको छ- श्री धर्मजु उपाध्याय, श्री देवेन्द्र उपाध्याय, हरिनाथ उपाध्याय, रामचन्द्र उपाध्याय, कीर्तिराज उपाध्याय, उपेन्द्र उपाध्याय, मधुसूदन उपाध्याय, सुदर्शन उपाध्याय ।

उपाध्यायहरूको नामावलि लेखिसकेपछि 'यति उपाध्याय' (थ्वति उपाध्याय) लेखेपछि यादव भट्टाचार्य, श्रीमुख भट्टाचार्य, सदाशिव भट्टाचार्य, रूपनारायण चक्रवर्ती, वीरेश्वर चक्रवर्ती, वैद्यनाथ राय, वछ्रायि उम्हाका नाम लेखेपछि 'यति पण्डित' (थ्वति पण्डित) लेखेर विना पदवी वा थर हरिवंश, शिवहरि, बलभद्र र शिवनाथ 'यति समेत' (थ्वति समेत) भनिएको छ ।

मल्लहरूको राज्यकालमा ब्राह्मण-उपाध्यायहरू धर्मशास्त्रीय मर्यादा पालनमा सहजकर्ताको रूपमा देखिने एक उदाहरण 'श्री विद्याचन्द्र उपाध्याय' मा पाइन्छ । पाटन दरबार मूलचोकको ने.सं. ८१९ (वि.सं. १७५५) मितिको योगनरेन्द्र मल्लको ताम्रपत्र हो जसमा आशौच (जुठो बार्ने) बारेको नियमहरू लेखिएका छन् ।^{४०२} उक्त ताम्रपत्रमा 'श्री विद्याचन्द्र उपाध्याय आदि ललितपुरका पण्डितहरू जम्मा पारेर आफ्नो गोष्ठी (छलफल) को नियम लेखी राखिएको हो' भनिएको छ ।

मल्ल राजाहरूमार्फत धर्मशास्त्रीय व्यवस्था लागू गराउन ब्राह्मणहरूको योगदान बारेको यौटा महत्त्वपूर्ण प्रमाण पाटनका

^{४०१} अभिलेख संग्रह, भाग-१०, पृ. ११-१२

मध्यकालका अभिलेख, पृ. १८४-८५

Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 167-^*

^{४०२} मध्यकालका अभिलेख, पृ. २४१

अभिलेख संग्रह, भाग-१०, पृ. १५

राजा योगनरेन्द्र मल्लको पाटन दरबार मूलचोकको ने.सं ८२१ (वि.सं १७५८) मितिको ताम्रपत्र हो।^{४०३} यो ताम्रपत्रमा लेखिएबमोजिम पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले कोट्याहुति यज्ञ आरम्भ गरेको बेलामा तिनका गोतिया काठमाडौंका राजा भूपालेन्द्र मल्लको भारततर्फ तीर्थयात्रा गर्ने क्रममा स्वर्गवास भएकोले शुरू गरेको यज्ञ के गर्ने भन्ने समस्या आइपरेकोले त्यसबारे पण्डित र 'श्री उपाध्याजु' (राजगुरु) हरूसँग सल्लाह गर्दा^{४०४} 'स्मृतिशास्त्रबाट जुठो बार्ने वचन आधार मानेर व्यवहार चलाइएको कुरा लेखिएको छ। ताम्रपत्रमा 'स्मृति शास्त्र व्यवस्था' परिचयअन्तर्गत शंखस्मृतिका सम्बद्ध विषयका श्लोकहरूसमेत उद्धृत गरिएका छन्। ताम्रपत्रको अन्त्यमा सल्लाह लिइएका 'श्री उपाध्या' (राजगुरु) हरूका चार नाम- पूर्णानन्द शर्मा, वीरेश्वर शर्मा, विद्यानन्द शर्मा र ईश्वरानन्द शर्माहरूको नाम लेखिएको छ।^{४०५}

माझ नेपालको केन्द्रीय राज्यमा मध्य मल्लकालमा राजा जयस्थिति मल्लले धर्मशास्त्रीय व्यवस्थाको सृष्टिकरण निम्ति नयाँ मुलुकी ऐन लागू गराएको कुरा इतिहासमा प्रसिद्ध छ।^{४०६} यो मुलुकी ऐनको व्यवस्था गर्दा निम्न ५ जना ब्राह्मणहरूको सल्लाह लिइएको वर्णन भाषावंशावलिमा पाइन्छः^{४०७}

- अ. कीर्तिनाथ उपाध्याय
- आ. रघुनाथ भा
- इ. श्रीनाथ भट्ट
- ई. महीनाथ भट्ट
- उ. रामनाथ भा

राजा जयस्थिति मल्लले लागू गरेको मुलुकी ऐनको मूलप्रति नपाइए पनि त्यस्तो घटना सत्य भएको मानिएको छ।^{४०८}

^{४०३} Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 233-34

^{४०४} थन पण्डितपनि मुनकाव श्री उपाध्याजु पनि.....

^{४०५} खवेरस श्री उपाध्या.....खते साहुतिनयाड विज्याडा

^{४०६} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ३७-५०

^{४०७} ऐजन्, पृ. ३८

^{४०८} नेपाल निरूपण, पृ. १८५; भाषावंशावलिमा छयासमिस पारेर उक्त मुलुकी ऐनका विषयवस्तुको विवरण प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

ग. राजालाई दीक्षा दिने

हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार समाजमा माथिल्ला तीन जात ब्राह्मण, क्षत्रीय र वैश्यहरूले व्रतबन्ध संस्कार गर्दा गायत्री मन्त्र सुन्नुपर्ने विधान पाइन्छ र सोही नियम अनुसार समाज चलेको देखिन्छ। उपयुक्त गुरुबाट गायत्री मन्त्र सुन्नु पनि दीक्षा लिएको मान्न नसकिने हैन। तर गायत्री मन्त्र सुनिसकेपछि पनि 'दीक्षा' लिने अर्को परम्पराको अस्तित्व पाइन्छ जुन खास गरी शक्तिदेवतासँग सम्बन्धित देखिन्छ। स्मार्तवादीहरूको यो चलनमा पछि 'वैष्णव सम्प्रदायका गुरुहरूसँग दीक्षा लिने अर्को चलन पनि पाइन्छ। तर यहाँ स्मार्त परम्परा अनुसारको गायत्री बाहेकको थप दीक्षा लिने चलन कहिलेदेखि समाजमा चलेको हो यसबारे विशेष अनुसन्धान आवश्यक देखिन्छ।

नेपालका ऐतिहासिक सामग्रीहरूबाट राजाहरूले 'दीक्षा' लिएको भन्ने स्पष्ट सन्दर्भ पहिलो पल्ट नेपाल संवत् २६४ (ई. ११४४) मितिको शंकराचार्यको शिलालेखमा ती शंकराचार्यले तत्कालीन राजा शिवदेवका छोरा आनन्ददेव र अरू राजकुमार हरूलाई 'दीक्षित' गरेको वर्णन गरिएको पाइन्छ।^{४०९} उनी शंकराचार्य शैव तान्त्रिक परम्पराका देखिएकाले तिनीले शैव तान्त्रिक दीक्षा त्यस बेला दिएको अन्दाजी गर्न सकिन्छ।

उपरोक्त प्रमाणमा शैव संन्यासी शंकराचार्यबाट राजकुमार हरूले दीक्षा लिएको चर्चा भएपछि त्यस्तो दीक्षा लिने चलन त्यसपछि कायम भए नभएको प्रमाण धेरै पछिसम्म पाइँदैन। त्यस्तो लामो व्यवधानपछि राजा जयस्थिति मल्ल (वि.सं १४३९-१४५२) ले दीक्षा लिएको वर्णन गोपालवंशावलिमा पाइन्छ। गोपालवंशावलिको ५९क पत्रमा नेपाल संवत् ५०० (वि.सं. १४३७) को वैशाख अमावास्या सूर्यग्रहण परेको दिन जयस्थिति मल्लले पत्नी राजल्लदेवीसहित भएर 'उपाध्याय श्री शिवदासजु' बाट दीक्षा लिएको वर्णन गरिएको पाइन्छ।^{४१०}

^{४०९} धनवज्र वज्राचार्य, "मध्यकालिक नेपालका एक प्रख्यात राजा शिवदेव", *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. VIII, No. 1, (Dec 1980), P. 217

^{४१०} स. ५०० वैशाख वदि अमावास्या सूर्यग्रासस दीक्षा काया, श्री श्री जयस्थितिराजमलदेव ठाकुरसन महादेवीस सहितनः गुरु श्री शिवदास उपाध्यायजुस" गोपालवंशावलि, पत्र ५९क

राजाहरूलाई 'दीक्षा' सुनाउने ब्राह्मणहरूको सिलसिलेवार विवरण दिन नसकिए पनि पहिले शैव तान्त्रिक संन्यासीबाट दीक्षा लिएको परिप्रेक्ष्यमा स्थिति मल्लसम्बन्धी वर्णनमा गृहस्थ ब्राह्मणले दीक्षा दिएको घटनाको महत्त्व मान्नुपर्दछ । तर सो दीक्षा के को हो भन्ने कुरा स्पष्ट छैन ।

नेपाल संवत् ७९० (वि.सं. १७२७) को ठ्यासफु टिपोटबाट उक्त मितिमा ग्रहण परेको दिन 'गुरु मनोहर राज उपाध्याजु' बाट काठमाडौंका राजा नृपेन्द्र मल्ल र उनका भाइहरू पार्थिवेन्द्र मल्ल र महीपतेन्द्र मल्लले तलेजुको दीक्षा लिएको विवरण लेखिएको पाइन्छ ।^{४११}

ने.सं. ७९६ (वि.सं. १७३३) को ज्येष्ठ कृष्ण अमावास्याको दिन सूर्यग्रहण परेको दिन 'गुरु श्री मनोहरराजउपाध्याजु' बाट कान्तिपुरका राजा नृपेन्द्र मल्ल र उनका दुइ भाइ पार्थिवेन्द्र मल्ल र महीपतेन्द्र मल्लले तलेजुको दीक्षा लिएको ठ्यासफु टिपोट पाइन्छ ।^{४१२} त्यस टिपोटमा त्यही दिन भक्तपुरमा पनि राजा जितामित्र मल्ल र उनका भाइ उग्र मल्लले 'गुरु श्री धर्मजु' बाट दीक्षा लिएको घटना टिपिएको छ ।^{४१३}

ने.सं. ७९७ (वि.सं. १७३४) मितिको ठ्यासफु टिपोटबाट परवर्ती मल्ल राजाहरूले 'मूल दीक्षा' पनि लिएको थाहापाइन्छ जुन दीक्षा नरदेवी टोलका बासिन्दा भट्ट खलकका लक्ष्मीनारायण भट्टले राजा नृपेन्द्र मल्ल र उनका दुइ भाइहरू पार्थिवेन्द्र मल्ल र महीपतेन्द्र मल्लहरूलाई दिएको थाहापाइन्छ ।^{४१४}

मल्ल राजाहरूले दीक्षा लिने कुरा र दीक्षा दिने ब्राह्मणहरूको मिहिन इतिहास तयार पार्ने काम पछि हुँदै गर्दा तर परवर्ती मल्लकालतिर काठमाडौं राज्यमा विश्वम्भर उपाध्याय नामका

^{४११} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 333

^{४१२} थ्वगुलि ग्रासस..... श्री श्री नृपेन्द्र मल्ल श्री श्री पार्थिवेन्द्र मल्ल श्री श्री महीपतेन्द्र मल्ल थ्व पनि स्वहमफुकिजया श्री ३ तलेजु दीक्षाकाया दिन गुरू श्री मनोहरराज उपाध्याजु ॥ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 333

^{४१३} थ्वकुन्हु खप्पय राजाया खप्पसं श्री श्री जितामित्र मल्ल श्री श्री उग्र मल्ल थ्वपनि नेहम सं दीक्षाकाया दिन गुरू श्री धर्मजु ॥

^{४१४} मूल दीक्षा गुरू श्री लक्ष्मीनारायण भर्त्त..... ।

Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 334-35

ब्राह्मणको यस्तो परिचय इतिहासको पानामा सुरक्षित पाइएको छ जसले काठमाडौंका राजा भूपालेन्द्र मल्ललाई वि.सं १७४९ मा दीक्षा सुनाएका थिए र तिनै राजाका छोरा तथा राजा भास्कर मल्ललाई वि.सं १७६५ मा दीक्षा सुनाएका थिए भन्ने तत्कालीन ठ्यासफुको टिपोट पाइन्छ।^{४१५} यी विश्वम्भर उपाध्यायको विशेषता बारे पनि ठ्यासफु टिपोटमा विवरण परेको छ जसअनुसार तिनले १० राजाहरूलाई दीक्षा सुनाएको भनिएको छ।^{४१६}

राजाहरूलाई दीक्षा सुनाउने योग्यता र पत्यार परेको हुनुमा ब्राह्मणहरूको विशेषता देखिन्छ। राजाहरूलाई ब्राह्मणबाट दीक्षा लिनु भनेको एकातिर बाध्यता हुनसक्छ तैपनि त्यो परम्परा उनीहरूले मानिरहेकै थिए। राजालाई दीक्षा मन्त्र सुनाउन पाउने ब्राह्मणको सामाजिक साथै जीवनस्तर पनि निकै माथिल्लो स्तरको हुँदो हो भनेर अन्दाजी पनि गर्न सकिन्छ। दश राजाहरूका दीक्षा गुरु हुन पाएका विश्वम्भर उपाध्यायको उदाहरणको तुलना शायद अन्यत्र कतै नपाइन सक्छ र उनी ब्राह्मण जातिकै इतिहासमा एक नमूना हुन् भन्न सकिन्छ।

घ. पुरोहित र राजपुरोहित

हिन्दु समाजमा सांस्कारिक र धार्मिक कृत्य सम्पन्न गर्न ब्राह्मण पुरोहितको आवश्यकता रहने कुरा स्पष्ट छ र तर यसबारे प्रमाणहरू कम पाइने हुनाले यस विषयमा विस्तृत विश्लेषण गर्न सकिएको छैन। पुरोहितबारे केही स्पष्ट प्रमाणहरूको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

कीर्तिपुरको बाघभैरव मन्दिरको जीर्णोद्धारको ने.सं. ६३५ (वि.सं. १५७२) मितिको स्मारक अभिलेखमा जीर्णोद्धारसम्बन्धी यज्ञका 'प्रोहित' (पुरोहित) जितदेव र माधवलाई 'द्विजोत्तम' (उत्तम

^{४१५} Medieval Nepal, Pt. III, P. 36

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 344

^{४१६} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 344; त्यस टिपोटमा भनिएको छ, 'थ्व गुरू दस जुजुया दिक्षा जुयाव'।

ब्राह्मण) भनिएको छ र उनीहरूलाई आदरवाची 'श्री' र 'जु' को उपयोग गरिएको पाइन्छ।^{४१७} उक्त प्रमाणमा पुरोहितलाई अर्थात् 'क्रियाद्विज' शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

ब्राह्मण पुरोहितको अर्को सन्दर्भ ने.सं. ६९६ (वि.सं. १६३३) मितिको प्रमाणमा पाइन्छ जसमा 'द्विजवर फ्याकदेवजु पुरोहित' को नाम टिपिएको छ।^{४१८}

रामचन्द्र उपाध्याले ने.सं. ७९८ (वि.सं. १७३५) मा पशुपतिमा साँढे (नन्दिकेश्वर) को मूर्तिको प्रतिष्ठा गर्दाको यज्ञको काम गरेको उल्लेख ठ्यासफुको टिपोटमा पाइन्छ जसलाई पुरोहितको एक उदाहरणको रूपमा लिइएको छ।^{४१९}

थानकोटबाट पाइएको ने.सं. ८१० (वि.सं. १७४७) मितिको अभिलेखबाट 'थक्वाथ (थानकोट) देशका पुरोहित 'हरिनारायणको नाम थाहा पाइएको छ।^{४२०} यस सन्दर्भमा हरिनारायणलाई थानकोटका बासिन्दाको परिचय मात्र दिइएको हो कि थानकोट क्षेत्रकै पुरोहित भनिएको हो भन्नेमा द्विविधा परेको छ।

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२४ मा कान्तिपुरका कीर्तिराजानन्द उपाध्यायलाई लेखेको पत्रमा 'जजमान्ताको पूजासमेत माफ' को उल्लेख भएको छ। यस प्रमाणबाट कीर्तिराजानन्द उपाध्याय पौरोहित्य कर्म गर्थे भन्ने थाहापाइन्छ तर सो पौरोहित्य कर्मलाई पनि 'माफी' दिन सकिने वेवोरा उक्त पत्रमा लेखिएकोले ब्राह्मणहरूले राजाज्ञा लिएर मात्र पुरोहितलाई गर्न पाउने परम्परा पहिले थियो कि भन्ने प्रश्न उठेको छ।^{४२१}

^{४१७} Medieval Nepal, Pt. III, PP. 100-101

^{४१८} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 33

पुरोहित मडिछे द्विजवर फ्याकदेवजु।

^{४१९} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 337

^{४२०} थ्व आखर चोकघम थक्वाथदेशया पुरोहित श्री हरिनारायणया किजा श्री शिवनारायण चोया Medieval Colophons, P. 185

^{४२१} देवीप्रसाद भण्डारी (सं.), श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०१९

राजपुरोहित

मल्ल राजाहरका राजपुरोहित वर्गबारे धेरै स्पष्ट विवरणको अभाव छ तर पशुपतिमा चौसठ्ठी लिंगनिरको ने.सं. ७९६ (वि.सं १७३३) मितिको अभिलेखबाट एक राजपुरोहित परिवारको परिचय पाइन्छ। उक्त अभिलेखमा कर्ता भारद्वाजगोत्री रामचन्द्र राजोपाध्यायले आफूलाई काठमाडौंका राजा नृपेन्द्र मल्लको पुरोहित भएको परिचय दिएका छन्। यस अभिलेखमा रामचन्द्र राजोपाध्यायले आफ्ना ४ पुस्तामाथिका पुर्खाको ललित वर्णन संस्कृत पद्यहरूमा प्रस्तुत गरेका छन्।^{४२२}

नेवार समाजमा पुरोहितलाई अर्थाउन पुच्चीवाजु, पुरेत र पुरोहित शब्दहरू प्रचलित छन्।^{४२३}

ड. देवस्थलका पुजारी

नेपालमा हिन्दु धर्मअन्तर्गत पर्ने विभिन्न सम्प्रदायसित सम्बद्ध भएर स्थापित मन्दिर, पूजास्थल र तीर्थहरूमा मुख्य कारोवारी तथा पुजारीका रूपमा पनि ब्राह्मणहरूले आध्यात्मिक नेतृत्व लिने गरेको पाइन्छ। माथि चर्चित प्रकारका सबै देवस्थानहरूमा ब्राह्मणहरूको मात्रै नेतृत्व नरहेको पाइए पनि धेरैमा ब्राह्मणहरूले पुजारीको जिम्मेवारी पाएको थाहापाइन्छ।

मध्य र मल्लकालीन माझ नेपालको केन्द्रीय राज्यक्षेत्रका सबै वा ब्राह्मणहरूद्वारा अर्चना गरिने देवस्थलहरूको विवरण तथा तुलनात्मक विमर्श गर्न यहाँ सम्भव नभए पनि यस विषयसित सम्बन्धित केही प्रमुख उदाहरणहरूको चर्चा नमूनाको रूपमा मात्र गरिएको छ।

ने.सं ७८६ (वि.सं १७२३) मितिको यौटा ठ्यासफु टिपोटमा हरिमन्दिरका पूजावारीका रूपमा श्री कृष्ण देवको उल्लेख भएको पाइन्छ।^{४२४}

नेपाल संवत् ८२७ (वि.सं १७६३) को ताम्रपत्रमा भूपालेन्द्र

^{४२२} कान्तिपुर शिलालेख सूची, पृ. ११४-१५

^{४२३} पन्नाप्रसाद जोशी वैद्य, नेपाल भाषा संक्षिप्त शब्दकोश, पृ. १६७

^{४२४} Medieval Nepal, Pt. III, P. 78

मल्लले माहेश्वरी ब्राह्मणीलाई 'देवपूजा स्वाधिकार' गर्दै जग्गा दिएको विवरण परेको छ।^{४२५} यो विषय त्यति स्पष्ट छैन तर अभिलेखको विवरणबाट विभिन्न मन्दिरहरूको पूजागुठी सञ्चालन सम्बन्धमा उपरोक्त ब्राह्मण महिलालाई अख्तियारी दिइएको बुझिन्छ।

देवमन्दिरको कर्मकाण्डसित सम्बद्ध भएर काम गर्ने दायित्व बोक्ने व्यक्तिका रूपमा विद्यानन्द उपाध्याको उल्लेख पाटनका राजा श्री निवास मल्लकी रानी सिद्धिमंगलादेवीले सुनागुठी भृंगारेश्वर क्षेत्रमा उमामहेश्वर मूर्ति थापेको ने.सं ८०६ (वि.सं १७४३) को अभिलेखमा भएको छ।^{४२६}

नेपाल संवत् ८११ (वि.सं १७४७) मितिको एक पत्र प्रमाणमा काठमाडौँका राजा भूपालेन्द्र मल्लले देवपट्टन निवासी 'परदेसि कृष्ण भट्टजु' लाई सम्बोधन गरेर बज्रजोगिनीयात्रा, माधवनारायण, भीमसेन नवरात्रि र पञ्चरक्षा पाठ निम्ति जयानन्द गुभाजु आदिको जिम्मा जग्गा गुठीको आम्दानी र खर्च आदिको विवरण लेखिएको छ।^{४२७}

ने.सं ८११ (वि.सं १७४७) मितिको ताडपत्रमा भूपालेन्द्र मल्लले देवपत्तनका बासिन्दा 'परदेसि' शिवनारायण भट्टलाई चाँगु (चयेगु) का छिन्नमस्ता, भीमसेन, बज्रजोगिनी, कुलदेवता र गुह्येश्वरी समेतको गुठीपूजा पुजावारी खान्कीको निम्ति केही जग्गा गुठी राखेको विवरण परेको छ।^{४२८}

नेपाल संवत् ८२१ (वि.सं. १७५७), ८४० (वि.सं. १७७६), ८४४ (वि.सं. १७८१) र ८४५ (वि.सं. १७८२) मितिहरूको उल्लेख भएको ताम्रपत्रमा पशुपतिनाथलगायत अनेक देवीदेवताहरूमा वार्षिक कृत्य गर्न धेरै जग्गा 'बसिष्ठगोत्र यजुतैत्रि श्री केशव भर्त सोम सम्मणे' लाई जिम्मा दिएको उल्लेख छ।^{४२९}

४२५ पूर्णिमा, अंक १११, पृ. ३८, यसमा 'श्री भीमसेनया सर्कारस दुहा ओझो वंसगोपाल गुठी..... गलछेदेवल' आदिको जग्गा गुठीको उल्लेख भएको छ।

४२६ Medieval Nepal, Pt. IV, P. 209

४२७ पूर्णिमा, अंक १११, पृ. ३५

४२८ पूर्णिमा, अंक-१११, पृ. ३६

४२९ पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ५२-५३

नेपाल संवत् ८४१ (वि.सं. १७७७) मितिको पत्रबाट भूपतीन्द्र मल्लले भक्तपुरका हनुमानघाट वीराभद्रासहित तीर्थ नजीकै थापिएका देवताको पूजा आज्ञा निम्ति भक्तपुर चोछे ठाउँका बासिन्दा रामेश्वर लाल पंचदावल् भक्त (भट्ट) लाई ७ रोपनी जग्गा दिएको थाहापाइन्छ।^{४३०}

नेपाल संवत् ८४४ (वि.सं. १७८१), ८४५ (वि.सं. १७८२) र ८५१ (वि.सं. १७८८) मिति लेखिएको ताम्रपत्रमा 'वशिष्ठगोत्र यजुतैत्रि' साम्बसदाशिव भर्त र भाइ सोम समालाई श्री ३ कुलाम्बाप्रीत्यर्थ' जग्गा दान दिएको विवरण परेको छ। यसमा कर्ताको उल्लेख छैन।^{४३१} दाताले आफ्नी कुलदेवताको पूजा-आज्ञाको निम्ति माथि चर्चित ब्राह्मणहरूलाई जग्गा दिएको यस प्रमाणबाट बुझ्न सकिन्छ।

४.४.६ पशुपतिनाथ मन्दिरका पुजारी

लिच्छविकालदेखिका प्रमाणहरूले पशुपतिनाथ मन्दिरको विशेष महत्त्व मानिएको थाहा पाइए पनि त्यसमा पुजारीको व्यवस्थावारे कुनै सूचना पाइँदैन। त्यही क्रममा आदि शंकराचार्य (वि.सं. ८४५-८७७) ले काठमाडौं यात्रा गरेको अवसरमा दक्षिण भट्ट ब्राह्मणलाई पशुपतिनाथका पुजारी बनाएको चर्चा वंशावलिमा पाइन्छ भने त्यही परम्परा राजा यक्ष मल्लले कायम गरेको भन्ने चर्चा त्यही स्रोतमा भएको पाइन्छ।^{४३२}

यक्ष मल्लका उत्तराधिकारी र छोरा रत्न मल्लको शासनकालका पशुपतिका पुजारी स्वामी सोमेश्वरानन्द रहेको उल्लेख वंशावलिमा भएको छ।^{४३३} तिनी संन्यासी रहेको भन्ने उक्त स्रोतमा चर्चा भएको छ। उक्त वंशावलि स्रोतले सोमेश्वरानन्दपछि ४ जना स्वामी पुजारीहरूको नाम बताएको छ। ती मध्ये लक्ष्मीनरसिंह मल्लको शासनकालमा नित्यानन्द स्वामी^{४३४} प्रताप मल्लको पालामा

^{४३०} पूर्णिमा, अंक १११, पृ. ३९

^{४३१} पूर्णिमा, अंक ९७, पृ. ५३-५४

^{४३२} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५१

^{४३३} ऐजन्, पृ. ५२

^{४३४} ऐजन्, पृ. ८१-८२

ज्ञानानन्द स्वामी^{४३५}, नृपेन्द्र मल्लको पालामा विमलानन्द स्वामी^{४३६} र त्यसपछि राघवानन्द स्वामी^{४३७} भएको बताएको छ ।

माथि चर्चित स्वामी पुजारीहरू आफैं यता आउने गरेको भन्ने वंशावलि स्रोतले बताएको छ ।^{४३८} ती स्वामीहरू 'पुरुषार्थी' अथवा मन्त्र-तन्त्रका सिद्ध थिए भनेर पनि उपरोक्त स्रोतमा बताएको छ ।^{४३९}

माथि चर्चित स्वामी पुजारीहरू ब्राह्मण जातबाटै संन्यासी भएका भन्ने विश्वास गरिएको छ तर ती कुन सम्प्रदायसित सम्बद्ध थिए भन्ने विषय खोतल्न सकिएको छैन ।

हाल पशुपतिनाथका पुजारीका रूपमा दक्षिण भारतीय ब्राह्मणहरूको नियुक्ति गर्ने चलनको आरम्भ भने जगज्जय मल्लको व्यवस्थाअनुसार भएको देखिएको छ ।^{४४०} माथि चर्चित प्रकारका ब्राह्मणहरूको संख्या कम रहने र ती आफ्नो कार्यकाल पूरा भएपछि आफ्नै उत्पत्ति थलो फर्किने गरेको बुझिन्छ । तर कतिपयले नेपालमै स्थायी बसोबास गरेको पनि हुन नसक्ने देखिँदैन ।

माथि चर्चित प्रकारका ब्राह्मणहरूले पशुपतिनाथ जस्ता महत्त्वपूर्ण मन्दिरका पुजारीको रूपमा नेपाली समाजलाई अनेक किसिमले प्रभाव पारेको मान्न गाह्रो पर्दैन ।

क. ब्राह्मणका चमत्कार

नेपाली ब्राह्मण कुलहरूमा तिनका कुनै पुस्ताले चमत्कारका काम गरेको चर्चा प्रायः सुन्न पाइन्छ ।^{४४१} त्यस्तै चमत्कार गर्न

४३५ ऐजुन, पृ. ८८-९३

४३६ ऐजुन, पृ. ९३

४३७ ऐजुन, पृ. ९६

४३८ ऐजुन, पृ. १००

४३९ ऐजुन, पृ. १००

४४० पशुपतिनाथको दर्शन स्पर्शन पूजन सम्बन्धमा समीक्षा, पृ. ४५

४४१ जीवनाथ भ्वा, "जनकपुर", कल्याण तीर्थाङ्क, वर्ष ३१, संख्या १, वि.सं २०१३, पृ. १५३-१५४ मा ३ जना मैथिल उपाध्याय ब्राह्मण र दुइजना गोसाइँहरूलाई विभिन्न चमत्कार गर्नसक्ने भनिएको छ । उक्त पाँचमध्ये एक मदन उपाध्यायलाई भगवतीको सिद्धि भएको र तिनीले नित्य स्नानपछि धोती पछारेर आकाशमा उडाइदिन्ये र आकाशमै त्यो धोती सुकिरहने गर्दथ्यो भन्ने भनाइ छ । आर्का धी उपाध्याय सूर्यको गति रोक्न सक्ने भन्ने चर्चा गरिएको छ । आर्का व्यक्ति विद्यापतिलाई सेवा गर्न स्वयं भगवान् शिव नोकर भए

सक्ने उदाहरण ब्राह्मणेतर जातिहरूमा पनि नपाइने हैन । यस्तो रहस्यवादी विषयमा कुनै स्पष्ट निर्णय दिइहाल्नु गाह्रो कुरा हो । तर यो विषय उठाउनुपर्ने कारणको रूपमा निम्न सन्दर्भ हो ।

हरिशङ्कर भट्टको पाटन चापागाउँ कापेश महादेव मन्दिरको ने.सं ८२५ (वि.सं. १७६२) मितिको अभिलेखमा तिनीले आफ्ना बराजु भट्ट नारायणलाई चमत्कार गर्नसक्ने व्यक्तिका रूपमा वर्णन गरेका छन् । उक्त अभिलेखमा भट्ट नारायणलाई 'दिउँसो पनि चन्द्रमा देखाउन सक्ने र राति पनि सूर्योदय गराउन सक्ने सिद्धि भएका' भनिएको छ ।^{४४२} यस्तै अर्को उदाहरण पनि पाइन्छ । वि.सं १८१२-१६ मितिका प्रमाणहरूबाट ज्ञात नीलकण्ठ जोशी रेग्मीले लेखेको रेग्मी वंशावलिमा आफ्ना एक पुर्खाले औंसीको रातमा चन्द्रमा देखाई चमत्कार गरेको वर्णन गरेको पाइएको छ ।^{४४३}

ख. राजा, राजनीति र ब्राह्मण

मल्लकालीन सभ्यतामा राजा र राजनीतिसित ब्राह्मणहरूको कस्तो सम्बन्ध रह्यो भन्नेबारे तल छोटकरी अध्ययन गरिएको छ ।

ग. राजनीतिमा पक्ष-विपक्ष

वि.सं १३५७ मा काठमाडौं उपत्यकामा डोयहरूको आक्रमणलाई निम्त्याउने काममा भक्तपुरको सलछेंका पण्डित जयजु^{४४४} पनि सम्मिलित भएको उल्लेख गोपालवंशावलि पत्र-४१क मा भएको छ ।

वसुधे भनिएको छ । तिनको निमित्त स्वयं गंगा उनीकहाँ आएको पनि भनिन्छ । आर्का लक्ष्मीनाथ गोसाइँ खराउ लाएर नदी तर्न सक्ने भनिएको पाइन्छ । पाँचौं उदाहरणमा कमलादत्त गोसाइँले चढाएको दूध खान वालगोपाल भगवान् कृष्ण आफैँ साक्षात् प्रकट हुने बताइएको पाइन्छ ।

^{४४२} सिद्धिर्यस्य दिनेपि चन्द्रकरणे

रात्रौ च सूर्योदगमे

सोयं सद्ब्रविडान्वयोद्भवतनुः

श्री भट्टनारायणः ॥

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 247

^{४४३} यस ग्रन्थका प्रस्तुतकर्ताको संग्रहमा रेग्मी वंशावलिबाट ।

^{४४४} सलछें जयजु पडियास भोन्त श्री जयशक्तिदेवस श्रीअनन्तदेव डोय हवः ।

भक्तपुरका निवासी द्विज (ब्राह्मण) राजरहस्पति तत्कालीन राजनीतिमा सक्रिय रहेको गोपालवंशावधिको पत्र ४३३ मा ने.सं ४३३ (वि.सं १३७०) को मितिसाथ टिपिएको पाइन्छ । त्यस टिपोटमा तत्कालीन उपराज सरहका रुद्र मल्लले आक्रमणकारी डोय अथवा तिरहुतेहरूलाई धपाई फर्केपछि पाँचजना भारदारहरूलाई आँखा भिकी मार्ने प्रबन्ध गर्ने व्यक्तिका रूपमा पसलछेँका ब्राह्मण राजरहस्पतिको नाम लेखिएको छ । उक्त घटनाको प्रकृति हेर्दा आँखा भिकी मारिने भारदारहरू आक्रमणकारी डोय अथवा तिरहुतेका समर्थक रहेछन् र त्यस्तालाई दण्डित गरिएको छ । यस विवरणबाट त्यस बेलाको राजनीतिको एक गुटसँग राजरहस्पति मिलेको बुझ्न गाह्रो पर्दैन ।

घ. राजा पार्न योगदान

कतिपय सन्दर्भमा ब्राह्मणले कुनै व्यक्तिलाई राजा बनाएको भन्ने पाइने हुनाले यस शीर्षकको आवश्यकता परेको हो । माथि चर्चित जस्तो एक घटना परवर्ती मल्लकालमा कान्तिपुर राज्यमा भएको मानिएको छ ।

यक्ष मल्लका माहिला छोरा रत्न मल्ल (वि.सं १५४१-१५७७) ले स्वतन्त्र पारेर स्थापना गरेको कान्तिपुरको राज्यमा एघारौँ पुस्ताका भास्कर मल्ल (महीन्द्रसिंह) (वि.सं. १७५७-१७७९) निःसन्तान हुनाले उत्तराधिकारी को हुने भन्ने विषयमा पक्ष-विपक्षहरू रहेको परिप्रेक्ष्यमा जगज्जय मल्ले सो राज्यका राजा हुन पाएको थाहापाइन्छ । जगज्जय मल्लले कसरी कान्तिपुरका राजा हुन पाएका हुन् भन्नेबारे भाषावांवलमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । त्यस स्रोतअनुसार^{४४५} जगज्जय मल्ल (शासनकाल वि.सं. १७७९-१७९२) माथि गुह्येश्वरी प्रसन्न भएर एक जना मैथिल ब्राह्मणलाई सपनामा दर्शन दिएर जगज्जय मल्ललाई आजका ४ दिनमा राजा हुने समाचार सुनाइदिन आज्ञा गरेकी थिइन् । सो समाचारअनुसार राजा हुन पाएपछि जगज्जय मल्लले मैथिल ब्राह्मणलाई 'मेरा इष्ट देवता गुरु' भनेर ज्यादै

सम्मान गरेर कान्तिपुरमा बसोबास गर्न दिई नुवाकोटमा धेरै जग्गा बित्ता दिएको कुरा वंशावलिमा बताइएको छ ।

भाषावंशावलिमा लेखिएको उक्त विवरणमा जगज्जय मल्लले भास्कर मल्लको अपुताली पाएको घटनाको रहस्य पक्ष परेको छ गुप्तेश्वरीको वरदानबाट राजा हुन पाएको भन्ने कारणबाट जगज्जय मल्ल र तिनका छोरा र उत्तराधिकारी जयप्रकाश मल्लले गुप्तेश्वरीको ठूलो मान्यता गरेको र त्यस मन्दिरमा कतिपय व्यवस्थापन गर्नासाथै वार्षिक जात्रा गरेको घटना प्रमाणित गर्ने ऐतिहासिक अभिलेख पाइएका छन् ।^{४४६} यस कुराबाट गुप्तेश्वरीको वरदान पाएर जगज्जय मल्लले राजा हुन पाएको भन्ने वंशावलिको कथनलाई समर्थन गरेको मान्न गाह्रो पर्दैन । गुप्तेश्वरीको वरदान सुनाउन जाने मैथिल ब्राह्मण भएकाले तिनले त्यस्तो घटकका कारक रूपमा श्रेय पाएको बुझिन्छ । यस रूपमा ब्राह्मणले राजा पार्न पनि योगदान गरेको रूपमा सकार्नुपरेको छ । जगज्जय मल्लले गुप्तेश्वरीको वरदानबाट कान्तिपुरको अपुताली राज्य पाएको घटना जस्तै तिनै राजाका छोरा जयप्रकाश मल्लपछि राजा भएका र बीचमा गद्दीबाट पदच्यून भएपछि फिर्ता गर्न गुप्तेश्वरीस्थानमा तपस्या गरेको र सफल भएको भन्ने त्यही भाषावंशावलिमा पछि गरिएको वर्णनमा^{४४७} पनि केही तादात्म्य देख्न सकिन्छ ।

मैथिल ब्राह्मणहरूसित जगज्जय मल्लको घनिष्ठता रहेको चर्चा भाषावंशावलिमा गरिए जस्तै जयप्रकाश मल्लसित पनि तिनको घनिष्ठता रहेको कुरा एकथरी वंशावलिको कथनले पुष्टि भएको देखिन्छ । गोर्खाली राजा पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर विजय गरेपछि भक्तपुर भागेका जयप्रकाश मल्ललाई भक्तपुरमाथि पनि विजय गरिसकेपछि पृथ्वीनारायण शाहले भेडेर कुरा गर्दा विश्वास गरेको मानिसहरूबाट धोका पाएकोले आफूले पराजित हुन परेको तर तैपनि आफूसँग अभै पनि तिरहुने (मैथिल) ब्राह्मणहरूले साथ नछोडेको जवाफ दिएको भन्ने विवरण एकथरि भाषावंशावलिमा पाइन्छ ।

^{४४६} गुप्तेश्वरी माहात्म्य र इतिहास, पृ. ५४-५७

^{४४७} भाषावंशावलि, भाग २, पृ. ११३

मैथिल वा तिरहुते ब्राह्मणहरूसित जगज्जय मल्ल र जयप्रकाश मल्लको घनिष्ठताको कारण के थियो त्यो त्यति स्पष्ट नभए पनि जगज्जय मल्ल कुनै मल्ल राजकुमारीसँग विवाह गर्न मिथिला क्षेत्रको कुनै राजपूत घरानाबाट ल्याइएका थिए र त्यसै कारणले मैथिल ब्राह्मणहरू तिनको घनिष्ठतामा थिए भन्ने अनुमान गरिएको छ।

ड. राज्य विस्तारमा योगदान

राजाको नजीक रहेर तिनका महत्त्वाकांक्षा पूरा गर्ने योजनामा संलग्न रहने एकजना ब्राह्मण व्यक्तित्वको ऐतिहासिक सन्दर्भ पाइएकोले ब्राह्मणहरूमध्ये कसै कसैको यस्तो विशेषता रहेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ।

हरिशङ्कर भट्टको काफीश्वर अभिलेखमा लम्बकर्ण भट्ट वा नारायण भट्टले शिवसिंह राजालाई 'सारा नेपालको अधिपतित्व दिलाएको' (येन श्री शिवसिंह नाम नृपतेर्नेपालदेशाखिलाधीशत्व परिकल्प्य) भनिएको छ।^{४४८} उक्त अभिलेखमा त्यस्तो दावी गरेको पाइने र राजा शिवसिंह मल्लले नेपाल संवत् ७९५ (वि.सं १६५२) मा दोलखा, सिँधुली, लिस्ति, केरूङ, मकवानपुर र पाटनमा विजय गरेको टिपोट प्रमाण पाइएकोले^{४४९} पनि उक्त कथनमा समानता देख्न सकिन्छ। त्यही कुरालाई भाषावंशावलिले समर्थन गर्ने अभिव्यक्ति सुरक्षित गरेको छ र राजा शिवसिंहले लम्बकर्ण भट्टबाट मन्त्र सुनेको प्रभावले पाटनमा आधिपत्य गरेका थिए भनिएको छ।^{४५०}

लम्बकर्ण भट्ट र तिनको वंशका प्रतिनिधिहरूले मल्ल राजाहरूबाट पाएका विशेष सम्मानका कुराले घुमाउरो किसिमले माथि चर्चित कुराको समर्थन भएको बुझ्न सकिन्छ।

च. साक्षीका रूपमा ब्राह्मण

मल्लकालका कतिपय अभिलेखहरूमा राजाहरूले साक्षीका रूपमा ब्राह्मणहरूलाई राखेको पाइन्छ। त्यस कालका केही

^{४४८} मध्यकालका अभिलेख, पृ. ३५४

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 247

^{४४९} हनुमानढोका राजदरवार, पृ. १९

^{४५०} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ५९

महत्त्वपूर्ण प्रमाणहरूमा ब्राह्मण साक्षी राखिएको चर्चा तल गरिएको छ ।

दुइ राजाबीच राजनीतिक सन्धि गर्दा ब्राह्मणलाई दृष्टसाक्षी राखिएको एक उदाहरण 'श्री विश्वराजदेव उपाध्या' देखिएका छन् । ने.सं ७४१ (वि.सं १६७८) मा कान्तिपुरका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्ल र तिनका सौतिना भाइ पाटनका सिद्धिनर सिंह मल्लबीच गरिएको सन्धि ताम्रपत्रमा उक्त सन्दर्भ परेको हो ।^{४५१}

पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले भक्तपुरको मूलचोकमा राखेको ने.सं. ८१८ (वि.सं. १७५५) मितिको ताम्रपत्रमा तुलजा भवानीको विशेष पूजाको निम्ति जग्गा गुठी राखेकोमा त्यसका साक्षीका रूपमा पाटन गाडवाहार (गाबहाल) का 'द्विजवर' श्रीविद्यानन्द उपाध्याय शर्मा' र पाटन इखाछेंका 'द्विजवर' श्री जयन्त उपाध्या शर्मा' साक्षी राखिएका छन् ।^{४५२}

पाटन मल्ल दरबार मूलचोकमा टाँसिएको पाटनका योगनरेन्द्र मल्ल, कान्तिपुरका भूपालेन्द्र मल्ल र भक्तपुरका भूपतीन्द्र मल्लका बीच 'नेपालमा चलेको अनीति' विरुद्धको ने.सं. ८१८ (वि.सं १७५५) मितिको सन्धि ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा तीनओटै राज्यका राजगुरु र सम्मानित ६ जना ब्राह्मणहरू -
 श्री विश्वम्भर उपाध्या
 श्री विद्याचन्द्र उपाध्या
 श्री जयन्त उपाध्या
 श्री कृष्ण भट्ट भाजु
 श्री महेश्वर भट्ट भाजु
 श्री हरिशङ्कर भट्ट भाजु
 साक्षीका रूपमा राखिएका छन् ।^{४५३}

^{४५१} Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 56-57; यस प्रमाणमा उपरोक्त विश्वराजदेव उपाध्याका साथै 'रामानन्द जोसि' र 'कृष्णप्रमुख आचार्य' को पनि नामोल्लेख भएकोमा ती दुइको ब्राह्मण पहिचानमा शंका परेको छ ।

^{४५२} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 231
 अभिलेख संग्रह, भाग-७, पृ. ३०

^{४५३} ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. २२-४०

मध्यकालका अभिलेख, पृ. ३०३, ३०६

राजाहरूबीचको राजनीतिक सम्झौताका साक्षीका रूपमा ब्राह्मणहरू राखिएको एक उदाहरण भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ल र काठमाडौँका राजा भास्कर मल्लबीच गरिएको ने.सं ८२३ (वि.सं १७६०) मितिको भक्तपुर मूलचोकको सन्धि ताम्रपत्र हो । आपसमा मिलेर बस्ने र दुष्टहरूको कुरा नसुन्ने सम्झौता गरिएको उक्त ताम्रपत्रमा माथि चर्चित दुई मल्ल राजाहरूले ३६ हजार रूपैयाँ धरौटीसमेत राखेको कुरो थाहापाइन्छ । त्यति महत्त्वपूर्ण घटनाको सन्धि पत्रमा साक्षी (षुषुल्या) को रूपमा ब्राह्मणहरू (थ्वते ब्राह्मण) शीर्षकअन्तर्गत- श्री योगीदास उपाध्या, श्री बालकृष्ण जोसि, श्री नारायण उपाध्या, श्री मणिकण्ठ उपाध्या, श्री कालु उपाध्या र श्री यदु उपाध्याहरूको नाम एकपल्ट लेखिसकेपछि ताम्रपत्रको अन्त्यतिर फेरि श्री प्रजापति उपाध्या र श्री सुकदेव उपाध्याको नाम लेखिएको छ । ताम्रपत्रको अन्त्यमा दृष्टसाक्षीको रूपमा २ श्री साथ विश्वम्भर भाजु र श्री ब्रह्मनारायण भाजुहरूको नाम लेखिएको छ ।^{४५४}

राज्य प्रकाश मल्लको फर्पिङ शिखरनारायण मन्दिरको ने.सं ८७१ (वि.सं १८०८) मितिको शिलालेखमा अन्तिममा साक्षीका रूपमा 'द्विजवर श्री नीलकण्ठानन्दोपाध्या शर्म्मा' राखिएका छन् ।^{४५५}

छ. छलछाम नीतिमा ब्राह्मण

उपरोक्त सम्बन्धमा एक मात्र उदाहरणको चर्चा गरेर शीर्षकले उठाएको खाँचो टारिएको छ ।

कान्तिपुरका देवानन्द उपाध्याय राजा जय प्रकाश मल्लका घनिष्ठ ब्राह्मण रहेको कुरा नेपाल संवत् ८८२ (ई. १७६२) मा ६ महीना जति जय प्रकाश मल्ल पाटनका राजा भएपछि त्यहाँका काजीहरूसँग मतभेद भई अपमानित भएर हट्नु परेको थियो । त्यसको बदला लिन उपरोक्त देवानन्द उपाध्यालाई

^{४५४} Medieval Nepal, Pt. IV, PP. 239-40

अभिलेख संग्रह, भाग-११, पृ. १२

^{४५५} मध्यकालका अभिलेख, पृ. ४४४-४५

पाटन पठाई सत्यवाचा कबूल गरेर पाटनका काजीहरूलाई कान्तिपुर ल्याउने र यहाँ कैद हुने र बेइज्जतीका धेरै कुरा भएको थियो। वंशावलिमा चर्चित सो घटना^{४१६} गराउन पाटने काजीहरूलाई कान्तिपुर ल्याउन सफलता पाएको र त्यस घटनाले गर्दा जयप्रकाश मल्लको काजीहरूसँग बदला लिने इच्छा पूरा गराएकोले देवानन्द उपाध्यायको महत्त्व बढेको बुझ्न सकिन्छ।

ज. राज स्तुति

ब्राह्मणहरूको राजासितको सम्बन्धको अर्को रूप पनि इतिहासका पानामा पाइन्छ र त्यो हो राजाहरूलाई राम्रा-राम्रा र लामो लामो प्रशस्ति वा विदावलि बनाएर चढाउने र प्रसन्न पार्ने। नेपालको इतिहासमा यस्तो प्रवृत्तिका उदाहरणहरूबारे केहीको यहाँ चर्चा गरिएको छ।

भारतको गुजरात चमत्कारपुरबाट आएको परिचय दिने 'ब्राह्मण पण्डिताचार्य' हरिहरले सारेको अमृतेश्वर पूजाको पुष्पिका वाक्यमा तत्कालीन राजा अरि मल्लको नाम अगाडि ज्यादै लामो प्रशस्ति लेखेका छन्।^{४१७} त्यस्तो लम्बेतान कपोलकल्पित प्रशस्ति स्वदेशी परम्पराभन्दा निकै फरक रहेको छ। वि.सं. १२७३ मितिको सो पुष्पिका वाक्यमा त्यसरी राजालाई फुरुंग पार्ने किसिमले लम्बेतान प्रशस्ति वा विरूदावलि लेखेर लेखकले राजालाई प्रभावित पार्ने काम गरेको अनुमान गर्न गाह्रो छैन।

^{४१६} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ७९; वंशावलिमै यिनीलाई 'काली देवानन्द उपाध्या भाजु' को रूपमा चर्चा गरिएको र यिनको घर इन्द्रचोकमा रहेको बताइएको छ (पूर्ववत्, पृ. ११६)

^{४१७} स्वस्ति। श्रीमन्नेपलेश्वरः। समस्तराजावलिविराजित।

महाराजाधिराज परमेश्वर। परम माहेश्वर। श्री पशुपतिभट्टारकाभिधानाद् भक्तिजल

प्रक्षालितान्तःकरण। सकलशास्त्रपरिमलित। सिद्धान्ताम्त्रर-हस्यागमार्धविद्।

श्रीमद्विमलप्रबोध प्रसादाल्लब्धभिषेकषडन्वयाचार्य। निज्जितरित्रात्। प्रतापलङ्केश्वर।

रघुवंशकुलातिसर्वजनहृदयानन्दकर। दिनदुःखितजनाशापरिपूरक। अनेकगुणानिधान।

श्रीमद् अरि मल्लदेवप्रवर्धमानविजयराज्ये। विक्रमाब्दगते १२७३। नेपालव्दगतसम्बवत्

३३६ ज्येष्ठ कृष्ण सप्तम्यां तिथौ बुधदिने। गुर्जरदेशीय चमत्कारपुरादागत। ब्राह्मण

पण्डिताचार्य श्री हरिहरेण लिखित मिति शुभम्।

Medieval History of Nepal, PP. 81-82

काठमाडौँका मल्ल राजा सूर्य मल्ललाई मुकुन्द पाठक शर्माले ने.सं. ६४७ (वि.सं. १५८४) मा सारेको कामन्दकीयनीतिसारको पुष्पिका वाक्यमा लम्बेतान प्रशस्ति लेखिदिएको पाइन्छ, जुन तल उद्धृत गरिएको छ :

“श्री श्री श्री पशुपतिचरणकमलधूलिधूसरितोत्तभाङ्गश्रीमन् मानेश्वरीष्टदेवतासमाराधनतत्परलब्धोदय । रघुवंशराजर जीवोत्फुल्लविलासनैक भास्कर । प्रवलरिपुमत्तमातङ्ग दर्प दल नैक चतुरकेशरी समस्तराजचक्रसेवितशरणेकयोग्यपाद कमलातपत्रभालनेपालमण्डलसरोरुहमकरन्दपीयमानमत्त मधुप नानाविद्याविनोदकलानिधिसत्सुन्दरीगणमनोन्माद मोहजालसमनचिन्तामणि महाराजाधिराज नृपचक्रचूडामणि परमेश्वरपरमभट्टारकदैत्यनारायाणावतार श्री श्री जय सूर्य मल्लदेवप्रभौ भुज्यमानय प्रतीक्षा ।^{४५८}

नेपालबाहिरबाट भर्खरै काठमाडौँ आइपुगेका उपरोक्त मैथिल ब्राह्मण मुकुन्द पाठक शर्माले आफूले भारदारको आज्ञाले वि.सं. १६०० मा सारेको गीताभाष्यको पुष्पिका वाक्यमा तिनै राजा अमर मल्ल (नरेन्द्र मल्ल) को शासनकाल जनाउँदा लामो विरूदावलि लेखेको पाइन्छ, “गुणग्राम निरूपाधिपरोपकाररसिक ज्यौतिषवैद्यकस्मृतिप्रवीणकाव्य अलंकार बहुविधाविद्यानिधान महाराजाधिराज श्री श्री अमर मल्लदेवस्य ...” ।^{४५९}

भास्कर मल्लले भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लसित मिलेर चारकोसे भाडीमा पुगी हात्ती खेदा गर्दा भूपतीन्द्र मल्लले यौटा हात्ती पनि पक्रिन नसकेको तर भास्कर मल्लले १३ ओटा हात्ती पक्रेर ल्याउने पराक्रम गरेको भनेर ब्राह्मण पण्डितहरूले तिनको धेरै तारीफ गरी ‘गजपति महीन्द्र मल्ल’ नाम राखिदिएको भन्ने वर्णन वंशावलिमा गरिएको छ । यसरी राजा ती ब्राह्मणहरूसँग खुशी भएर तिनीहरूलाई धेरै जग्गा विर्ता गरिदिएको वर्णन वंशावलिमा पाइन्छ ।^{४६०}

^{४५८} Medieval Nepal, Pt. II, PP. 36-37

^{४५९} Medieval Nepal, Pt. II, PP. 37-38

पूर्णमा, अंक-२, पृ. ३४

^{४६०} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. १०१

क्र. राजाबाट विशेष पुरस्कार

राजाबाट कुनै रिक्त वापत ब्राह्मणलाई विशेष किसिमले पुरस्कृत गरेको एक दुर्लभ उदाहरण लम्बकर्ण भट्टको पाइन्छ । काठमाडौंका राजा प्रताप मल्लले लम्बकर्ण भट्टलाई कुनै विशेष रिक्त वापत सात दिन हिँडेको जमीन दिएको भन्ने सन्दर्भलाई विशेष पुरस्कारको रूपमा मान्न सकिन्छ । उक्त घटनाको ऐतिहासिक विश्लेषण हाल गर्न नसकिए पनि त्यस्तो पुरस्कार दिइने घटना असम्भव नभएको लाग्दछ । उक्त विशेष पुरस्कारको घटनाले दाता राजाको दानशीलतासाथै पुरस्कार गृहीता लम्बकर्ण भट्टको अतुलनीय विशिष्ट योग्यताका कुरालाई औल्याएको देखिन्छ ।

ब. ब्राह्मण राजा

हिन्दु समाजको निर्देशक संविधानरूपको धर्मशास्त्रीय विधानमा ब्राह्मण जातिका मानिसले राजा हुन पाउने कुनै नियमको उल्लेख गरिएको पाइँदैन । तिनै स्रोतहरूमा क्षत्रीय जातिका मानिसहरूले राजा हुन पाउने कुराको विस्तृत विवरण पाइन्छ । धर्मशास्त्रीय व्यवस्था यस्तो रहे पनि भारतमा कतिपय कालखण्डमा ब्राह्मणहरूले राजा भएर राज्य चलाएका केही घटनाहरू इतिहासमा चर्चित नभएका होइनन् ।^{४९१}

ट. नेपाल तराईको ओइनवार ब्राह्मण राजवंश

नेपालको पूर्वी र मध्य तराईका क्षेत्रसमेत समेटेर मध्यकालको आरम्भतिर जुन कर्नाटक राज्य स्थापित थियो त्यो वि.सं. १३८३ (ई. १३२६) मा हरिसिंहदेवको पराजय र पलायनबाट विघटित भएको थियो । उक्त राजनीतिक रिक्तता पूर्ण गर्ने काम मैथिल ब्राह्मण कामेश्वर ठक्कुरले गरेका थिए । दिल्लीका मुसलमान शासकको अधीनमा रहने गरी कामेश्वर ठक्कुरले स्थानीय राजाको रूपमा राज्य गर्न थालेका थिए । यो राजवंशलाई

^{४९१} ईस्वीपूर्व १८४ मा सेनापति पुष्यमित्र शुंग ब्राह्मणले मौर्य राजा बृहद्रथबाट राज्य खोसेर आफैं राजा भएका, त्यस्तै ईस्वीपूर्व ७२ मा शुंग ब्राह्मण राजाका मन्त्री कण्व ब्राह्मण वासुदेवले राज्य खोसेर आफैं राजा भएका अनि त्यस्तै गुप्तकालपछि मयूरशर्माले कदम्ब ब्राह्मण राजवंशको स्थापना गरेका थिए भन्ने इतिहास थाहापाइन्छ ।

सुगौन अथवा ओइनवार भनिन्थ्यो । यस वंशले वि.सं. १५८३ (ई. १५२६) सम्म राज्य गरेको प्रमाण पाइन्छ ।^{४६२} केही पछि पाल्पाली सेन राजा मुकुन्दसेन प्रथमले तिनै क्षेत्रमा विजय गरेपछि उक्त ब्राह्मण राजवंश सेलाएको हुनुपर्दछ ।

उक्त ब्राह्मण राजवंशका कामेश्वर ठक्कुरका नाति शिवसिंह (वि.सं. १४५९ तिर) प्रसिद्ध भएका थिए । यिनकै राज्याश्रयमा प्रसिद्ध मैथिल कवि विद्यापति भएको मानिन्छ ।

ठ. विद्या र विद्वत्ता

ब्राह्मणहरूको इतिहास पक्षमा केन्द्रित यस ग्रन्थको मध्य र मल्लकालसम्बन्धी यस खण्डले ओगटेको कालभरि ब्राह्मणहरू आफ्ना पारम्परिक कर्महरूमा मात्रै केन्द्रित रहेर शान्त जीवन व्यतीत गरेको कुरा तत्कालीन स्रोतसामग्रीहरूले परोक्ष रूपले व्यक्त गरेको मान्न सकिन्छ । त्यस विपरीतका सूचना सन्दर्भ नपाइएकोले उपरोक्त कुरा भन्न सकिएको हो ।^{४६३}

ब्राह्मण जातिको इतिहासमा तिनीहरूले टक्कर लिनुपर्ने अनेक थरी विरोधी तत्त्वहरू भएको थाहापाइन्छ । भारतको धार्मिक गतिविधिको इतिहासमा ब्राह्मणहरूले आफ्नो वैदिक आस्तिकताको रक्षाको निम्ति विभिन्न 'नास्तिक' धर्मपरम्पराहरू- चार्वाक, जैन, बौद्ध तथा अन्यसित टक्कर लिनुपरेको इतिहास ज्यादै विस्तृत छ । एकातिर त्यस्तो अवस्था कायमै रहे पनि कुनै निश्चित सीमानाभित्र ब्राह्मणहरूले त्यस्तासित पनि सुमधुर सम्बन्ध बनाएको पनि नपाइने हैन ।^{४६४} तर कुनै अवस्थामा आस्तिकवादी र नास्तिकवादीबीच शान्त शास्त्रार्थ

^{४६२} R.C. Majumdar (Ed.), *The Delhi Sultanate*, PP. 404-5

^{४६३} गोपालवंशावलिमा पत्र ४५क मा ने.सं. ४४२ (वि.सं. १३७९) आश्विनकृष्ण द्वितीयाको दिन 'सनणिमन्नकछे' भन्ने ठाउँमा 'ब्रह्मजुध' भएको घटना टिपिएको छ । उक्त 'ब्रह्मजुध' ले ब्रह्मयुद्ध अथवा शास्त्रार्थ बताएको हुन सक्ने देखिन्छ तर त्यस्तो ब्रह्मयुद्ध कोसँग भएको हो भन्ने विवरण नखुलेको हुँदा यसबारे केही भन्न सकिएको छैन ।

^{४६४} कुसीनारामा बुद्धको परिनिर्वाण भए र अग्निसंस्कार गरेपछि अस्थि धातुको अंशका दावेदार क्षत्रीयहरू साथै 'वेठददीप' ठाउँका ब्राह्मणहरू पनि रहेका र सो अस्थि धातुको भागबण्डा लाउने काम द्रोण नामका ब्राह्मणले गरेको कुरा 'महापरिनिब्बानसुत' बाट थाहापाइन्छ ।

साथै हिंस्रक शास्त्रार्थको घटना आदिशंकराचार्यको जीवनीले स्पष्ट पारेकै छ । नेपालको इतिहासको एक शैलीको प्रस्तुति रूप भाषावंशावलिमा शंकराचार्य नेपाल आएर बौद्धहरूसित शास्त्रार्थ गरेको वर्णन पनि नपाइने हैन ।^{४६५} त्यस घटनाकै परवर्ती त्यस्तै घटनाको सामान्य टिपोट पनि पाइन्छ ।^{४६६} जसले ब्राह्मण र बौद्धहरूका बीचको सम्बन्धको एक निश्चित अवस्थालाई संकेत गर्न खोजेको बुझ्न सकिन्छ । मल्लकालीन सभ्यतामा हिन्दु र बौद्धहरूबीच सम्बन्ध सामान्य रहेको पाइने हुनाले धार्मिक शान्ति रहेको मान्न सकिन्छ । खासगरी राजाहरूले सन्तुलित व्यवहार देखाएको हुनाले त्यस्तै नीतिको अनुसरण ब्राह्मणहरूले गर्ने गरेको बुझ्न सकिन्छ ।^{४६७}

द्रविड ब्राह्मण भट्ट नारायणलाई उनका पनाति हरिशङ्कर भट्टको पाटन चापागाउँ कापेश महादेव मन्दिरको ने.सं. ८२५ (वि.सं. १७६२) मितिको अभिलेखमा 'समस्तशास्त्र र वेद' का ठूला विद्वान् (विद्यायस्य समस्त शास्त्रनिगमव्याख्याति भूमि गता) भनेर धेरै तारीफ गरिएको छ ।^{४६८} सोही अभिलेखमा हरिशङ्कर भट्टले आफूलाई पनि 'ज्ञानमा वशिष्ठ' जस्ता भन्नेसम्मको दावीसाथ ठूला विद्वान् भएको वयान गरे (गराए) का छन् ।^{४६९} मध्यकालमा भएका राजा सोमेश्वरदेवले भक्तपुरमा 'दक्षिणविद्यापीठको स्थापना गरेको उल्लेख गोपालवंशावलि

^{४६५} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ४०

^{४६६} ज्ञानमणि नेपाल, पशुपतिनाथको दर्शन स्पर्शन पूजन सम्बन्धमा समीक्षा, पृ. १९ मा एउटा फुटकर टिपोटको आधारमा ने.सं. २२२ (वि.सं ११५९) मा 'काशीबाट श्री शंकराचार्य आएर वाद गरे र बाँडा (बौद्ध) हराइदियो, चावहिलका बाँडा हजार मारिए, ब्राह्मणको शास्त्र चलाई दियो भन्ने घटनाको वर्णनलाई सत्य मान्न सकिने भनिएको छ ।

^{४६७} पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले कृष्ण मन्दिर बनाएपछि गरिएको प्रतिष्ठाकृत्यको कोट्याहुति यज्ञ गर्न मण्डप बनाउन थाल्दा एक जना सिद्ध गुभाजु (वज्राचार्य) ले गुप्त रूपले प्रयोग गरेर मण्डप बन्नै नदिएको कुरा सो यज्ञका पुरोहित विश्वनाथ उपाध्यायले धामपुर गरेर यज्ञ सम्पन्न गरेको वर्णन भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ६२-६३ मा पाइन्छ ।

^{४६८} Medieval Nepal, Pt. IV, P. 247

^{४६९} ज्ञाने वशिष्ठः सुजने गरिष्ठः

शास्त्रे प्रतिष्ठः सुकृतैकनिष्ठः

विद्वदगणानागणनाग्रगौरो ॥

ऐजन

पत्र २५ख मा भएको छ । वि.सं १२३६ तिर भएको ती राजाले तन्त्र विद्याको केन्द्र थामेको अनुमान छ ।

मैथिल ब्राह्मण मुकुन्द पाठकले वि.सं. १६०० को मितिमा सारेको गीताभाष्यको मैथिल लिपिमा लेखिएको पाण्डुलिपि पाइएको छ ।^{४७०} कान्तिपुरका राजा अमर मल्ल (नरेन्द्र मल्ल) को शासनकालमा तत्कालीन कुनै भारदारको आज्ञाले सो पाण्डुलिपि सारिएको कुरा सो पाण्डुलिपिमा उल्लेख गरिएको छ ।

वीरनारायण नामका 'द्विज (ब्राह्मण) ले नारदपुराण सारी सिध्याएको उपलक्ष्यमा 'श्री पुण्यवती' (पनौती) मा इन्द्रेश्वर सदाशिवको मन्दिरमा 'श्रृंखली' (धातुको माला ?) चढाएको विवरण उक्त पुराणको नं.सं ७८१ (वि.सं १७१८) मितिमा सारिएको पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{४७१}

अध्ययनको निमित्त ब्राह्मणले ग्रन्थ सार्ने काम गरेको एक थप उदाहरण उद्धवराजको पाइन्छ । वि.सं. १६४७ मा तिनीले 'तराकल्पलता' ग्रन्थ सारेका थिए ।^{४७२}

विशेष खालका ब्राह्मण व्यक्तित्वको एक उदाहरणका रूपमा सिमरौनगढ राज्यका प्रभावशाली मन्त्री चण्डेश्वर ठाकुरलाई लिन सकिन्छ । आफूले संकलन-सम्पादन गरेको कृत्य-चिन्तामणि ग्रन्थको अन्त्यमा चण्डेश्वरले आफ्ना उपलब्धिबारे छोटकरीमा यस्तो लेखेका छन्:

“जसले भए जति असल ज्योतिषीहरूलाई कृतार्थ गरे (तिनले चिताएका कुरा पुऱ्याइदिए), मन्त्री चण्डेश्वरले कृत्यचिन्तामणि

^{४७०} शुभमस्तु ल.सं. ४२२ भाद्रसुदि ७ शनौ ए दिने महाराजाधिराज श्री श्री अमर मल्लदेवस्य प्रधान ... नाम तस्माज्जया राजपाशर्वे महाभारतपठता लिखितम् मुकुन्दपाठक शर्मा भिरिति ॥

Medieval Nepal, Pt. II, PP. 37-38

^{४७१} Medieval Nepal, Pt. II, P. 283:

तत्र श्रीविष्णुप्रीत्या दिनसुरगुरौ मेषराशौ रविष्ठे श्रीमच्छ्रीनारदीयं व्यलिखति द्विज वीरनारायण श्रीः ॥ तस्मिन् दिवसे श्री पुण्यावत्यां श्री इन्द्रेश्वरसदाशिवप्रासादे श्रृंखलिच्छन्नकृतवान् ।

^{४७२} श्री राजोपाध्याय उद्धवराजेन लिखितमिदं पुस्तकम्, इतिहास संशोधन, संख्या-५८, पृ. ४

नामको ग्रन्थ तयार पारे, नेपाल जस्ता विपक्षीलाई युद्धमा जसले पराजित गरे, जसले धेरै यज्ञहरू सम्पन्न गरेर स्वर्गमा बस्ने भगवान् हरि (विष्णु) लाई सन्तुष्ट पारे अनि जीवेश्वर जस्ता विद्वान्हरूको सत्कार गरे ।”^{४७३}

ड. ब्राह्मणहरूको आर्थिक स्थिति

मध्य र मल्लकालीन केन्द्रीय राज्य क्षेत्रसित सम्बद्ध ब्राह्मणहरूको वास्तविक आर्थिक स्थितिको मूल्यांकन गर्न भिन्ने अनुसन्धानको उपक्रम गर्नुपर्ने हुन्छ तर त्यस पक्षसित सम्बन्धित दुई पक्ष-दान लिने र सम्पन्नताबारेमा तल संक्षिप्त अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

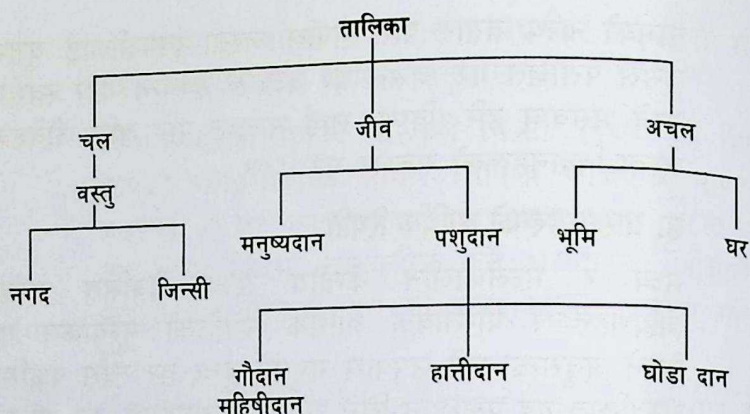
दान लिने

सामाजिक वा धार्मिक कारणबाट ब्राह्मणहरूलाई दान दिनाको महिमाबारे सांस्कृतिक स्रोतसामग्रीहरूमा विस्तृत विवरण पाइन्छ । तर नेपालको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक स्रोतहरूमा ब्राह्मणहरूलाई दान दिएका घटनाहरूको सिलसिलेवार विवरण त्यति विस्तृत नपाइने स्थिति रहेको छ । प्रस्तुत मध्य-मल्लकालीन कालावधिसम्बन्धी खण्डमा ब्राह्मणहरूलाई दान दिएका प्रमाणहरू यक्ष मल्ल (वि.सं. १४८५-१५३९) पछि मात्रमा पाइएका हुनु उल्लेखनीय छ ।

दानका प्रकार

मध्य र मल्लकालीन स्रोतसामग्रीहरूबाट ज्ञात दानका सन्दर्भहरूलाई निम्न तालिकाद्वारा व्याख्या गर्न सकिन्छः

^{४७३} बृहत्सूचीपत्र, ज्यौतिष भाग-१, वीरपुस्तकालय काठमाडौं, वि.सं २०१७, पृ. २८ :
ज्योतिर्ज्ञाश्च महीतले सुमनसः सर्वे कृतार्थाः कृताः ।
श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा विरचिता यत्कृत्यचिन्तामणिः ॥
नेपालाद्या विपक्षा रणभुवि विजिता येन यद भूरियज्ञैः
सन्तुष्टः स्वर्गलोके हरिरपि महिता येन जीवेश्वराद्याः ॥

माथि प्रस्तुत तालिकाबाट ब्राह्मणहरूले पाउने दानको विविध रूपबारे ज्ञान हुन्छ यस्ता दान पाएर ब्राह्मणहरू आफ्नो जीविका चलाउँथे भन्न सकिन्छ ।

माथि तालिकामा प्रस्तुत दानका सबै शीर्षकहरूको अलग-अलग विश्लेषण गर्न सकिएको छैन तर तत्कालीन सूचना सामग्रीहरूलाई दान र भूमिदान दुई शीर्षकअन्तर्गत संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दान शीर्षकअन्तर्गत सै किसिमका दानका सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ, र भूमिदानअन्तर्गत केही सन्दर्भलाई नमूनाका रूपमा कालक्रमानुसार सगोल रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

एक ब्राह्मणले अद्भुत किसिमको दान पाएको घटना पाटनमा कृष्णमन्दिरको निर्माणपछि प्रतिष्ठा यज्ञको अवसरमा भएको विवरण पाइन्छ । पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले कृष्णमन्दिरको प्रतिष्ठा यज्ञमा विश्वनाथ उपाध्यायद्वारा ४६ दिनसम्म कोट्याहुति गराएको र त्यस क्रममा तिनीलाई निम्नलिखित वस्तुहरूको दान दिएको विवरण पाइन्छ :

“सुनको मुकुट, जनै र गहनाहरू, लुगापात, घर र घरलाई चाहिँदो सबै सर्जाम, गाई-भैसी, कमारा-कमारी, सुनको वृक्षमा नवरत्नले फलफूल फलाएर कल्पवृक्ष बनाइएको र चाँदीको पोखरी ।”^{४७४}

एकजना परदेशी ब्राह्मणलाई हात्ती दान गरिएको उदाहरण पाइन्छ । पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले ने.सं. ७७९ (वि.सं. १७१६) मा माघ पूर्णिमाको दिन बनारसका चन्द्रशेखर नामका ब्राह्मणलाई साढे बाह्रहजार मोल पर्ने हात्तीको दान गरेको उल्लेख वंशावलिमा पाइन्छ ।^{४७५}

ने.सं ७९८ (वि.सं. १७३५) मा पाटनमा मन्त्री भगीरथ भैयाले मंगलबजारमा विश्वनाथ शिव मन्दिर बनाएको उपलक्षमा ब्राह्मणहरूलाई कपडा, सुनका गहना र घोडाको दान गरेको उल्लेख पाइन्छ ।^{४७६}

ब्राह्मणलाई गृहदान गरेको उदाहरण ने.सं. ८०८ (वि.सं १७४५) मितिको ठ्यासफु टिपोटमा पाइन्छ जहाँ तत्कालीन शक्तिशाली व्यक्ति चौतारा (प्रधानमन्त्री) लक्ष्मीनारायण जोशीले चैत्रकृष्ण अमावस्याको दिन सूर्यग्रहण परेको दिन राजगुरु विश्वम्भर उपाध्यायलाई ठूलो घर दान दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{४७७}

भूपतीन्द्र मल्लले ने.सं. ८२२ (वि.सं. १७५९) मा भक्तपुरमा पाँचतले मन्दिर (न्यातपोल) को निर्माण गरी प्रतिष्ठा गर्दा कोट्याहुति यज्ञ गर्दाका मूल पुरोहितलाई सुनको मुकुटको दान गरेको उल्लेख पाइन्छ ।^{४७८}

नेपालको इतिहासमा सुवर्ण तुलादानको पहिलो सन्दर्भ यक्ष मल्लको समयको पाइन्छ । यक्ष मल्लका जेठा छोरा राय मल्लको सुवर्णतुलादान गर्दाको उत्सवमा 'चतुरंकमहाभारत' नाटक खेलाइएको कुरा ने.सं. ५७३ (वि.सं १५०९) मिति लेखिएको उक्त नाटककै पुष्पिका वाक्यबाट थाहापाइन्छ ।^{४७९}

^{४७५} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ६५

^{४७६} ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वस्त्रं कनकरचितं भूषणं चाश्वमुख्यान् ।

मध्यकालका अभिलेख, पृ. १९७

^{४७७} इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय, पृ. २७७

^{४७८} पूर्णिमा, अंक-१०, पृ. २८

^{४७९} पूर्णिमा, भाग-२, पृ. ८९

परवर्ती मल्लकालका राजा प्रताप मल्ल (वि.सं १६९८-१७३१) ले पनि पशुपतिनाथ मन्दिरमा 'सबै द्रव्यको तुलादान' गरेको चर्चा वंशावलिमा पाइन्छ।^{४८०}

उपरोक्त तुलादान पनि ब्राह्मणकै हातमा जाने कुरा स्पष्टै छ तर यस्तो दान यौटै व्यक्तिलाई नदिई धेरैलाई बाँड्ने चलन पाइन्छ।

भूमिदान

मध्य र मल्लकालीन नेपाली समाज हिन्दु सिद्धान्तबाट सञ्चालित भएको र त्यस सिद्धान्तान्तर्गत धार्मिक उद्देश्यको निमित्त ब्राह्मणहरूलाई भूमिदानको महिमा बताइएको पाइन्छ। त्यस्तो सिद्धान्तअनुसार राजाहरूले ब्राह्मणहरूलाई भूमिदान गर्ने गरेका प्रमाण पाइन्छन्।

यस खण्डमा अन्य भागहरूमा ब्राह्मणहरूको वर्गीकृत विवरणमा सम्बद्ध प्रकारका ब्राह्मण व्यक्तिको संक्षिप्त परिचय साथ अन्य सूचना पनि उपलब्ध भए त्यसको पनि चर्चा गरिएकोमा कति सन्दर्भहरूमा भूमिदानका कुरा पनि त्यहीँ टिप्ने काम गरिएको छ। भूमिदानका त्यस्तो सबै उपलब्ध सन्दर्भहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकाल्न सकेको भए यस ग्रन्थले परिपूर्णता पाउने थियो। अहिले त्यस्तो काम गर्न नसकिए पनि यहाँ अलग शीर्षकमा त्यस कुराको प्रावधानलाई महत्त्व दिएर मात्रै काम चलाइएको छ र विशिष्ट दान तथा भूमिदानको एक विशेष सन्दर्भलाई मात्र तल प्रस्तुत गरिएको छ।

बनेपा राज्य स्थापना गरी बसेका रण मल्लले बनेपादेखि केही उत्तरतिर अवस्थित मण्डनका कपिलमुनि नेपाललाई जग्गा दान गरिदिएको चर्चा बाबुराम आचार्यले गर्नुभएको छ।^{४८१} आकस्मिक जग्गा दानको एक रूपको उल्लेख पाइन्छ। काठमाडौँका राजा महीन्द्रसिंह (भास्कर मल्ल) ललितपुरका

^{४८०} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ८९

^{४८१} श्री ५ वडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-२, पृ. ३२७

पनि राजा भएर रहेको समयमा कीर्तिपुरका एक ब्राह्मणको सम्पत्ति अपुताली परेकोमा सो सम्पत्ति पाटन गावहालका विश्वानन्द उपाध्यायलाई सङ्कल्प गरेर बिर्ता दिइएको घटनाको उल्लेख एकथरि भाषावंशावलिमा पाइन्छ।^{४८२}

कान्तिपुरका राजा भूपालेन्द्र मल्लले 'ख्वराग्राम' मा बसोबास गर्ने वीरभद्र उपाध्यायलाई 'देवधात' (ट) मा ४० रोपनी जग्गा र घडेरीसमेत ने.सं. ८२० (वि.सं १७५७) मा संकल्प गरेर दान गरेको ताम्रपत्रको पाठ प्रकाशित भएको छ।^{४८३}

मल्लकालका राजाबाट ब्राह्मणले धेरै र विविध दान पाउनेमा राजगुरु देवानन्द उपाध्यायको उदाहरण पाइन्छ। ती राजगुरुलाई राजा जयप्रकाश मल्लले ने.सं. ८५७ (वि.सं १७९४) देखि गरिदिएका ९ ओटा ताम्रपत्रहरूले दीक्षा लिँदा, तलेजु माईको यज्ञलगायत वापत फर्माइसी नगद र कुश विर्ता जग्गा दान विवरण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।^{४८४}

मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनको वि.सं. १८०९ मितिको पत्रमा ऋषि उपाध्यालाई कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले पूर्व सैपुमा जग्गा बिर्ता दिएकोमा त्यसलाई थमौती गरिदिएको उल्लेख गरिएको छ।^{४८५}

ढ. ब्राह्मणहरूको सम्पन्नता

यस खण्डले ओगटेको कालावधिका कतिपय सन्दर्भहरूमा विशेष सम्पन्न ब्राह्मणहरूका जुन कुरा आएका छन् तिनलाई यहाँ कालक्रमानुसार प्रस्तुत गरिएका छन्।

धन सम्पन्न एक जना ब्राह्मणको उदाहरण पण्डित हरि उपाध्याय देखिन्छन्। चाँगुनारायण स्थानको भण्डारमा रहेको

^{४८२} प्राचीन नेपाल, अंक ६, पृ. ९

^{४८३} दिनेशराज पन्त, "भूपालेन्द्र मल्लले वीरभद्र उपाध्यायको नाममा गरिदिएको अप्रकाशित ताम्रपत्र," पूर्णिमा, पूर्णाङ्क-८९ (वि.सं. २०५३ मार्ग), पृ. ३९-४०; यो पत्र नुवाकोट माल कार्यालयमा रहेकोले वीरभद्र उपाध्याय नुवाकोट भेकका बासिन्दा होलान् भन्ने अन्दाजी गरिएको छ।

^{४८४} पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २४४-२६४ तथा पूर्णिमा, अंक ९५, पृ. ३९-४४

^{४८५} मोहनप्रसाद खनाल, नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. २२०; पूर्व रामेछाप सैपु निवासी लालप्रसाद पौडेलसँग रहेको पत्र। त्यसमा राजाको नामभन्दा माथि "श्री.... कृष्णनारायण ब्राह्मणजी" लेखिएको छ भने सो पत्र जारी गरेको 'मुकाम सिधुलि' जनाइएको छ।

वि.सं ११७८ तिरको हुनसक्ने अनुमान गरिएको ताम्रपत्रमा तिनले चाँगुनारायण मन्दिरमा सुनको तोरण चढाएको वर्णन गरिएको छ । त्यस्तो धर्मकार्य गर्न निम्ति 'आफैले आर्जन गरेको धन' लगाएको (आत्मार्जितेन वित्तेन) भनिएको छ ।^{४८६} अभिलेखमा वर्णन भएअनुसार सुनको तोरण बनाएर मन्दिरमा चढाउन सक्ने आर्थिक क्षमता भएका रूपमा हरि उपाध्याय रहेका देखिएका छन् ।

उच्चतहको विद्वत्ता साथै धन सम्पत्तिले परिपूर्ण व्यक्तिको रूपमा वि.सं १५०४ मितिमा सारिएको 'नित्यान्हिकतिलक' ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा उदयपति ब्राह्मणको परिचय दिइएको पाइन्छ । त्यस परिचयमा उदयपतिलाई 'पारंपर्यान्वयश्री' अर्थात् पितापुर्खादेखिका धनी भन्ने विशेषण लगाइएको छ जसबाट एक धनसम्पन्न ब्राह्मण वंश ज्ञात हुन आएको छ ।^{४८७} उदयपतिको वंश भक्तपुरका निवासी रहेको अनुमान गरिएको छ ।

नेपाल संवत् ७५३ (वि.सं. १६७४) मितिको पशुपति गोश्वारामा रहेको ताम्रपत्रमा नारायण शर्मा परलोक भएका र तिनका सम्भनामा पशुपतिनाथलाई सुनको गहना चढाएको भन्ने विवरण संस्कृत पद्यमा लेखिएको छ ।^{४८८} देवमन्दिरमा दान गरिएको गहनाको आयतनको चर्चा उक्त प्रमाणमा नगरिएको भए पनि ताम्रपत्र लेखाएरै त्यस्तो वक्तव्य लेखिएको देखा त्यस्तो दान उल्लेखनीय रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ र त्यस्तो दान गर्ने क्षमता भएको उक्त ब्राह्मणवंश निकै सम्पन्न रहेछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

एकजना धनी तेन्हीँते अथवा मैथिल ब्राह्मणको चर्चा भाषावंशावलिमा भएको पाइन्छ । उक्त स्रोतमा धर्माई भाले चाँगुनारायणमा भोज गराउँदा त्यसमा (सामेल भएकालहरूमा भगडा-बाभाबाभ परेर होला) आफ्ना सगोत्रीको हत्या गर्न

^{४८६} चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री, पृ. १५६

^{४८७} पूर्णिमा, पूर्णांक-६९, पृ. ४७

^{४८८} पूर्णिमा, अंक-९५, पृ. ३३

पुगेछन् र त्यस अपराधमा तत्कालीन राजा पार्थिवेन्द्र मल्ल (वि.सं. १७३७-१७४४) ले तिनको सर्वस्व हरण गरेछन् जुन ३ लाख नगद रहेछ। ब्रह्मस्व राजाले आफ्नो ढुकुटीमा राख्न नहुने भएकोले सो धनबाट धेरै किसिमका धार्मिक काम गराउँदा पनि धन अझ बाँकी रहेकोले सो बाँकी धन पशुपतिको भुवनेश्वरी मन्दिरभित्र राखियो भनेर उक्त स्रोतमा बताइएको पाइन्छ।^{४८९} माथि चर्चित सन्दर्भ यौटा दुर्घटनासित सम्बन्धित भएर वंशावलिमा चर्चित हुन पुगेको हो तर त्यस बेलामा ३ लाख नगद धनको मालिकको रूपमा धर्माई भाको व्यक्तित्व विशिष्ट रहेको बुझिन्छ।

राजनीतिमा संलग्न भएबाट कतिपय ब्राह्मणहरूले मनगो धन सम्पत्ति कमाएका भन्ने उल्लेख पनि पाइन्छ। हरिश्चन्द्र भट्टको पाटन चापागाउँ कापेश महादेव मन्दिरको ने.सं. ८२५ (वि.सं. १७६२) मितिको अभिलेखमा त्यस अभिलेखका उपरोक्त कर्ताले आफ्ना बराजु भट्ट नारायणले राजा शिवसिंहलाई 'नेपारभरिका मालिक' बनाएको र त्यति गरेपछि आफूलाई पनि 'अतुल ऐश्वर्य' गराएको भनिएको छ।^{४९०} 'अतुल ऐश्वर्य' का मालिक उक्त भट्ट ब्राह्मण वंशको विशेषता देखिएको छ।

पछिल्लो मल्लकालका एक सम्पन्न ब्राह्मण व्यक्तिको उल्लेख तत्कालीन स्रोत सामग्रीहरूमा पाइन्छ। राजा जयप्रकाश मल्लले आफ्ना राजगुरु देवानन्द राजोपाध्यायलाई नेपाल संवत् ८५७ (वि.सं. १७९४) देखि नेपाल संवत् ८८० (वि.सं. १८१७) सम्मको २३ वर्षको अवधिभित्र ९ ओटा ताम्रपत्र जारी गरी जग्गा जमीन र नगद दान दिएको विवरण थाहापाइन्छ।^{४९१} त्यतिका दान पाएर देवानन्द राजोपाध्याय निकै सम्पन्न बने

^{४८९} भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ९४-९५

^{४९०} श्री भट्टनारायणः

येन श्री शिवसिंह नाम नृपतेर्नेपालदेशाखिलाधीशत्वं परिकल्प्य भूतिरतुला स्वस्यापि संपादिता ॥

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 247

^{४९१} पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. २४४-६४ तथा पूर्णिमा, अंक ९५, पृ. ३९-४४

होलान् भन्न गाह्रो पर्देन । आफू त्यति सम्पन्न भएकोले तिनीले आफूले पनि नेपाल संवत् ८७४ (वि.सं १८११) मा काठमाडौंको कंकेश्वरी मन्दिरमा केही जग्गा गुठी राखिदिएको प्रमाण पाइएको छ ।^{४९२} धेरै जग्गा-जमीन र नगद धनका मालिकका रूपमा देवानन्द राजोपाध्यायको व्यक्तित्व माथिका सन्दर्भले बताएका छन् ।

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२४ तिर कीर्तिराजानन्द उपाध्यायलाई लेखी पठाएको चिठीमा चर्चित कुराबाट काठमाडौं उपत्यकाका शहरी भेकका बासिन्दा उपाध्याय ब्राह्मण समूहको स्तर बुझ्न केही सहयोग पाउन सकिने देखिएको छ । सो पत्रमा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं राज्य जित्न सहयोग पुऱ्याएमा उनी कीर्तिराजानन्द उपाध्यायलाई विर्ता घर खेत, जजमानी र देवताको पूजा समेत 'माफ' गर्ने प्रलोभन दिएका छन् ।^{४९३} सोही चिठीमा उल्लेख भएअनुसार उनी कीर्तिराजानन्द उपाध्यायको विर्ता जग्गा जमीन साँखु, चाँगु, पाटन, काठमाडौं र पर्वतमा रहेको बताइएको छ । जजमानी कामलगायत त्यति ठाउँमा बिर्ता जग्गा रहेका भनी उल्लिखित कीर्तिराजानन्द उपाध्यायको आर्थिक सम्पन्नताको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

ग. खानपान

समग्र हिन्दु समाजलाई जीवन निर्वाह गर्दा पालन गर्नुपर्ने नियमहरूको विस्तृत विवरण धर्मशास्त्र ग्रन्थहरूमा पाइन्छ र त्यसमा खानपानको विषयमा पनि निर्देशन गरिएको पाइन्छ र त्यसैको प्रभाव स्वरूप वर्तमान कालमा पनि त्यसको केही अवशेष बाँकी रहेको पाइन्छ । धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तमा जातअनुसार खानपानको नियमहरू बताइएको छ । सबैभन्दा कडा नियम ब्राह्मण, क्षत्रीय र वैश्यसम्मलाई लागू गराएको पाइन्छ यद्यपि शूद्र र तथाकथित अस्पृश्य जातका निम्ति पनि केही नियम लागू गराएको नपाइने हैन तर कालक्रममा

^{४९२} पुरातत्त्व पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. २३

^{४९३} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०१९

खानपानमा शास्त्रीय निर्देशनको पालन गर्नेमा ब्राह्मणहरू अग्रगण्य रहेको पाइन्छ । त्यस्ता शास्त्रीय नियमहरूको चर्चा र विश्लेषण गर्ने काम हाल यहाँ गर्न सकिएको छैन ।

मल्लकालीन नेपाली समाज पनि धर्मशास्त्रकै नियमबमोजिम चलेको भए पनि कतै कतै केही अन्तर आएको जस्तो अनुमान गरिएको छ त्यसको एक उदाहरणको चर्चा यहाँ गर्न सकिन्छ ।

गोपालवंशावलि (पत्र ५८ क, ख र पत्र ५९ क) मा ने.सं ५०० (वि.सं १४३७) मितिको विशाल भोजको बयान निकै चाखलाग्दो छ । त्यो बयानमा भोजमा प्रयोग भएका खाद्य र पेय वस्तुहरूमा भात-दात, राँगाको मासु र जाँड समेत भएको भनिएको छ । सुवार (शिवमार्गी ज्यापु) भान्छे रहेको सो भोज ब्राह्मण तथा राजपरिवारका सदस्यहरूले समेत खाएको भनेर उक्त प्रमाणमा स्पष्ट रूपमा भनिएको छ ।^{४९४}

४.४.६ ब्राह्मणहरूको आगमनका कारण

संसारको जुनसुकै भूक्षेत्रमा मानव समुदायको केही अंश चलायमान भएर नजीकै वा टाढा टाढा पुगेर जीवनयापन गरेका उदाहरण संसारभरि नै पाइएला । बासस्थल परिवर्तन गर्ने कारण ठाउँ-ठाउँका फरक फरक हुनसक्ने हुन्छ । माझ नेपालको मध्य र मल्लकालीन अवस्थामा पनि उपरोक्त जस्तै कारणले विभिन्न समुदायहरू अन्यत्रबाट बसाई सरेजस्तै ब्राह्मणहरू पनि यता प्रवेश गरेको अनुमान गरिन्छ । मानव समुदायको स्थान विचरण गर्ने स्वभाव-अतिरिक्त रहने केही कारक तत्व पनि हुन्छन् जसले गर्दा एक परिवार वा समुदायले स्थानान्तरण गरेको हुन्छ । माझ नेपालको मध्य र मल्लकालीन परिप्रेक्ष्यमा ब्राह्मणहरूको आगमनका खास कारणबारे यहाँ विचार गरिन्छ ।

मध्यकालमा माझ नेपालमा केन्द्रित राज्य शक्तिको अस्तित्वसाथै त्यस शक्तिलाई चुनौती दिने मुख्य दुइ तत्व-सिमरौनगढ केन्द्रित कर्णाट राज्य र जुम्ला केन्द्रित खस- मल्ल राज्य रहेका देखिन्छन् जुनले भण्डै आलोपालो गरेर केन्द्रीय क्षेत्र माझ नेपालका आक्रमण गर्ने काम बेला बेलामा चलाएका प्रमाण पाइएका छन् । त्यस विषयमा तल संक्षेपमा चर्चा गरिन्छ ।

^{४९४} सुवारण भानस याड ब्राह्मनस भोगयेका तिभे ठाकुरस चेप याचका ।

४.४.७ कर्नाट राज्यको स्थापना र गतिविधि

वि.सं. ११५४ तिर दक्षिण भारत कर्नाटक क्षेत्र उत्पत्तिका नान्यदेवले मध्य र पूर्वी नेपाल तराई क्षेत्रसम्म फैलिएको यौटा राज्य थापेका थिए जसको राजधानी सिम्रौनगढ थियो । यो राजधानी क्षेत्र हालको बारा जिल्लामा अवस्थित थियो । केन्द्रमा वि.सं. ११४७ र ११५५ को बीचमा शासनमा रहेका हर्षदेवको शासन रहेको बेलामा नान्यदेवले सो राज्यको स्थापना गरेको बुझिन्छ ।^{४९५} दक्षिणभारत कर्नाट क्षेत्रका राजाहरूको उत्तर भारतर्फको विजय अभियानको क्रममा नान्यदेव साथै आएका र उनीलाई त्यस्तै शासकले मिथिला क्षेत्रका महासामन्त नियुक्त गरेका हुनाले ती यताका शासक हुन आएका हुन् भन्ने विद्वान्हरूको विचार रहेको छ ।^{४९६}

सिम्रौनगढ केन्द्रित नान्यदेवद्वारा स्थापित राज्यमा वि.सं. ११५४ देखि राज्यको पतन भएको मिति १३८१ सम्मको जम्मा २२७ वर्षको इतिहासमा जम्मा ८ जना राजा भएको इतिहास पाइन्छ ।^{४९७} नान्यदेवले सिम्रौनगढमा राज्य गर्न थाल्दा 'महासामन्त' रहेका र पछि उनी र उनका उत्तराधिकारीहरू स्वतन्त्र जस्ता भएका देखिन्छन् तर उनीहरूले आफ्ना पुर्ख्यौली मालिक दक्षिणभारतका चालुक्य राजाहरूसित सम्बन्ध कायम रहिरहेको अनुमान गरिएको छ ।^{४९८} यस नीतिको कारणले सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रमा धेरै प्रभाव परेको मान्न सकिन्छ ।

^{४९५} Medieval History of Nepal, P. 49

^{४९६} ऐजन्, पृ. ५५; नान्यदेवले लेखेको भरतको नाट्यशास्त्रको टीका 'भरतवार्तिक' को पुष्पिका वाक्यमा आफूलाई 'महासामन्ताधिपति मिथिलेश्वर कर्णाटकुलभूषण धर्माधिपति' को परिचय दिएका छन् ।

^{४९७} यी ८ राजाका नाम नान्यदेव, गङ्गादेव, नरसिंहदेव, रामसिंहदेव, वीरसिंहदेव, रामसिंह, शक्रसिंह र हरिसिंहदेव ज्ञात भएका छन् ।

^{४९८} "Possibly Nanyadeva had Maintained some kind of formal subordination to the Chalukya....."

Medieval History of Nepal, P. 56

गोपालवंशावलिमा ने.सं. २३१ (वि.सं. ११६८) देखिका सन्दर्भमा काठमाडौं उपत्यकातर्फ आक्रमणकारी शक्तिको रूपमा सिम्रौनगढका कर्नाट शासक नान्यदेवहरूलाई 'डो' र 'डोय' विशेषण लाइएको पाइन्छ।^{४९९} यो विशेषणको ठीक अर्थ गर्न सकिएको छैन तर त्यस्तो विशेषणको प्रयोग कर्णटवंशी शासकहरूलाई मात्रै हैन उनीहरूसित सम्बन्धित समाजहरूलाई पनि प्रयोग भएका केही उदाहरण पाइएको छ।

यस सिम्रौनगढ राज्यको स्थापना र स्थिति भएदेखि विहारदेखि दक्षिण भारत कर्नाटक क्षेत्रसम्म माझ पहाडी क्षेत्र नेपालको सम्पर्क बढ्न थालेको र त्यसले ब्राह्मण लगायत धेरै सामाजिक तत्त्वहरूको प्रवेश नेपालमा हुन थालेको बुझ्न सकिन्छ।^{५००}

सिम्रौनगढ केन्द्रित कर्णाट राज्यको स्थापना भएदेखि र त्यसको स्थिति र अन्त्यपछि पनि त्यसले तत्कालीन नेपालको केन्द्रीय शासन व्यवस्था र सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रमा प्रभाव पार्ने अनेक यस्ता घटनाहरू घटेका थिए। त्यस्ता महत्त्वपूर्ण घटनाहरूमध्ये पहिलो त त्यस कर्णाटवंशका राजाहरूले निम्न उद्धृत वर्षहरूमा जम्मा ५ पटक काठमाडौं उपत्यकाको केन्द्रीय राज्यमाथि भीषण आक्रमण गरेर त्रस्त पारेको कुरा गोपालवंशावलिमा लेखिएको पाइन्छ :

१. वि.सं. ११६८
२. वि.सं. १३०१
३. वि.सं. १३०३
४. वि.सं. १३६७
५. वि.सं. १३६८-६९

एकातिर उक्त कर्णाट शक्तिले ५ पटकको आक्रमणमा केन्द्रीय राज्यलाई त्रस्त पारेको थियो भने त्यस्तै पृष्ठभूमिमा पनि अन्तिम

^{४९९} धनवज्र वज्राचार्य, "डोयहरू को हुन्?", पूर्णिमा, अंक ४ (वि.सं. २०२१), पृ. २०-३१
^{५००} सिम्रौनगढका कर्णाटवंशी राजघरानाका हरिसिंहदेव शक संवत् १२४५ (वि.सं. १३८०) मा भागेर नेपालका पहाडी क्षेत्रमा प्रवेश गर्दा '६ कनौजिया ब्राह्मणहरू' पनि साथै आएका थिए भनेर भाषावंशावलिमा भनिएको छ-
 Bikrajit Hasrat, History of Nepal, P. 52

कर्णाटवंशी राजा हरिसिंहदेवको विवाह केन्द्रीय राज्यका दुई राजनीतिक स्तम्भमध्ये एक रुद्र मल्लकी बहिनी देवलदेवीसित गराउने घटना भएको थाहापाइन्छ।^{१०१} पछि वि.सं. १३८२ मा मुसलमानी आक्रमणमा पराजित भएर पूर्वी नेपालको पहाडी क्षेत्रमा भागेर आउँदा हरिसिंहदेवको मृत्यु भएको र तिनीका साथ लागेर आउने अनेक थरीका मानिसहरूसाथै तिनकी पत्नी देवलदेवी र उनका छोरा जगतसिंहले भक्तपुरको दरबारमा आश्रय पाएका थिए। उक्त घटनाको कारणबाट धेरै प्रकारका सामाजिक तत्त्वको प्रवेश काठमाडौँ उपत्यका र वरिपरिका क्षेत्रमा भएको अन्दाजी गरिएको छ र कतिपय ब्राह्मण परिवारको पनि प्रवेश त्यस बेला भएको अनुमान गरिएको छ।

राजनीति र सामाजिक हलचलको दृष्टिले हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवी भक्तपुर दरबारको माइतीमा बसेर छोरा जगतसिंहलाई मावलीको आश्रयमा सुरक्षित राख्न सफल हुनु स्वाभाविक छ। गोपालवंशावलिले त्यस बेलाको परिस्थितिको जसरी विवरण दिएको छ त्यसबाट राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सक्रियता बुझ्न सकिन्छ। गोपालवंशावलिले हरिसिंहदेवको राज्य समाप्ति र मृत्युको घटना भएको केही समयपछि देवलदेवीका दाजु र तत्कालीन केन्द्रीय राजनीतिमा एक प्रभुत्व शक्ति रहेका रुद्र मल्लको मृत्युको घटना बताएको छ। जुन बेला उनकी नाबालक छोरी नायकदेवी टुहुरी भएर रहेकी थिइन्। वि.सं. १३८६ मा नायकदेवीको विवाह निम्ति काशीबाट राजाको वंशमा जन्मेका मानवगोत्रका हरिचन्द्रदेवलाई भक्तपुर ल्याइएको र विवाह गराइएको विवरण गोपालवंशावलिले सुरक्षित गरेको छ। हरिचन्द्रदेवसँग आर्का राजकुमार गोपालचन्द्रदेव पनि आएका र तिनको पनि त्यसैबेला आर्की राजकुमारी कामादेवीसँग विवाह गराइएको घटना गोपालवंशावलिमा टिपिएको पाइन्छ।

उपरोक्त घटनापछि घटेका रोचक घटनाको विवरण गोपालवंशावलिमा परेको छ। घरज्वाईँको रूपमा ल्याइएका हरिचन्द्रदेव यहाँको राजनीतिमा सक्रिय रहँदा वि.सं. १३९२ मा उनको हत्या भएको घटना त्यहाँ टिपिएको पाइन्छ। त्यसपछिको

महत्त्वपूर्ण घटनाको विवणको निम्ति हामीले 'केशरवंशावलि' को सहारा लिनुपरेको छ । त्यस स्रोतमा आफ्ना वैधानिक विवाहित पति मारिदिएपछि विधवा हुन पुगेकी नायकदेवीसँग हरिसिंहदेव र देवलदेवीका छोरा जगत्सिंहले दाम्पत्य गरेको घटना टिपिएको छ । यसपछिको घटनाक्रम बुझ्न हामीले फेरि गोपालवंशावलिको सहारा लिनुपरेको छ जसमा जगत्सिंह र नायकदेवीको दाम्पत्य सम्बन्धमा वि.सं. १४०३ मा छोरी राजल्लदेवीको जन्म भएको र त्यसको १० दिनमै नायकदेवीको मृत्यु भएको वर्णन गरिएको छ । बज्यै देवलदेवीले स्याहारेर हुकाईएकी राजल्लदेवी वि.सं १४११ मा ८ वर्षकी हुँदा तिनको विवाहको निम्ति 'दक्षिणतिरबाट' जयस्थिति मल्ल आएका (वा ल्याइएका) र योजनाबमोजिम विवाह भएको गोपालवंशावलिको विवरणबाट बुझिएको छ । राजकुमारीसित विवाह भएको हुनाले जयस्थिति मल्लले तिनै राजकुमारीको प्रतिनिधिको रूपमा तत्कालीन राजनीतिमा संलग्न हुनलाग्दा 'उपराज' को रूपमा धेरै वर्ष रहेपछि वि.सं १४३८ मा उनीले तत्कालीन गद्दीशीन राजा जयार्जुनदेवलाई हटाएर आफैँ पूर्ण राजा बनेका थिए । त्यसपछि उनीले वि.सं. १४५२ सम्म शासन गरेका थिए । जयस्थिति मल्लको वंशले वि.सं १८२६ मा भक्तपुरबाट रणजीत मल्ले विदा लिएसम्म माझ नेपालमा शासन चलाएको थियो ।

४.४.६.२ जुम्ला केन्द्रित खस-मल्ल राज्यको स्थापना र गतिविधि

खस राजा नागराजले स्थापना गरेको राज्य जुम्ला केन्द्रित भएर गतिविधि चलाउँदा धेरै क्षेत्रका समाजमा उथलपुथल भएको बुझिन्छ । नागराजदेखि कतिपय राजाहरूले पश्चिममा कुमाउँ-गढवालसम्म सैन्य गतिविधि गरेका र पूर्वतर्फ केन्द्रीय नेपाल क्षेत्र माझ नेपालमा ८ पल्ट आक्रमण गरेको कुरा गोपालवंशावलिमा लेखिएको छ जसलाई तलको तालिकामा मितिसहित प्रस्तुत गरिएको छ :

पश्चिमका खस - मल्लको काठमाडौँ उपत्यकामाथि भएका आक्रमण घटना

१. वि.सं १३४५

२. वि.सं १३४७ दुइपल्ट
३. वि.सं १३६७
४. वि.सं १३७०
५. वि.सं १३७८
६. वि.सं १३८५
७. वि.सं १३९१

वि.सं १२०० तिर उक्त खस राज्यको स्थापना भएको अनुमान गरिएको छ । माथिको तालिकामा प्रस्तुत ८ पल्टका आक्रमणले काठमाडौं उपत्यकालाई गढवाल-कुमाउँदेखि पश्चिमी नेपालसित परिचय गराएको र त्यही पृष्ठभूमिमा ब्राह्मणहरूको बसाई-सराईका घटनालाई प्रोत्साहन हुन गएको मान्न सकिन्छ ।

माझ नेपाल क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका कतिपय पर्वते ब्राह्मण कुलहरूमा आफू आएको सम्झना गरिरहेको पाइन्छ । त्यस्तो एक उदाहरणमा पूर्व दोलखा सुनखानी तोरीखेतका बासिन्दा 'सीवाकोटी' थरका कुमाई ब्राह्मण कपिलमुनिले वि.सं १९७६ मा काशीबाट प्रकाशन गराएको आफ्नो 'चाणक्यनीति भाषा श्लोक' को अन्त्यमा आफ्नो वंशपरिचय दिँदा पहिलो क्रममा गणेश नामका 'द्विज' 'कुमाङ्गढ' बाट आएका र दोलखामा राजाबाट धेरै बिर्ता पाएको भनी वर्णन गरेका छन् ।
(पृ. १०७)^{५०२}

^{५०२} श्री शेषराज सिवाकोटीबाट प्राप्त सूचना ।

खण्ड-५

परवर्ती अवस्था

५. आरम्भिक कथन

नेपालका ब्राह्मणहरूको इतिहाससित सम्बद्ध भएर यो खण्ड ५ को अध्येतव्य विषय मध्यकालीन चौबीसी क्षेत्र र विशेषतः गण्डकी अञ्चलसित सरोकार राख्दै गोर्खा राज्यसित सम्बन्धित भएर करीव २००७ सालसम्मको कालक्रमसम्म आइपुगेको छ। ठूलो भौगोलिक क्षेत्र साथै लामो कालावधिलाई ओगट्ने भएर पनि यस खण्डको वर्णनीय विषय व्यापक छ। पूर्व खण्डहरूको पृष्ठभूमिमा यस खण्डको आरम्भ ब्राह्मणहरूको प्रकारबाट भएको छ।

५.१ ब्राह्मणहरूको प्रकार

५.१.१ देवभाजु/नेवार ब्राह्मण

नेवार समाजमा ब्राह्मणलाई जनाउन 'बडऽम्हजु', 'ब्रम्हु'^१ 'बराम्हुन' र 'ब्रह्म'^२ शब्दको प्रयोग गरिन्छ। ब्राह्मणको स्त्रीलिंग रूप 'ब्रम्हनी' र 'बराम्हुननी' हुन्छ।^३ त्यस्तै नेवार समाजमा ब्राह्मणलाई अर्थ्याउन विभिन्न शब्दहरू प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ: देवब्राह्मण, देओ ब्रह्म, देवभाजु (देओ भाजु, द्यौभाजु), उपाध्या-उपाध्याय, राजोपाध्या-राजोपाध्याय, गुरुबाजे र जुजुबाजे जस्ता प्रयोग पाइन्छन्।

मल्लकालमै उच्चस्तरको ब्राह्मणलाई 'देवभाजु' को प्रयोग भएको पाइन्छ। मल्लकालीन पृष्ठभूमिमा 'उपाध्याया' अथवा 'उपाध्या' ले 'देवभाजु' स्तरका राजमान्य ब्राह्मणहरूलाई अर्थ्याएको पाइन्छ। देवभाजूकै पर्यायवाची रूपमा 'जुजु उपाध्या' को प्रयोग पनि पाइएको छ।^४

१ पन्नाप्रसाद जोशी, *संक्षिप्त नेपालभाषा कोश*, पृ. १८३, १९२

२ लोकमान श्रेष्ठ, *नेपाल भाषा त्वायः*, पृ. ५५

३ मल्लकालीन अभिलेखहरूमा ब्राह्मणीलाई अर्थ्याउन वि.सं. १७४० (ई. १६८३) को सन्दर्भमा 'ब्रह्मुनी' र ई. १६८७ (वि.सं. १७४४) को सन्दर्भमा 'ब्रह्मनि' रूपको उल्लेख भएको पाइन्छ।

Medieval Nepal, Pt. III, PP. 62, 65

४ पूर्णिमा, पूर्णांक-१४३, पृ. १५३; महेशराज पन्तले रुयासफूको व्याख्या गर्दा 'उपाध्या' को 'देवभाजु ब्राह्मण' र 'पर्वते ब्राह्मण' दुवै अर्थ गर्नु भएको पाइन्छ। (पूर्णिमा, पूर्णांक १४३, पृ. १४४)।

देवभाजु अथवा द्यौभाजु ब्राह्मण समाजभित्र कस्तो स्तरीकरण पद्धति छ यो विषय सो समाजको सूक्ष्म सर्वेक्षण गरेर मात्र स्पष्ट हुने कुरा हो । प्राप्य एक सन्दर्भबाट द्यौभाजु ब्राह्मणका तीन तह हुने कुरा थाहापाइन्छः उपाध्याय, भाजु र लवटजु ।^५

वैवाहिक शुद्धिबाट जन्म भएका द्यौभाजु अथवा उपाध्याय पहिलो स्तरमा रहने कुरा स्वतः स्पष्ट छ ।

सामान्य रूपमा भन्नु पर्दा माथि चर्चित दोस्रो स्तर भाजु जैसी जात हुन सक्ने देखिन्छ । यस्ता जैसीका कति भेद हुन्छ भनिहाल्न गाह्रो छ । राजा जयस्थिति मल्लको मुलुकी ऐनमा जैसीका ८ जात हुने कुरा चर्चिएकोमा^६ विश्वास गर्ने हो भने देवभाजु जैसीका ८ प्रकार हुने देखिन्छ ।^७

राजा जयस्थिति मल्लले तर्जुमा गर्न लगाइ जारी गरेको मुलुकी ऐनमा जैसी ब्राह्मणलाई अपूज्य गराएको भन्ने वंशावलिमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।^८

माथि चर्चित तेस्रो भेद लवट चाहिँ देवभाजु ब्राह्मणको अन्तर्जातीय विवाह सम्बन्धबाट जन्म भएको 'खत्री' जातहरूलाई लिनुपर्ने हुन्छ ।

गोपालसिंह नेपालीको विचारमा काठमाडौँ भेकमा गर्गगोत्री, भदगाउँ भेकमा भारद्वाजगोत्री र ललितपुर भेकमा शाण्डिल्य गोत्री कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूको बसोबास छ तर कतिपय ठाउँहरूमा कौशिक गोत्री ब्राह्मणहरू पनि रहेका छन् ।^९

'नेवार' ब्राह्मणहरूमा पर्वते ब्राह्मणको तुलनामा थरको विविधता हुँदैन किनभने तिनीहरूमा 'उपाध्याय', 'शर्मा' र 'राजोपाध्याय' थरहरू मात्र प्रचलित भएको पाइन्छ ।

^५ L.A. Oldfield, *Sketches from Nepal*, Vol. I, P. 177

^६ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ३८

^७ G.S. Nepali, *The Newars*, P. 151, मा 'लाखे' लाई जैसी जात भनेको पाइन्छ ।

^८ भाषावंशावलि, भाग-२, पृ. ३८

^९ *The Newars*, P. 15; तर निलाभ शाक्य, "कृष्ण यजुर्वेदी र पशुपतिको पूजा", कान्तिपुर, साउन २२ गते, २०७१, पृ. ६ मा 'देवभाजु' ब्राह्मणहरू कृष्णयजुर्वेदी ब्राह्मण हुन भनिएको छ । कृष्णयजुर्वेदको भूगोलमा कान्यकुब्ज नपर्ने हुँदा उक्त विचार अमान्य हुन जान्छ ।

काठमाडौं उपत्यका र त्यसको आसपासका क्षेत्रका बासिन्दा ब्राह्मणहरूलाई 'देवभाजु ब्राह्मण' को नामकरण गरिएको पाइन्छ।^{१०} गोपाल सिंह नेपालीले यो 'देवभाजु ब्राह्मण' वर्गलाई नेपालका ब्राह्मणहरूमा चौथो स्थान दिनुभएको पाइन्छ।^{११}

वि.सं १९९० को मुलुकी ऐनले उक्त 'देवभाजु' ब्राह्मणहरूलाई 'देसि ब्राह्मण' वर्गमा राखेको पाइन्छ।^{१२} यस वर्गीकरणको आधार त्यति स्पष्ट छैन र यो विषय विशेष विश्लेषणबाट मात्र स्पष्टीकरण हुन सक्ने देखिन्छ।

वि.सं १९९३ मा सरकारद्वारा जारी गरेको समाज सुधारसम्बन्धी इस्तेहार द्यौभाजु ब्राह्मण र श्रेष्ठ जातहरूलाई सम्बोधन गरेको देख्दा^{१३} द्यौभाजु ब्राह्मणहरूलाई नेपालका अन्य ब्राह्मणहरूभन्दा अलग्गै मानिएको बुझ्न सकिन्छ। यस्तै भएर होला 'द्यौभाजु' ब्राह्मणलाई डा. गोपाल सिंह नेपालीले नेवार नै मान्नु भएको छ।^{१४}

देवभाजु ब्राह्मण र पर्वते ब्राह्मणहरूका बीचमा को कस्तो भन्नेमा तर्क गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ। देवभाजुहरूले एकातिर पर्वते ब्राह्मणहरूलाई आफू सरह र आफ्नै एक हाँगाको रूपमा मानेर तिनले आफ्ना पुर्खामध्यका केही काठमाडौंतिरबाट पश्चिम पहाडतर्फ गएका र उनैका सन्तान हालका उपाध्याय ब्राह्मण हुन् भन्ने विश्वास र दावी गरेको मानिन्छ।^{१५} तर अर्कोतिर देवभाजु ब्राह्मणहरूले पर्वते उपाध्याय ब्राह्मणहरूलाई आफैं खेतीपाती गर्ने र पठनपाठनमा नलागेका कारणले आफूसरह मान्न अफ्यारो मान्दछन् भन्ने विचार पाइन्छ।^{१६} उता पर्वते उपाध्याय ब्राह्मणहरू

१० G.S. Nepali, *The Newars*, P. 148

११ ऐजन,

१२ श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहदेवको पालामा बनेको मुलुकी ऐन, पृ. ६६९

१३ द्यौभाजु ब्राह्मण श्रेष्ठ जातहरूका व्यवहारको किताब, पशुपति छापाखाना, काठमाडौं, वि.सं. १९९३

१४ *The Newars*, P. 106; 'नेपाल लोकतान्त्रिक नेवा संघ' नामको संस्थाले पशुपतिनाथ मन्दिरमा पुजारीको रूपमा 'स्थानीय नेवार समुदायका ब्राह्मण नियुक्त गर्ने माग' गरेको पाइन्छ: "पशुपतिनाथका पुजारीमा नेवार समुदायका ब्राह्मण नियुक्ति गर्न माग" गोरखापत्र, पुष २४, २०६५ (जनवरी ८, २००९), पृ. ५, यस सन्दर्भले पनि 'नेवार ब्राह्मण समुदायको पहिचान रहन गएको बुझिन्छ।

१५ G.S. Nepali, *पूर्ववत्*, पृ. १५१

१६ ऐजन, पृ. १५२

पनि देवभाजु ब्राह्मणहरूलाई 'शूद्र' का जस्ता गार्हस्थ कर्मकाण्डको चलन भएका नेवारहरूकहाँ जजमानी गर्ने गरेको कारणले आफू समान मान्न अन्कनाउँछन् भन्ने विचार पाइन्छ।^{१७} तर कतिपय सन्दर्भहरूबाट नेवार ब्राह्मणहरूमा पनि पर्वते ब्राह्मण मिसिएका छन् भन्ने थाहापाइन्छ। जस्तो नेपाल संवत् ७५२ (वि.सं. १६८९) मितिको काठमाडौं इन्द्रचोक गल्लीभित्रको शिलालेखबाट थाहापाइने ब्राह्मण सहस्रशिवानन्दलाई त्यहाँ पश्चिमबाट आएको भनिएकोमा^{१८} हाल हरिशंकरानन्द रिमालले तिनी नुवाकोट इलाका फिर्केप रिमाल डाँडाबाट काठमाडौं आएर मल्ल राजाहरूसित सम्पर्क भएपछि इन्द्रचोकभित्र घर पाएको इतिहास बताउनु भएको छ। सहस्रशिवानन्दलाई हरिशंकरानन्द रिमालले आफूभन्दा १३ पुस्ता अधिका मान्नु भएको छ।^{१९} यस प्रमाणबाट मल्लकालमा काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रका बासिन्दा ब्राह्मणहरूमा पर्वते ब्राह्मण तत्त्व पनि मिसिएको यौटा उदाहरण पाउन सकिएको छ। सहस्रशिवानन्दका नाति भाजुदेवले लेखाइ राखेको माथि चर्चित शिलालेखमा नेवार (नेपाल) भाषाको पनि प्रयोग भएको हुनाले पर्वतेली भाषाभाषी यो परिवारले स्थानीय भाषा स्वीकार गरेको समेत थाहा पाउनु महत्त्वपूर्ण छ।

मल्लकालका शर्मा ब्राह्मणहरूको परिचय दिँदा ऐश्वर्यधर शर्माले 'देवभाजु' र 'राजोपाध्याय' शब्दहरूको प्रयोग गर्नुभएको छ।^{२०}

काठमाडौं उपत्यकाका तीन शहरहरूमा १०० परिवार जति 'राजोपाध्याय' अथवा 'देवभाजु' ब्राह्मणहरू रहेको ऐश्वर्यधर शर्माले मान्नु भएको छ।^{२१} यी ब्राह्मणहरू शिवमार्गी नेवारहरूका घरमा पौरोहित्य कर्म सञ्चालन गर्दछन्।

१७ ऐजन,

१८ हरिशंकरानन्द रिमाल, पं. सहस्रशिवानन्द रिमाल (इन्द्रचोकको) वंशावलि, पृ. ३

१९ विप्र श्री सहस्रशिवानन्ददेवजु पश्चिमण विज्याडाव *Medieval Nepal*, Pt. IV, P.62

२० Aishwarya Dhar Sharma, "Three unpublished Inscriptions concerning the Devabhajus of Patan", *Journal of the Nepal Research Centre*, P. 130

२१ ऐजन; नेपालका अन्यत्रका नेवार वस्तीहरूमा उनीहरूको संख्या के कस्तो छ आदिबारे शोधखोजको काम बाँकी नै छ। नेपालका बासिन्दा ब्राह्मणहरूको जनसंख्यामा यी राजोपाध्यायहरूको संख्या जोडिए जस्तो लाग्दैन।

पृथ्वीनारायण शाहको काठमाडौं उपत्यकामा विजय भएपछि यी 'देवभाजु' ब्राह्मणहरूको अवस्था कस्तो रह्यो भन्ने विषयमा स्पष्टीकरण गर्न धेरै अन्वेषण र विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ।^{२२} संक्षेपमा भन्नु पर्दा पृथ्वीनारायण शाहले पाटनको कीर्तिराजानन्द 'उपाध्या' लाई वि.सं. १८२४ मा लेखी पठाएको पत्रबाट ती दुइबीच राम्रै सम्बन्ध रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ।

पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं विजय भएपछि मल्ल राजाहरूसित सम्बन्धित केही ब्राह्मणहरूको घरखेत जफत गरिएको देखिन आएको छ। यस कुराको एक उदाहरणको रूपमा केलटोलको हाल तिलंग्या घर नामले चिनिने विशालप्राय घर जयप्रकाश मल्लका पुरोहित मध्येका भाजुदेव नामका ब्राह्मणको स्वामित्वमा रहेकोमा पृथ्वीनारायण शाहले जफत गरेको उल्लेख परवर्ती प्रमाणमा पाइएको छ।^{२३}

केही परवर्ती प्रमाणहरूबाट शाह राजाहरूको 'राजोपाध्याय' हरूसितको सम्बन्ध बारे रोचक विवरण पाइन्छ।

वि.सं. १८६० को लालमोहरमा पाटन शहरमा परम्पराको व्यवस्था जान्नेश्रीकण्ठानन्दोपाध्याय 'सर्वस्व हरि परसर्दा' भनिएको छ।^{२४} सो पत्रमा 'गावहालका उपाध्यायले अच्चाएको काम पाटन तुलजा मन्दिरसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूले राम्ररी गर्नुपर्दछ' भनिएकोले श्री कण्ठानन्दोपाध्याय गावहाल पाटनका बासिन्दा रहेछन् भन्ने थाहापाइन्छ।

तिनै उपाध्यायको 'सर्वस्व' हरणको घटना कहिले भएको हो भन्न गाह्रो छ। तर सो 'सर्वस्वहरण' भएको घटना भएपछि श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायले पाटनकी तुलजादेवीको पूजा आजा बिग्रेको थियो भन्ने उक्त पत्रको निम्न वचनबाट बुझिन्छ:

"सहर पाटन् महा परंपराको व्यवस्था जान्या श्रीकण्ठानन्दोपाध्याय सर्वस्व हरि पर सर्दा श्री तलेजु देवताको नित्य नैमित्तिकको रीतिथिति विग्र्याको रहेछ....."।

२२ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०१९

२३ त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा, पृ. ६९ पादटिप्पणी तथा शाहकालका अभिलेख, पृ. १२९

२४ हरिराम जोशी (सं.), "इतिहासका कुरा", रोलम्ब, वर्ष ६, अंक ४, ई. सन् १९८६, पृ. ११-१२

त्यसरी पाटन तलेजुको पूजा परंपरा बिग्रेकोमा वि.सं. १८५५ भाद्रमा श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायको सर्वस्वहरण फिर्ता गरी उनैलाई फेरि पाटन तलेजुको पूजाआजाको जिम्मेवारी पाएको भन्ने उक्त लालमोहरको निम्न उद्धृत विवरणबाट थाहापाइन्छ :

“.... सोही सत्संप्रदाय थामना निमित्त श्री तलेजु देवताको प्रतिष्ठा गरि विश्वनाथ उपाध्यायले पूजा पाठ होम यजमानी पाया माथि श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायले पायाको स्रम सब कर्म गर्नु भनि पचपन्न साल भाद्र शुदि अष्टमीका दिनमा श्री बुबाज्यू (श्री रणबहादुर शाह) बाट फोई श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायलाई बक्सनु भयाको ।

सोही पत्रमा लेखिएको निम्न उद्धृत वचनबाट श्रीकण्ठानन्दोपाध्याय विश्वनाथ उपाध्यायका सन्तान रहेछन् भन्ने बुझिन्छ :

“..... हामीले पनि नेपालका परंपरा ब्राह्मण कृत्य श्री महाराजका प्रतिनिधि भै गर्नु कृत्यमा विश्वनाथ उपध्यायका यथोक्त विधिले तीनपल्ट दीक्षा लिन्या दर्सन्तानले मात्र पूजादिक नित्य नैमित्तिक कर्म गर्नु” ।

उक्त वचनसाथै श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायको वंशलाई खोसमोस नगर्ने कुरा पनि सो लालमोहरमा यसरी लेखिएको पाइन्छ :

“श्री तलेजु देवताको पूजादि कर्ममा कसैको लाग नास्ति दसैं घरका पूजादि कर्ममा श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायको दर्सन्तानको लाग नास्ति भनि थिति बाँधि।”

उपरोक्त लालमोहरबाट श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायलाई पाटन तुलजा देवीको नित्य नैमित्तिक पुजा आजामा सहयोग गर्ने कर्माचार्य र राजभण्डारी आदिका ११ घरलाई पारम्परिक सुविधाहरू कायम गरिएको पनि थाहापाइन्छ ।

श्री कण्ठानन्दोपाध्यायका बारेमा वंशावलिमा पनि केही चर्चा पाइन्छ । सो चर्चाअनुसार हनुमानढोकानिर ग्रहमातृकाहरूको स्थापना गरेपछि ती सारै उग्र भएकाले तिनलाई शान्त गर्ने उपायका रूपमा श्री कण्ठानन्दोपाध्यायले ‘सेठी सती भैरव’ (?श्वेतभैरव ?) को स्थापना गराएका थिए ।^{२५}

^{२५} बालचन्द्र शर्मा (सं.), “काठमाडौं उपत्यकाको एक राजवंशावलि”, प्राचीन नेपाल, अंक ६, वि.सं. २०२५, पृ. १७

रणबहादुर शाहकी प्रेयसी रानी कान्तिमती विरामी हुँदा ओखती मूलो र अन्य धेरै उपाय गर्दा केही सीप नलाग्दा 'कालपुरुष जगाई दान गर्ने' उपायबारे थाहा पाई सो काम श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायलाई सिकाएर कालपुरुष जगाउन सफल त्यसको दान एक दक्षिणीलाई दिँदा सो दान लिने बित्तिकै त्यो मानिस अंगारले घसेभैं कालो भएको र कालपुरुषलाई लोटाउन पनि नसक्दा 'भट्टका गुरु'ले कालपुरुषलाई लोटाउन सफल भए भनी उपर्युक्त वंशावलिमा लेखिएको छ ।

वंशावलिको भनाइअनुसार पृथ्वीनारायण शाहको काठमाडौं (पाटन ?) प्रवेशको समयमा श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायको कीर्तिपुरस्थित ३ खेत हरण भएको रहेछ ।^{२७} त्यही खेत पछि रणबहादुर शाहले कालपुरुष जगाउने काममा श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायले मिहिनेत गरेका हुनाले फुक्का गरी जिम्मा लगाइदिएका थिए ।

पछि रणबहादुर शाहले रानी कान्तिमतीको मृत्युको शोकमा असन्तुलित भई देवी देवताहरू माथि विभिन्न किसिमले अपमान गर्दा पाटन कुम्भेश्वरमा 'नर्ककुण्ड' हालिदिएका हुनाले सो लिंगमा खटिरा उत्पन्न भएकोमा सोको शान्ति गर्ने उपाय श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायले निकालेको भन्ने वर्णन वंशावलिमै पाइन्छ ।^{२८}

वंशावलिमै गावहालका वि (नि ?) ज्ञानानन्दोपाध्यायलाई रणबहादुर शाहले टुँडिखेलनिर बनाएको जगन्नाथ मन्दिरका पुजारी बनाएको भन्ने वर्णन पाइन्छ ।^{२९} नामशैलीको हिसाबले यी उपाध्याय पनि श्रीकण्ठानन्दोपाध्यायकै परिवारसँग सम्बन्धित हुन सक्ने देखिन्छ ।

५.१.२ मैथिल ब्राह्मण

काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रमा मध्य र र खास गरी पछिल्लो मल्लकालमा मिथिला क्षेत्रका बासिन्दा मैथिल ब्राह्मणहरू काठमाडौं उपत्यकामा आई मल्ल दरबारहरूसित घनिष्ठ सम्बन्ध भएर रहने गरेको थाहा पाइनेमा शाहकालमा तिनको स्थिति कस्तो रह्यो भन्ने विषय

२६ दिव्यकर भट्ट ?

२७ प्राचीन नेपाल, ऐजन, पृ. १७

२८ ऐजन

२९ प्राचीन नेपाल, संख्या ६, पृ. १६

गम्भीर अनुसन्धानको विषय हो । तर केही नमूना उदाहरणबाट यस विषयको चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८०१ मा नुवाकोटमाथि विजय गरेपछि त्यस नुवाकोट भेकका ३२ 'तिरहुतिया' अथवा मैथिल ब्राह्मणका बिर्ता खोसेको उल्लेख वंशावलिमा भएको छ ।^{३०}

उपरोक्त घटनाको सत्य तथ्यको परीक्षण गर्ने स्पष्ट स्रोतसामग्रीको अभाव छ तर त्यस घटनाको उल्लेख त्यसै भएको नहोला भन्ने मान्दा पृथ्वीनारायणसित मैथिल ब्राह्मणहरूको ३२ परिवार अप्रसन्न भए होलान् भन्न सकिन्छ । उक्त ३२ मैथिल ब्राह्मणहरू काठमाडौँ राज्यका काठमाडौँका अन्तिम राजा जयप्रकाश मल्लसित रहेको पनि मान्दा जयप्रकाश मल्ललाई कमजोर पार्न पृथ्वीनारायण शाहले त्यस्तो कदम चालेको अनुमान पनि गर्न सकिन्छ ।

जयप्रकाश मल्ल कान्तिपुरमा पृथ्वीनारायण शाहबाट पराजित भएर पहिले ललितपुर र पछि भक्तपुरमा शरण लिन पुगेका र पछि त्यहाँ पनि पृथ्वीनारायण शाहले विजय गरेपछि जयप्रकाश मल्लले आफ्ना भारदारहरूले गर्दा आफ्नो पराजय भएको तर 'नूनको सोझोमा बस्न्या त फगत तेन्हीँत्या ब्राह्मणमात्र हुन् अझ पनि म सित २/४ जना छँदैछन्' भनेर मैथिल ब्राह्मणहरूको तारीफ गरेको चर्चा वंशावलिमा गरेको पाइन्छ ।^{३१} जयप्रकाश मल्लले तेन्हीँते ब्राह्मणहरूको तारीफ गरेको सुनेर पृथ्वीनारायण शाहले 'तेन्हीँतिया ब्राह्मणहरूको धनजीव रक्षा गरिदिएको' कुरा वंशावलिमा लेखिएको छ ।^{३२}

तिनै पृथ्वीनारायण शाहले पछि वि.सं. १८२६ मा काठमाडौँ समेत जितेर राज्य गर्न थालेपछि पराजित राजा जयप्रकाश मल्लका अति निकट रहेका मैथिल ब्राह्मणहरूको विरुद्ध केही नराम्रो काम गरेको प्रमाण पाइएको छैन । तर नुवाकोटको माथि चर्चित काण्डको पृष्ठभूमिमा आफ्ना संरक्षक जयप्रकाश मल्लको राज्य खोसिने

^{३०} D. Wright, History of Nepal, P. 153

^{३१} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ८९३

^{३२} ऐजन

काण्ड थपिएकोमा काठमाडौँबासी मैथिल ब्राह्मणहरू प्रसन्न हुने कुरो त भएन नै भन्न सकिन्छ ।^{३३}

नुवाकोटमा मैथिल ब्राह्मणहरूलाई मल्ल राजाहरूले दिएको कुश बिर्ता हरण गर्ने पृथ्वीनारायणले तराईमा आफ्नो राज्यविस्तार भएपछि त्यताका कुशबिर्ताधारी मैथिल ब्राह्मणलाई कुशबिर्ता थामिदिएको एउटा उदाहरण पाइएको छ । मकवानपुर सेन राज्यका राजा हेमकर्णसेनले मैथिल ब्राह्मण भुवन भालाई वि.सं. १७९५ १ मौजा जमीन कुशबितादिएकोमा पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२ ९ मा त्यसको थमौती गरिदिएको प्रमाण पाइएको छ ।^{३४}

पृथ्वीनारायण शाहका नाति रणबहादुर शाहले मैथिल विधवा ब्राह्मणीसित दाम्पत्य बाँधिएको आकस्मिक घटनापछि मैथिल ब्राह्मणहरूको चल्तिफिर्ति बढीहुन थालेको बारेमा केही नमूना प्रमाणको चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

रणबहादुर शाहले आफ्नी ब्राह्मणी पत्नीका पिता तथा आफ्ना ससुरा नारायणदत्त मिश्र पण्डितलाई वि.सं. १८५५ तिर ११३३ विगाहा जमीन बिर्ता गरिदिएको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{३५} त्यसै गरी रणबहादुर शाहले नै वि.सं. १८५६ मा पण्डित जयनाथ भालाई मधेश महोत्तरीमा २०१ विघा जग्गाको दान गरेको प्रमाण पाइन्छ ।^{३६} रणबहादुर शाहले वि.सं. १८५७ मा पण्डित हिरा भालाई मधेसको महोत्तरी जिल्लामा १५१ विघा जग्गाको दान गरेको प्रमाण पाइन्छ ।^{३७}

३३ तत्कालीन शाहवंशपीडित काठमाडौँबासी मैथिल ब्राह्मणहरूमध्ये केहीले आफ्नो पीडाको गुप्त बदला लिएको उदाहरणको रूपमा रणबहादुर शाहले विधवा मैथिल ब्राह्मणी कान्तिवतीमाथि ज्यानको बाजी लाएर तिनीसित दाम्पत्य गरेको घटनालाई लिन नसकिने होइन । असाध्यै बुद्धिमान, चलाख र विद्वान् तथा तन्त्रमन्त्रमा पोख्त हुने भएकाले कुनै मैथिल ब्राह्मणको गुप्त प्रयोगबाट उपरोक्त दुर्घटना भएको देखिन्छ जसले गर्दा शाहवंशको जातीय चरित्रमाथि मात्रै हैन तत्कालीन राजनीतिक प्रवाहसमेतलाई नराम्रो मोड दिएको देखिन्छ ।

३४ दिनेशराज पन्त, "श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको पुरानो स्थितिको रक्षा गर्ने नीति", **रमभ्रम**, वर्ष १७ (पौष १४, वि.सं. २०३८), पृ. १६

३५ **अभिलेख**, सं. ७ (वि.सं. २०४६), पृ. १७

३६ **अभिलेख**, अं.-७, पृ. ३६-३९

३७ **अभिलेख**, पूर्ववत्

गीर्वाणयद्ध विक्रम शाहले लेखाएको वि.सं. १८७० मितिको ताम्रपत्रमा साक्षीका रूपमा पुराना भारदारहरूसाथै हरदत्त भा नामका मैथिल ब्राह्मणलाई पनि राखेको पाइन्छ।^{३८} यस प्रमाणबाट केही मैथिल ब्राह्मणहरूलाई दरबारमा सम्मानपूर्वक प्रवेश दिइएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

मध्य शाहकालमा कुलानन्द भा ज्यादै प्रसिद्ध व्यक्ति देखिन्छन्। कुलानन्द भासम्बन्धी ज्ञात पहिलो प्रमाण वि.सं. १८९१ को हो जुन पशुपतिनाथका चाँदीका ढोकामा लेखिएको संक्षिप्त अभिलेख हो।^{३९} पशुपति मन्दिरका ३ चाँदीका ढोकाहरूमा लेखिएको एकै भाकाको यो अभिलेखबाट कुलानन्द भाले उक्त मन्दिरमा चाँदीका ढोका चढाएको थाहापाइन्छ। यस अभिलेखमा तिनीलाई 'श्री सुब्बा' भनिएको छ।

सुब्बा कुलानन्द भाको बढी परिचय उनका छोरा हीरालाल भाले पशुपतिमा स्थापना गरेका आफ्ना पितामाताका सुनका सालिक चढाएर सोको पादपीठमा लेखिएको वि.सं. १९०० (ई. १८४३) मितिको अभिलेखबाट थाहापाइन्छ।^{४०} त्यस अभिलेखमा लेखिएअनुसार कुलानन्द भाले वि.सं. १८९१ मा पशुपतिको दक्षिणी ढोका छोडी अरू ३ ढोकामा चाँदीका ढोका बनाउने काम लगायत वासुकि मन्दिर अगाडी सत्तल तथा वि.सं. १८९६ मा पशुपतिको प्रीति गरेर सदावर्त घर र पाटी र रोजिन्दा र पर्व पर्वमा सदावर्त तथा ब्राह्मण भोजनको व्यवस्था गर्न जम्मा खेत ७८८ रोपनी गुठी राखी त्यसको १ वर्षपछि उनको स्वर्गवास भएको थियो।

उपरोक्त ठूलो जग्गा गुठी राख्न श्री ५ राजेन्द्रबाट निगाहा भएको कुरा उक्त अभिलेखमा उल्लेख भएको छ। (श्रीमद्राजेन्द्रवर्मप्रभुचरणदयामाप्यविप्रोत्तमोऽऔं)।

हीरालाल भा त्यस बेला निकै फुर्तिला मैथिल ब्राह्मण थिए। राजेन्द्र विक्रम शाहको वि.सं. १८९८ को पत्रबाट सुवा हीरालाल भाले 'बडिया पूर्व मेची पश्चिम' को मधेश इलाकामा कुनै किसिमको ठेक्का लिएको थाहापाइन्छ।^{४१}

^{३८} गोविन्द टण्डन, पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, भाग-२, पृ. ४१४

^{३९} योगी नरहरिनाथ (सं.), इतिहास प्रकाश, वर्ष २, भाग-३, पृ. ४५२

^{४०} संस्कृत सन्देश, वर्ष १, अंक ४, पृ. २८

^{४१} बलराम डंगोल (सं.), "कौसी तोषाखानाबाट प्राप्त लालमोहर", अभिलेख, वर्ष ३, अंक ३,

५.१.३ गोर्खाली ब्राह्मण

गोर्खा राज्यको स्थापना भएदेखि नै यसले अन्तर्राज्यीय राजनीतिमा संलग्न रहेर राजनीतिक शक्ति बटुल्दै माझ नेपालमा एक अपरिहार्य शक्तिको रूपमा उदय हुने बेलादेखि पछिसम्म ब्राह्मणहरूले निकै आड दिएको इतिहासले बताएको छ । गोर्खाको दरबारदेखि सम्बद्ध ब्राह्मणहरूलाई राजकीय सामीप्य दिएर महत्त्वपूर्ण सहयोगी शक्तिको रूपमा विकास गराउँदै लगेको इतिहास स्मरणीय छ । यस विषयको संक्षिप्त चर्चा तल गरिएको छ ।

५.१.३.१ गोर्खाली ब्राह्मणको वर्गीकरण

गोर्खाली शाहवंशको शासन सुदृढ हुँदै गएदेखि त्यस वंशसित सम्बन्धित ब्राह्मणहरूलाई निम्न रूपले वर्गीकरण गरी व्यवहार चलाउने गरेको थाहापाइन्छ :

क. थर घर ब्राह्मण

ख. बाहिरिया ब्राह्मण

क. थरघर ब्राह्मण :

गोर्खाराज्यको स्थापना र सहयोगी ब्राह्मणहरू

लम्जुङका राजकुमार द्रव्यशाहलाई गोर्खामाथि विजय गरी त्यहाँ एक स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गर्न सहयोग गर्ने निम्न ४ ब्राह्मणहरूलाई निम्न बमोजिमका दायित्व दिइएको कुरा मानिएको छ:

नामथर	पद
१. नारायणदास अर्ज्याल	- राजगुरु
२. सर्वेश्वर खनाल	- राजपुरोहित
३. गणेश पाण्डे	- मन्त्री (काजी)
४. भगीरथ पन्थ	- सेनापति । ^{४२}

वि.सं. २०४२, पृ. २२

४२ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-१, पृ. ३३; राज्य स्थापनामा सहयोग गर्ने खस केशव वोहोरालाई भूमि विभाग र मगर गंगाराम रानालाई न्यायाधीश पारिएको पनि मानिएको छ ।

६ थरे घरघर व्यवस्थामा ब्राह्मणहरूको स्थान

द्रव्यशाहले गोर्खामा राज्य स्थापना गर्दाका प्रमुख सहयोगीहरूको पदीय व्यवस्था गर्दा अर्ज्याल, खनाल, पाण्डे र पन्थ वंशका ब्राह्मणहरूलाई वंशानुगत मान्यता दिएको बारेमा माथि चर्चा गरिसकिएको छ । पछि रामशाहको पालामा गोर्खा राज्य निकै विस्तृत भएको र त्यसको व्यवस्थापनमा परिवर्तन गर्दा ६ थरे 'थरघरको' व्यवस्था गरिएको चर्चा वंशावलिमा पाइन्छ । जसभित्र पहिलेकै चार थर (अर्ज्याल, पाण्डे, पन्थ र खनाल) हरूको मान्यता राखिएको भनिएको छ ।

ख. बाहिरिया ब्राह्मण

पृथ्वीनारायण शाहको अन्तिम समयसम्म गोर्खा राज्यभित्र विभिन्न कारणबाट पुराना बाहेकका नयाँ ब्राह्मण परिवारहरू थपिएका हुनाले त्यहाँका ब्राह्मणहरूमा वर्गभेद उत्पन्न हुन गएको देखिन्छ । आफ्नो अन्तिम समयमा राज्य व्यवस्थाबारे उद्गार राख्दा पृथ्वीनारायण शाहले त्यस्तो धारणा व्यक्त गरेको देखिनु महत्त्वपूर्ण छ :

“पूर्व पछिम्का षस बाहुनलाई दरबारमा पैठ हुन नदिनु । क्यान भनौला बाहिडा मान्छ्याले दरबारमा विथिति गराउँछन् ।”^{४३}

उद्धृत सन्दर्भको व्याख्या गर्दा बाबुराम आचार्यले पूर्विया खसको उदाहरणमा स्वरूपसिंह कार्की र पश्चिमा ब्राह्मणमा ब्रजनाथ पौडेललाई लिनु भएको छ ।^{४४} उद्धृत वचनमा बाहिडा भनेर 'अगोर्खाली' तत्त्वलाई संकेत गरेको पनि मानिएको छ ।

बाहिरिया ब्राह्मणसम्बन्धी धारणा गोर्खाली राजदरबारमा कायम रहेको कुरा रणबहादुर शाहको एक पत्रबाट बुझिन्छ । वि.सं. १८४६ को मितिमा रणबहादुर शाहले कालु पाँडे ज्योतिर्वित् (कृष्णानन्द) लाई लेखेको पत्रमा 'तिम्ना छोरा थरघरका सरहले हाम्रा पीछा छन्, बाहिडा वामनका सरहमा जावैनन्' भनिएको छ ।^{४५}

^{४३} दिव्य उपदेश, पृ. १७

^{४४} श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. ६३१-३२

^{४५} पूर्णिमा, अंक-७, पृ. १४

‘गोर्खाली’ वा ‘थरघर’ को सिद्धान्तसित सम्बन्धित ब्राह्मणहरूको सामाजिक र आर्थिक चरित्रको बारेमा व्यापक विश्लेषण गर्न सकिने तथ्यहरू पाइन्छन् । त्यस्तो काम गर्न भिन्नै उपक्रम आवश्यक रहेको देखिएको छ । यहाँ सम्बन्धित विषयको अवधारणाको अस्तित्वबारे औल्याउने काम मात्र गरिएको छ ।

५.१.३.२ राजाका गुरु पुरोहित

ब्राह्मणहरूले तत्कालीन सर्वोच्च शक्ति : स्रोत राजाहरूलाई गुरु र पुरोहितको रूपमा काम दिने गरेको विषय महत्त्वपूर्ण छ । यसै पनि सामाजिक रूपमा प्रतिष्ठित हुनाले ब्राह्मण जातिको आफ्नो किसिमको महत्त्व रहँदै आएकोमा राजाका गुरुका पदमा पुग्ने केही ब्राह्मण वंशहरू भन्नु महत्त्वशाली हुन पुगेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन ।

राजगुरु

अ. **राजगुरु अर्ज्याल खलक:** वि.सं १६१६ (ई. १५५९) मा द्रव्यशाहद्वारा गोर्खा राज्यको स्थापनामा सक्रिय भूमिका खेलेका नारायणदास अर्ज्याललाई त्यसै बेलादेखि राजगुरुको पदमा राखिएको पाइन्छ ।

पछि रामशाहले गोर्खा राज्यको व्यवस्थापकीय परिवर्तन गर्दा अर्ज्याल ब्राह्मण वंशमा राजगुरु साथै ‘धर्माधिकार’ (मुख्य न्यायाधीश), खरिदार र दरबारको भान्साको व्यवस्थापनमा पनि खटाइएको भन्ने वर्णन वंशावलिमा पाइन्छ ।

गोर्खा राज्यका पहिला राजा द्रव्यशाहको राज्याभिषेक गर्ने नारायण अर्ज्यालका सन्तान बढ्दै गएको कारणबाट सँधैँजसो जुठो-सुतक पर्न जाने अवस्था आउने हुनाले दरबारका कर्मकाण्डहरूमा बाधा परिरहने कारणले पृथ्वीपति शाहको पालामा अर्ज्याल वंशलाई बगाले र विहारेका रूपमा दुई वर्गमा बाँडिएको उल्लेख गोर्खावंशावलिमा पाइन्छ । नारायण अर्ज्यालका जेठा छोरा उद्धवदासका सन्तान बगाले र साहिँला छोरा विष्णुदासका सन्तान विहारेका रूपमा वर्गीकरण गरिएको विश्वास गोर्खामा प्रचलित रहेको छ ।^{४६} यसरी अर्ज्याल ब्राह्मण

वंशलाई दुइ वर्गमा वर्गीकरण गर्ने काम रामशाहकै पालामा भैसकेको चर्चा पाइने भए पनि त्यससम्बन्धी अन्य व्यवस्था पृथ्वीपति शाहको पालामा गरिएको पनि हुन सक्ने देखिन्छ । अर्ज्याल वंशको राजगुरुत्वको इतिहास तयार पार्न सके निकै रोचक हुनसक्ने देखिन्छ । जंगबहादुरले पाण्डेलाई राजगुरु बनाएपछि अर्ज्याल राजगुरु वंशको अवस्था कस्तो रह्यो यो पनि अध्येतव्य विषय रहेको छ ।

भा. **राजगुरु पाण्डे:** गोर्खामा नरभूपाल शाहको समयमा तनहुँ मूल थलो भएका गौरीश्वर पाण्डेले गायत्री र दीक्षा गुरु दुवै पद पाएको कुरा इतिहासबाट थाहापाइन्छ । गोर्खाली शाहवंशका राजाहरूमा अधिसम्म गायत्री र दीक्षा मन्त्र सुनाउने ब्राह्मण गुरुहरू भिन्नाभिन्नै हुन्थे तर गौरीश्वरले त्यसरी दुवै थरी मन्त्र सुनाउन पाउनमा विशेष कारण परेको कुरा गोर्खावंशावलिमा वर्णन परेको छ ।

गोर्खा वंशावलिको सो वर्णनमा पृथ्वीपति शाहकी माहिली महारानी घर भ्रमणले गर्भवती अवस्थामा तनहुँको सेन दरबारको माइतीमा बस्न गएको थिइन् र त्यही छोरा नरभूपाल शाहको जन्म भएको थियो । माइती आएको महारानी र तिनका छोरा नरभूपाल शाहको धेरै देखरेख पुर्‍याएको रिभवापत ती महारानीले गौरीश्वर पाण्डेलाई आफ्ना छोराको गुरु हुने वचन कबोलेकी थिइन् ।^{१७} त्यही काण्डको कारणले पीडित दुइ पक्षमध्ये दीक्षा मन्त्र सुनाउने जिम्मा पाएका मिश्र खलकले उक्त महारानीसित कडा रूपले जिरह गरेर गोर्खा राज्य छाडेर हिँड्ने अवस्था आएकोमा महारानीले अहिले एकपल्ट यस्तो भए पनि पछि त्यस्तो नहुने आश्वासन दिँदा मिश्राहरूले गोर्खा राज्य छोडेर नजाने तर गोर्खा राजधानीमा नबस्ने अड्ठी लिएपछि काँठ क्षेत्र सलाडमा बस्न थालेको भन्ने विवरण गोर्खावंशावलिमा परेको छ ।

उपरोक्त विवरणबाट गौरीश्वर पाण्डेले गायत्री र दीक्षा दुवैको राजगुरु हुन पाएको घटना आकस्मिक मात्र हो भन्ने

^{१७} गोर्खाको इतिहास, भाग-४, पृ. १०३२-३३

बुझिन्छ।^{४८} तर यस घटनाको प्रभाव विभिन्न रूपमा पछिसम्म रहेको विषयको राम्रो विश्लेषण हाल गरिएको छैन। तर पछि यसै वंशका विजयराज पाण्डे (वि.सं. १८६२-१९३५) लाई जंगबहादुरले श्री ५ महाराजाधिराजका कुल गुरु नियुक्त गरेको घटना महत्त्वपूर्ण रहेको छ। जंगबहादुर राणाले आफ्नो सात भाइ राणा खलकको रोल क्रम बनाए जस्तै श्री ५ महाराजाधिराजका राजगुरु रूपमा खटिएका विजयराज पाण्डेको वंशको पनि रोलको व्यवस्था गरेका थिए। पछि चन्द्रशमशेरले आफ्ना दाजु देव शमशेरलाई प्रधानमन्त्रीको पदबाट पदच्युत गरेपछि तयार पारेको ई. १९०२ को राणा उत्तराधिकार रोल र राणावंशको आपसी सम्झौता रूपको धर्मपत्रमा राजगुरु पाण्डे वंशको बारेमा पनि एक दफा उल्लेख भएको पाइन्छ :

“श्री ५ महाराजाधिराजका गुरु प्रोहितहरूको पनि उनलाई गरी बक्सेका थितिमा रहन्ज्यालसम्म र प्राइम् मिनिष्टरका र रोलवालाहरूका ज्यू रोट्टी जाने उद्योग र कसूर नगरून्ज्यालसम्म र रोलवालाको चित्त फाट्ने उद्योग गरेको सबूद नपुगंज्यालसम्म र उनीहरूले नछोडन्ज्यालसम्म आजसम्म पाई आयाको लालमोहर सनद बमोजिम थामी दिन्या छौं।”^{४९}

आफूलाई भने जंगबहादुर राणाले गुरु पुरोहितको रूपमा काशीराज सत्याललाई थापेको भन्ने थाहापाइन्छ।^{५०} उक्त काशीराजलाई नित्यराजको वंशका भनिएको छ। जंगबहादुर राणाहरूको गुरुपुरोहितको रूपमा उक्त सत्याल ब्राह्मण वंशको महत्त्व रहेको देखिन्छ।

इ. दीक्षा गुरु: हिन्दु समाजमा गृहस्थीले गायत्री मन्त्रबाहेक दीक्षा मन्त्र पनि सुन्नुपर्ने परम्परा रहेको छ। राजपरिवारमा गायत्री गुरु र दीक्षा गुरु हुन पाउने व्यक्ति र त्यसको परिवारको सामाजिक र आर्थिक स्तर स्वतः बढ्ने हुनाले उक्त पद पाउने परिवारहरूको स्थान विशिष्ट हुन्थ्यो।

^{४८} नयनाथ पौडेल (सं.), प्रशस्ति रत्नावली, पृ. २३-२४

^{४९} दिल बहादुर क्षत्री, “वि.सं १९५९ सालमा चन्द्र शमशेरले गराएको धर्मपत्र तथा उत्तराधिकारी क्रम: एक चर्चा”, Voice of History, Vol. IX-XI, No. 1, -(1983-86), P.14

^{५०} काशीनाथ आचार्य दीक्षित, भएका कुरा, पृ. १२

ई. मिश्र ब्राह्मणः गोर्खाका राजा रामशाहको पालामा राजाका 'दीक्षा गुरु' का रूपमा मिश्र ब्राह्मण वंशको प्रवेश भएको कुरा गोर्खावंशावलिको वर्णनबाट थाहापाइन्छ।^{११} काशीबाट आएका नन्दा (नन्दु) मिश्रबाट सो घटनाको आरम्भ भएको कुरा गोर्खावंशावलिमै यसरी टिपिएको पाइन्छ :

“..... तस समयमा आइ आफना गुणको प्रख्यात गरि लाटो पन्हाइ बोलाउदा विदेसी ब्राह्मणको गुण प्रख्याद हुदा नन्दा मिश्र गुरु भयाका हुन्।”^{१२}

पर्वत राज्यका राजा नारायण मल्लले गलकोटमा ठूलो यज्ञ गरेको अवसरमा शामेल हुन गएका राम शाहले त्यहाँ काशीका नन्दा मिश्रसँग भेट भएको र उनीलाई गोर्खा ल्याएर आफ्ना राजगुरु बनाएको बाबुराम अचार्य मान्नु हुन्छ।^{१३}

नरभूपाल शाहको पालामा गौरीश्वर पाण्डेले गायत्री र दीक्षा दुबै मन्त्र सुनाउन पाएकोमा दीक्षा मन्त्र सुनाउने पारम्परिक अधिकार आफूहरूको भएको र त्यो खोसिएकोमा मिश्र गुरुहरूले गोर्खा छोडी जान खोज्दा सम्झाई-बुझाई गर्दा गोर्खा राज्य नछोड्ने तर राजधानीमै नबस्ने भनेपछि सलाइमा सर्वाङ्गमाफ विर्तामा मिश्र गुरु खलक बस्न थालेको उल्लेख गोर्खावंशावलिमा भएको छ।^{१४} एकपल्टलाई गौरीश्वर पाण्डेले राजालाई दुबै मन्त्र सुनाउने काम पहिले जस्तै पछि कायम हुने भन्ने तत्कालीन आश्वासनलाई कार्यान्वयन गरिएको पाइन्छ किनभने पृथ्वीनारायण शाहलाई दीक्षा मन्त्र सुनाउन हर्क मिश्रलाई काशीबाट बोलाइएको उल्लेख पाइन्छ।^{१५}

यो मिश्र राजगुरु वंशले गोर्खामा बसोबास गरे पनि काशीको आफ्नो पुख्र्यौली थलो छोडेको थिएन। यस राजगुरु वंशको

^{११} योगी नरहरिनाथ (सं.), इतिहास प्रकाश, भाग-१, पृ. १२२

^{१२} दिनेशराज पन्त, गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. १०

^{१३} बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. ५

^{१४} गोर्खावंशावलि, पृ. १०१-३

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०६३

^{१५} इतिहास प्रकाश, भाग-१, पृ. १२३

काशीसितको सम्पर्कको कारणले काशीका विद्वान्हरूको आगमन गोर्खामा हुन्थ्यो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।^{१६} त्यस्ता विद्वान्हरूको सम्बन्धबाट गोर्खामा विद्याको विकासमा सहयोग पुगेको मान्न गाह्रो पर्दैन।

काशीमा पनि घरवार भएका^{१७} कारणले गुरुपुत्र गजराज मिश्रलाई पृथ्वीनारायण शाहले काशीमा आफ्ना राजदूतका रूपमा काम गर्न लगाएका थिए र आवश्यक पर्दा दरबारलाई चाहिने मालसामानहरू किनेर दरबारमा पठाउने काममा पनि लगाउने गर्दथे भन्ने थाहापाइन्छ।^{१८} गजराज मिश्रले वि.सं. १८४८ (फागुन २२ गते) भारतको ईष्ट इण्डिया कम्पनीसित नेपालको सन्धि हुने काममा सक्रियता देखाएका थिए।^{१९}

राजगुरु खलकका हुनाले गजराज मिश्रको इज्जत ठूलो थियो र उनी राजाहरूमाथि शास्त्रीय मर्यादाको पालन गराउनमा अडिग रहन्थे भन्ने कुरा तिनीले रणबहादुर शाहसित टक्कर लिएको घटनाबाट प्रमाणित भएको छ। रणबहादुर शाहले विधवा ब्राह्मणीसित दाम्पत्य गरेको र त्यस दाम्पत्यबाट जन्म भएका गीर्वाणलाई वि.सं १८५५ मा गद्दी दिन लागेको बेलामा आफ्नो सहमति नदिएर गजराज मिश्रले अड्डी लिएका थिए।^{२०} यस राजगुरु खलकको परवर्ती इतिहास खोजीको विषय रहेको छ।

उ. पौडेल: गोर्खाली राजाहरूमा कारणवश पछि गुरु थापिने घटना क्रममा पौडेल ब्राह्मण वंशको चर्चा पाइन्छ।

५६ राजा रामशाहको पालामा मिश्र माधवले वि.सं. १६७९ मा 'राघवपाण्डवविजयकाव्य' सारेको थाहापाइन्छ भने उनैले वि.सं १६८८ मा काशीमा सारेको विष्णुसहस्रनाम गोर्खामा पाइएको छ।

द्रष्टव्यः श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ५९१

गोरखाको इतिहास, भाग-४, ६संख्याको चित्र।

५७ काशीमा 'मिसिर पोखरा' भन्ने टोलमा नन्दा मिश्रको घर थियो भन्ने कुरा सूर्यविक्रम जवालीले भन्नुभएको थियो। उक्त टोल काशीको गोदौलियादेखि पश्चिमतर्फ अवस्थित रहेको भन्ने श्री जवालीको भनाइ थियो।

५८ पूर्णिमा, अंक-५१, पृ. १;

५९ पूर्णिमा, अंक ८, पृ. ४६

६० ऐजन

गोर्खावंशावलिमा काशीबाट आएका जयमंगल पण्डित (पौडेल) लाई तिनीले काशीमा सिद्धसँग भेट गराएको रिभमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना गुरु थापेको वर्णन पाइन्छ।^{६१}

गोर्खावंशावलिको अर्को पाठमा पृथ्वीनारायण शाहको दोस्रो विवाहको निम्ति काशीका राजपूत वंशबाट कन्याको व्यवस्थामा जयमंगल पौडेलले सेवा पुर्‍याएकोमा तिनै महारानीका गुरु हुन पाउने आश्वासन पाएको भन्ने विवरण पाइएकोले^{६२} जयमंगल पौडेलकी पत्नी महारानी नरेन्द्रलक्ष्मीका गुरु भएकी हुन् भन्ने विद्वान्हरूको अभिमत पाइन्छ। महारानी नरेन्द्रलक्ष्मीलाई जयमंगल पौडेलकी पत्नीले दीक्षामा मन्त्र सुनाएको नाताले यी पौडेल वंश राजमान्य हुन पुगेको तथ्य धैबुङ अभिलेखबाट थाहापाइन्छ। त्यसमा गौरीदेवीका ५ छोराहरूलाई 'राजाद्वारा ढोगिएका' भनिएको छ।^{६३}

बडामहारानी नरेन्द्रलक्ष्मीका गुरुमा गौरी देवीका ५ छोराहरू ब्रजनाथ, रघुनाथ, जगन्नाथ, लोकनाथ र हरिनाथ थिए। यी मध्ये जेठा ब्रजनाथ र तिनका छोरा रंगनाथ इतिहासका पानामा बढी प्रसिद्ध भएका छन्। उक्त रंगनाथ पौडेल पछि प्रधानमन्त्री सरहको मुख्तियार भएका थिए।

गौरीदेवीले बडामहारानी नरेन्द्रलक्ष्मीदेवीलाई दीक्षा मन्त्र सुनाएको कारणबाट उनका पति जयमंगल पौडेल र तिनका सन्तानको इज्जत बढेको थियो र केही समयसम्म गुरु खलकका रूपमा उनीहरू धेरै हर्ताकर्ता भए। गौरीदेवी र जयमंगलका जेठा छोरा ब्रजनाथलाई वि.सं. १८६२ को एक पत्रमा 'श्री गुरुबाज्या' भनिएकोले^{६४} उक्त कुराको स्पष्टीकरण हुन्छ। तर गौरीदेवीले बडामहारानीलाई एक पटक दीक्षा मन्त्र सुनाएको घटनापछि फेरि त्यस्तो घटना नभए पनि एकपल्टका गुरु सधैंका गुरु भने जस्तो भएको अनुमान गरिएको छ।

६१ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ७९१

६२ पूर्ववत्, पृ. ६७०-७१

६३ भूपतिवन्दिताङ्घ्रिकमला: पञ्चाभवन् यत्सुता:।

शाहकालका अभिलेख, पृ. १३४

६४ ऐजन, पृ. ४९१

जयमंगल पौडेलको पृष्ठभूमिको कारण उनका जेठा छोरा ब्रजनाथ दरबारमा धेरै पहुँच भएका हुन पुगेका र प्रताप सिंहको पालामा त उनी भन् शक्तिशाली हुन पुगेका थिए । ब्रजनाथको त्यस बेलाको स्थितिलाई 'उपराज' भनेर बाबुराम आचार्यले मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ।^{६५} प्रताप सिंहको मृत्यु लगत्तै भने ब्रजनाथलाई गम्भीर आरोप लगाएर देश निकालाको दण्ड दिइएको थियो ।^{६६} यसरी दण्डित भएपछि उनी सपरिवार काशी गई बस्न थालेका थिए ।

अस्थायी दीक्षा गुरु भएको कारणले राजदरबारसँग घनिष्ठ भएको जयमंगल पौडेलको वंश विद्वान् रहेको अनुमान गरिएको छ । काशीसित घनिष्ठ सम्पर्कमा रहेका भनेर चर्चा गरिएका जयमंगल पौडेलले काशीमा शिक्षा पाएको मान्न गाह्रो पर्दैन । अलि पछि भएका सुन्दरानन्द बाँडाले 'त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा' मा जयमंगल 'पौड्याल' लाई वेदान्ती विद्वान् र कवि पनि भनिएको छ ।^{६७}

जयमंगल पौड्यालका जेठा छोरा ब्रजनाथलाई वि.सं. १८६२ को एक प्रमाणमा 'पण्डितराज' विशेषण लेखिएको हुनाले^{६८} उनी पनि ठूला विद्वान् थिए भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । उक्त उपाधि पछि ब्रजनाथकै छोरा रंगनाथलाई पनि प्रयोग गरेको पाइनाले उनी पनि विद्वान् थिए भन्न सकिन्छ । रंगनाथ पौडेललाई 'पण्डितराज' जोडेर लेख्ने गरिएको देख्दा उनी विद्वान् थिए भन्न सकिन्छ । हुन त तिनका पिता ब्रजनाथलाई पनि सोही पदवी दिइएको चर्चा माथि गरिसकिएको छ ।

वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐन (पृ. ८ दत्तगुठीको सन्दर्भ) मा रंगनाथ पण्डित ३०-४० वर्ष काशी बसेका भन्ने कुरा परेकोले

६५ पूर्णिमा, अंक ८१, पृ. ७०

६६ ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. १५; तत्कालीन एक चिठीमा रणबहादुर शाहले ब्रजनाथलाई आफ्नो र आफ्नी आमा राजेन्द्रलक्ष्मीको हत्या गर्ने षडयन्त्र रचेको आरोप लगाएको पाइन्छ । कथित षडयन्त्रको पोल खुलेर कैरकार गर्दा कायल भएको पनि भनिएको छ ।

६७ त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा, पृ. ११९

६८ शाहकालका अभिलेख, पृ. ४११

तिनले उक्त अवधिभरि शास्त्रहरूको अध्ययन गरेको मान्न सकिने हुनाले माथि चर्चित उनको 'पंडितराज' पदवी सार्थक रहेको बुझिन्छ ।

रंगनाथ पौडेल: नेपालको इतिहासमा पहिला प्रधानमन्त्री

नेपालको इतिहासमा पहिलो पल्ट ब्राह्मणले प्रधानमन्त्री सरहको मुख्तियार पद पाउनेमा रंगनाथ पौडेल थिए । वि.सं. १८९४ (असोजतिर) देखि १८९७ (फागुनतिर) सम्म तिनले सो पदको कार्यभार चलाएका थिए ।

शायद ब्राह्मण भएको कारणले रंगनाथलाई सेनासम्बन्धी कामकाज सुम्पिएको थिएन र त्यो काम राजेन्द्रले आफ्नै हातमा राखेका थिए भनेर अंग्रेजी लेखक ओल्डफील्डले लेखेका छन् ।^{६९}

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो उपदेशमा 'वाहिडा मान्छ्या' भनेर भनेकोमा 'अगोर्खाली' वर्गमा पर्ने व्रजनाथ पौडेललाई संकेत गरेको बाबुराम आचार्यले मान्नु भएकोले^{७०} रंगनाथको वर्गमा परे पनि उनीले तत्कालीन राज्यको उच्च पद 'मुख्तियार' वा प्रधानमन्त्रीसम्म पाएकोले त्यो घटनाको धेरै महत्त्व छ । अंग्रेजको राजदूतावासका उस बेलाका एक कर्मचारी ओल्डफील्डले रंगनाथलाई बुद्धिमान र उदार व्यक्तिको रूपमा तारीफ गरेका छन् ।^{७१}

काशीमा शिव मन्दिर स्थापना गराउने काममा रंगनाथ पौडेलले श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहलाई स्वीकार गर्न लगाएको र सो मन्दिर बनाउन जग्गा किनिएको र डेढ लाख रुपियाँ खर्च गरेर सो मन्दिर बनाइएको रहेछ भन्ने कुरा एक स्रोतबाट थाहापाइन्छ ।^{७२}

^{६९} Oldfield, *Sketches from Nepal*, P. 311

^{७०} श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. ६३१-३२

^{७१} "He and his brother Krishna Ram were clever, well-informed Men, of Moderate and liberal views....."

Sketches from Nepal, (1880 -1974), P. 311

^{७२} श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहदेवका शासनकालमा बनेको मुलुकी ऐन, पृ. ८ (दत्तगुठी प्रकरण) ।

ऊ. भट्टः रणबहादुर शाहले राजपाट छोरा गीर्वाणलाई सुम्पेर 'स्वामी' हुँदा रेसुंगाका प्रसिद्ध योगी शशिधर स्वामिबाट दीक्षित भएको भन्ने एक थरी मत पाइन्छ।^{७३} तर वंशावलिको विवरणअनुसार रणबहादुर शाहलाई दीक्षा दिने काठमाडौं शहर ओटु टोलका दिव्यकर भट्ट थिए भन्ने थाहापाइन्छ। उक्त वंशावलिको सन्दर्भमा दिव्यकर भट्टले रणबहादुर शाहलाई 'पूर्णाभिषेक' दिएको भन्ने उल्लेख भएबाट सो अर्थ गरिएको हो।^{७४}

वि.सं. १८५५ को पशुपति ताम्रपत्रमा रणबहादुर शाहले दरबारमा दीक्षा मन्त्र सुनाउनेहरूमा 'मिश्र' र 'भट्ट' हरूबाट दीक्षा लिने निर्देशन गरेको पाइनाले^{७५} पहिलेदेखिका मिश्र गुरु बाहेक भट्ट थपिएको थाहा पाइने हुनाले दिव्यकर भट्टसम्बन्धी वंशावलिको सन्दर्भ प्रामाणिक हुन सक्ने देखिएको छ।

पुरोहित

राजदरबारहरूमा कर्मकाण्डका विविध स्वरूपहरू प्रचलित हुने कारणले राजगुरुपछि पुरोहितहरूको क्रम रहने गरेको देखिन्छ। त्यो परम्परा गोर्खाली राजाहरूमा पनि रहेको पाइन्छ।

गोर्खाका राजा राम शाहले आफ्नो दरबारमा पुरोहितको निम्न व्यवस्था गरेको उल्लेख गोर्खावंशावलिमा पाइन्छः^{७६}

ब्राह्मण थर	पुरोहित पद
१. बगाले अर्ज्याल -	होता
२. विहारे अर्ज्याल -	आचार्य
३. खनाल -	ब्रह्मा
४. भट्टराई ^{७७} -	गणेश
५. पाँडे -	तल्लाकोटको पूजा

७३ डा. राजाराम सुवेदी, 'वीरशाली पन्तको जीवनीमा नयाँ प्रकाश', प्राचीन नेपाल, संख्या-७५ (सं. २०४०), पृ. १२

७४ "वंशावलि," प्राचीन नेपाल, संख्या-२५ (सं. २०२५), पृ. १७

७५ शाहकालका अभिलेख, भाग-१, पृ. २६०

७६ गोरखाको इतिहास, भाग-२, पृ. ४०३

७७ सुव सेन, पाल्पाली सेन, पृ. २० मा पालपाली राजा गन्धर्वसेनकी छोरी कौशल्यावतीको विवाह गोरखाली राजा नरभूपालशाहसँग भएर गोर्खा जाँदा धार्मिक कार्यको निमित्त भट्टराई ब्राह्मण पनि साथै लगेको भनिएको छ तर पहिले नै गोर्खामा भट्टराई ब्राह्मणहरूको अस्तित्व रहेको कुरा वंशावलिले विवरण प्रस्तुत गरेको छ।

कर्मकाण्डको वर्गीकरण समेतको उक्त सूचीले पाँच थरका अरू ब्राह्मणहरूको सम्मानित सामाजिक अस्तित्वतिर औल्याएको छ । उक्त सिद्धान्तअनुसार गोर्खाली राजाका दरबारमा पूजाकोठामा उक्त थरका ब्राह्मणहरूको खास चाहना राख्ने गरिन्थ्यो भन्ने सुनिएको छ ।

॥ अन्त्यः राजाहरू कहिले कहिले आफ्नो केही व्यक्तिगत वा धार्मिक कारणबाट कुनै ब्राह्मणलाई कन्यादान गरेर ज्वाइँ पारेर आफ्नो नजीक राख्ने गर्दथे भन्ने पनि सन्दर्भ पाइन्छ । यस विषयको एक उदाहरणको रूपमा धर्मागद पण्डितलाई लिन सकिन्छ । तिनीलाई पृथ्वीनारायण शाहले कन्यादान गरेको मानिएको छ । पृथ्वीनारायण शाहले तिनीलाई वि.सं. १८२६ मा पठाएको पत्र पाइन्छ ।^{५८}

५.१.४ परिशिष्ट-पूर्विया र कुमाईँ ब्राह्मण

उपाध्यायः एक टिप्पणी

यस खण्डले चर्चेको कालमा ब्राह्मणहरूलाई खास गरी उपाध्याय पदवीको प्रयोगमा जोड दिइएको पाइन्छ ।

यस उपाध्याय पदवीका विविध रूपको उल्लेख तत्कालीन लिखित प्रमाणहरूमा पाइएको छ । तत्कालीन लिखित प्रमाणहरूमा उपाध्यायको साथै बोलीचालीमा त्यसको परिवर्तित रूपको उल्लेख भएको पाइएको छ । त्यस्तो परिवर्तित रूपमा उपाध्या, पाध्याय र पाध्या रूपहरूको उपयोग भएको पाइन्छ ।^{५९}

प्रथमतः उपाध्याय पदवीको प्रयोगका धेरै उदाहरण पाइनेमा पृथ्वीनारायण शाहका वि.सं १८३० मितिका २ पत्रहरूमा त्रिलोचन नामका व्यक्तिलाई 'उपाध्याय' को पूरा पदवीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।^{६०}

^{५८} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११७६

^{५९} यस उपाध्याय शब्दबाटै बोलीचालीमा खिइएर उवोभ्भा, ओभा र भा थर बन्न गएको मानिन्छ ।

^{६०} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११५४-५५

उपाध्यायको केही संक्षेपीकृत रूप पाध्यायको प्रयोग पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२३ को पत्रमा भएको छ।^{१५१} त्यसको अर्को संक्षेपीकृत रूप उपाध्यायको प्रयोग पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२४ मितिको पत्रमा भएको पाइन्छ।^{१५२}

गुल्मीबाट पाइएको शक संवत् १६७१ (वि.सं. १८०६) मितिको पत्रमा सिरपति (श्रीपति) 'पाध्या' को उल्लेख भएको छ।^{१५३} पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२१ मितिको पत्रमा चामु र बृहस्पतिलाई पाध्या भनिएको छ।^{१५४} पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८३० मितिको पत्रमा हरिनन्दलाई पाध्या भनिएको छ।^{१५५} उक्त वि.सं. १८३० मितिकै पृथ्वीनारायण शाहकै अर्को पत्रमा हरिनन्दलाई नै आरम्भमा उपाध्याय भनिएको छ भने अन्त्यमा पाध्या भनिएको छ।^{१५६}

विशुद्ध संस्कृत शब्द उपाध्यायको व्यवहारमा माथि चर्चित रूपका परिवर्तन भएको पाइए पनि त्यस्तो शाब्दिक परिवर्तनले स्तरीकरण गरेको भने बुझिँदैन।^{१५७} नेपाली सन्दर्भमा उपाध्यायलाई यसरी विशेष जोड दिनु परेको कारण केही अवश्य हुनुपर्दछ भन्ने हामीलाई लागेको छ तर त्यस्तो तत्त्व हाल पत्ता लगाउन नसकिए पनि केही अनुमान भने गर्न सकिन्छ।

उक्त सन्दर्भमा मुख्य कुरो जैसी ब्राह्मणबाट फरक देखाउन नै उपाध्याय पदवीको प्रयोग हुने गरेको मान्न सकिन्छ तर त्यस रूपमा उपाध्याय पदवीको मूल परिभाषा शिक्षक, गुरुको लक्षणसित पनि सम्बन्ध रहेको मान्न सकिने देखिन्छ।^{१५८}

८१ ऐजन, पृ. १०१६

८२ ऐजन, पृ. १०६९

८३ नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. २१३

८४ रुक्मनाथ पौडेल, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका दुइ चिठी", समष्टि, पूर्णांक-१५, पृ. ३-४।

८५ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११५८

८६ ऐजन

८७ दक्षिण भारत महाराष्ट्रतिर पाध्ये थरका ब्राह्मणको अस्तित्व देखिएकोमा समान अवस्थाको संकेत भएको छ।

८८ उपाध्याय पदवीको खास सम्बन्ध कनौजिया सिद्धान्तसित पनि रहेको हुन सक्दछ तर यसबारे बढी विश्लेषणको आवश्यकता देखिन्छ।

उपाध्यायका भेद

नेपालमा उपाध्याय ब्राह्मणहरूको पनि दुइ भेद गर्दै चलन पाइन्छः

अ. पूर्विया ब्राह्मण

आ. कुमाई ब्राह्मण

पहिलेका मुलुकी ऐनहरूमा पूर्विया उपाध्याय ब्राह्मणको उल्लेख पाइन्छ । उपाध्यायको विशेषणको रूपमा पूर्विया लेखिएकोले उपाध्यायले अर्को थरी वा कुमाई ब्राह्मणलाई अर्थ्याएको हुँदैन भन्ने बुझिँदैन र पूर्वियाको समानान्तर पश्चिमा ब्राह्मणको रूपमा कुमाई ब्राह्मणलाई लिन सकिने कुरा स्पष्टै छ ।

नेपाली समाजमा उपाध्याय पदवी माथिल्लो स्तरमा स्थापित ब्राह्मण समाजलाई मात्रै मानेको जस्तो व्यवहारमा देखिए पनि त्यो पदवीले निश्चित लक्षणका सबै ब्राह्मणहरूलाई अर्थ्याउने रूपमा लिने गरेको परम्परा पाइन्छ । यसबारे तल विशेष चर्चा गरिएको छ ।^{५९}

अ. **पूर्विया ब्राह्मणः** नेपाली ब्राह्मणहरूका उपाध्याय वर्गभित्रका एक समूहको रूपमा पूर्विया ब्राह्मणलाई लिने परम्पराबारे माथि चर्चा गरिएको छ । तर पूर्विया विशेषणले के संकेत गरेको हो स्पष्ट भनिहाल्न गाह्रो छ । किनभने त्यसले एक अर्थमा पूर्वतर्फका बासिन्दा ब्राह्मणहरूलाई अर्थ्याएको मान्ने कि पहिले आएका मान्ने भन्ने कुरामा संशय रहेको छ । तैपनि खास लक्षणका ब्राह्मणहरूलाई उक्त परिभाषाले परिभाषित गरेको मान्न सकिन्छ ।

पूर्विया पहाडी ब्राह्मणको परिभाषा छोटकरीमा दिन सकिने अवस्था नभएकोले कुमाई-इतरका ब्राह्मणहरूलाई त्यस परिचयले हाल काम चलाउनु परेको छ ।

^{५९} गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. ९ मा गोर्खा भेकमा उपाध्याय थरका कुमाई ब्राह्मण समाजका वस्तीहरूको चर्चा गर्नुभएको छ तर यो विषय त्यति अज्ञात छोटकरी चर्चाबाट स्पष्ट हुन आएको छ ।

भक्तपुरका भूपतीन्द्र मल्ल र पाटनका योगनरेन्द्र मल्लका बीचमा नेपाल संवत् ८२२ (वि.सं. १७०२) मा गरिएको सन्धिपत्रमा उल्लेख भएको 'उपाध्या' राज्यलाई तनहुँ मानिएको पाइन्छ । धनवज्र वज्राचार्य, "गुहार युग", मधुपर्क, कार्तिक मसान्त, वि.सं. २०२६, पृ. ४७, राज्यको नामकरण 'उपाध्या' बाट भएको यो अचम्मको उदाहरणले थप अनुसन्धान हुनुपर्ने देखाएको छ ।

आ. कुमाई ब्राह्मण: सं. १९९२ को मुलुकी ऐनको 'अदल' खण्डमा निम्न अंकित दुइ किसिमका कुमाई ब्राह्मणहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ :

१. पुराना कुमाई उपाध्याय ब्राह्मण

२. पाका कुमाई उपाध्याय ब्राह्मण^{९०}

नेपालका कुमाई ब्राह्मणहरूलाई उपरोक्त किसिमले वर्गीकरण गर्नाका कारण र तिनका उदाहरण तयार पार्ने काम कठिन छ । तर माथि चर्चित दोस्रो नामसाथै कुमाई ब्राह्मणको अर्को समूह 'काँचा कुमाई' को अस्तित्व पनि सिद्ध हुन्छ ।

माथि चर्चित कुमाई शब्द कुमाउँ शब्दबाट बनेको मान्न गाह्रो छैन । नेपालको महाकालीको पश्चिमतर्फ अवस्थित कुमाउँ देशबाट विभिन्न कालमा नेपालभित्र पसी बसोबास गरिआएका ब्राह्मणहरू उत्पत्ति स्थलको नामबाट कहलिएका हुन् भन्न गाह्रो पर्दैन । नेपालका कुमाई ब्राह्मणहरूको स्वरूप र चरित्र कुमाउँका ब्राह्मणहरूसँग ज्यादै मिलेको कुरा प्रसिद्ध छ ।^{९१} नेपाली कुमाई ब्राह्मणहरूका सबै थरहरू कुमाउँका ब्राह्मणहरूसित पूरापूर मेल खाएको पाइन्छ ।^{९२}

नेपालका कुमाई ब्राह्मणअन्तर्गत धेरै थरीका ब्राह्मण वंशहरू सम्मिलित भएकामा केही वंशहरूको सम्बन्ध दक्षिण भारत कोंकण देशसित रहेको मान्ने परम्परा छ ।^{९३} ज्ञात विवरणअनुसार पन्त थरको नामाकरण भारतको दक्षिणी भाग

९० प्रकाश ए. राज, "अर्को जयतु संस्कृतम् आन्दोलन", राजधानी, असार १४, २०६५ (२८ जून, २००२), पृ. ७ मा कुमाई ब्राह्मणलाई 'पश्चिमा उपाध्याय ब्राह्मण' मान्नुभएको पाइन्छ ।

९१ जातिभास्कर, पृ. ११४-११७

९२ यस्तै कारणले Toni Hagen, Nepal, P. 75मा वर्तमान नेपालका वासिन्दा समाजको सामाजिक जातिगत मूल्यांकन गर्दा कुमाईहरूलाई "भारतीय-नेपाली" (Indo-Nepalese Races) अन्तर्गत "भारतीय समूह" (Indian Groups)को रूपमा मूल्यांकन गरिएको पाइन्छ । यही वर्गभित्र "भारतीय (Indian) र गढवालीहरूलाई पनि सम्मिलित गरिएको पाइन्छ ।

९३ Hamilton- An Account of the Kingdom of Nepal, pp. 291-92, तिवारी थरका कुमाई ब्राह्मणहरू आफ्ना पुर्खा जयदेव भारतको प्रतिष्ठान क्षेत्र (हाल भाँसीतिर ?) बाट चन्द्रवंशी थोरचन्द्रसँगै ३५० वर्ष जति अघि कुमाउँतिर पसेको दावी गरेको भनिएको छ ।

कोंकण देशमा वि.सं. ९१९ मा त्यहाँका राजाले भारद्वाज गोत्री गुरु कृष्णलाई 'पङ्क्तिपावन' को पदवी दिएकोमा त्यसैबाट पन्त शब्दको उत्पत्ति भएको हो । पछि वि.सं. १३६० मा कोंकणको राजा मुसलमानको आक्रमणमा मारिएपछि कृष्ण पन्तका सन्तान राजगुरु जयदेव धर्मरक्षाका निमित्त कुमाउँमा बस्न थालेदेखि पन्त ब्राह्मणहरूको विस्तार हुँदै जाँदा नेपालका विभिन्न भागहरूमा तिनको बसोबास हुन थालेको मानिन्छ ।^{१४}

पूर्विया र कुमाई ब्राह्मणबीच तुलना

नेपालका वासिन्दा ब्राह्मणहरूमध्ये पूर्विया र कुमाई ब्राह्मणहरूको वर्गीय उल्लेख मुलुकी ऐनमै भएकोले तिनको अलग सामाजिक परिचयले जरो गाडेको छ ।

तर उक्त मुलुकी ऐनले 'पुराना कुमाई उपाध्याय' लाई पूर्विया उपाध्याय ब्राह्मण' सरह मानेको पाइनु महत्त्वपूर्ण छ । त्यही मुलुकी ऐनमा पूर्वी उपाध्याय ब्राह्मण र पाका कुमाई उपाध्याय ब्राह्मण बीच भात भान्सा र विहेवारी पहिलेदेखि चलेको जिल्ला जिल्लाबाट थाहा पाइएको भन्ने उल्लेख गर्नुकासाथै सो चलन नमान्नेलाई सजाय गरिने समेत उल्लेख गरिएको हुनु उल्लेखनीय छ ।

५.१.५ नेपालका अन्य ब्राह्मण र तिनको परिचय

वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा 'देसि ब्राह्मण' को अनुसूची राखिएको छ जुन तल उद्धृत गरिएको छ :

१. देवभाजु	२. तेन्हाँत्या
३. भट्ट	४. मर्हट्टा
५. नागर	६. गुज्राति
७. महाराष्ट्र	८. तैलंगी
९. द्राविण (ड)	१०. मधिस्या
११. देसि ब्राह्मण	१५

माथि अनुसूचीमा परेका ब्राह्मण समुदायहरूमा पहिलो स्थानमा

^{१४} नेपालका पन्तहरूको इतिहास

^{१५} श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहदेवको पालामा बनेको मुलुकी ऐन, पृ. ६६९

उल्लिखित देवभाजु नेवार समाजभित्र गणना गरिने ब्राह्मण हुन् यसबारेमा यस ग्रन्थमा अन्त पनि चर्चा गरिएको छ । दोस्रो तेन्हाँत्या मैथिल ब्राह्मणहरूलाई भनिएको हो । यस समुदायका नेपालभित्रका बासिन्दाबारे यस ग्रन्थमा अन्यत्र पनि चर्चा गरिएको छ । तेस्रो संख्याको भट्टले दक्षिणी भट्टहरूलाई अर्थात्को हुनुपर्दछ । राजस्थानका ब्राह्मण समुदायको परिचय नागरले गरेको बुझिन्छ । त्यसपछिको नामले गुजरातका ब्राह्मणलाई अर्थात्को कुरा स्पष्ट छ । भारतको महाराष्ट्र क्षेत्रका मराठा ब्राह्मणलाई अर्थात् उन महाराष्ट्रको नाम माथिको अनुसूचीमा ७ औं स्थानमा राखिएको छ । त्यस्तै आठौंमा तैलंगी भनेर आन्ध्र प्रदेशका ब्राह्मणहरूलाई अर्थात् उन उपरोक्त नवौं संख्यामा द्राविण (ड) नाम राखिएको छ । दशौं संख्याको मधिस्याले नेपालको मधेशका ब्राह्मणहरूलाई अर्थात्को बुझिन्छ । उपरोक्त अनुसूचीको एघारौं नामले उत्तर प्रदेश, विहार, बंगाल र उड़ीसाका ब्राह्मणहरूलाई अर्थात्को मान्न सकिन्छ । माथि अनुसूचीमा सूचीकृत नामहरूले ब्राह्मणका सम्पूर्ण प्रकार हरूलाई प्रतिनिधित्व गरेको बुझ्न सकिन्छ । त्यहाँ अनुसूचित सबै प्रकारका ब्राह्मणहरूको नेपालमा बसोबास रहे नरहेको बारेमा हाल विश्लेषण गर्न सकिएको छैन । ती मध्ये केहीका बारेमा सूचना सामग्री पाइएकाले तिनको बारेमा यस ग्रन्थमा अन्यत्र संक्षिप्त अध्ययन गरिएको छ । तर उपरोक्त अनुसूची अदालती कारबाईका निमित्त तयार पारिएकोले दूरगामी दृष्टिले त्यसलाई तयार पारेको मान्न सकिन्छ ।

माथि उद्धृत अनुसूचीमा चौथो मर्हट्टा र सातौं महाराष्ट्र नाम लेखिएका छन् । भाषिक दृष्टिले महाराष्ट्र नामबाटै मर्हट्टा नाम बनेको भए पनि कुनै खास कारणले उक्त दुई रूपको उल्लेख भएको हुनुपर्दछ । त्यस्तो खास कारणमा महाराष्ट्रबाट आएका कतिपय ब्राह्मणहरूलाई अनुसूचित गर्नु थियो भने अर्को तर्फ 'मर्हट्टा' थरका ब्राह्मणहरूकै अस्तित्व गोर्खा भेकमा रहेको पाइन्छ । वि.सं. १८४९ मितिको एक पत्रबाट कामदेव मर्हट्टाले गोर्खा लिगलिगकोटको प्रोहित्याई गरेको कुरा थाहापाइन्छ ।^{१६} गोर्खाका मर्हट्टाको अर्को

१६ दिनेशराज पन्त, "अप्रकाशित २१ वटा ऐतिहासिक पत्र," **मनकामना**, पृथ्वी विशेषांक, गोर्खा, वि.सं. २०३८, प. २६२

चर्चा वि.सं १८८३ मितिको पत्रमा भएको छ जसमा श्री लाल महरहठाले बिर्ता जग्गाको साक्षी बसेको कुरा लेखिएको छ ।^{९७}

माथि चर्चित मर्हट्टालाई बाबुराम आचार्यले बनारसका पन्त ब्राह्मणको रूपमा लिनु भएको छ ।^{९८} पन्तहरूको उत्पत्ति पनि महाराष्ट्रान्तर्गत कोंकणबाट भएको देखिएकोले उपरोक्त सूचीमा पन्त ब्राह्मणहरूलाई अर्थ्याउन मर्हट्टाको नामको प्रयोग भएको मान्न नसकिने पनि देखिँदैन । गोर्खा वंशावलिमा^{९९} 'मैदानि पन्त' भनेर काशीबाट आएका पन्त-मर्हट्टा ब्राह्मण समुदायलाई संकेत गरेको हुन सक्दछ ।^{१००}

५.१.६ बाह्य आगमन तथा आन्तरिक बसाई-सराई

नेपालभित्रैबाट आन्तरिक बसाई-सराई र केही बाह्य आगमनका घटनाका सन्दर्भहरूलाई सुचीकृत गर्न भने पनि यो सानो खण्ड र शीर्षकको आवश्यकता परेको छ । उक्तसम्बन्धी हालसम्म प्राप्त गर्न सकिएका केही सन्दर्भहरूको चर्चा तल गरिएको छ ।

लमजुङबाट गोर्खामा राज्य स्थापना गर्न आउँदा द्रव्यशाहसित गोर्खामा बसाई बस्न आउने ब्राह्मणहरूमा गणेश पाण्डे र भगीरथ पंथलगायत तिवारी, थपलिया र ओस्ती थरका ब्राह्मणहरू पनि थिए भन्ने वंशावलिको टिपोट पाइन्छ ।^{१०१}

गोर्खा राज्यमा बेला-बेलामा विभिन्न थरका ब्राह्मण व्यक्तिहरूको प्रवेश भएकोबारे टिपोट पाइएको छ जसअनुसार पूर्ण शाहको समयमा कडरिया, लोहनी र पोखेल थर, रुद्र शाहको पालामा मैदानी पन्थ (पन्त), उपाध्याय थर र ढकाल थरका ब्राह्मणहरूको प्रवेश भएको थियो ।^{१०२}

^{९७} पूर्णिमा, अंक-१६, पृ. ४०१

^{९८} श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. ३३

^{९९} गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. १०५७

^{१००} श्री ५ बहामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. ३३ मा बाबुराम आचार्यले पन्थ र पन्तवारे विचार गर्दै भन्नु भएको छ कि पृथ्वीनारायण शाहको पालामा श्री हर्ष पन्थ र पछिका अजम्बर पन्थ देखिन्छन् । पछि 'पन्थ' बाहुनहरूको काशीका 'मरहट्टा पन्त' हरूसँग सहवास भएपछि नेपाल र कुमाउँका पन्थहरू 'पन्त' बनेका हुन् ।

^{१०१} गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. ८

^{१०२} गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. ९

उक्त मध्ये 'उपाध्याय थर' भनिएकोमा उपाध्याय थरका कुमाई ब्राह्मणलाई अर्घ्याएको मानिएको छ ।^{१०३}

प्राप्त केही सन्दर्भ प्रमाणहरूबाट काशीका ब्राह्मणहरूको सम्पर्क गोर्खासित रहेको थाहापाइन्छ जसको एक उदाहरणमा माधव मिश्रको नाम परेको छ । माधव मिश्रले गोर्खामा रहेर राजा रामशाहको लागि शक संवत् १५४४ (वि.सं. १६७९) मा 'राघवपाण्डवीय' काव्य सारेको पाइन्छ ।^{१०४} तिनै माधव मिश्रले वि.सं. १६८८ मा काशीमा रहेर विष्णुसहस्रनाम स्तोत्र सारेको थाहापाइन्छ ।^{१०५}

चर्चित अर्को उदाहरणमा वि.सं. १६९२ मा सारिएको कालिकापूजाविधिको पाण्डुलिपिको पुष्पिका वाक्यबाट 'सामवेदपाठी' काशीनाथ नामका ब्राह्मणको बसोबास गोर्खामा रहेको बुझिन्छ ।^{१०६} नेपालमा यजुर्वेदको पठनपाठन हुने पृष्ठभूमिमा सामवेदी ब्राह्मणको उक्त सन्दर्भले गोर्खामा नौलो किसिमका ब्राह्मणको प्रवेश भएको बुझ्न सकिन्छ ।^{१०७}

एकजना कुमाई ब्राह्मणको प्रवेश पर्वत राज्यको दरबारमा भएको एक प्रमाण पाइन्छ । कुमाउँ (कूर्माचल) आफ्नो जन्मभूमि र पन्त थर भएको परिचय दिने^{१०८} प्रेमनिधि (वि.सं. १७८३ तिर) ले पर्वत

१०३ ऐजन, पादटिप्पणी-२०

१०४ श्री शाके १५४४ श्रावणमासे शुक्लपक्षे पंचमी बुधवासरे ॥

श्री रामसाहस्य पुस्तकमिदं पाठार्थं लेखापितं तथा परोपकाराय ॥ हिमालैकदेशे गोरखास्थाने लेखक मिश्र माधव ॥

गोरखाको इतिहास, भाग-४, परिशिष्ट चित्र संख्या-५

१०५ श्री संवत् १६८८ काश्यां लिखितं मिश्र माधव ॥

पूर्ववत्, चित्र संख्या-६;

गोरखाको इतिहास, भाग-२, पृ. ४९५ मा रामशाहको लागि माधव मिश्रले काशीमा रहेर यो ग्रन्थ सारेको भनेर दिनेशराज पन्तले भन्नु भएको छ ।

१०६ दिनेशराज पन्त, "वि.सं. १६९२ देखि वि.सं. १७९६ सम्ममा गोरखामा सारिएका ५ वटा पुस्तकका अप्रकाशित पुष्पिका वाक्य", पूर्णिमा, पूर्णांक ३२ (वि.सं. २०३१), पृ. २०७

१०७ तुलनीय:

योगी शिवशास्त्रीश्वरानन्द,

योगी कर्मविरानन्द, गोर्खाभूमि परिचय, पृ. ३२ मा गोर्खा दरबारमा प्रति अष्टमीको दिन सामवेद पाठ गर्ने दुइजना तिवारी थरका ब्राह्मणहरू नियुक्त हुने गरेका र सो परम्परा कायम रहेको भनिएको छ ।

१०८ पन्तकुलभूः कूर्माचलो जन्मभूः ।

राज्यका राजा मलेवम्मको आश्रयमा राजपण्डित भएर रहँदा मल्लादर्श नामको तान्त्रिक ग्रन्थको टीका लेख्दा बीच बीचमा आफ्ना आश्रयदाताको वंशका राजाहरूको वर्णन पनि जोडेका छन् ।^{१०९}

करीब ५ वर्ष काशीमा बसी वि.सं. १८६३ मा काठमाडौं फर्किदा रणबहादुर शाहको पछि लागेर धेरै किसिमका काशीका ब्राह्मणहरू सपरिवार काठमाडौंमा बसोबास गर्न थालेको अस्पष्ट सन्दर्भ पाइन्छ ।^{११०}

पृथ्वीनारायण शाहका उत्तराधिकारीहरूले राज्य विस्तार गर्दाको क्रममा अन्य अनेक जात-जातिहरूका समूहसँगै कतिपय ब्राह्मणहरूले पनि नेपालभित्र प्रवेश गरेर बसोबास गर्न थालेको मानिन्छ ।^{१११}

पश्चिमी नेपाल कास्की राज्यको राजधानी पोखरामा वि.सं. १८०० तिर हरिहर मिश्र नामका संगीतज्ञ आएर बाटुले चौरमा घरबार गरी बसेका थिए भन्ने भनाई पाइन्छ । भारतमा मध्यकालतिर सम्राट् अकबरका समकालीन प्रसिद्ध संगीतज्ञ तानसेनका मामा ध्रुपद गायक गदाधर मिश्रको वंशका हरिहर मिश्र हुन् भन्ने भनाई पाइन्छ । हरिहर मिश्रका परवर्ती सन्तान लक्ष्मण दास मिश्रले श्री ५ सुरेन्द्रको आश्रय पाएका थिए भन्ने भनाई पाइन्छ ।^{११२}

परवर्ती कालमा भारतबाट नेपाल आई स्थायी बसोबास गर्ने ब्राह्मणहरूमध्ये वि.सं. १९२७ तिर नेपाल आएर तत्कालीन श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहको आश्रय लिएर बसेका अयोध्याप्रसाद मिश्रको उल्लेख भएको पाइन्छ । उनीले एकपल्ट राज्याश्रय पाएपछि उनका

^{१०९} इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ५४४-५४७ मा उद्धृत विवरण

^{११०} धनवज्र वज्राचार्य (सं.), त्रिलसौन्दर्यगाथा, पृ. २०९ मा यस्तो सन्दर्भ परेको आधारमा: "डतटोल (नरदेवीटोल काठमाडौं) मा काशीबाट आउनुया ब्राह्मण वैद्यहरू भइहरू मिश्रहरू गंगापुत्रहरू (काशीका पण्डा ?) जोरूसमेत भै आईकन वास गन्याका.....।"

^{१११} यस विषयको एक उदाहरणको रूपमा कुमाउँका निवासी पन्तहरू कुमाउँमा गोर्खालीहरूको २५ वर्षको शासनावधिमा भित्री नेपालमा धेरै पसेको भनिएको छ: नेपालका पन्तहरूको इतिहास

^{११२} दिलीप कुमार मुखोपाध्याय, "नेपालमा संगीत दरवार", अनुवादक हरिभक्त कटुवाल, संगीत-सरिता (त्रैमासिक), अंक १ (वि.सं. २०२७), पृ. २०; तथा रामशरण दर्नाल, रूपरेखा, पूर्णांक १९७ वि.सं. २०३४), पृ. २३

सन्तानहरू पनि राज्याश्रयमै रहेका थिए । अयोध्याप्रसाद मिश्रका छोरा नानकप्रसाद मिश्र र तिनका पनि छोरा भुम्मकलाल मिश्र प्रसिद्ध संगीतज्ञ थिए । भुम्मकलाल मिश्रका ४७ जना छोरा-छोरी जन्मेका र तीमध्ये धेरै जसोले संगीतकै क्षेत्रमा आप :आफ्नो सेवा पुर्‍याएको इतिहास पाइन्छ ।^{११३}

काठमाडौंका एक रिमाल ब्राह्मण कुलले आफ्ना पुर्खा जयमङ्गल रिमाललाई श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका ज्योतिषीका रूपमा रहेका मान्छन् । तिनी जयमङ्गल रिमाल पृथ्वीनारायण शाहबाट काठमाडौं ठहिति टोलमा घर र सुन्दरीजलमा जग्गा बितर्ता पाएको दाबी उक्त रिमाल कुलमा गर्ने गरिएको पाइन्छ ।^{११४}

भारत दिल्ली निवासी गजपति राय मिश्रलाई तत्कालीन शासकहरूले काठमाडौं भिकाएर राखेको र तिनको तलब र जग्गा खान्कीसमेत दिइएका वि.सं. १८६३ र १८६८ बीचका तीन पत्र पाइएका छन् । पेशाले वैद्य रहेका गजपति राय मिश्रलाई दिनको २ रुपियाँको दरले तलब दिने गरिएको कुरा उपरोक्त पत्रहरूबाट थाहापाइएको छ ।^{११५}

काठमाडौं भेकमा 'मारवाडी ब्राह्मण संघ' को चर्चा भएको पाइन्छ । यस सन्दर्भबाट व्यापार विशेषज्ञ माडवाडी (मारवाडी) समुदायसँगै मारवाडी ब्राह्मणहरूको पनि नेपालमा प्रवेश भएको बुझ्न सकिन्छ ।

५.१.७ ब्राह्मणबाट बनेका जातहरू

ब्राह्मणहरूको बारे विचार गर्दा तिनबाट आश्रम परिवर्तन र अनुलोम दाम्पत्य सम्बन्धका कारणबाट वन्न गएका जातहरूको चर्चा गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस विषयमा तल केही चर्चा गरिएको छ ।

५.१.७.१ भेषधारी जात

वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा सर्वप्रथम एकमुष्ट रूपमा 'भेषधारी' जातहरूको निम्नवमोजिमको उल्लेख पाइन्छ :^{११६}

११३ रामशरण दर्नाल, रूपरेखा, पूर्णांक १९७ (वि.सं. २०३४), पृ. २०-२१

११४ ईश्वरीप्रसाद रिमाल, "कवि जीवेश्वर रिमाल", नेपाली, संख्या ७९ (२०३६), पृ. २१

११५ इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ६५; चर्चित वैद्यले काठमाडौंमै स्थायी रूपले बसोबास गर्न थालेको र तिनका सन्तति हाल काठमाडौंमै बसोबास गरिरहेको पाइन्छ ।

११६ श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहदेवको पालाको मुलुकी ऐन, पृ. ३७७-७८, ६६९

१. दसनाम
२. जोगी
३. जंगम
४. संन्यासी
५. सेवडा
६. वैरागी
७. कनफट्टा
८. नानक
९. उदासी
१०. वघर ।^{११७}

माथि प्रस्तुत 'भेषधारी जात' हरूको सूचीमा 'दसनाम' ले दशनामीहरूलाई अर्थात्को देखिन्छ । उक्त सूचीकै ४ को क्रमको 'संन्यासी' लाई किन फेरि अनुसूचीमा राखिएको हो बुझ्न सकिएको छैन किनभने दशनामीहरूको संन्यस्त अवस्थालाई नै संन्यासी मान्ने परम्परा हामीकहाँ रहेको हो ।

माथिको अनुसूचीको २ संख्याको जोगी र ७ संख्याको कनफट्टा यौटै सम्प्रदायसित सम्बन्धित दुइ नाम हुन् जस्तो लाग्दछ । हुन त यो जोगीले कुस्ले जोगीहरूलाई अर्थात्को पनि हुन सक्दछ जो आंशिक रूपले नाथ सम्प्रदायसित सम्बन्ध भएका देखिएका हुन् । कुस्ले-जोगीहरू पहिलेका कापालिक-पाशुपत सम्प्रदायका संन्यासीका गृहस्थ अवस्थाबाट उत्पन्न भएको कुरा यस ग्रन्थमा अन्यत्र चर्चा गरिसकिएको छ । तर कनफट्टा पनि नाथ सम्प्रदायका अनुयायी हुन् तर त्यसमा सबै जातकाले घरवार छोडी संन्यासको व्रत लिने चलन देखिएकोले केही मात्र ब्राह्मण जातिसित सम्बन्धित होलान् भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

माथिको अनुसूचीको ३ संख्याको जंगम मूलतः वीरशैव सम्प्रदायका ब्रह्मचारी संन्यासी हुन् तर ती हाल गृहस्थ स्वरूपमै

^{११७} संन्यासी, वैरागी र अन्य भेषधारी जातहरूलाई राम शाहको स्थितिमा 'भिक्षु जात' को नामाकरण गरिएको भनिएको छः

गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. ९७१

ढालिसकेका छन् । ब्राह्मण जातिबाटै जंगम प्रकारका संन्यासी हुने परम्परा रहेकोले यो भेषधारी जात ब्राह्मणबाट नै निर्मित देखिन्छ । जंगमहरूको वारेमा मल्लकालीन सन्दर्भहरूको चर्चा माथि चर्चा गरिसकिएको छ र तिनैका वंशजहरू भक्तपुर र पनौतीतिर गृहस्थ भएर बसेका पाइएका छन् ।^{११८}

माथिको अनुसूचीको ५ औं संख्याको 'सेवडा' जैन धर्मावलम्बी ब्रह्मचारी संन्यासी होलान् भन्ने अन्दाजी गरिएको छ र जैनहरूमा जातिवाद नहुनाले यिनको सम्बन्ध ब्राह्मणसित रहेको देखिँदैन ।

माथिको अनुसूचीको ६ औं वैरागी वैष्णव संन्यासीहरूलाई औल्याएको बुझिन्छ । वैष्णवहरूमा सम्प्रदाय वैरागी पनि विभिन्न जातका हुनसक्ने देखिएको छ तर रामनुजी वैरागी भने ब्राह्मण जातिबाटै बनेका देखिएका छन् । नारायणहिटी नारायण मन्दिरका साविक पुजारी तोताराम वैरागीलाई हटाई श्यामदास वैरागीलाई पुजारी नियुक्त गरिएको वि.सं १८९६ को पत्र पाइन्छ ।^{११९}

उद्धृत अनुसूचीको ८ औं र ९ औं नानक र उदासी शिख सम्प्रदायसित सम्बन्धित ब्रह्मचारी वैरागी हुन् तर सो सम्प्रदायले जातिवाद नमान्ने हुनाले यी दुई भेषधारीको सम्बन्ध ब्राह्मण जातिसित रहेको देखिँदैन ।

दशौं संख्याको 'वघर' को परिचय खोज्न सकिएको छैन । त्यसले 'औघड' सम्प्रदायलाई औल्याएको अनुमान गर्ने हो भने त्यसमा ब्राह्मणको सम्बन्ध रहे नरहेको ठेगान गर्न सकिएको छैन ।

११८ ज्वालाप्रसाद मिश्र, जाति भास्कर, पृ. १५९ र २१३ मा जंगम, आराध्य र रावललाई संन्यासी वर्गमा राख्नु भएको छ । उहाँले अर्को प्रसंगमा 'आराध्य' लाई लिंगायत शैव सम्प्रदायी तैलंगी उपब्राह्मण र 'अर्धमुण्डित' भन्ने परिचय दिनु भएको छ । उपरोक्त 'अर्धमुण्डित' र 'उपब्राह्मण' (जेसी ?) वढी खोजी र व्याख्याका विषय छन् ।

११९ दिनेशराज पन्त, "नारायणहिटीका नारायणका अधिल्ला पुजारीलाई हटाई अर्को पुजारी राखिएको कुरा परेको अप्रकाशित पत्र", पूर्णिमा, पूर्णांक-८९, (वि.सं. २०५३, मार्ग, पृ. ४७-४८)

माथि उद्धृत सूची मुलुकी ऐनमा राख्ने उद्देश्य अदालती कारवाहीको निम्ति हो र ती सबै मूल सम्प्रदायका संन्यस्त नाम हो तर ती सबैले ब्रह्मचारी संन्यस्त अवस्था त्यागेर गृहस्थ भएपछि परिआउने अदालती प्रक्रियाको निम्ति यस्तो सूचीकरण गरिएको बुझिएको छ ।^{१२०}

माथि उद्धृत अनुसूचीमा दसनाम र वैरागीहरू पूरै ब्राह्मणसित सम्बन्धित हुनाले तिनका बारेमा तल संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

नेपालको मुलुकी ऐनमा भेषधारी जातहरूको सूचीमा 'वैरागी' लाई पनि राखिएको पाइन्छ । वैष्णव मार्गी विरक्त वा घरवार छोडेर अगृहस्थ र ब्रह्मचारी भएर रहनेलाई प्रयोग हुने यो वैरागी शब्दले वैष्णव सम्प्रदायका सबै शाखासित सम्बन्धित त्यस्ता व्यक्तिलाई यो वैरागीको पहिचान दिने गरिन्छ । त्यस्ता वैरागीहरूलाई सम्प्रदायगत रूपमा निम्न चारलाई मान्ने गरिएको पाइन्छ :

१. रामानुजी
२. राधावल्लभी
३. नयानन्दी (चैतन्य)
४. रामानन्दी

सामान्यतया वैरागी शब्दले उक्त चारै सम्प्रदायसम्बद्ध अगृहस्थहरूलाई अर्थात् पनि तिनको उत्पत्तिको जात ब्राह्मण मात्र नभई अन्य जात पनि हुन सक्ने देखिन्छ । तर रामानुजी वैरागीहरू प्रायः ब्राह्मण उत्पत्तिका देखिन्छन् र यस्ता केही उदाहरण काठमाडौँमा पाइन्छन् तर ती गृहस्थ भएपछि 'वैष्णव' थरको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । रामानन्दी सम्प्रदाय नेपालमा खास गरी जनकपुर धाममा केन्द्रित भएको देखिन्छ । माथि चर्चित अन्य वैष्णव सम्प्रदायहरू पछि मात्र यहाँ प्रवेश गरेको र तिनले नेपालमा धेरै ठाउँहरूमा आफ्ना संस्था खडा गरेर चलाएको पाइन्छ ।

^{१२०} मुलुकी ऐनको 'भेषधारी जात' को अनुसूचीमा बौद्ध र अन्य (मुसलमान) सित सम्बन्धित समानधर्मी समूहहरूको उल्लेख किन नभएको हो बुझ्न बुझारथ गर्न सकिएको छैन ।

मल्लकालीन पृष्ठभूमिमा यस खण्डले ओगटेको कालखण्डमा दशनामीहरूको गतिविधि र अवस्थावारे व्यापक अध्ययन र विश्लेषणको काम बाँकी नै रहेको छ । यस खण्डको कालावधिका केही महत्त्वपूर्ण सूचनाहरूको संक्षिप्त चर्चा गर्ने काम गरिएको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८०१ मा पठाएको चिठीमा महन्त कमलवन गोसाईं, लक्ष्मन पुरी र दयालपुरी गोसाईंको नाम लेखिएको पाइन्छ ।^{१२१} तिनै संन्यासीका नाममा वि.सं. १८०२ मा पृथ्वीनारायणले पठाएको चिठीमा नामोल्लेख छ ।^{१२२} पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२३ मा भगवतिवन र लछिमनवनलाई पठाएको चिठी पाइन्छ ।^{१२३}

पूर्व १ नं. भमरकोट मोढीपाटीको वि.सं. १८२४ मितिको पृथ्वीनारायण शाहको अभिलेखमा सुमेर गिरिले मन्दिर र पाटीहरूको गुठी राखेको ५२५ खेत थामिदिएको कुरा लेखिएको छ ।^{१२४} उक्त अभिलेखमा सुमेर गीर गोसाईं नाम लेखिएको र सुमेर गिरका सन्तानले बेची बिखनी अंस गरी नखानु भनिएको हुनाले ती घरवारी गिरी रहेछन् भन्ने बुझिन्छ ।

राजगिरि नामका एक दशनामी वर्गका व्यक्तिले पृथ्वीनारायण शाहलाई भोट-व्यापारको सन्दर्भमा सहयोग पुऱ्याएको वि.सं. १८३१ मितिको पत्रबाट थाहापाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको उक्त पत्रमा भीमगिरिका शिष्य राजगिरिलाई 'वाराणसी कोठी भएका र काठमाडौंमा कोठी र घरखेत भएका' भन्ने परिचय दिइएको पाइन्छ ।^{१२५} यस परिचयबाट यी राजगिरि व्यापार व्यवसाय गर्ने रहेछन् भन्ने बुझिन्छ ।^{१२६} यसरी वाणिज्य व्यापार

१२१ बाबुराम आचार्य, पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी, पृ. २५५-५६

१२२ पूर्ववत्, पृ. २४८

१२३ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११२९-३०

१२४ नेपाली भाषाको हजार वर्ष, पृ. २२९

१२५ इतिहास प्रकाश, भाग-१, पृ. १५२

श्री ५ बहामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-३, पृ. ६३१
१२६ भक्तपुरका केही मठका दशनामी महन्तहरूले उत्तरी भारतदेखि भोटसम्म व्यापार सञ्चालन गरेको कुरा मल्लकालिक खण्डमा चर्चा गरिएको छ ।

गरेर आफ्ना मठलाई समृद्ध बनाउने उद्देश्य त्यस्ता दशनामी संन्यासीहरूको रहेको देखिनु महत्त्वपूर्ण छ ।

दशनामीमध्ये 'पुरी' वर्गको एक मठ ललितपुर गावहाल चल्खुमा रहेको वि.सं. १८९३ मितिको लालमोहरबाट थाहापाइन्छ । उक्त लालमोहरमा साविक महन्त गणपत पुरीले तिनका पुर्खा (गुरु पुर्खा ?) हरूले मुक्तेश्वर महादेव मन्दिरको निम्ति सदावर्त गुठी राखेको जग्गा साहुकहाँ भोगबन्धकी राखेर रुपियाँ लिएको हुनाले गुठीको तोकिएको काम लोप हुने अवस्था आएकोले अदालतमा मुद्दा परेकोले र दशनाम संन्यासीको संगठनले पनि सो कुराको विरोध गरी महन्त फेर्न लगाएको कुरा लेखिएको छ ।^{१२७}

नेपालमा दशनामी संन्यासीको मठको स्थापना गर्ने परम्परामा सम्भवतः अन्तिम कालमोचन घाट क्षेत्रमा स्थापित दशनामी अखडा हो । जंगवहादुरले वि.सं. १९३१ मा कालमोचन क्षेत्रमा सत्यानारायण मन्दिर बनाएपछि त्यसैसँग विभिन्न धार्मिक अखडा स्थापना गरेकोमा एउटा दशनामी अखडा पनि थापेकोमा त्यसमा नित्य भण्डारा र शिवरात्रीमा आउने जोगीहरूलाईसमेत भण्डारा दिने गुठी व्यवस्था गरेको भन्ने विवरण पाइन्छ ।^{१२८}

वर्णाश्रम र जाति व्यवस्थाको धर्मशास्त्रीय मर्यादामा उच्च आश्रममा पुगिसकेको मानिसले तल्लो आश्रममा भर्न हुँदैन र पाइँदैन भनिएको छ । त्यस्तै क्रममा चतुर्थ अथवा संन्यास आश्रममा पुगिसकेको मानिसले फेरि गृहस्थाश्रममा फर्किने काम शास्त्रसम्मत र शिष्टाचारसम्मत मानिँदैन । यस्तो मुद्दालाई 'आश्रम व्यतिक्रम' (आश्रमको क्रम बिग्रिनु) भनिन्छ । वानप्रस्थ वा संन्यास आश्रमबाट गृहस्थ आश्रममा फर्केर आई स्त्रीसंग्रह आदि गरेमा 'महापातक' को दोष लाग्ने र त्यस निम्ति प्रायश्चित्तको विधान धर्मशास्त्रहरूमा पाइँदैन । त्यस्ता

^{१२७} शेषराज सिवाकोटी, "वि.सं. १८९३ सालको एक अप्रकाशित लालमोहर", न्यायप्रतीक, वर्ष १, अंक २ (वि.सं. २०३९), पृ. ४४-४५

^{१२८} देवमाला वंशावलि, पृ. १०५-६

व्यक्तिलाई 'आरूढपतित' (माथि पुगेर भरेको) भनिन्छ र त्यस्ता व्यक्तिलाई ब्रह्मविद्या, यज्ञ र स्वाध्यायको अधिकार पनि नभएको मानिन्छ। यस्तो सामाजिक समस्याबारे ब्रह्मसूत्रमा पनि सूत्र रूपमा चर्चा भएको पाइन्छ।^{१२९}

संन्यस्त अवस्थमा र सम्भवतः गृहस्थ जीवन बिताउन थाले पनि भिन्नै सामाजिक स्तर हुने हुनाले भेषधारी जातहरू 'मण्डल्याई' को संगठनमा आबद्ध हुने गर्दथे भन्ने थाहापाइन्छ। यस्तो यौटा पछिको प्रमाण तल उद्धृत गरिएको छः

“स्वस्ति श्री सदांर पूरणसाहकस्य पत्रम् आगे जामादार जोगार भार्तिके तिमीलाई भेरिपश्चिम महाकालि पूर्वका सन्यासि दसनाम भरको मण्डलाई गरि दिज्युँ दसनाम्मा पन्याको षत पत दैदस्तुर डंड कुंड षसो षास गरि ६६ सालको तिमीले गन्याको आमदानि तोसाषाना दाषिल गरि फारष लिनु ईति सम्वत् १८६५ साल मिति माघ सुदि ८ रोज २ शुभम्।”^{१३०}

माथि उद्धृत पत्रबाट दशनामी संन्यासीहरूको मण्डली संगठन हुँदो रहेछ र त्यसले संन्यासीहरूका अपराधसम्बन्धी दण्ड जरिवानाको आम्दानी सरकारले लिने गरेको थाहापाइनेसाथै त्यस्तो मण्डल्याई पनि क्षेत्रअनुसार विभाजित गरी व्यवस्थापन गरिन्थ्यो भन्ने थाहापाइन्छ।

दशनामी संन्यासीहरूलाई संन्यास धर्म तोडेर गृहस्थ जीवन बिताउन सक्ने अधिकारलाई रणबहादुर शाहले वैधानिकता दिएको कुरा बाबुराम आचार्यले मान्नु भएको छ। सम्बन्धित मठमा बस्ने संन्यासीहरूले ब्रह्मचर्य तोड्न नपाउने र तोडेमा विभिन्न किसिमका दण्ड पर्ने पारम्परिक विधान भए पनि त्यस्तो विधानको पूरा पालना नगरी भ्रष्ट भइरहेको देखेर रणबहादुर शाहले काशी प्रवासबाट फर्केपछि आफ्ना खजाञ्ची उदयगिरि संन्यासीलाई एक विधवा ब्राह्मणीसँग विवाह गराएर

१२९ हरिकृष्ण दास गोयन्का (व्या.), वेदान्त-दर्शन, पृ. ३४७-४९

१३० इतिहास प्रकाश, २-२, पृ. २०-२१

सबै संन्यासीहरूलाई संन्यासधर्म तोड्न सक्ने अधिकार दिएको कुरा बाबुराम आचार्यले मान्नु भएको छ ।^{१३१}

दशनामी संन्यासीहरूले विवाह गरेर दाम्पत्य गरेपछि आफ्नो पुरानो पदवी कायम गर्दै रहने र त्यस्ताका सन्तानहरूमा विवाहको अवस्था भेदले तागाधारी र मतवाली गिरीका रूपमा समाजमा उपस्थित भएका पाइन्छन् । त्यस्तो अवस्था भेदले खानपान र बिहेवारीका विषय पनि प्रभावित हुनु पनि स्वाभाविक छ ।

गोसाई-पुरी-गिरि आदि दशनामीले व्यापार गर्ने कुरा पनि थाहापाइन्छ । जुन ज्यादै महत्त्वपूर्ण पक्ष हो जसको विशेष अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिन्छ ।^{१३२}

५.१.७.२ जैसी ब्राह्मण

धर्मशास्त्रहरूमा महिलाहरूको पुनर्दाम्पत्यबाट उत्पन्न सन्तानका जातको बारेमा खास निर्णय गरेको पाइन्छ । त्यस्ता निर्णयमा कुनै महिलाको विवाहित पति छँदै अर्को पुरुषसँग दाम्पत्य भई जन्म भएको सन्तानको जात 'कुण्ड' हुन्छ र पति मरेपछि अर्को दाम्पत्यबाट जन्म भएको सन्तानको जात 'गोलक' हुन्छ ।^{१३३} चारै वर्णमा यस्तो छ्यासमिस परेको जातको अवस्थाको चर्चा धर्मशास्त्रमा पाइन्छ ।

उपरोक्त धर्मशास्त्रीय विधानअनुसार जैसी ब्राह्मणहरूको मुख्य दुइ भेद हुन्छः

कुण्ड- परपुरुषद्वारा सधवा ब्राह्मणीको गर्भबाट जायाजन्म भएको सन्तान ।

^{१३१} पूर्णिमा, अंक-८१, पृ. ७३

^{१३२} गोसाई-पुरी-गिरिहरू बनारस र काठमाडौँबीच धेरै पहिलेदेखि व्यापार गरिआएकोसम्बन्धी र त्यस्ता व्यापारीहरूबीच लेनदेनसम्बन्धी मुद्दा पनि बराबर परिरहन्यो भन्ने ई १८४२ को घटनासम्बन्धी केही विवरणको प्रकाशन भएको पाइन्छ ।

Ludwig, F. Stiller, S.J., *Letters from Kathmandu the Kot Massacre*, (Kirtipur, Research Center for Nepal and Asian Studies, T.U. 1981, PP. 132-139.

^{१३३} अमृते जारजः कुंडो मृते भर्तारि गोलकः । विष्णुरहस्य ।

जाति भास्कर, पृ. ४१३

गोलक (गोली)- विधवा ब्राह्मणीको ब्राह्मण पुरुषबाट जायाजन्म भएको सन्तान ।^{१३४}

जैसी यस्तो नामको व्युत्पत्ति खोज्दा यो मूल रूपमा संस्कृतको ज्यौतिषी शब्दबाट बनेको कुरा शब्दसाम्यबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । तर ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा जातिवाचक जैसी र ज्यौतिषीबाट अपभ्रंश भएर बन्न गएको जैसी-जैशीको छ्यासमिस प्रयोग भएको पाइन्छ ।^{१३५} तर ज्यौतिषी हुनेमा उपाध्याय ब्राह्मण पनि पर्ने हुनाले तिनबाट अन्तर देखाउन “जैशी” रूपको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ । मूर्धन्य ‘ष’ को प्रयोग हुनुपर्नेमा पहिले तालव्य शकार र पछि दन्त्य सकारको धेरै प्रयोग भएको पाइन्छ ।

‘कुण्ड’ र ‘गोलक’ खालका ब्राह्मणहरूलाई ‘जैशी’ नामकरण गर्नुमा प्रमुख कारण उनीहरूलाई जीविकाको निमित्त ज्यौतिष कर्म दिने धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तको आधार रहेको बुझिन्छ ।^{१३६} उपाध्याय स्तरका ब्राह्मणहरूले जीविकाको निमित्त ज्यौतिष विद्याको प्रयोग गर्न नहुने धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तको परिप्रेक्ष्यमा सो कामको जिम्मा उक्त ‘कुण्ड’ ‘गोलक’ हरूलाई दिइएको बुझिन्छ । पछि उपाध्याय ब्राह्मणहरूले पनि ज्यौतिष विद्यालाई

१३४ वैदिकेभ्यस्तु ये जाराः कुंडा वा गोलका अपि ।

आनुलोम्येन तेऽपि स्युः पितृजातिक्रियाकराः ॥

संस्कार्या वैदिकैर्मन्त्रैः वेदाध्ययनवर्जिताः ।

अवैदिकेषु शास्त्रेषु ज्ञेया तदाधिकारिताः ॥

ब्राह्मणेभ्योऽपि जातीनां कुंडादीनां प्रतिग्रहे ।

अध्यापने याजने च नाधिकारः प्रकीर्तितः ॥

ज्यौतिषे वैदिके ज्ञाने शिवादीनां च पूजने ।

अधिकारस्तथा वृत्त्या तेषां जीवनमीरितम् ॥

विष्णुरहस्य । ऐजन्, पृ. ४१५

१३५ पर्वतबाट पाइएको वि.सं. १७७६ मितिको ताम्रपत्रमा ‘जैश’ पदको उल्लेख ज्यौतिषीको अर्थमा गरिएको छ- खनाल, पृ. १९८;
त्यस्तै पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशमा ब्राह्मण ज्यौतिषी भानु र कुलानन्दलाई ‘जैसी’ भनिएको छ - दिव्य उपदेश, पृ. ३

१३६ कुंडा वा गोलका अपि ।

ज्यौतिषे वैदिके ज्ञाने ।

अधिकारस्तथा वृत्त्या तेषां जीवनमीरितम् ॥

धर्मशास्त्रसंग्रह, पृ. ४१५

जीविकाको साधन बनाउन थालेपछि ती पनि जोशी पदवीले कहलिन थालेका हुन् ।

माथि चर्चित धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तको पनि सामाजिक व्यवहार, विवाह सम्बन्धका अवस्था एवं देश-क्षेत्र भेदले गर्दा जैसी ब्राह्मणका अनेक भेदहरूको अवस्था अवगत हुन आएको छ । पहिले प्रयोगमा आएका नेपालका मुलुकी ऐनहरूको अभिलेखबाट जैसी ब्राह्मणसम्बन्धी विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

जैसी ब्राह्मण: उपाध्याय र जैसीले राखेका ब्राह्मणीमा विधवा र आसाराँडी, लोग्नेलाई शूद्र जातमा मिलाइएका मानिसका सत्यमा रहेका स्वास्नीमानिसहरूमा आफू दोस्रो परी ल्याएका स्वास्नीमानिसहरूबाट जन्मेका सन्तान जैसी जातका हुन्छन् भनेर वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐन (भाग ५, पृ. २१) मा परिभाषा दिइएको पाइन्छ ।

अ. असल जैसी: उपरोक्त मुलुकी ऐनकै ३९ नं अनुसार असल जैसीको अस्तित्व र परिभाषा निम्न हुने देखिन्छ:

उपाध्यायले उपाध्यायको कन्या ल्याएका र उपाध्यायका विधवा ल्याएका महिलाबाट जन्मेका सन्तान असल जैसी हुन्छ; त्यस्तै जैसीका छोरी उपाध्यायले विवाह गरी ल्याएका महिलाबाट जन्मेका सन्तान पनि असल जैसी हुन्छ ।^{१३३}

आ. तीन किसिमका जैसी ब्राह्मण: उपरोक्त मुलुकी ऐन (१४ नं) मा तीन किसिमका जैसी ब्राह्मणहरूको उल्लेख भएको छ:

क. तीन लिङ्गदेखिका जैसी

ख. डोट्याल जैसी

ग. जुमली जैसी ।^{१३५}

^{१३३} मुलुकी ऐन, वि.सं १९९२, भाग-५, पृ. २१

^{१३५} उपरोक्त मुलुकी ऐन नं. ४४ मा जुम्लाका 'सद्दे जैसी' को उल्लेख भएको छ । एकथरी व्यवहारमा जैसी ब्राह्मणको निम्न ४ वर्गीकरण पनि पाइएको छ:

१. श्री जैसी

२. उत्तम जैसी

३. आनु जैसी

४. अधम जैसी

पर्वते ब्राह्मणहरूमा जैसी तत्त्व देखिएकोमा सो समूहमा पूर्विया र कुमाई ब्राह्मण दुवै सम्मिलित रहेको बुझिन्छ ।

नुवाकोटको 'जैसी काण्ड' परेपछि पर्वते जैसी ब्राह्मणहरूका जजमानी कर्म खोसिएको भन्ने ज्ञानमणी नेपालको विचारबारे विचार गर्दा सो काण्डबारे प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

यस घटनामा काठमाडौंका राजा जयप्रकाश मल्लले आफ्ना कडा प्रतिस्पर्धी पृथ्वीनारायण शाहलाई चेपुवामा अँट्याएर दुःख दिने र तिनका छोरा र युवराज प्रताप सिंहलाई छलछात्रम गरेर पक्रेर बन्धक राख्ने र तिनीलाई बन्धकीबाट मुक्त गराउन नुवाकोट फिर्ता लिन बनाएको योजनासित यो जैसी काण्ड सम्बन्धित रहेको कुरा वंशावलि र केही चिठीपत्रबाट बुझिएको छ । सो काण्डमा जयप्रकाश मल्लले दोब्बर विर्ता दिने प्रलोभनमा परेर नुवाकोट भेकका जैसीहरूले युवराज प्रतापसिंह शाहलाई शिकारको बहानामा जंगलमा लगेर त्यहाँ लुकाई राखिएका जयप्रकाश मल्लका सिपाहीहरूद्वारा युवराजलाई पक्री बन्धक राख्ने योजनामा संलग्न जगजीत पाँडे आदि जैसीहरूलाई पृथ्वीनारायण शाहले न्याय निरूपण गरेर मृत्युदण्ड साथै सर्वस्व हरण गरेका थिए । त्यही काण्डका मतियारहरूको पनि सर्वस्व हरण गरिएको साथै सबै जैसी जातका मानिसहरूलाई 'स्वाहा स्वधा' गर्न नपाइने दण्ड पनि दिएको वर्णन वंशावलिमा पाइन्छ । सोही मुद्दामा दण्डको रूपमा सम्पूर्ण जैसीहरूलाई कसैले नढोग्ने, सिपाहीहरूसित दोहोरो सलाम गर्नुपर्ने, जैसीहरूले उपाध्याय ब्राह्मणहरूलाई ढोग्नुपर्ने र जजमानी काम गर्न नपाइने समेत निषेधित कानून लागू गरियो भन्ने वंशावलिको कथन पाइन्छ ।^{१३९}

उक्त घटनाको सत्यता बताउने पृथ्वीनारायण शाहको एक पत्र पाइएको छ जुन तल उद्धृत गरिएको छः^{१४०}

१३९ गौतमवज्र वज्राचार्य, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको एक नीति: पुस्तैनी दण्ड, पुस्तैनी अधिकार", पूर्णिमा, पूर्णांक २१, वि.सं. २०२६, पृ. ...

१४० श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-२, पृ. ३९१

“स्वस्ति श्रमिन्महाराजाधिराजकस्य रूक्का आगे श्रीधर पंथ भद्रवीर साह मोत्या षतृ प्रति इहा जस्कर्न पाडे कायल भया काटियो एस्को धनमाल कुलकविला सभकन माफ भयो चौकि उठाइदेउ सति जाया जान देउ कांहि जान्छन् त जनछेक वस्छन्त जनधपाव संवत् १८१९ जेष्ठवदि ६ रोज शुभम्।”

उत्त पत्रमा उपरोक्त कण्डका मुख्य व्यक्ति जसकर्ण पाँडे जैसी काएल भएकोले प्राणदण्ड पाएको कुरो बताइएको छ । प्राणदण्ड पाएका जसकर्णको सम्पत्ति परिवारले उपभोग गर्न पाउने र तिनीहरूलाई दुःख नदिन पनि उत्त पत्रमा निर्देशन दिइएको छ ।

माथि उद्धृत पत्रमा वि.सं. १८१९ ज्येष्ठ लेखिएको हुनाले सो जैसी काण्ड सोही वर्ष भएको भन्ने बुझिन्छ तर वि.सं. १८१८ असोजको मितिको जैसीसम्बन्धी निम्न उद्धृत पृथ्वीनारायण शाहको पत्र पाइएकोले^{१४१} सो काण्ड पछिल्लो मितिमा भएको र त्यससम्बन्धी न्याय निरूपणको क्रम वि.सं. १८१९ जेठसम्म चलेको अनुमान गर्न सकिन्छ

पृथ्वीनारायण शाहको प्रशस्ति

स्वस्ति श्री सर्वोपमायोग्य मर्यादामहोदधि सकलगुणगरिष्ठ राजभारा सामर्थ्य श्री हाम्रा अम्बल भरीका सभ जैसिके

उप्रांत आज उप्रांत ६ कर्म उपाध्या ब्राह्मणका तिन कर्म जैसिका क्या क्या तिन कर्म भन्या पढ्नु नपन्हाउनु यज्ञ नगर्नु यज्ञ गरावनु दान दिनु दान नलिनु

उप्रांत उपाध्या ब्राह्मणकन जैसिले प्रणाम गर्नु उपाध्याले आशीष दिनु क्षत्रीय वैश्यसंग दोहरै सलाम् गर्नु षस सूद्र इत्यादिले अधि जैसिकन सलाम गर्नु पछ्त्री जैसीले सलाम् फर्कावनु आशीष नदिनु एस मर्यादामा जो रहला सो सुष पावला एस् मर्यादामा जो रहोइन सो दुष्ष पावला.

^{१४१} ऐजन्, भाग-४, पृ. ७७३

उप्रांत प्रणामि थुन्नाको कुइचोलाई राजाले हामि सभैको
बिर्ताषान आट्याको होला भनी ठानौला विराया राजाको रजाइ
पनि हरिहिंछ, उपाध्या ब्राह्मणको बिर्ता पनी हरिहिंछ. नविराया
ब्राम् कुन्हाल माभीको बिर्ता पनी हरिहिंदैन. नेपाल महान् पनी
सभै जातका बिर्ताछन् मधेस भोट. जुम्ला. कुमाउं । डोटि
सर्वत्र सभै जातका बिर्ता छन्. सभै षादै छन्.

पुण्य निमित्त उपाध्या ब्राह्मणकन बिर्ता दिहिंछ. रूपैया भया
सभै जातले किनि कन लिन पाहिंछ तम्रो बिर्ता छदैछ एस
कुराको फिक्कि जनीमान.

“इति सम्वत् १८१८ आश्विन वदी १० रोज ४ शुभम्

माथि चर्चा गरिएको वंशावलिको कथन र यस पत्रको वक्तव्य
उही रहेको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको पालामा नुवाकोट काण्ड परेर दण्ड पर्नु
अघि जैसी बाहुनहरू पनि उपाध्याय जस्तै जजमानी काम
गर्दथे, स्वाहा-स्वधामा वरण हुन्थे, टीकाटालोमा ढोग भेट
लिन्थे र आशीर्वाद पनि दिने गर्दथे भन्ने ज्ञानमणि नेपालको
विचार छ ।^{१४२} तर धर्मशास्त्रमा ‘कुण्डगोली’ लाई दान दिन
निषेध गरिएको पाइने हुनाले^{१४३} र जजमानी गर्दा दान लिनुपर्ने
हुनाले त्यस्तो शास्त्र विपरीत चलन चलेको होला भन्न गाह्रो
छ । तर बाबुराम आचार्यको विचारमा जैसी ब्राह्मणहरू मगर

१४२ ज्ञानमणि नेपाल, “स्थिति बाँच्ने राजाहरू,” नेपाल निरूपण, पृ. १८९; पृथ्वीनारायण
शाहअघि केही सामाजिक रीत पूरा गरी जैसीलाई उपाध्याय बनाउने चलन रहेको
बालकृष्ण पोखेल- खस जातिको इतिहास, पृ. ६५४ मा मानिएको छ ।

१४३ कर्मठगुरु, पृ. १३३ मा उद्धृत याज्ञवल्क्यस्मृति र व्यास स्मृतिका वचन :

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः

काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णिः कुण्डगोली

कुनखी श्यावदन्तकः ॥

सन्ध्याहीने व्रतभ्रष्टे

विप्रे वेदविवर्जिते ।

दीयमानं रुदत्यन्तं

किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

हरूमा पौरोहित्य गर्दथे । नुवाकोट भेकका केही जैसीहरूले युवराज प्रतापसिंहलाई पक्रिने षडयन्त्रमा शामिल भएकोमा दण्ड स्वरूप सो पौरोहित्य कर्म पृथ्वीनारायण शाहले बन्द गराएका थिए (वि.सं. १८१९) ।^{१४४}

जैसी ब्राह्मणहरूसम्बन्धी अर्को काण्ड परेको पाइन्छ । जुन “जैसी दण्ड” को रूपमा चर्चित छ ।

‘जैसी दण्ड’ को सम्भवतः पहिलो स्पष्ट उल्लेख वि.सं. १८६२ को ‘रणवहादुर शाहको बन्दोबस्त’ को लिखतमा पाइन्छ ।^{१४५}

नुवाकोट काण्डपछि घटेको सो काण्डमा पृथ्वीनारायण शाहले जैसी बाहुनहरूा जजमानी अधिकारहरू खोसिदिएको भए पनि व्यवहारमा जैसीहरूले जजमानी काम नछोडेको हुनाले गीर्वाणयुद्ध शाहको पालामा उजुरी पर्दा गन्धर्व सरदार मार्फत ‘जैसी दण्ड’ लगाइएको र त्यसको विरुद्ध गीर्वाणयुद्ध शाहकहाँ उजुरी गर्दा उनीले सो दण्ड माफ गरिदिएको चर्चा उनैको एक पत्रमा लेखिएको पाइन्छ ।^{१४६} उक्त “जैसी दण्ड” केही नगद रूपमा लाइएको जरिवाना जस्तो रहेको हुनुपर्दछ ।

गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको एक पत्रमा अधि पृथ्वीनारायण शाहको पालामा नुवाकोट काण्ड परेपछि जैसीहरूमाथि गरिएको दण्ड विधानको उद्धरण परेको छ जुन यस प्रकारको छ :

“आगे हाम्रा भरमुलकका जैसी ब्राह्मणको श्री जिज्यू बाज्याले पुन्यको अधिक्यहुन्या जातको दर्जा रहन्या काम गर्ना निमित्त अधि सब बन्द गरि पछि (बन्दो) बस्त गर्नु मनसुवले तिम्रा हातको स्वाहा स्वधा आशिर्वाद समेत बन्द गर्नुभयाको हो बन्दोबस्त गर्नु नपाईरह्येको थियो ।”^{१४७}

१४४ पूर्णिमा, अंक ८१, पृ. ७२-७३;

बाबुराम आचार्य, श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-२, पृ. ३९१-९२

१४५ दिनेशराज पन्त, “स्वामी महाराज रणवहादुर शाहको वि.सं. १८६२ को बन्दोबस्त”,

पूर्णिमा, अंक २४ (२०२६), पृ. २४०

१४६ ज्ञानमणि नेपाल, “स्थिति बाँच्ने राजाहरू,” नेपाल निरूपण, पृ. १९८

१४७ ऐजन्, पृ. १९८

आफूहरूमाथि लागेको “जैसी दण्ड” गीर्वाणयुद्धकहाँ उजुरी गरेर माफ गराएपछि जैसीहरूले उनी राजाकहाँ आफूहरूले पहिले पहिले गरिआएको जजमानी कामहरू गर्न पाउन विन्ति गर्दा ती राजाले विद्वान्हरूसँग सल्लाहा गरी जैसीहरूले ‘उपाध्याय राखेर मात्र स्वाहा स्वधा गराउने र ढोगभेटमा आशीर्वाद दिन पाउने’ बन्दोबस्त बाँधिदिएको उल्लेख उनैको नामको चिठीबाट थाहापाइन्छ।^{१४८}

नेपाली पर्वते जैसी ब्राह्मणहरूबारे प्राप्त अन्य उल्लेखनीय विषयमा प्यूठानका राजा मोतीचन्दका वि.सं. १८३५ र १८३७ मितिका दुई पत्रहरूमा ‘लिषक’ को रूपमा श्याम जैसीको उल्लेख उल्लेखनीय छ^{१४९} जसबाट जैसीहरूले कारिन्दा लेखकको काम गर्ने गरेको बुझिन्छ।

जैसी ब्राह्मणहरूमा मामाकी छोरीसित विवाह गर्नेबारे तत्कालीन नेपालमा एकरूपता नभएकोमा श्री ५ मा जाहेर भएकोमा अब उपरान्त जैसी बाहुनहरूले मामाकी छोरीसित विवाह नगर्नु भन्ने वि.सं. १८८७ (ई. १८३०) को मितिको राजकीय रुक्का तल उद्धृत गरिएको छ :

“श्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का आगे पाँच थपौलाका जैसी वाहुनप्रति १२ हजार सल्ल्यानामा विवाह गर्दै ननु हाम्रो मात्रै आफ्ना साष्यात् मामाकी छोरीसित व्याहा पनि हुन्छ उठाई पनि ल्याउछौं हाम्रो थिति भया बढीया हुदो हो भनी तिमीहरूले कप्तान नरसिंह थापा मार्फत हाम्रा हजूर विन्ती गरि पठाउँदा जाहेर भयो तसर्थ अब उप्रांत जैसी वाहुनले मामाकी छोरी व्याहा नगर्नु उठाई पनि नल्याउनु भनी बंधेज बाँधी वक्सौं जो यो बंधेज नाघी मामाकी छोरी व्याहा गर्ला उठाइ ल्याउला तसलाई जात माफिकको सासना तेस्तासित जानाजान्मा भात षान्यालाई पनि नीती स्मृती होला. इति संवत् १८८७ साल मिति पौष वदी ११ रोज ७ शुभम्।”^{१५०}

१४८ ऐजन्, पृ. १९८

१४९ ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. ९१-९२

१५० चित्तरंजन नेपाली, भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पृ. १०६-७ तथा

श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहदेवको शासनकालमा बनेको मुलुकी ऐन, पृ. ७०३, परिशिष्ट-ग.

तल्लो जातकोले आफूभन्दा माथिका जातकालाई मन्त्र सुनाउन नहुने धर्मशास्त्रीय मर्यादा अनुरूप जैसीले आफ्ना जात मिल्दा जैसीलाई मात्र दीक्षा मन्त्र सुनाउन हुने भन्ने मुलुकी ऐनमा विधान गरेको पाइन्छ । यस्तो मुद्दामा ५० रुपैयाँको दण्डको प्रावधान मुलुकी ऐनमा गरिएको छ ।^{१५१}

वि.सं. २००८ सालसम्म जैसीहरूलाई नेपाली फौजमा भर्ना गरिदैनथ्यो ।^{१५२} यस कुराबाट जैसीहरूलाई सरकारी सेवामा पनि खास चाहना नराखिएको हुन सक्ने देखिन्छ ।^{१५३}

नेपाली सामाजिक जीवनमा जैसी ब्राह्मणहरू आफ्नो उत्पत्तिको कारण र जैसी काण्डले गर्दा पनि केही फरक प्रकृतिका रूपमा लिइने गरेको पाइन्छ । खास गरी पहाडी क्षेत्रहरूमा उपाध्याय ब्राह्मणहरूले नगर्ने भनी मानेको हलो जोत्ने काम जैसी ब्राह्मणहरूले गरिआएकोले चर्चाको विषय परेको पाइन्छ ।^{१५४}

५.१.७.३ अन्य

क. **समाल ठकुरी:** ब्राह्मणको वैवाहिक अन्तरको कारणबाट उत्पन्न भएका अरू जातहरूमा पर्ने 'समाल ठकुरी' पनि पर्दछ ।

पश्चिमी नेपालमा समाल ठकुरीका अनेक शाखाको चर्चा पाइन्छ र त्यसमध्ये यौटा सल्यानी राजवंश देखिएको छ । त्यस राजवंशका राजाहरूले आफ्नो नामसाथ शाह थर लेख्ने गरे पनि उनीहरू समालवंशी रहेको विवरण पाइन्छ ।

पृथ्वीनाायण शाहका ज्वाइँ तथा सल्यान राज्यका युवराज रणभीम शाहको आज्ञाले केन्द्रीय शात्सनका खरिदार लक्ष्मीपति पाण्डेले तयार पारेको 'दुर्गार्चनकल्पतरू' को पुष्पिका भागमा लेखिएको राजवंश वर्णनमा रणभीम शाहको वशलाई 'समाल' (समालवंशोद्भव) भनिएको छ । (वि.सं १८५०)^{१५५}

^{१५१} मुलुकी ऐन (वि.सं. १९९२), पृ. २६, २७

^{१५२} M.C. Regmi, *Land Tenure and Taxation in Nepal*, P. 473 मा उद्धृत सन्दर्भअनुसार

^{१५३} एक अप्रककाशित लालमोहर पञ्जिकामा वि.सं १८६५ तिर दारोगा पदमा दामोदर जैसी रहेको उल्लेख पाइएको छ ।

^{१५४} हुन त धेरै पहिलेदेखि (जंगवहादुरको पाला) उपाध्याय ब्राह्मणहरूलाई पनि हलो जोत्न हुने कानूनी व्यवस्था गरिसकिएको थियो ।

^{१५५} पूर्णिमा, अंक ९, पृ. ४५

उक्त राजवंशको एक राजवंशावलि पनि पाइन्छ । वि.सं. १८५० मा केन्द्रका पण्डित वाणीविलास पाण्डेलाई सल्यानका राजा श्रीकृष्ण शाहले तयार पार्न लगाएको संस्कृतपद्यमय 'शल्यानीवंशावलि' (४४ श्लोक) मा^{१५६} पनि उक्त राजवंशलाई 'समाल' भनिएको छ र त्यसका आदिपुरुषको रूपमा ब्राह्मणलाई राखिएको पाइन्छ ।

माथि चर्चित 'शल्यानी वंशावलि' मा उक्त राजवंशका आदि पुरुषको रूपमा कान्यकुब्ज देशको हर्यानक (हरियाणा) गाउँका निवासी ब्राह्मण लल्लकलाई मानिएको छ र उनीपछिका तेस्रो पुस्ताका काशीदास आफ्नो देश छोडेर 'सिजापति' को राज्य (जुम्ला ?) मा बसोबास गर्न थालेको वर्णन गरिएको छ । काशीदास पछि भएका कति पुस्तापछि भएका 'गोल' का सन्तान 'समाल' भए भनी त्यस वंशावलिमा भनिएको छ ।^{१५७}

अर्को थरी 'समाल' वंशको उत्पत्ति अत्रिगोत्री ब्राह्मण विल्ल ऋषि भट्टबाट भएको मानिन्छ । 'सोमवंशावलि' मा उक्त ब्राह्मण 'समुद्रवंशी' जुम्लाका राजाकहाँ आइपुगेको र उनीलाई उक्त जुम्ली राजाले आफ्नी राजकुमारी 'हर्मता' को विवाह उक्त विलल्ल ऋषि भट्टसँग गरिदिएको र त्यस दाम्पत्यबाट देवचन्द्रको जन्म भएको थियो जसलाई उनको हातमा चन्द्रमाको चिन्ह भएकोले जुम्ली राजाले 'सोमवंशी समाल' भन्ने परिचय दिएको उक्त वंशावलिमा बताइएको पाइन्छ ।^{१५८}

आर्का थरी 'समाल' वंशको उत्पत्ति पनि ब्राह्मण पिता र राजवंशकी माताको दाम्पत्यबाट भएको सन्तानबाट भएको मानिन्छ । यस प्रकारका 'समाल' वंशको उत्पत्ति गौतम

१५६ योगी नरहरिनाथ (सं), "शल्यानी वंशावलि", इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ६०९

१५७ ज्येष्ठो गोलस्य नामा तदनु जननकाः कापडिः सैगुराख्यः

केदारुचेती वित्ताः सकलभुवि समालेति तज्येष्ठवंश्याः ।

गोताम्या चेति पौड्यालिति कुलजनुषोर्मध्यमोपात्त्ययोर्ध

मारुल्ल्यालन्तिमस्यान्वयवरजनां ख्याततामीयुरेते ॥

सल्यानी वंशावलिको सातौं यो श्लोकले बताउन खोजेको विषय त्यति स्पष्ट गर्न सकिएको छैन । साधारण किसिमले बुझ्न खोज्दा उक्त श्लोकले समालका-गोतामे, पौड्याल, मारुल्लाल र तिमस्यान् शाखा भएको अनुमान गरिएको छ ।

१५८ पर्वत राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ३५

ब्राह्मण डिम्ब राय र पर्वत क्षेत्रका जाड राजाकी राजकुमारीको दाम्पत्यबाट जन्मिएका २२ छोराहरूलाई 'समाल' वंशी मानेको पाइन्छ।^{१५९}

ख. **हमाल ठकुरी:** 'हमाल ठकुरी' को उत्पत्ति पनि ब्राह्मणवंशसँग जोड्ने परम्परा पाइन्छ। त्यस्तो परम्परागत विश्वासको एक उदाहरण जुम्लाबाट प्राप्त 'राउतको वंशावलि' को खण्डित अंशमा पाइन्छ। उक्त स्रोतअनुसार 'कुनौज' (कन्नौज) बाट आएका वसिष्ठ गोत्री कालु भट्ट उपाध्याय डोटीमा बसोबास गर्न थाल्दा त्यहाँ उनीले 'ठकुरीकी छोरी' सँग दाम्पत्य गरेर दैलेख साइकोटमा बस्न थालेका थिए। दैलेखमा रहँदा सो दम्पतिको छोराको जन्म भयो जसको नाम भनदेउ राखियो र उसलाई 'हमाल ठकुरी' को 'पद' दिइयो भनी उक्त स्रोतमा वर्णन गरिएको छ।^{१६०}

नेपाली पर्वते समाजमा प्रचलित जाति व्यवस्थाको सिद्धान्तअनुसार पनि ब्राह्मण पिता र ठकुरी माताका सन्तान हमाल जातको हुन्छ।^{१६१} अर्को धारणाअनुसार उपाध्याय ब्राह्मणले ठकुरी क्षत्रीयकी छोरी दीप कलश पूजाको विधि पुर्‍याई विवाह गरेर जन्मेको सन्तानको जात हमाल हुन्छ। क्षत्रीय वा ठकुरीकी विधवा वा छोरीको ब्राह्मणसँगको दाम्पत्यबाट उत्पन्न सन्तान पनि हमाल जातको हुने विश्वास पनि प्रचलित छ।^{१६२}

माथिको विवरणबाट 'समाल' र 'हमाल' को उत्पत्तिका कारण एउटै देखिएको छ तर जातको नाम कसरी फरक भयो त भन्ने प्रश्न उठ्दछ। यस अवस्थामा सं. १९९२ को मुलुकी ऐनले हामीलाई किल्ली खोलिदिएको छ र त्यसमा 'रजपूतकी कन्यामा जैशीबाट जन्मेको सन्तान हमाल हुने र गोत्र बाबुको हुने बताइएको हुनाले 'समाल' र 'हमाल' बीचको अन्तर

^{१५९} F.B. Hamilton, "Historical Account of Parvat Kingdom", In, An Account of the Kingdom of Nepal, PP. 28, 269-78

^{१६०} "राउतको वंशावलि", सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ७५०

^{१६१} शिखरनाथ सुवेदी, सुवेदी, थार गोत्र प्रवरावली, पृ. ११, ३३; हमाल जाति 'कालिकोटे' र 'गोरे' दुइ वर्गमा बाँडिएका हुन्छन् भनेर पनि यहाँ लेखिएको छ।

^{१६२} रामप्रसाद सत्याल, गोरखा थर गोत्रको सवाई, पृ. ३३

बुभ्न् सजिलो भएको छ किनभने समालको उत्पत्ति उपाध्याय ब्राह्मणबाट भएको कुरा चर्चा माथि गरिसकिएको छ ।

हमालबाट उत्पत्ति भएको दावी गर्ने एकथरी थापा र राउतसम्बन्धी सन्दर्भको चर्चा तल गरिएको छ ।

ग. थापा: 'राउतको वंशावलि' मा दिइएको विवरणअनुसार 'हमाल ठकुरी' वंशमा उत्पन्न एक व्यक्तिले राजाको लागि युद्धमा विजय गर्दा काजी बनाइएका र उनीलाई 'थापाको पद' दिइएको भन्ने थाहापाइन्छ ।^{१६३}

घ. राउत क्षेत्री: 'राउतको वंशावलि' अनुसार 'हमाल ठकुरी' का सन्तानले युद्धमा विजय पाएपछि काजी र 'थापाको पद' पाएका र तिनका सन्तानले पनि राजसेवा गर्दै तम्ती गाउँको 'राउतको माटोमा' बस्न थालेपछि 'राउत क्षेत्री' पद पाएको वर्णन गरिएको पाइन्छ ।^{१६४}

ङ. क्षेत्री: ब्राह्मणबाट भरेर बनेका अन्य जातमा क्षेत्री (छेत्री) पनि हो । ब्राह्मणको खस क्षेत्र्यानी (छेत्रिनी) सितको दाम्पत्यबाट यस जातिको उत्पत्ति भएको विश्वास गर्ने परम्परा पाइन्छ ।^{१६५} यस जातिको अवस्थाबारे हाल विचार गर्न सकिएन ।

च. खत्री: ब्राह्मणको जनजाति (मगर र गुरुङ्ग आदि) का महिलासँगको दाम्पत्यबाट जन्मेका सन्तान खत्री जातिका मानिने परम्परा पाइन्छ ।^{१६६}

यस जातिको अवस्थाबारे पनि हाल विचार गर्न सकिएन ।

छ. भाट: 'भाट' जातलाई संन्यासी, वैरागी र भेष लिने अरू जस्तै 'भिक्षुक' जात मानेर ब्राह्मण जस्तै अवध्य हुने नियम गोर्खाका राजा राम शाहको स्थितिमा उल्लेख पाइन्छ ।^{१६७} यस सिद्धान्तबाट

१६३ इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ७५०

१६४ ऐजन

१६५ बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. २१४

१६६ खस जातिको इतिहास, पृ. ६५४ मा बालकृष्ण पोखेलले ब्राह्मणले क्षेत्री र जनजातिका महिलासँगको दाम्पत्यबाट खत्री जातका सन्तान उत्पन्न हुने भन्नु भएको छ ।

१६७ गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. ९७१

भाट जात ब्राह्मण जस्तै मानिएको र त्यस जातको मूल उत्पत्ति पनि ब्राह्मणबाटै भएको तथ्यबाट यस जातलाई ब्राह्मणबाट बनेको जातको रूपमा लिइएको छ। ब्राह्मणहरूमा प्रचलित 'भट्ट' शब्दकै अपभ्रंश भएर यो भाट शब्द बनेकोले^{१६८} पनि यसलाई ब्राह्मणको सन्दर्भमा चर्चा गर्नु परेको हो।

भाटका विभिन्न प्रकारहरूको चर्चा पाइने हुनाले त्यस्ता प्रकारको चर्चा तल गरिएको छ।

अ. सामान्य भाट: वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐन (पृ. ६६४) र वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐन (भाग-५, पृ. २६) मा भाटको परिभाषा तल उद्धृत बमोजिम दिइएको छ:

“उपाध्या जैसि ब्राह्मणले दसनाम जोगि जंगम संन्यासि सेवडा कानफट्टा वैरागि गैह्रका कन्या विधवा ल्याइ तिनैबाट जन्म्याका सन्तान् जौन भेसकी स्वास्नि राषि जन्म्याका हुन् उसै जातका भाट हुन्छन् जनै पनि पाउछन्”

आ. जुमली भाट: जुमली भाटसम्बन्धी परिभाषा वि.सं १९९२ को मुलुकी ऐन (भाग-५, पृ. २२) मा दिइएको छ जसअनुसार जुम्लाका आफूभन्दा घटी पानी चल्ने जातसम्मका करणीमा बिग्रेकी ब्राह्मणीलाई उपाध्याय तथा जैसी बाहुनले राखेर तिनै महिलाबाट जन्मेका सन्तानले संन्यासी आदि भेषधारी जातका कन्या वा विधवा उपाध्याय वा जैसीले ल्याएर जन्मेका सन्तान-बाहुन बाहुनैसित बिग्रेर चाराली भएपछि जन्मेको सन्तान जनै लाउने भाट जात हुने हुन्छ।

इ. भाट जैशी: ब्राह्मणले तेस्रो लिङ्ग परी ल्याएका उपाध्याय वा जैशी महिलाबाट जन्म हुने सन्तानको भाट जैशी जात हुने र जनै पनि पाउने कुरा वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐन (नं. ४१) बाट ज्ञात हुन्छ।

भाट जैसीको अर्को भेदको चर्चा वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐन (नं. ४२) मा भएको छ। त्यस मुलुकी ऐनले जुम्लाका '३

^{१६८} भाटसम्बन्धी परवर्ती प्रयोग हेर्दा यस शब्दले मिस्कट जातको पारिभाषिक अर्थ लिएको पनि देखिन्छ।

लिङ्गदेखिका खचड जेशी' का खस पत्नीतर्फबाट जन्म भएको सन्तानको जात 'भाट' हुन्छ भनिएको छ ।

ई. मागी खाने भण्डारा भाट जात: ई. १९३५ (वि.सं. १९९२) को मुलुकी ऐनमा तागाधारी क्षत्री र जोगी-संन्यासी जातको वैवाहिक सम्बन्धबाट उत्पन्न सन्तान मागी खाने भण्डारा भाट जात हुन्छ भनिएको छ ।^{१६९}

माथिल्लो मतवाली जात र जोगी संन्यासीको बीच वैवाहिक सम्बन्धबाट जन्मेका सन्तानको जात पनि माथि भनिसकिएभन्ने मागी खाने भण्डारा भाट जात हुन्छ भनेर पूर्वोक्त मुलुकी ऐनमै भनिएको छ ।

उ. भाट: वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐन (भाग-५, पृ. २१) मा अर्को प्रकारको भाटको चर्चा गरिएको छ । त्यस विवरणअनुसार जुम्लाका सद्दे जैशीलाई छोडेर तेस्रो पल्टको विवाहतर्फका 'खच्चड जैसी' बाट जन्मेको खसहरूका छोरा यस्तै 'खच्चड जैसी' का छोरीसित विवाह गरी भातसमेत खान हुने भाट जात हुन्छ भनिएको छ ।

यहाँ तुलना गर्न सकिने यौटा परिभाषाको चर्चा पनि गर्न सकिन्छ । शिखरनाथ सुवेदीले भाट जातको परिभाषा दिँदा 'भ्रष्टा ब्राह्मणी (पुनर्विवाह गर्ने ब्राह्मणी) सँग क्षत्री, वैश्य वा शूद्रको दाम्पत्यबाट जन्म भएको सन्तान' मानेको पाइन्छ ।^{१७०}

नेपाली समाजमा 'भाट' सिद्धान्तले ब्राह्मण तत्त्वको अतिरिक्त छेत्री तत्त्वमा पनि अतिक्रमण गरेको पाइन्छ 'रानाभाट' थरमा छेत्री पिता र रानामगर जातिकी महिलाको दाम्पत्यबाट जन्मेको सन्तानको जात रानाभाट हुने गरेको विषय यहाँ तुलनीय छ ।

भाट जातको उत्पत्तिको मूलमा ब्राह्मण तत्त्व रहे पनि अदालती कारवाईको सन्दर्भमा यो भाट जातलाई 'तागाधारी क्षत्री' का ऐन बमोजिम गर्नुपर्ने कुरा लेखिएकोले यस जातलाई तागाधारी क्षत्री सरह मानिएको देखिन्छ ।

^{१६९} मुलुकी ऐन, वि.सं. १९९२, भाग-५, पृ. २१-२२

^{१७०} गोरखा थर गोत्रको सवाई, पृ. ३३

५.१.८ राजा र ब्राह्मण

यस खण्डले ओगटेको कालावधिलाई केन्द्रित गरेर उक्त शीर्षकको सिर्जना गरेर तत्सम्बन्धी केही ज्यादै महत्त्वपूर्ण घटनाहरूको चर्चा यहाँ गरिन्छ । यस विषयलाई सहयोग र असहयोग दुइ खण्डमा राखेर तल संक्षेपमा विचार गरिएको छ ।

क. सहयोग

सहयोग शीर्षकअन्तर्गत ब्राह्मणहरूको राज्य स्थापनामा र राज्य विस्तारमा सहयोग विषय परेका छन् । तिनको संक्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- अ. ब्राह्मणहरूको राज्य स्थापनामा सहयोग: मध्यकालमा पश्चिमी नेपालमा नयाँ नयाँ राज्यहरूको स्थापनाको लहर चलेको बेलामा कतिपय राज्यहरूको स्थापनामा ब्राह्मणहरूले सक्रिय भएर काम गरेका केही महत्त्वपूर्ण उदाहरणहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

लम्जुङ शाह राज्य

वि.सं १५५० मा कास्कीको शाह खलकबाट यशोब्रह्मशाहलाई ल्याएर लम्जुङमा राजा स्थापना गर्ने काममा घिमिरे, अधिकारी र भण्डारी थरका ब्राह्मणहरूको मुख्य हात रहेको भन्ने परम्परा पाइन्छ ।^{१७}

गोर्खा शाह राज्य

वि.सं. १६१६ मा गोर्खामा द्रव्यशाहद्वारा शाह राज्य स्थापना गर्दा नारायणदास अर्ज्याल र गणेश पाण्डेले मुख्य योगदान गरेको वंशावलि विवरण पाइन्छ ।

- आ. राज्य विस्तारमा सहयोग: कुनै राजालाई उसको राज्यविस्तारको अभियानमा आंशिक रूपमा सहयोग पुऱ्याउने काम गर्ने ब्राह्मणको एक उदाहरणको चर्चा यहाँ गरिन्छ । यो उदाहरण सिद्ध अवस्थीद्वारा पृथ्वीनारायण शाहलाई नुवाकोट विजयको

^{१७} धनवज्र वज्राचार्य, "लम्जुङको एक ऐतिहासिक भ्रमलक,"

टेकबहादुर श्रेष्ठ, *Voice of History*, No. 3, P. 29

अभियानको क्रममा 'खड्गसिद्धि' को प्रयोग गर्ने कृत्यसित सम्बन्धित छ ।

काशीका सिद्ध गुलाबराम अवस्तीले गोसाईकुण्डको यात्रा गरेर फर्किदा पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्ने उद्योग गर्न लागेको कुरा थाहा पाए । ती सिद्ध अवस्तीले पृथ्वीनारायण शाहका भारदारसित गोसाई कुण्डको यात्रा गर्ने तीर्थयात्रीहरूको सुबिस्ताको बन्दोबस्त गरिदिने कबोल गर्ने भए युद्धमा विजय दलाउन 'खड्गसिद्धि' गरिदिन सक्छु भन्ने सन्देश दिएका थिए । पछि काशीयात्रा गर्दा पृथ्वीनारायण शाहले तिनै गुलाबराम अवस्तीसित भेटेर धार्मिक अनुष्ठान गराई 'खड्गसिद्धि' गराई सिद्ध भएको खड्ग लिएर नेपाल फर्केका थिए ।^{१७२}

खड्गसिद्धि कृत्य गरी सिद्ध खड्ग पाएपछि पृथ्वीनारायण शाहले सिद्ध गुलाबराम अवस्तीलाई गोसाईकुण्डका तीर्थयात्रीहरूका निम्ति सदावर्तको गुठी राख्न नुवाकोट भेकको धैबुङमा जग्गा गुठी दिएका थिए । सिद्ध गुलाबरामले आफूले पाएको सो गुठी सदावर्त चलाउन जयमङ्गल पौडेललाई जिम्मा दिएका थिए ।

पछि वि.सं. १८३४ मा प्रताप सिंह शाहको मृत्युपछि जयमङ्गल पौडेलका छोरा ब्रजनाथ पौडेललाई राजेन्द्रलक्ष्मी र रणबहादुर शाहको हत्याको षडयन्त्रको आरोप लागेकोले तिनलाई जातपतित र सर्वस्व हरण गरी देश निकाला गर्दा उनको जिम्मेवारीमा आएको गोसाईकुण्डको सदावर्त गुठी पनि हरणमा परेको थियो । पछि माहिली रानी सुवर्णप्रभाले उक्त गुठी थामिदिएकी थिइन् भन्ने प्रमाण पाइएको छ ।^{१७३}

अगस्ति गोत्री ढुंगेल ब्राह्मण कुलका चन्द्राधर मकवानी सेन राजाका गुरु थिए र उनी सिद्ध पुरुषको रूपमा अगस्ति महात्मा गुलाबराम वा अवस्थी (आवसाथिक) का रूपमा पनि प्रख्यात भएका थिए । उनैले पृथ्वीनारायण शाहलाई खड्गसिद्धि गराएको मानिन्छ ।

^{१७२} नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ५९-६०

^{१७३} नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृ. ३५९-६५

उपरोक्त अगस्ति वा चन्द्रावरका जेठा छोरा नन्दरामका छोरा अङ्गिरसलाई पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं १८२३ मा त्रैमालको कुश बिर्ता थामिदिएको मत पाइन्छ ।^{१७४}

ख. विद्वान् ब्राह्मणहरूको सत्कार

शैक्षिक र बौद्धिक क्षेत्रमा ब्राह्मणहरूले गर्ने गरेका सेवाको मूल्यांकनको रूपमा सिंगो समाज र राजा-भारदाहरूले आदर सम्मान गरेको कुरा तत्कालीन स्रोतसामग्रीबाट विभिन्न रूपमा पाइन्छ । तर कतिपय विशिष्ट व्यक्तित्वहरूलाई विशेष पदवी दिइएका ३ उदाहरण उल्लेखनीय छन् ।

माथि चर्चित तीन उदाहरणमध्ये पहिलोमा राजज्योतिषी लक्ष्मीपति पाण्डे पर्दछन् जसले धेरै कालसम्म 'खरिदार' को सरकारी पदमा काम गरेका र केही मौलिक ग्रन्थहरूको रचना गरेका थिए । तिनीले वि.सं. १८५० मा रचना गरेको 'दुर्गार्चनकल्पतरू' ग्रन्थको परिचय भागमा रणबहादुर शाहले आफूलाई 'दैवज्ञशिरोमणि' भन्ने 'असाधारण' पदवी दिएको उल्लेख गरेका छन् ।^{१७५}

दोस्रो उदाहरणका रूपमा शक्तिवल्लभ अर्ज्याल पर्दछन् । आफ्नो पशुपति घण्टाको वि.सं. १८४९ मितिको अभिलेखमा शक्तिवल्लभले आफूलाई 'श्री महाराजपुरोहित' र 'भट्टाचार्य' का रूपमा परिचित गराएको पाइन्छ ।^{१७६} राजकुमार रणबहादुर शाहको व्रतबन्धको अवसरमा राजपुरोहित शक्तिवल्लभलाई उक्त 'भट्टाचार्य' को पदवी दिएका हुन् भन्ने बाबुराम आचार्यको भनाइ पाइन्छ ।^{१७७} संस्कृत भाषामा राम्रो कलम चलेका व्यक्तिका रूपमा पनि शक्तिवल्लभको प्रख्याति रहेको

१७४ रमेश हुंगेल, "श्री ५ वडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको खड्गसिद्धि र सिद्ध अगस्ति एक चर्चा," प्रज्ञा, ५८, (वि.सं २०४४), पृ. २२-२५

१७५ पूर्णिमा, अंक ९, पृ. ४६

१७६ शाहकालका अभिलेख, पृ. ५६५

१७७ बाबुराम आचार्य, श्री ५ वडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. १२०

छ, १^{७८} तर 'श्रीमहाराजपुरोहित' को रूपमा उनी कर्मकाण्डका ज्ञाताको रूपमा पनि देखिएका छन् १^{७९}

तेस्रो उदाहरणको रूपमा राजगुरु हेमराज पाण्डे पर्दछन् । वि.सं १९९६ भाद्र १६ गतेको श्री ५ त्रिभुवनको लालमोहरबाट जुद्ध शमशेर राणाले 'श्रीप्रदीप्तमान्यवर नेपालतारा प्रसिद्धप्रवल गोरखादक्षिणवाहु' 'नायब बडागुरुज्यू' हेमराज पण्डितज्यूलाई 'विद्या र धर्मसम्बन्धी काममा योग्यतासाथ गर्नुभएको सुकामको कदरका निमित्त' 'विद्वच्छिरोमणि पदवी'^{१८०} वि.सं. १९९२ वेशाखमै दिइएको उल्लेख गरिएको छ ।

यी उदाहरणले विद्वान्को कदरको तत्कालीन अवस्थाको संकेत गरेको छ । राणाकालदेखि नेपालमा विभिन्न तक्मा दिने चलन चलेकोमा ब्राह्मणहरूले पनि विभिन्न स्तरका तक्मा पाएका कुराको पनि यहाँ स्मरण गर्न सकिन्छ ।

रणबहादुर शाहको नामबाट वि.सं. १८३८ मा लेखी पठाइएको लालमोहरमा 'श्री मनिकंठ उपाध्या' लाई 'प्रणामपूर्वक' चिठी लेखिएकोमा कुनै काण्ड परी सर्वस्थ समेत परेर अन्त बस्न गएकोमा फिर्ता बोलाइएको विवरण परेको छ :

"उप्रांत आजसम्म तिम्रा दुर्दसाले कसै भयो तापनि तिम्री एस घरका भलामानिस हौ आज तुम्रा घर षेत लहना तगदा बांकि रह्याको माफ गरिवक्स्यौं मोहर देषत भाजु कुटुका साथ आफ्ना कविलदारीसमेत आव"^{१८१}

ग. राजासित टक्कर: धर्नाका घटना

राजा र कतिपय ब्राह्मणहरूबीच परेका केही घटनाहरूमा ब्राह्मणहरूले व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपले तत्तत् राजहरूको विरोध गरेका घटनालाई टक्कर शीर्षक राखेर यहाँ विचार गरिएको छ ।

१७८ शक्तिवल्लभका जयरत्नाकर नाटक र हास्यकदम्ब जस्ता उनका रचना ज्ञात छन् ।

१७९ यिनीले पुरश्चरणसम्बन्धी ग्रन्थ 'पुरश्चरणचातुरी' लेखेको (संकलन गरेको) पनि थाहापाइन्छ । वि.सं. १८५५ मा यिनीलाई पुरश्चरण गर्न गोर्खा पठाइएको सन्दर्भ थाहापाइन्छ- इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ७२२

१८० नयराज पन्त, "विद्वच्छिरोमणि पदवीको लालमोहर" पूर्णिमा, अंक ३७, पृ. २१-२४

१८१ पूर्णिमा, पूर्णांक-११५, पृ. ५४

घ. ब्राह्मणहरूको पहिलो धर्ना

आफ्नी विरामी भित्रेनी पत्नीलाई काशीवास गर्न पठाउँदा बाटोमा तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनले डोलीको भापन खोलेर मुख हेरेको अपमानको बदलामा पृथ्वीनारायण शाहले ती सेन राजालाई छलपूर्वक पक्रेर कैद गरेको घटनासित सम्बद्ध भएर एक जना ब्राह्मणले धर्ना बसेको घटनालाई ब्राह्मणको पहिलो धर्नाको रूपमा लिइएको छ । त्यस काण्डमा तनहुँमाथि आक्रमण गर्नाको त्यति औचित्य नहुनाले पृथ्वीनारायण शाहले तनहुँसित पनि घनिष्ठ सम्बन्ध भएका र आफूकहाँ पनि निकै प्रतिष्ठित रहेका गौरीश्वर पाण्डेलाई फकाएर त्रिविक्रम सेनलाई सर-सल्लाह गर्न भेट्न ल्याउन तयार पारेका थिए । छलकपट नगर्ने आश्वासन दिएर पनि पृथ्वीनारायण शाहले त्रिविक्रम सेनसित भेट्न जाँदा तिनलाई छलले पक्रेर गोरखा र पछि नुवाकोटमा फलामे पिँजडामा कैद गरेर राखेका र पछि छोडिदिएका थिए ।^{१८२}

उक्त घटनामा आफू मुख्य कारणी माध्यम भएकोले गौरीश्वर पाण्डे ज्यादै अछेरो स्थितिमा पर्दा तिनीले पृथ्वीनारायण शाहसित सो काण्डमा आफूले दिएको आश्वासन विरुद्ध काम भएकोमा केरकार गर्न खोजेकोमा पृथ्वीनारायण शाहले वास्तै नगरेकोले उनी पण्डित धर्ना बसेको वर्णन गोर्खावंशावलिमा गरिएको पाइन्छ । गौरीश्वर पाण्डेले धर्ना बसेको कुरालाई पनि बेवास्ता मात्र हैन आफ्नो राज्यमा बस्न नहुने भनी देशनिकाला गर्नेसम्म पृथ्वीनारायण शाहले गरेको वर्णन उक्त स्रोतमा भएको छ ।^{१८३}

उक्त घटनाको माध्यमबाट राजा र ब्राह्मणको सम्बन्धको एक अवस्था ज्ञात हुन आएको छ । तर एकतन्त्री बलिया सैनिक शासक पृथ्वीनारायण शाहका सामु आफू मुछिएको काण्डमा सफाइ माग्नु र धर्ना बस्ने साहस गर्ने गौरीश्वर पाण्डेको व्यक्तित्व पनि तारीफ लायक देखिन्छ ।

^{१८२} शाहकालका अभिलेख, पृ. ६५-६६

^{१८३} देवीप्रसाद भण्डारी (सं.), श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ८०९

ब्राह्मणसित परेको अर्को काण्डमा भने पृथ्वीनारायण शाहले पहिले उपेक्षा गरेको र पछि सुलह गरेको कुरा थाहापाइन्छ । कुलानन्द जैसी (ढकाल) ले पृथ्वीनारायण शाहलाई नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्ने साइत हेर्छु भनेर भन्दा वास्ता नगरेको देखेर यस्ता 'काफर' (कायर) राजाको मुलुकमा पानी पनि खान्न भनेर लमजुड गएको वर्णन वंशावलिमा गरिएको पाइन्छ ।^{१८४} पछि पृथ्वीनारायण शाहले 'नेपालको काम' गर्न आँटेको चिठी पठाएर बोलाएपछि कुलानन्द फेरि फर्केर गोर्खा आएको वर्णन पनि त्यही स्रोतमा गरिएको छ ।^{१८५} पृथ्वीनारायण शाहले कुलानन्द ढकाललाई वि.सं. १८१६ मा काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रको शिवपुरीमा आक्रमण गर्ने योजना गर्दा बोलाएका थिए ।^{१८६}

अ. ब्राह्मणहरूको अर्को धर्ना: केही नेपाली ब्राह्मणहरूले राजाको खास नीतिको विरोधमा धर्ना बसेको अर्को घटना महत्त्वपूर्ण छ । यस धर्नाको घटनाको सूचना श्री ५ रणबहादुर शाहको वि.सं. १८५५ मा आफूले गद्दी छाडेर जोगी भेष लिने बेलामा गरिदिएको संक्षिप्त संविधानको ताम्रपत्रमै यसरी उल्लेख भएको पाइन्छ :

“वामनहरू धर्ना बस्नु नपावस् न्या पारि अर्घ्याई कुरा छिनिदिनु. दर्बार्मा धर्ना बस्न्यालाई जति जना मतो गरि बस्दछन् उति जना सबैलाई धिचरामा हातमा षुटामा नेल हालि मुष डामि गाला डामि निधार डामि चिउरो (चिउँडो) डामि गुहु षुवाइ जुत्ता षुवाइ परिवार समेत षर्पन्मा हालि भेडाहा तार्नु सर्वस्व लिनु.”^{१८७}

ब्राह्मणहरूले यसरी धर्ना बस्नु परेको कारणमा रणबहादुर शाहले विधवा ब्राह्मणीसित दाम्पत्य गर्ने तरखरको घटना

१८४ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ७०३

१८५ ऐजन, पृ. ७०६

१८६ काठमाडौं उपत्यका पूरा जितिसकेपछि पृथ्वीनारायण शाहले कुलानन्द ढकाललाई बोलाई थुम बिताएदिएका थिए- ऐजन, पृ. ९०५

१८७ धनवज्र वज्राचार्य,

टेकबहादुर श्रेष्ठ, शाहकालका अभिलेख, पृ. २५६

देखिएको छ ।^{१८८} ब्राह्मणहरूले आफ्नो क्रियाकलापको विरुद्धमा धर्ना बसेको कारणले नै होला रणबहादुर शाहले राजकाज गर्दा ब्राह्मणहरूको भर नपर्ने निर्देशन पनि दिएको पाइन्छ । गीर्वाणयुद्धलाई आफ्नो गद्दी छोडिदिने वेलामा तयार पारिएको संविधानमा आफ्ना उत्तराधिकारीहरूलाई दिएको निर्देशनमा रणबहादुर शाहले 'राजकाज गर्दा' 'कुनै कुरामा कदाचित् भर नपर्ने' जातहरूमा 'बाभन' को पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{१८९} बाहुनप्रतिको रीसले गर्दा रणबहादुर शाहले अपराध गरेमा परम्परा विपरीत बाहुनलाई पनि प्राणदण्ड दिने निर्देशन उपरोक्त संविधानमै गरिएको पाइन्छ ।^{१९०}

नेपालका ब्राह्मणहरूको इतिहासमा रणबहादुर शाहले वि.सं. १८६२ मा गरेको 'वासंतीहरण' काण्डमा ब्राह्मणका विर्ता र मन्दिरका केही गुठी जग्गा पनि हरण गरिएको काण्ड उल्लेखनीय छ ।^{१९१}

यस घटनामा त आफ्नो गाँस खोसिने अवस्था आएकोले ब्राह्मणहरूले विरोध गरेको घटनाको छोटकरी चर्चा पाइन्छ ।

विर्ताहरणको कण्डमा ब्राह्मणहरूले सोको उजुरी गरेको निम्न विवरण वंशावलिमा उल्लिखित छ :

"..... भैमालमा सबै दुनियाँ ब्राह्मणहरू आई कर जोरी विनती गरी सलूक गर्‍या- हे महाराज ! न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम्- भनी विनती गर्दा पनि विनती लागेन"।^{१९२}

बाहुनहरूले गरेको विरोधसम्बन्धी अर्को प्रकारको विवरण चन्द्रशमशेरको पालामा मी.सु. रामभक्तले दिएको जाहेरीमा

^{१८८} ज्ञानमणि नेपाल, नेपालको महाभारत, पृ. ३५

^{१८९} शाहकालका अभिलेख, पृ. २५९

^{१९०} ऐजन, "जारि काम गर्‍या वामन भया पनि काट्नु" भनिएको छ ।

^{१९१} चित्तरंजन नेपाली, श्री ५ रणबहादुर शाह, पृ. ८२-८३

^{१९२} बलचन्द्र शर्मा (सं.), "काठमाडौं उपत्यकाको एक राजवंशावलि", प्राचीन नेपाल, अंक २७, माघ २०२५, पृ. १८; पूर्वेली नेपालमा पनि यो वासंतीहरणको विरोध भएको थाहापाइन्छ- ज्ञानमणि नेपाल, नेपाल निरूपण, पृ. २९८

पाइन्छ । त्यसमा दिइएको विवरणअनुसार-

“रणबहादुर साहका भाइ सेरबहादुरले ६२ सालमा बाहुनको विर्ता हर्दा बाहुन बाहुनी र बालख लि हाम्रा खाइजिविका तेहि सो हरियापछि के खाइ जिउनु हामि मर्दछौ भनि विर्ति गर्दा हरिन्छ पाउदैनौ भन्दा हनुमान ढोकाको ढुंगोमा थापलो बजारी रगत पारि ४-रै जना पोखरीमा डुबि मरेछन् तर यो साह्रै अनर्थ भयो नगरी बक्सीयोस् भन्दा यो पोडे मलाइ नसहित दिने पोडेको हात सोपिदिन्छु भन्या हुकुं हुदा सेरबहादुर रिसाइ तलवार चलाउदा.....।”^{१९३}

उक्त उद्धरणमा रणबहादुर शाहको हत्याको कारण पनि माथि चर्चित विर्ताहरण नै रहेको अर्थ्यइएको छ ।

सत्तामा पछि वि.सं. १९०३ मा जंगबहादुर राणा आएपछि हरण भएका विर्ता र गुठी फिर्ता गर्ने नीतिको आरम्भ गरेको थाहापाइन्छ, ^{१९४} जंगबहादुरको यो नीति आपाततः ब्राह्मणहरूलाई खुशी पार्ने किसिमको देखिए पनि विर्ताको सट्टा जग्गा फिर्ता पाउने विधि विधान यति झुन्झुटिलो थियो कि आकांक्षी ब्राह्मणहरूले धेरै दौडधुप गरेर पनि सन्तोषपूर्वक काम सम्पन्न हुन वर्षौं लाग्दथ्यो ।

आ. राणाहरूको ब्रह्मद्रोह (?) : एकथरि ब्राह्मणको विचारमा राणा शासकहरू ब्राह्मणहरूको ‘द्रोह’ गर्दथे ^{१९५}

राणा शासकहरू ब्राह्मणसित ‘द्रोह’ मात्रै गर्दैनथे अविश्वास पनि गर्दथे भन्ने चर्चा पाइन्छ । यसको एक प्रमाणको रूपमा श्री ३ चन्द्रशमशेर राणाको वसीयतलाई लिन सकिन्छ जसमा आफ्ना सन्तानहरूलाई ब्राह्मणहरूको मात्रै भर राखेर कुनै काम नगर्ने र काम गराउनै परे नेवारको ‘छेस्को’ लाएर मात्र उनीहरूलाई विश्वास गर्न सकिने धारणा लेखिएको छ ^{१९६}

‘द्रोह’ र ‘अविश्वास’सम्बन्धी पूर्वोक्त सन्दर्भहरू आंशिक सत्य हुन सक्छन् । व्यवहार चलाउँदा दुइ पक्षको पारस्परिक नीति परिस्थितिअनुसार फरक-फरक पनि हुन सक्दछ ।

^{१९३} कमल दीक्षित, जंग-गीता, जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०४०, पृ. ११६

^{१९४} चित्तरंजन नेपाली, श्री ५ रणबहादुर शाह, पृ. ८३-८४

^{१९५} केशवमणि आचार्य दीक्षित, सम्झनाको बाटोमा, पृ. २५

^{१९६} ऐजन्, पृ. ४१, ९७

५.१.९ कानून र ब्राह्मण

५.१.९.१ राज्यमा ब्राह्मण

तत्काल प्रचलित कानूनमा ब्राह्मणहरूलाई कसरी लिने गरिने गरेको भन्ने विषयमा धेरै तुलनात्मक अध्ययन र विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ र वास्तविकता बारे स्पष्ट भन्न सकिन्छ तर त्यो काम यहाँ गर्न सम्भव नरहेकोले केही महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरूको मात्र यहाँ चर्चा गरिएको छ। यहाँ नमूनाको रूपमा ब्राह्मणहरूको अवध्यता र भारासम्बन्धी कुरामा सामान्य चर्चा गरिन्छ।

हिन्दु समाजको मूल कानूनी स्रोत धर्मशास्त्रहरूमा ब्राह्मणहरूलाई अवध्य (मार-काट गर्न नहुने) को रूपमा मान्ने सिद्धान्त स्थापित भएको पाइए पनि व्यवहारमा त्यो सार्वकालिक रूपमा लागू भएको बारेमा शंका गर्न सकिन्छ। नेपालको इतिहासका स्रोतसामग्रीहरूमा ब्राह्मणहरूको अवध्यताबारे स्पष्ट विवरण लिखित रूपमा नपाइए पनि त्यो नीति यहाँ लागू थियो भन्न गाह्रो पर्दैन यद्यपि यस्तो स्पष्ट प्रमाण पृथ्वीनारायण शाहको पालाको पाइएको छ।

पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रमा आक्रमण गर्दा नाकाबन्दी गर्दा त्यसको उल्लंघन गर्नेहरूलाई दण्डको विधान गरेका थिए। पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२२ मा आफ्ना भारदार रामकृष्ण कुँवरलाई लेखेको पत्रमा नाकाबन्दीको उल्लंघन गर्ने कारणी ब्राह्मण जातका भए बाँधेर राख्ने अनि अरू जातका भए 'नेपाल' जाने बाटोमा लगी काटिदिने निर्देश गरेको कुरा लेखिएको छ।^{१९७}

ब्राह्मणहरू अवध्य रहेकोसम्बन्धी राज्यको नीतिबारेको यो सम्भवतः पहिलो सन्दर्भ हो। पछि वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा त यससम्बन्धी वैधानिक विवरण पाइन्छन्।

ब्राह्मणहरूको अवध्यताको नमूना अध्ययनपछि भारा-खेताला लाईँदा सरकारले ब्राह्मणप्रति कस्तो नीति लिन्थ्यो भन्ने बारेमा यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ।

^{१९७} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १००९

पहिले पहिले सामाजिक र राजनीतिक महत्त्वका निर्माण आदिको काममा निश्चित उमेर समूहभित्रका पुरुषहरूलाई ज्याला दिए विना स्थानीय वा दूर प्रदेशसम्म जान आदेश दिने गरेका प्रशस्त उदाहरण पाइन्छन् र सरकारी कारोबारीहरू मात्र त्यस्तो भाराको टण्टाबाट मुक्त हुन पाउँथे भन्ने सन्दर्भहरू पाइन्छन् !

मध्य मल्लकालसित सम्बन्धित एक घटनामा ब्राह्मणहरूलाई पनि शारीरिक परिश्रम गर्नुपर्ने काममा भारा लाइएको महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ पाइनाले यस विषयको एक नमूना पाइन्छ । राजा यक्ष मल्लले भक्तपुर शहरलाई गढ किल्ला बनाउन लाएको स्मारक भक्तपुरको ने.सं. ५७३ (वि.सं. १५१०) मितिको शिलालेखमा सोको निर्माण गर्दा ब्राह्मणहरूसमेतले ढुंगा र काठपात बोकेर ल्याउने गरेर सेवा गरेको वर्णन गरिएको छ ।^{१९८}

उपरोक्त विवरणबाट महत्त्वपूर्ण सरकारी काममा राज्यका बासिन्दा सबै जातका मानिसहरूले भारामा काम गर्न जान पर्नेमा ब्राह्मणहरू पनि परेको बुझिन्छ । सामान्यतया ब्राह्मणहरूलाई शारीरिक परिश्रम पर्ने काम नगराउने प्रचलनको विरुद्ध जाने पूर्वोक्त सन्दर्भले कुनै खास अवसरमा सरकारले ब्राह्मणहरूलाई पनि त्यस्तो काम गराउने गरेको अन्दाजी गरिएको छ । मध्य मल्लकालको माथि चर्चित प्रमाणबाट मल्लकालमा ब्राह्मणहरू भाराको टण्टाबाट मुक्त थिएनन् भन्न सकिन्छ, यद्यपि त्यस नीतिमा केही अपवाद पनि कायम रहेको हुन सक्दछ ।

पृथ्वीनारायण शाहको समयदेखिका ऐतिहासिक प्रमाणहरूमा सबै जातका मानिसहरूलाई र विशेष गरी ब्राह्मणहरूलाई भारा-टण्टा माफ गरिएको विवरण पाइन्छ । त्यस्तो सुविधा सबै ब्राह्मणहरूले उपभोग गर्न नपाएको पनि हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

१९८ ब्रह्मक्षत्रीयवैश्यशूद्रकजनैरदृ नवं निर्मितं ।

पापार्ण बहुकाष्ठभाररचितं चादाय सर्व्वेर्जनैः ॥

Medieval Nepal, Pt. IV, P. 34

पछि वि.सं. १९०४ मा जंगबहादुरले भारालगायत वेठ-वेगारको टन्टा पनि हटाएका थिए भन्ने थाहापाइन्छ। जंगबहादुर राणाले वि.सं. १९०४ मा 'अघि अघि सालवसाल् भारा, वेठ वेगारको टन्टा लाग्दा दुनियादारले सार्ने दुष पायाका हुँदा रैतीलाई दुष दिन्या काम बढिया हैन भनि भारा वेठ वेगारको टन्टा पर्देन भनि फोइवक्स्यौ' भनेर भारा, वेठ, वेगार लिने चलन समाप्त गरिदिएका थिए।^{१९९}

५.१.९.२ खोसुवा र देशनिकाला र दण्ड हुन सक्ने

सपना काण्डमा पृथ्वीनारायण शाहले साविक पुरोहित रामकृष्ण जोशीलाई खोसुवा गरेर शक्तिवल्लभ जोशीलाई नियुक्त गरेको उल्लेख गोर्खा वंशावलिमा पाइएकोले^{२००} राजपुरोहितहरू पनि खोसुवामा पर्न सक्ने प्रचलन बुझिन्छ।

संगीन अपराधको मुद्दा परेमा गुरु खलकका बाहुनलाई पनि दण्ड गरिने उदाहरणका रूपमा ब्रजनाथ पौडेललाई वि.सं. १८३४ मा प्रतापसिंह शाहको मृत्युपछि गरिएको सर्वस्व गरेर देशनिकाला गरिएको घटनालाई लिन सकिन्छ।^{२०१}

वि.सं. १८३६ को पत्रवाट हर्ष पन्थले राजदरबार विरूद्ध षडयन्त्र गरेकाले सर्वस्वहरण गरेर तिनीलाई देशनिकालाको सजाय स्वरूप मर्स्याङ्दीपारि पठाइएको भन्ने थाहापाइन्छ।^{२०२}

जयनारायण जैसीले कुटी कुटी मान्छे मारेको मुद्दामा रणबहादुर शाहले त्यस अपराध (तक्सीर) को निम्ति नगद दण्ड गराइएको वि.सं. १८३८ को रूक्का पाइएको छ।^{२०३}

५.१.९.३ गुरु-पुरोहितबाट राजाले सलामी उठाउने

गुरु र पुरोहितहरू राजाका दान-दातव्यबाट पालिने हुनाले उनीहरूको जीविका चलेको हुन्थ्यो भन्ने सार्वकालिक सिद्धान्त

^{१९९} मोहन प्रसाद खनाल (सं.), नेपालमा भोटयुद्धको तयारी, पृ. २६

^{२००} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ७९०-९१

^{२०१} शाहकालका अभिलेख, पृ. ४१४

^{२०२} इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. १७

^{२०३} पूर्णिमा, पूर्णांक-१९६, पृ. ५२; दण्ड तिन नगदमध्ये ६० रुपियाँ धनञ्जय भण्डारीलाई हाल दिनु भनिएकोले त्यो दण्ड ६० रुपियाँभन्दा बढी रहेछ भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

मानिंदै आएको हो । दान दिइने ब्राह्मणका नगद र जिन्सी सम्पत्तिलाई साधारणतया ब्राह्मणस्व अथवा ब्राह्मणको सम्पत्ति भनिन्छ जसलाई दाता पक्ष वा अन्यले पनि खोस्नु लिनु हुँदैन भन्ने विश्वास प्रचलित रहेको पृष्ठभूमिमा नेपालको इतिहासमा आपत् परेको बेलामा एकपल्ट सलामी उठाएको घटना उल्लेखनीय कछ । त्यस्तो घटना रणबहादुर शाहले बनारस बस्दा लागेको ऋण तिर्न सबै भारदारहरूबाट सलामी उठाउँदा तल उल्लिखित ४ राजपुरोहितहरूलाई सलामी लागेको प्रमाण पाइएको छ :

वि.सं. १८६१ जेठमा रणबहादुर शाहलाई बनारस बस्दा लागेको ऋण तिर्न नगद सलामी उठाएको फेहरिस्तबाट ४ प्रोहित (पुरोहित) हरूको नामावलि पाइन्छः^{२०४}

१. प्रोहित जदुनाथ	- रू. ७५
२. प्रोहित भट्टराइ	- रू. १७ ॥
३. आर्ज्याल प्रोहित राधारमण	- रू. २५
४. षनाल प्रोहित सत्यधर	- रू. १७ ॥

सलामी तिर्नेमा परेका माथि उद्धृतबाहेक कतिपय ब्राह्मण संगठन पनि परेको थाहापाइन्छ ।^{२०५}

शिक्षा व्यवस्था र ब्राह्मणः यस खण्डले ओगटेको समयवधि र भू-भागमा ब्राह्मणहरूको शिक्षा तथा बौद्धिकताबारेमा राम्ररी अध्ययन गर्ने हो भने भिन्नै उपक्रम गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यस्तो अध्ययनको उपक्रममा पर्न सक्ने मुख्य सूत्रहरूको प्रतिष्ठापना गरेर पनि छोटकरी विचार गर्न सकिने हुनाले यही तरीकाले यहाँ माथि चर्चित शीर्षकले मागेको उत्तर दिन सकिन्छ ।

२०४ श्री ५ रणबहादुर शाह, पृ. १४०

२०५ वि.सं. १८६१ मा रणबहादुर शाहलाई बनारस बस्दा लागेको ऋण तिर्न भारदारहरूबाट नगद सलामी असुल गरेको सूचीमा उल्लिखित निम्न सूचना विचारणीय देखिएका छन् :

क. अर्ज्याली चत्र :

ख. पंथ्याई श्री नाथ-

ग. पंझ्यायी मुरारि पाँडे-

घ. भानु पाध्या

ऐजन, पृ. १४०

क. मल्लकालिक बौद्धिक सभ्यताको अन्त्य: वि.सं. १८०१ देखि १८२६ सम्मको अवधिमा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यकाका ३ मल्ल राज्य क्षेत्रहरूमाथि वरिपरिबाट सैनिक दबाव दिन थाल्दादेखि नै मल्लकालिक बौद्धिक सभ्यता (साहित्यिक गतिविधि) नजानिँदो किसिमले खस्किँदै जान थालेको थियो भन्ने अनुमान सहजै गर्न सकिन्छ। पछि गोर्खालीको प्रशासन काठमाडौं केन्द्रित भएर हुन थाल्दा र व्यक्तिगत प्रोत्साहनको अभावमा मल्लकालिक बौद्धिक सभ्यताको करीब अन्त्य भएको बुझिन्छ र त्यस्तो सभ्यताका मुख्य कारक एकथरि ब्राह्मणहरू नै थिए भन्ने कुरा स्पष्टै छ।

ख. पृथ्वीनारायण शाहका उत्तराधिकारीहरूले २२/२४ तथा अन्य राज्यहरूको एकीकरण गरेपछि ती क्षेत्रका ब्राह्मणहरूको अवस्था खल्बलिन थालेको परिणाम स्वरूप अल्पशिक्षित र अशिक्षित ब्राह्मणहरूको जमात बढ्ने अवस्था आइपरेको अनुमान गरिएको छ।

ग. काठमाडौं केन्द्रित तत्कालीन अवस्थामा संस्कृत वाङ्मयसम्बन्धी असंगठित शिक्षा व्यवस्थामा संगठित शिक्षाको आरम्भ र त्यसको औपचारिक मान्यता निमित्त काशीको क्वीन्स कलेजसित सम्बन्धनको घटना महत्त्वपूर्ण छ।

घ. अंग्रेजी पद्धतिको तथा निजामती (सेस्ता) पाठशालाको स्थापना हुन थालेपछि शिक्षा क्षेत्रमा संस्कृत पद्धति र ब्राह्मणहरूको आधिपत्य समाप्त हुन थालेको अवस्था।

श्री ३ चन्द्र शमशेर राणाले वि.सं. १९६२ सालमा सेस्ता पास भएका मानिसहरूलाई मात्रै अड्डाखानामा जागीर दिने बन्दोबस्त गरी सेस्ता पाठशाला पनि खोलेका थिए।^{२०६}

नेपालको शिक्षा व्यवस्था र प्रशासन विषयको सन्दर्भमा भने श्री ३ चन्द्र शमशेर राणाले वि.सं. १९६२ देखि सेस्ता पास भएका मान्छेलाई मात्र अड्डाखानामा जागीर दिने नीति लागू गरेका थिए जसअनुसार शिक्षा दिनका लागि सेस्ता

^{२०६} पूर्णिमा, अंक-८१, पृ. ३ (पादटिप्पणी)

पाठशाला खडा गराइएको थियो । यस नयाँ व्यवस्थाको प्रबन्ध राजगुरु पण्डित हेमराज पाण्डेद्वारा गराइएको थियो । त्यस्ता पाठशालाका शिक्षकलाई पण्डितको पदवी तोकिएको हुन्थ्यो भन्ने थाहापाइन्छ ।^{२०७} यस्तो स्रेस्ता पाठशालाहरूमा ब्राह्मणलगायत अरू जातिका पनि पढ्ने हुनाले यस पद्धतिले पनि ब्राह्मणहरूको शैक्षिक एकाधिकार समाप्तिर उन्मुख हुन पुगेको बुझिन्छ । यसरी प्रशासनिक शिक्षा पाएका जोसुकैले पनि प्रशासन सेवामा जान सक्ने हुनाले त्यतातिर पनि ब्राह्मणहरूको अग्राधिकारको पनि अन्त्य भएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

ब्राह्मणहरूमा संस्कृत भाषा र वाङ्मयका कतिपय पक्षहरूको मात्र अध्ययन अध्यापन गरिने पृष्ठभूमिमा जंगबहादुर राणाको पालादेखि अंग्रेजी पद्धतिको शिक्षा दिन आरम्भ गरेदेखि प्रतिद्वन्द्वी शिक्षा व्यवस्था नेपालमा सञ्चालन हुन थालेको पाइन्छ । पछि अंग्रेजी पद्धतिको शिक्षाले विस्तार पाउँदै जाँदा एकातिर ब्राह्मणेतर जातिहरूले पनि शिक्षित हुन पाउने अवस्था सिर्जना भो भने संस्कृत शिक्षामा मात्र निर्भर ब्राह्मणहरू पनि सोही पद्धतिर लागेर बौद्धिक रूपले परिवर्तित हुँदै आउन थालेका हुन् । संस्कृत पद्धतिबाट अंग्रेजी पद्धतिमा परिवर्तन गरेर पनि ब्राह्मणहरूले शैक्षिक उच्चता कायमै राखेको पाइन्छ ।

५.१.११ ब्राह्मणहरूको सुविधा

धर्मशास्त्रीय विधानले वर्ण र जात-जातिहरूलाई किसिम-किसिमबाट सुविधा दिने गरेकोमा ब्राह्मणहरूलाई पनि कतिपय किसिमका सुविधा दिने गरेको पाइनेमा आर्थिक विषय मुख्य रहेको मान्न सकिन्छ । आर्थिक सम्बन्धमा धर्मशास्त्रले ब्राह्मणहरूमाथि कर (Tax) लाउन नहुने विधान सुरक्षित गरेको पाइन्छ जसको नमुना अग्निपुराणको वचनमा परिलक्षित भएको छ जहाँ राजाहरूले ज्यानै जाने स्थिति आइपरे पनि ब्राह्मणहरूबाट कर उठाउन निषेध गरिएको वचन पाइन्छ ।^{२०८}

२०७ पूर्णिमा, संख्या-८१, पृ. ३

२०८ त्रियन्तपि न चादद्याद् ब्राह्मणेभ्यस्तथा करम् ।

अग्निपुराण, अध्याय-२२४, राजधर्मवर्णनम् ।

धर्मशास्त्रीय विधानमा उच्च ब्राह्मणहरूको जीविकाबारे पनि राजाहरूलाई सचेत गराएको पाइन्छ । अग्निपुराणमै प्रतिनिधित्व भएको उक्त निर्देशनमा 'राज्य' मा 'श्रोत्रिय' (वैदिक) भोकै बस्नुपर्ने अवस्था आयो भने अन्य आपत्तिसायै 'दुर्भिक्ष' पनि हुनेछ भन्ने अग्निपुराणमा लेखिएको छ ।^{२०९} श्रोत्रिय अथवा वैदिक ब्राह्मण कतै भोकै रहेको थाहा पाइयो भने त्यस्ताको जीविकाको व्यवस्था गरिदिनुपर्छ भनि त्यहाँ भनिएको छ ।

उपर्युक्त शास्त्रीय सिद्धान्तको पृष्ठभूमिमा धेरै ब्राह्मण खलकहरूले विभिन्न कारणबाट राजाहरूबाट कुशविर्ता पाएका उदाहरण यस कालका धेरै भेटिन्छन् । कुश-पानी लिएर संकल्प गरी सबै किसिमका करहरूबाट मुक्त गरेर दिइने यस्ता भूमिदान ब्राह्मणहरूले पाउने गरेको ठूलो सुविधा हो ।

तर जग्गा जमीनको कर तिर्नु पर्ने कतिपय ब्राह्मणहरूले कर तिर्ने साटो कुनै मन्दिरमा पूजा पाठको काम गरेको उदाहरण पाइन्छ । जुम्ला असिदरामा रहेको स्वामी कार्तिकको मन्दिरमा पूजापाठ गर्न केसरी जैसीलाई अमालीले लगाएको र त्यसको सुविधाको रूपमा उनको घरखेतमा लागेको २२ रुपियाँ माफ गरिदिएको वि.सं १८९४ को पत्र पाइएको छ ।^{२१०}

ब्राह्मणहरूको सुविधाबारेमा केही स्पष्ट कुरा बताउने यौटा वेमितिको पत्र पाइएको छ जुन निम्न उद्धृत बमोजिम छ :

क. अर्जि: "उप्रान्त अधि परापूर्व देखि हामि रनुषान्या पाच स्थानका ब्राह्मणलाई श्रीदेवताको पूजा पाठ होम यज्ञ गर्नु भनि श्री ५ सर्कारबाट गुठी गरि वक्स्याका घर कुरिया ९ सालका जांचमा कंपनिका ठडामा दरिया करिया कमारा मल वोकन्या डोली वोकन्या हलो जोतन्या अधि देखिका पुस्ता पनि ढडामा दरिया हामी ब्राह्मणले आजीसम्म गोरू नजोत्याको मल नवोक्याको

^{२०९} यस्य राजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं व्याधिदुर्भिक्षतस्कैः ॥

श्रुतं वृत्तन्तु विज्ञाय वृत्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ॥

अग्निपुराण, अध्याय २२३, राज धर्मवर्णन, श्लोक ३०-३१ का अंश

^{२१०} इतिहास प्रकाश, २-२, पृ. १५६

९ सालका जाच देखि यस्तो गर्नु पऱ्यो भन्या ब्रह्मकर्म भ्रष्ट भयो..... का टहलुवा पर नपाया कस्तो प गरि पुजापाठ गरौ हे दयासागर हे गौ ब्राह्मणका रक्षपाल हाम्रो यस जगामा वास भयेन भिक्षा मागी षानु पऱ्यो जौ करूणा रहन्छ ।”^{२११}

माथि उद्धृत पत्रमा सल्यानतर्फ रनुषान्या गाउँतिरका ब्राह्मणहरूलाई देवीदेवताको पूजा-पाठ, होम र यज्ञ गर्न भनेर केन्द्र सरकारबाट जग्गा दिइएको कुरा परेको छ । त्यस्तो गुठी जग्गा भएको कारणले सम्बन्धित ब्राह्मणहरूले पूजा-पाठ आदि र खेतीपातीको निम्ति पनि टहलुवाका रूपमा सहयोगी (करिया, कमारा) मल बोक्ने, डोली बोक्ने र हलो जोत्नेहरू थिए । तर ९ साल (वि.सं १९०९ ?) मा सो गुठी जग्गा सेनाको नाममा दरिन गएको हुनाले उक्त सुविधाहरू नरहेपछि पूजापाठ आदि गर्न नसक्ने भएकोले पहिलेको परम्परा नष्ट भएको गुनासो उक्त पत्रमा गरिएको छ ।

उक्त पत्रले राजाबाट जग्गा-जमीन पाउनेहरूले पूजापाठ आदि ब्रह्मकर्म सम्पन्न गर्ने आधार पाउने गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

ख. भारा माफी: सरकारले राज्यसम्बन्धी साना ठूला सार्वजनिक कामलगायत युद्धको अवस्थामा पनि जनताका उमेर पुगेका पुरुषहरूलाई नजीक वा टाढा जहाँ पनि जान आदेश दिने चलन पहिलेदेखि चलिआएको थियो । सरकारको कुनै खास जिम्मेवारी पाएका र ब्राह्मण जातिका मानिसहरूलाई त्यस्तो भारा माफ गरिएका यस कालका लिखित प्रमाणहरू पाइन्छन् ।^{२१२}

वंशावलिमा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले नेपालभरिका ब्राह्मणहरूलाई भारा, वेठ र वेगार माफ गरिदिएको उल्लेख

^{२११} इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ५९३

^{२१२} तर विशेष अवस्थामा ब्राह्मणहरूमाथि पनि भारा लाउन खोजिएको उदाहरण पाइएको छ । वि.सं १८४५ मितिको पत्रको खेसाबाट तत्कालीन भोट युद्धको अवस्थामा ब्राह्मण, भाट र सन्यासीहरूलाई पनि रसद वा हतियार बोक्न भारा लाउन खोजेको देखिएको छ ।

पूर्णमा, अंक-९, पृ. ४३

पाइनाले^{२१३} त्यस बेलादेखि त्यो विषय सबै ब्राह्मणहरूलाई लागू गरिएको मान्न सकिन्छ नत्र कुरा पुऱ्याउन सक्नेले मात्र व्यक्तिगत रूपमा भारा माफीको निस्सा लिनु पर्दथ्यो भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

राजपरिवारको जूठो बार्ने कुरामा बाहुन र अन्य जातहरूमा फरक कानून लगाइन्थ्यो भन्ने ई. १८५३ (वि.सं. १९१०) को मुलुकी ऐनबाट थाहापाइन्छ । सो कानूनअनुसार उपाध्याय र जैसी बाहुनहरूले जुंघाबाहेक मुण्डन गरी ३ दिन जूठो बार्ने तर बर्खी नबारे हुन्थ्यो भने अरू जातले अरू नियमहरूसहित १३ दिन जूठो बार्ने र ४५ दिन बरखी बार्नुपर्दथ्यो ।^{२१४}

पर्वत राज्यका राजा कीर्तिवमले आफ्ना पुरोहितलाई सन्तान दर सन्तानसम्म सबै कर माफी गरिदिएको ई. १७७७ मितिको ताम्रपत्र पाइएको छ ।^{२१५}

पर्वत जिल्ला पाङ निवासी छत्रराज रेग्मीसँग रहेको शक संवत् १६४१ (वि.सं. १७७६) मितिको मलेवम्को ताम्रपत्रमा 'थलाहारि जैशि' हरूलाई सन्तान दरसन्तानसम्म सबै कर माफ भएको कुरा लेखिएको छ ।^{२१६} सो ताम्रपत्रमा भनिएअनुसार जम्लाले पर्वतलाई ठिनीमा धेरै दुःख दिएकोले 'थलाहारि जैशी' लाई डोटी गएर सन्धि गराएर सहयोग लिएर जुम्लासित युद्ध गर्दा जीत भई ठिनीको समस्या समाधान भएको उपलक्षमा पुरस्कार माग्न पर्वतका राजाले सोध्दा कर माफी मागेको र सोहीबमोजिम गरिएको कुरा त्यस ताम्रपत्रमा लेखिएको ।

५.१.१२ ब्राह्मणहरूको आर्थिक अवस्था

वर्ण र जाति व्यवस्थाद्वारा सञ्चालित नेपाली समाजमा जुनसुकै जातको आर्थिक अवस्थामा पारम्परिक सिद्धान्तले कारक भूमिका

^{२१३} बालचन्द्र शर्मा (सं.), "काठमाडौं उपत्यकाको एक राजवंशावलि", प्राचीन नेपाल, अंक २७ (वि.सं २०२५), पृ. २०

^{२१४} श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहदेवको पालामा बनेको मुलुकी ऐन, पृ. ४२९

^{२१५} टेकबहादुर श्रेष्ठ, "पर्वतका केही ताम्रपत्र," Contributions to Nepalese Studies, Vol. 3, No. 2 (Sep 1976), PP. 79-80.

^{२१६} मोहनप्रसाद खनाल, नेपाली भाषाका हजार वर्ष, पृ. १९८

निर्वाह गरेको हुन्छ । समय क्रममा त्यस्तो सिद्धान्तमा केही परिवर्तन पनि देखिने हुन्छन् । मूल सिद्धान्त र परिवर्तनका घटनाहरूको विश्लेषण गरेर मात्रै यस खण्डको शीर्षकका व्याख्या गर्नुपर्दछ । तर त्यस्तो विश्लेषणको काम सम्पन्न गरेर सर्वाङ्गीण निष्कर्ष निकाल्ने काम श्रम र समय साध्य हुनाले हाल त्यस्तो उपक्रमतर्फ नलागी यहाँ ब्राह्मणहरूको आर्थिक अवस्थाको बोध गराउने निम्न शीर्षकअन्तर्गत छोटकरी अध्ययन गरिन्छ :

क. ब्राह्मणका जीविका: दान

क. दान लिने

१. भूमिदान
२. नगद दान
३. जिन्सी दान

ख. सरकारी सेवा

अ. ब्राह्मणका जीविका: पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८१८ को जैसीहरूलाई पठाएको पत्रमा उपाध्याय ब्राह्मण र जैसी ब्राह्मणका कर्मको विवरण यस्तो दिइएको छ :

“उप्रांत ६ कर्म उपाध्याय ब्राह्मणका तिन कर्म जैसिका क्या क्या तिन कर्म भन्थ्या पढ्नु नपढ्हाउनु यज्ञ नगर्नु यज्ञ गराव्नु दान दिनु दान नलिनु ।”^{२१७}

उद्धृत कथनमा उपाध्याय ब्राह्मणका कर्मको संख्या ६ भनेर अंक मात्र लेखिएको छ तर षट्कर्मको परिभाषाअनुसार ती ६ कर्म निम्न मानिएका छन् :

१. यज्ञ गर्नु
२. यज्ञ गराउनु
३. शास्त्र पढ्नु
४. शास्त्र पढाउनु
५. दान दिनु
६. दान लिनु ।

२१७ श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-४, पृ. ७७३

उपाध्याय ब्राह्मणका ६ कर्म मानिएकोमा जैसी ब्राह्मणहरूमा तीन कर्म बारे निर्देश भएको छ- पढ्नु, यज्ञ गराउनु र दान दिनु । माथिकै उद्धहरणमा जैसी ब्राह्मणहरूलाई निषेध गरिएका तीन कर्म- नपढाउने, यज्ञ नगर्ने र दान नलिने- को स्पष्ट उल्लेख भएको छ । यसरी जैसी ब्राह्मणहरूलाई उपाध्याय ब्राह्मणका ६ कर्मको आधा कर्मको विधान गरिएको छ ।

माथि ब्राह्मणका ६ कर्म भनिएकोमा निम्न ३ कर्महरू ब्राह्मणहरूभित्रै आदान प्रदान हुने विषय पर्दछ :

१. यज्ञ गर्नु
२. शास्त्र पढ्नु
३. दान दिनु

माथिका सूत्रको व्याख्या गर्दा ब्राह्मणले यज्ञ अथवा कुनै पनि धार्मिक र सांस्कारिक कृत्यहरू गर्दा आफू समानका ब्राह्मणलाई पुरोहित-आचार्यहरूको सेवा लिइने पक्ष रहेको छ । यस अवस्थामा एक ब्राह्मण व्यक्तिबाट अर्को ब्राह्मण व्यक्तिमा नगद र जिन्सी वस्तुको दान हुन्छ । यज्ञसम्बन्धी कुरा जस्तै शास्त्र पढ्ने कुरामा पनि ब्राह्मणहरूले ब्राह्मणैबाट शास्त्र र अन्य विद्याहरू पढ्ने र त्यसमा पढाउने ब्राह्मण गुरुलाई नियमित वा अनियमित रूपमा दक्षिणा दिइने कुराको स्मरण गर्नुपर्दछ । ब्राह्मणले वहन गर्नुपर्ने अर्को कर्तव्यमा दान दिने विषय परेको छ । फुमाईसी दान बाहेक यज्ञ गराउने पुरोहित र पढाउने गुरुलाई दिइने दानसित यो विषय सम्बन्धित छ । उपर्युक्त ३ कर्म ब्राह्मणहरूकै बीचमा हुने र नगद दक्षिणा र जिन्सी वस्तुहरू आफ्नै वृहत् समुदायभित्र चलन चल्तीमा रहन्छ ।

ब्राह्मणहरूका अन्य ३ कर्महरूको कार्यक्षेत्र विस्तृत हुन्छ अर्थात् ब्राह्मणदेखि वैश्यसम्म ती कर्म ब्राह्मणहरूले नै गर्ने हुन् :

१. यज्ञ गराउने
२. शास्त्र पढाउने
३. दान लिने,

विशेष अवस्थामा सत् शूद्रसम्मको जजमानी काम ब्राह्मणहरूले नै गर्न सक्ने हुनाले शिक्षा गुरु र पुरोहितका रूपमा ब्राह्मणहरूको

आर्थिक उपार्जनको क्षेत्र व्यापक रहिआएको तथ्य स्पष्ट छ ।
माथि चर्चित ब्राह्मणका षट्कर्मबारे तल संक्षेपमा विचार गरिएको छ ।

आ. षट्कर्म: षट्कर्मको माथिको विवरणलाई तीन शीर्षकमा राखेर तल विचार गरिएको छ ।

इ. यज्ञ/कर्मकाण्ड: ब्राह्मणले गर्नुपर्ने कर्मममा यज्ञ गर्ने र गराउने भन्ने परेकोमा सो यज्ञ कर्मकाण्डलाई अर्थात्उने रूपमा प्रयोग गरेको बुझ्न गान्हो छैन । यस रूपमा जजमानीको काम ब्राह्मणको मुख्य जीविका हो भन्ने बुझिन्छ । शूद्रहरूका निम्ति पुरोहित्याईको आर्कै स्थिति हने हुनाले ब्राह्मणले ब्राह्मण लगायत क्षत्रीय र वैश्यसम्ममा जजमानी गर्न पाउने कुरा बुझिन्छ । यस्तो जजमानी कामबाट हुने नगद र जिन्सी आम्दानी ब्राह्मणहरूको आयस्ताको मुख्य स्रोत रहेको बुझिन्छ ।

ई. शास्त्र/बौद्धिकता र शिक्षाको स्रोत: ब्राह्मणको अर्को कर्ममा शास्त्र पढ्ने पढाउने रहेकोमा उनीहरूको बौद्धिक र शिक्षा ग्रहण र दानसम्बन्धी पक्ष देखिएको छ । समाज र राज्य/सरकारलाई राज्य सञ्चालन गर्न आवश्यक बौद्धिकतासाथै शिक्षित व्यक्तिहरू आवश्यक पर्नेमा ब्राह्मणहरू मुख्य पक्ष रहे पनि यस पक्षमा अरू जातहरूले पनि जीविका पाएको बुझ्न सकिन्छ । राजा र राज्यलाई शिक्षित जनशक्तिको ज्यादै आवश्यक हुने हुनाले सबै ऐतिहासिक कालहरूमा राजाहरूले आफ्नो दरबारको निमित्त र राज्य व्यवस्थाको निम्ति पनि ब्राह्मणहरूलाई पठन-पाठनमा प्रोत्साहन गर्ने गरेको देखिन्छ । यस विषयसित सम्बन्धित केही महत्त्वपूर्ण प्रमाणहरूको चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

राजपुरोहित वंशका वैयाकरण केशरी अर्जेललाई राजा प्रतापसिंहले वि.सं. १८३२ मा काशीमा बसी पढुन्जेलसम्म वार्षिक ५० मोहर दिने पत्र लेखेको पाइन्छ । सो पत्रमा ती राजाले वैयाकरण केशरीलाई 'अहोरात्र मिहिनत गासेर पढ्. प्रतिदिन हाम्रो सुभ चिन्तना गरि आसिर्वाद दिन्या गर' भनेको

पाइन्छ।^{२१८}

माथि चर्चित विषयसित मिल्दोजुल्दो एक सन्दर्भ तनहुँ राज्यसित सम्बन्धित रहेको छ। तनहुँ राज्यका राजा हरकुमारदत्त सेनले वि.सं. १८३४ मा कृपाराम जोशीलाई पठाएको पत्रमा “तिमी हाम्रा घरका ब्राह्मण हीजैदेषि हौ आज पनि तिम्रो कुरो चौतरीया भाइले जाहिर गन्या तस् अर्थ पत्र देखतै पातीर जामासित अटकाउका पुस्तक पात्रा लिक्न जाहा आव तिम्रो वरदास्ती म गरूँला” भनिएको छ।^{२१९} उद्धृत सन्दर्भमा शैक्षिक सामग्री लिएर आउन भनिएको कुरा यहाँ उल्लेखनिय छ।

शिक्षित जनशक्तिको आवश्यकताबारे राजाहरूलाई थाहा भएर तिनले ब्राह्मणहरूको पठनपाठनको उचित व्यवस्था गरिदिने कुराका माथिका उदाहरण जस्तै रणबहादुर शाहको तर्फबाट काशीमा पढ्न बसेका गौरीपति पाँडेलाई वि.सं. १८४५ मा लेखी पठाएको पत्रमा भनिएको निम्न उद्धृत कथन^{२२०} उल्लेखनीय छ : “तिमी पनि तांहां बसि शास्त्रको अध्ययन गर्छौ। ब्राह्मणको तसै हो। विद्या पन्हुया हाम्रै काज लाग्न्याछौ।”

राजाले ब्राह्मणहरूलाई लेखपढमा लागि रहन सन्देश दिएको यौटा अर्को प्रमाण पाइन्छ जसमा केन्द्रबाट जारी भएको वि.सं. १८६० मितिको पत्रबाट धादिङ इलाका खरीको कोटको पुरोहितमा नियुक्त ब्राह्मणलाई ‘मानुचावल षेत’ को रूपमा केही जग्गा दिइएको र ‘लेखपढ’ मा लागि रहन पनि निर्देश गरिएको पाइन्छ।^{२२१}

क. दान लिने

व्यापक अर्थमा ‘दान’ ले सबै जात-जातिहरूलाई सम्बन्ध राख्छ। तर कर्मकाण्डी दान भने ब्राह्मणहरूसित मात्रै सम्बन्धित रहने कुरा

^{२१८} इतिहास प्रकाश, अंक-१, पृ. ८१

^{२१९} नेपाली भाषाको एक हजार वर्ष, पृ. २३८

^{२२०} पूर्णिमा, अंक-२, पृ. ३६

^{२२१} पूर्णिमा, अंक ४८, पृ. ४३

स्पष्ट छ ।

ब्राह्मणहरूले दान दिने र लिने दुबै काम गर्नुपर्ने भन्ने विषयमा दान दिने क्षेत्र ब्राह्मण मात्रै हुने र दान दिने क्षेत्र भने ब्राह्मणलगायत क्षत्रीय र वैश्य जातिसम्म फैलिएको हुनाले यो पक्षमा ब्राह्मणहरूको व्यापक प्रभाव रहने गरेको बुझिन्छ । प्रभाव क्षेत्र भन्नाले यो जजमानीको क्षेत्र पनि हुनाले यसले ब्राह्मणहरूको आर्थिक स्थितिलाई पनि प्रभावित पारेको बुझ्न सकिन्छ । ब्राह्मणहरूको जजमानी क्षेत्र हिन्दु समाजमा विभिन्न उद्देश्य र माध्यमबाट दान दिनाको महिमा शास्त्रहरूमा वयान गरिएको हुनाले यस पक्षको महत्त्व र प्रभाव धेरै रहेको देखिन्छ ।^{२२२}

ब्राह्मणहरूसित सम्बद्ध भएर आएको दानलाई मुख्य तीन उदाहरणबाट स्पष्ट्याउन सकिन्छ:

१. भूमिदान
२. नगद दान
३. जिन्सी दान

१. भूमिदान: मल्ल-मध्यकालीन सभ्यतामा ब्राह्मणहरूलाई भूमिदानका सन्दर्भको पृष्ठभूमिमा यस खण्डले ओगटेको भू-क्षेत्र र कालमा राजाहरूले ब्राह्मणहरूलाई विर्ता भूमिदान गरेको विवरण अत्यधिक पाइन्छन् । यस्ता जग्गा विर्ता तत्कालीन ब्राह्मणहरूको जीविकाको मुख्य स्रोत रहेको देखिन्छ ।^{२२३} राजाहरूबाट ब्राह्मणहरूलाई विभिन्न कारणमा जग्गा जमीन दिएका केही महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरूसाथै ब्राह्मणहरूलाई दिइएका कुश विर्ता जग्गाको कुल अंको चर्चा

२२२ ब्राह्मणहरू नवग्रह जस्तै 'ग्रह' हुन् यस कारणले तिनलाई जसोतसो दान दिएर खुशी राख्नु पर्दछ भन्ने सन्दर्भ पाइन्छ :

यथा ग्रहो द्विजस्तद्वद् विज्ञेयो वेदपारगः ।

तोषयन् मृदुवस्त्राद्यैः तुष्टमेनं विसर्जयेत् ॥ (संकलित)

उद्धृत श्लोकमा वैदिक ब्राह्मणलाई 'ग्रह' जस्तै मानेर असल वस्त्र आदि दिएर सन्तुष्ट पारेर फर्काउनुपर्दछ भनिएको छ ।

२२३ श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-४, पृ. ७७३ मा पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८१८ मा जैसीहरूलाई लेखी पठाएको पत्रमा विर्ताबारे तत्कालीन स्थिति बुझ्न सकिने हुनाले सम्बद्ध अंश तल उद्धृत गरिएको छ :

"..... विराया..... उपाध्या ब्राह्मणको विर्ता पनि हरिहिन्छ. नविराया ब्रामु कुन्हाल् माभीको विर्ता पनि हरिदिदैन. नेपाल माहां पनि सबै जातका विर्ता छन् मधेस भोट जुम्ला कुमाउँ डोटि सर्वत्र सबै जातका विर्ता छन्. सबै पादैछन् पुण्य निमित्त उपाध्या ब्राह्मणकन विर्ता दिहिन्छ ।"

गरिन्छ ।

ब्राह्मणहरूको मुख्य आर्थिक आधार राजा, भारदार र धनाढ्य व्यक्तिहरूबाट अन्य दानका अतिरिक्त भूमिदान हो भन्ने कुरा समाजको इतिहासले बताएको छ । शाहवंशी राजाहरूको शासनकालमा ब्राह्मणहरूको क्षमताको पूरा उपयोग गर्ने नीतिअनुरूप विर्ताका विविधरूपका जग्गा दान गरेका प्रकाशित प्रमाणहरू प्रशस्त देख्न पाइएको छ र त्यो ज्यादै विस्तृत र व्यापक हुनाले त्यस विषयको सिलसिलेवार अनुसन्धान प्रस्तुत गर्ने एक स्वतन्त्र र व्यापक विषय हो जुन श्रम र कष्टसाध्य रहेको हुनाले त्यस विषयको औचित्यको चर्चा गरेर भूमिदानका केही उदाहरणहरूको मात्र यहाँ चर्चा गर्न सकिएको छ ।^{१२४}

नुवाकोट तुप्चेबाट पाइएको वि.सं १७९६ मितिको ताम्रपत्रमा गोर्खाका राजा नरभूपाल शाहले भगीरथ पाध्या (उपाध्याय) र उनका सात भाइ भतिजाहरूलाई तिनले चलन गरेको धादिङ्को जग्गाको साटो साहु गाउँको जग्गा दिइएको कुरा लेखिएको छ । उक्त साहु गाउँबाट पञ्चखतसम्बन्धी मुद्दाबाट उठ्ने रकम पनि भगीरथ उपाध्यायको कुलले खान पाउने 'वितलप' बकस पनि दिइएको कुरा उक्त ताम्रपत्रमा लेखिएको छ ।^{१२५} भगीरथ उपाध्यायसित सम्बन्धित माथि चर्चित प्रमाण ज्यादै दुर्लभ हो किनभने 'वितलप बकस' को ब्राह्मणसम्बन्धी अन्य उदाहरण आजसम्म थाहा पाइएको छैन ।

धर्माङ्गद पण्डित फलाहारीका विद्याकर उपाध्या र कमलाकान्त पण्डित आदि ६ छोराहरूको जग्गा जमीनको 'कुशहि विसहि' कर माफ गरिदिएको पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं. १८२८ (कार्तिक २९) मितिको पत्र पाइएको छ ।^{१२६}

धर्माङ्गद पण्डितलाई पृथ्वीनारायण शाहले लेखेको वि.सं. १८२६ मितिको चिठी पाइएको छ त्यसमा उनी पण्डितले ५४० रुपियाँमा

^{१२४} Mahesh Chandra Regmi, *Land Tenure and Taxation in Nepal*, PP. 253 मा विर्ताबारे विशेष वर्णन गरिएको छ ।

^{१२५} शाहकालका अभिलेख, पृ. ४०

^{१२६} पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. १०७७

शंकर पाध्या अधिकारीको चोकदेको ८० मुरी खेत बन्धकी लिएको उल्लेख छ। धर्माङ्गद पण्डितका अरू जग्गा जमीनलाई पृथ्वीनारायण शाहले 'वितलप' गरिदिएको उल्लेख पनि उक्त पत्रमा भएको छ।^{२२७} उक्त पत्रमा पृथ्वीनारायण शाहले धर्माङ्गद पण्डितलाई 'तपाजि' र 'चलन गर्नुहवस्' जस्ता सम्मानवाची शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन्। अरू ब्राह्मणहरूलाई सम्बोधन गरेका पृथ्वीनारायण शाहका पत्रहरूमा उनीहरूलाई 'तिमी' को प्रयोग भएको तुलनामा धर्माङ्गद पण्डितलाई विशेष सम्मान गरिएको पाइनु उल्लेखनीय छ। यी पण्डितलाई पृथ्वीनारायण शाहले कन्यादान गरेर आफ्ना जुवाई पारेको बारेमा सन्दर्भको उल्लेख विद्वानहरूले गरेका छन्।^{२२८}

पृथ्वीनारायण शाहले रवि जैसीलाई पठाएका जग्गासम्बन्धी कुरा परेका दुइ पत्र पाइनेमा एउटामा वि.सं. १८११ मिति लेखिएको छ।^{२२९} अभिलेखालयमा रहेको 'टिपन' बाट यी रवि जैसी जीवनपुरका बासिन्दा श्रीपति 'ज्योतिर्वित्' का छोरा भन्ने परिचय पाइएको छ। काठमाडौं उपत्यका जितिसकेपछि कुलानन्द जैसीलाई पृथ्वीनारायण शाहले बोर्लाङ थुम विर्ता दिएको थाहापाइन्छ।^{२३०}

प्रसिद्ध ज्योतिषी बालकृष्ण जोशीलाई पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यकामाथि विजय गरिसकेपछि काठमाडौंको इन्द्रचोकमा रहेको सरकारिया घरपसलसमेत जागीर दिएको प्रमाणको चर्चा महेशराज पन्तले गर्नुभएको छ।^{२३१}

राजपुरोहित दैवज्ञकेशरी अर्ज्याललाई रणबहादुर शाहले वि.सं. १८४० मा ११६ मुरी माटो जग्गाको दान गरेको उल्लेख वि.सं. १८५७ मितिमा लेखाइएको ताम्रपत्रमा भएको छ।^{२३२}

आफ्ना पिता रणबहादुर शाहको शुद्ध शान्तिको दिन वि.सं १८६३

२२७ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११७६

२२८ पूर्ववत्

२२९ दिनेशराज पन्त, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका दुइ अप्रकाशित पत्र", पूर्णिमा, पूर्णांक-८९ (वि.सं. २०५३, मार्ग), पृ. ४३-४५

२३० श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ९०५

२३१ पूर्णिमा, पूर्णांक-११६, पृ. ३१-३२

२३२ शाहकालका अभिलेख, पृ. ३१२-१३

(जेठ) मा संकल्प भएका जग्गामध्ये ४० मुरी खेत रामनारायण पंडित (पाण्डे) लाई दान दिएको बारेको गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको वि.सं. १८७० मितिको लालमोहर पाइन्छ ।^{२३३}

उनै गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले वि.सं. १८६५ मा काठमाडौंका किसिभाजु पोख्र्याललाई गोकर्णको ६ रोपनी जग्गा ग्रहणको अवसरमा दान गरेको प्रमाण पाइन्छ ।^{२३४}

राजाद्वारा जग्गा दान गरेको एक अर्को उदाहरण वि.सं. १८६५ मितिको लालमोहरको पाठबाट पाइन्छ ।^{२३५} उक्त पाठमा श्री ५ रणबहादुर तथा उनका उत्तराधिकारी श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रमले जयमंगल उपाध्यायलाई आवश्यक काममा पटक पटक कलकत्ता पठाएर काम गराएकोमा मधेश सप्तरीमा ५०१ विघा कालाबन्जर जग्गा बित्ता गरिएको कुरा लेखिएको छ । सो लालमोहरको पाठ तल उद्धृत गरिएको छ :

“आगे जयमंगल पाध्याको हाम्रा काज काममा कलकत्ता पठाउँदा श्री ५ वुवाज्यूबाट ६२ सालमा वित्ता वक्सर्उला भनि मोहर गरिवक्सनुभयाको रहेछ. आज हामीले पनि त्यसै काममा कलकत्ता पठाउँदा तीनै पटकको रीभ जिल्लै सप्तरि प्रगन्ना षालिसामध्ये मतलक वएरान कालावन्जर विगहा ५०१ को गादीममारष चुमाउँन गोडधुवा ई तीन कलम वाहिक सर्वरकम मारि मोटि कुसपानी डल्लो संकलप गरि वित्ता वितलप गरिवक्स्यौं तहा तंजीले जग्गाको तद्विज गरि मुलक वरवस्तका कठाले नापि छुट्याइ साँध सिवाना किल्ला कोईला गरि माटो छराई दे मेडवंदीको कागज हाम्रा हजुर चन्हाई पठा र मोहर तावापत्र गरिवक्सौंला ईति सम्वत १८६५ साल मिती फागुन सुदि १ रोज ४ शुभम्।

ब्राह्मणलाई भूमिदान गरेको यौटा नौलो उदाहरण वि.सं. १८६८ मितिको ताम्रपत्रमा पाइन्छ । त्यस ताम्रपत्रमा श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले आफ्ना बाजे र बराजुको अस्थि काशीको गंगाजीमा सेलाउने विधि गर्ने काशीका ‘गंगापुत्र’ रामधन दूबे र तिनकी पत्नी दुर्गा वाईलाई दक्षिणाको रूपमा नेपाल तराई बारा जिल्लामा २०५

२३३ पूर्णिमा, पूर्णाङ्क-१४२, पृ. ८१-८३

२३४ अभिलेख, संख्या ७ (वि.सं. २०४६), पृ. ३०-३१

२३५ लेखकसँग रहेको पञ्जिकाबाट थाहापाइएको प्रमाण ।

विद्या जमीनको दान गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{२३६}

गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले वि.सं. १८६९ वैशाखमा पृथ्वीनारायण शाह र महारानी नरेन्द्रलक्ष्मीको अस्थि काशीको मणिकर्णिका घाटमा बिसर्जन गरिदिने कामका पुरोहित रामधन दूवे गंगापुत्र (पण्डा) की ब्राह्मणी दुर्गाबाईलाई दक्षिणा स्वरूप नेपाल तराइको जमीन दान गरिएको लालमोहर पाइएको छ ।^{२३७} आधुनिक अथवा शाहकालमा ब्राह्मणहरूलाई राजाहरूले कति कुश विर्ता दिएका थिए भन्ने कुराको सारांश यस्तो छ- साल सालदेखि विर्ता खारेज गर्ने सिद्धान्तको आरम्भ भएदेखि सबै किसिमका विर्ताको अवस्थाको खोजी गर्दा ब्राह्मणहरूलाई मात्रै दिने गरिएको 'कुश विर्ता' को अवस्थाको प्रतिवेदनमा ५५,६२९ (पचपन्न हजार छ सय उनन्तीस) विद्या र १९४०८ (उन्नाइस हजार चार सय आठ) रोपनी जग्गा रहेको थाहापाइन्छ ।^{२३८}

जंगबहादुर राणाको पालामा जग्गा दान दिने काम बन्द गरिएको थियो ।

२/३. नगद र जिन्सी दान: सम्बद्ध समाजले कर परेर गर्नुपर्ने अधिकांश कर्मकाण्डी कृत्यहरूमा जिन्सी र नगद दुवै मिसिएको हुन्छ भन्ने हामीकहाँ प्रचलित व्यवहारमा देखिएको हो ।

यही सन्दर्भमा राणाकालमा धेरै प्रचलित 'सुवर्णतुलादान' को उल्लेख गर्न सकिन्छ । त्यस्तो दानमा दाताको तौल बमोजिमको सुन ब्राह्मणलाई दिइन्थ्यो । यसरी गरिएको दानको सुनलाई प्राय गरी एकै जनालाई नदिई धेरै जनालाई बाँडिदिने गरेको थाहापाइन्छ । यो दानमा प्रयोग गरिने सुनलाई नगद दानकै रूपमा लिन सकिन्छ । धेरै धन खर्च गरेर गरिने यो सुवर्णतुलादानका धेरै घटना राणा कालमा भएका प्रमाण पाइने हुनाले यो दृष्टिबाट उक्त राणाकाललाई सुवर्णयुगको रूपमा लिन सकिने देखिन्छ ।

जिन्सीदानको एक उदाहरणमा पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिपुरमा

२३६ अभिलेख, संख्या-७, पृ. २५-२७

२३७ बाबुराम आचार्य, श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ. ६३७

२३८ गृष्मबहादुर देवकोटा, नेपालको राजनीतिक दर्पण, काठमाडौं, वि.सं. २०१६, पृ. ६

विजय भएपछि- 'ताहा जति भयाका गाई गोरू रांगा भैसी बाषरा गैह्र मिश्रजी विश्वनाथ गुरु गैह्रलाई दान गन्या भै लुटाउउन लाग्या' भनेर सुन्दरानन्द बाँडाले त्रिरत्नसौन्दर्यगाथामा लेखेको तथ्यलाई^{२३९} यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

जिन्सीदानको अर्को उदाहरणमा रणबहादुर शाहको वि.सं. १८३५ को रुक्कामा सम्बोधन गरेका मानिसको नाउँ उल्लेख नगरिकन पुरानो बाँकी दक्षिणामध्ये बाँकी हात्ती र हथिनी काशीसम्म पुर्‍याउन आदेश दिइएको विषयलाई लिन सकिन्छ ।^{२४०}

ख. सरकारी सेवा

धर्मशास्त्रहरूमा ब्राह्मणहरूले राजा वा सरकारको सेवा गर्ने कुरा विधान गरिएको नपाइने कुरा माथि चर्चित विवरणबाट स्पष्ट हुन्छ । तर शास्त्र पढाउने दायित्वसित सम्बन्धित भएर पहिले राजाका शिक्षा गुरु हुने कुरासित सम्बन्धित भएर सरकारी सेवामा संलग्नता बढ्दै गएको बुझ्न गाह्रो पर्दैन ।

ब्राह्मणहरूको राजासितको सम्बन्धबाट शिक्षा, दरबारका कर्मकाण्ड र न्यायालयसित सम्बन्धित भएर उनीहरूको सेवा प्रकारको प्रवाह भएको बुझिन्छ । अन्य विषयको चर्चा यस खण्डमा अन्यत्र गरिसकिएको छ । यहाँ चाहिँ सैन्य सेवा जिम्मालीसेवा र हुलाकी सेवाबारे छोटकारी चर्चा गरिएको छ ।

सैन्य सेवा: राजासितको सम्बन्ध विस्तारित भएर ब्राह्मणहरूले सैन्य सेवा समेत गरेको केही स्पष्ट उदाहरणहरूको आरम्भबाट यो पक्ष हाम्रो सामु उभिएको हो ।

जाति व्यवस्थाको मूलभूत सिद्धान्तमा ब्राह्मणले सैन्य सेवा गर्ने भन्ने कुरा धेरै टाढाको कुरा हो तर व्यवहारमा जाति व्यवस्थाका सिद्धान्तहरूमा अपवादका कुरा धेरै पर्ने गरेका हुनाले यो विषय व्यवहारमा चलेको पाइन्छ । यस विषयमा धेरै विश्लेषण गरेर परिवर्तनका कारण र उदाहरणहरूको मूल्यांकन गरी सिद्धान्त वा निर्णय गर्नुपर्ने हो तर यहाँ यस विषयका केही महत्त्वपूर्ण

^{२३९} त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा, पृ. ११९

^{२४०} पूर्णिमा, पूर्णांक ११६, पृ. ५०

उदाहरणहरूको चर्चा गरिन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेशमा परेको एक सन्दर्भमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना मामासित फौजको गठनमा जात-जातिहरूको योग्यताको चर्चा हुँदा फौजमा ब्राह्मण राख्नेबारे कुरा हुँदा ती बयल (गोरू) जस्ता पवित्र हुन्छन् । तिनलाई सैनिकका रूपमा प्रयोग गर्दा पातक् लाग्छ भन्ने मामाले जवाफ दिएको भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।^{२४१} आफ्ना मामासित कुरा गर्दा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो फौजमा चारै जातका सैनिक भएको उल्लेख गरेको दिव्य उपदेशमै भएको छ जसबाट गोर्खाली फौजमा ब्राह्मण सामिल गरिन्थे भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ ।

ब्राह्मणहरूले पनि सैन्य सेवामा संलग्न भएको एक उदाहरण शक्तिवल्लभ अर्जेल देखिएका छन् ।^{२४२} गोर्खावंशावलिमा यौटा रोचक प्रसंगसाथ शक्तिवल्लभ अर्जेलले लामु (लामी) डाँडाको तैनाथ लिएर देउरालीको ठाना कुरेर बसेको उल्लेख पाइन्छ । यस कुराको उल्लेख गोर्खावंशावलिमा पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटमा मुकाम गरिरहेको वेलामा सपनामा समुद्र निलेको देखेछन् । त्यस्तो सपना देखेको फलमा नेपाल अर्थात् काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रका मल्ल राज्यहरूमाथि विजय हुने कुरामा पृथ्वीनारायण शाह खुशी भएछन् तर भलो सपना देखेको कुरा सत्पात्रलाई भन्नुपर्छ भन्ने परम्पराअनुसार उनीले विहान जागा हुनासाथै पुरोहित रामकृष्ण जोशी (अर्जेल ?) लाई बोलाउन पठाएर सपना बताएछन् । ती पुरोहित रामकृष्णले समुद्र निलेको सपना देखेको त राम्रो नभएको र त्यसबाट वात (वायु) रोग हुने र यसको त केही शान्ति गर्नुपर्ने भन्ने जवाफ दिएकाले आफूले कल्पना गरेजस्तो नभएपछि पृथ्वीनारायण शाह रिसाएछन् अनि उनीले ढाल-तरवार भिरेर देउरालीको ठाना कुर्न बसेका शक्तिवल्लभलाई फिकाएर सपना सुनाएछन् । त्यस्तो सपनाको फलमा 'नेपालको तीन तखत' (तीन मल्ल राज्य) जित्ने कुराको लक्षण मिलेको भनी शक्तिवल्लभले जाहेर गर्दा पृथ्वीनारायण शाह अति खुशी भएर पुरोहित हुन लायक ठानेर तिनीलाई पुरोहित पारेको कुरा गोर्खावंशावलिमा लेखिएको पाइन्छ । त्यसै क्रममा

२४१ श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य उपदेश, पृ. ६

२४२ ऐजन, पृ. ७९०-९१

शक्तिवल्लभलाई ढाल-तरवार भिरेकोमा प्रायश्चित्त गराइएको उल्लेख पनि उपरोक्त स्रोतमा भएकोले ब्राह्मणले सैन्य सेवा गरेमा प्रायश्चित्त गरी शुद्ध हुनुपर्दथ्यो भन्ने तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

ब्राह्मणले सैन्य सेवामा ठूलो सफलता पाएको एक उदाहरण पूर्णानन्द उपाध्याय देखिएका छन् । पूर्व विजयपुरका सुब्बा रहेका उनीले वि.सं. १८४८ मा पूर्व चैनपुरको ठूलो विद्रोहलाई साम्य पार्न सफलता पाएको प्रमाण पाइन्छ ।^{२४३}

ब्राह्मण जातिलाई सैन्य सेवामा लगाए पातक लाग्ने निर्देशको सन्दर्भ पाइए पनि पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखि नै त्यस्तो निर्देशको पालना नभएको तत्कालीन इतिहासले बताएको छ ।

जिम्मावाल: ब्राह्मणहरूले गाउँ स्तरमा अर्धसरकारी पद जिम्मावाल (जिम्बावाल, जिम्माल) को पद पाउने गरेको हुनुपर्दछ । वि.सं. १९९२ मितिको एक पत्रमा खरी (धादिङ) का जिम्मावालको रूपमा छविलाल भट्ट र हस्तदल अधिकारीहरूको नाम लेखिएको छ ।^{२४४}

हुलाकी सेवा: ब्राह्मणहरूलाई हुलाकीको काममा खटाइने र त्यस्तो काम गरे वापत केही जग्गा दिने गरिएका केही उदाहरण पाइएका छन् ।^{२४५}

वि.सं. १८७१ मा सरकारले निम्न बमोजिमका १७ ब्राह्मणहरूलाई ठिमीमा रही हुलाकीको काम गर्ने गरी जग्गा दिएको पत्र पाइन्छ :

१. जयनारान नेउपान्या
२. तुलाराम नेउपान्या
३. सर्मा नेउपान्या
४. हरिनारायण नेवपान्या
५. जग्यपति घिमिन्या
६. देवऋषि नेवपान्या
७. कालु नेवापान्या

^{२४३} ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-१, पृ. ५४

^{२४४} पूर्णिमा, अंक-४८, पृ. ४४

^{२४५} कतै कतै हुलाकीको काम गर्ने उपाध्याय र जैसी ब्राह्मणहरूलाई उनीहरू वसेको घर-घडेरीको कर माफी गरिने उदाहरणको चर्चा पाइन्छ ।

८. नीलकण्ठ नेउपान्या
९. रामनारान धिमिच्या
१०. इन्द्रमणि नेवापान्या
११. मोक्षेश्वर धिमिच्या
१२. व्यासदेउ धिमिच्या
१३. दसरथ धिमिच्या
१४. कासीराम धिमिच्या
१५. गोकुल वगाल्या
१६. सीताराम वगाल्या
१७. लक्ष्मीनारायण धिमिच्या ।^{२४६}

वि.सं १८७१ मा सरकारले पूर्व १ नम्बर कातपुर कालापानी पौवाका बासिन्दा निम्न बमोजिमका १८ बाहुनहरूलाई हुलाकी काम गर्ने गरी जग्गा दिएको पत्र पाइन्छ :

१. रामचन्द्र तिवाडी
२. वनवसी तिवारी
३. जसधर तिवारी
४. राधावल्लभ वासकोटा
५. भक्तु वदल
६. रामहरि मैनाली
७. कालु मैनाली
८. गंगाराम मैनाली
९. तुलाराम वदल
१०. रामदत्त पौड्याल
११. हरिनन्द मैनाली
१२. विश्वामित्र मैनाली
१३. पशुपति मैनाली
१४. रामकृष्ण पौत्या
१५. देउदत्त पौड्याल
१६. हरिवंश पौड्याल
१७. हरिकृष्ण पौड्याल
१८. कान्तु पौड्याल ।^{२४७}

आर्थिक क्षमता: ब्राह्मणअरूको आर्थिक क्षमताबारे उल्लेख भएका

२४६ इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह, पृ. ७२५-२६

२४७ ऐजन, पृ. ७२३-२५

केही प्रमाणहरूलाई नमूनाको रूपमा राखेर यस विषयको चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

अर्घाद खाँची मूल घर र कर्मक्षेत्र बर्दिया रहेका हरिहर गौतम (वि.सं. १९५८-२०२२) पुर्ख्यौली रूपमा ठूला जमीनदार रहेका र पछि आफ्नो अध्यवसायबाट १६ हजार विघा जमीनका मालिक भई 'नेपाल अधिराज्यकै धनाढ्य एवं सम्पन्नशाली व्यक्तिहरू मध्येमा' गनिएका हुन् ।^{२४८}

फिर्केपका रिमालहरू जमीन्दार धनी थिए । पृथ्वीनारायण शाहको नुवाकोट आक्रमणको बेलामा फिर्केपका कल्याण रिमालले रसदको बन्दोबस्त गरी सहयोग गरेका थिए ।^{२४९} पर्तिमन पाध्या (उपाध्याय) सित गोर्खाका राजा रुद्र शाहले वि.सं. १७३० मा व्याज दिने गरी १२० रुपैयाँ सापटी लिएको पत्र पाइएको छ । ओखलढुंगा कुवापानीबाट पाइएको शक संवत् १६०३ (वि.सं. १७३८) मितिको तमसुकबाट दशरथ उपाध्या (य) ले काल्या माभीलाई ६७ रुपैयाँ ऋण दिएको कुरा लेखिएको छ ।^{२५०} लम्जुङका नारायणदास पाध्या (उपाध्याय) लाई त्यहीँकै राजा केहरिनारायण शाहले २४०० रुपियाँमा खेत बन्धकी राखेको शक संवत् १६०६ (वि.सं. १७४१) को पत्र पाइएको छ ।^{२५१}

शिवहरि जैसीलाई गोर्खाका राजा पृथ्वीपति शाहले खेत बन्धकी राखेर वि.सं. १७५९ मा ८०० (आठसय) रुपैयाँ ऋण लिएको पत्र पाइएको छ ।

राजालाई रुपियाँ ऋण दिनसक्ने एक ब्राह्मणको उल्लेख गोर्खाका राजा पृथ्वीपति शाहको वि.सं. १७७२ मितिको स्याहामोहोरमा भएको छ । त्यस स्याहामोहोरमा पहिलेका गोर्खाका राजा कृष्ण शाहले व्यास उपाध्या (य) सँगबाट सवाइ व्याजमा ३२० रुपियाँ सापटी लिएकोमा पृथ्वीपति शाहले सो तमसुक फेरिदिएको भनिएको छ ।

२४८ गौतम वंशावलि, पृ. १७

२४९ श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-२, पृ. २२५

२५० नेपाली भाषाको हजारवर्ष, पृ. १८६

२५१ ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-२, पृ. १६;

नेपाली भाषाका हजारवर्ष, पृ. १८८

गुल्मी तम्घासबाट पाइएको शक संवत् १६७१ (वि.सं. १८०६) मितिको पत्रबाट राजा सत्यधन शाहको सिरपति (श्रीपति) पाध्या (उपाध्याय) लाई ३२४ रुपियाँमा खेत बन्धकी राखेको कुरा थाहापाइन्छ ।^{२५२}

पूर्व रामेछापका बासिन्दा रामचन्द्र पर्सै (प्रसाईं) लाई पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२३ तिर दुइहजार रुपियाँ सापटी मागेर चिठी पठाएको पाइन्छ ।^{२५३} पूर्व किराँत प्रदेश खार्पाका हरिनन्द पोखेलले पृथ्वीनारायण शाहलाई पूर्वतर्फ विजय अभियान सञ्चालन गर्न पटक-पटक गरी जम्मा ११०५१ (एघार हजार एकाउन्न) रुपियाँ दिएको वि.सं. १८३० मितिको पत्र पाइएको छ ।^{२५४}

राजपुरोहित वंशका राधावल्लभ अर्जेलले पशुपतिनाथका ढोकामा चाँदीले मोर्ने कामको निमित्त ६ हजार रुपियाँ संकल्प गरेअनुसार सो काम भएको वि.सं. १८७० को अभिलेख सोही ढोकामा लेखिएको पाइन्छ ।^{२५५} उनै राधावल्लभ अर्जेलले वि.सं. १८६९ मा गोर्खामा राधावल्लभेश्वर मन्दिर स्थापना गरेको अभिलेख पनि पाइन्छ ।^{२५६}

राजगुरु विजयराज पाण्डेले बनारसमा अंग्रेजलाई ५ प्रतिशत व्याजमा १० हजार रुपियाँ लगानी गरेको कुरा वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐन (पृ. ८) मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

वि.सं. १९५८-५९ तिर काठमाडौँ कालिकास्थानका बासिन्दा ताराप्रसाद पन्त 'त्यस बेलाको नेपालमा राणाहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने खालका धनी' रहेका थिए भनिएको पाइन्छ ।^{२५७}

ब्राह्मणहरूको परवर्ती अवस्था: नेपालको इतिहासलाई 'सातसाल' अघि र पछि भनेर छुट्याएर हेर्ने गरिए जस्तै सामाजिक इतिहासलाई पनि त्यसरी नै विश्लेषण गर्नुपर्ने देखिन्छ । किनभने 'सातसाल'

२५२ ऐजन, पृ. २१३

२५३ ऐजन, पृ. २२७-२८

२५४ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ११५४-५६

२५५ शाहकालका अभिलेख, पृ. ५७३-७४

२५६ ऐजन, पृ. ५६४

२५७ देवी शर्मा, "माध्यामिक कालकी कवयित्री भगवत्कमारी पाण्डे", प्रज्ञा, अंक ४३, वि.सं. २०४३, पृ. ७८.

को राजनीतिक परिवर्तनको हुलमुलमा विधिवत् वैधानिक व्यवस्था नगरिकनै सामाजिक संरचना र स्वभावमा परिवर्तन भएको देखिएको छ । 'सात साल' देखि २०२० सालमा जातिप्रथा उन्मूलन गर्ने नयाँ मुलुकी ऐन जारी नभएसम्मको १३ वर्षको आन्तरिक अवधिको पृष्ठभूमिमा नयाँ मुलुकी ऐन लागु गरिएदेखि समाजमा छिटो परिवर्तन हुनेमा ब्राह्मणहरू अधिसरा देखिएका छन् । पहिले धर्मशास्त्रीय आधारका कानूनले अनुशासित गराइएका नेपाली ब्राह्मणहरू अब आफुखुशी गर्नसक्ने भएका हुन् । यस्तो स्वाधीनता ब्राह्मणहरूले मात्र हैन समाजको सबभन्दा तल्लो तहमा रहेको दलित समुदायले पनि पाएक हुन् । उक्त दुबै वर्गलाई पारम्परिक पेशाको कारणले नियन्त्रित रहनु पर्ने स्थिति पनि त्यसै बेला आएको थियो किनभने ती दुबैको जीविका आप : आफ्नो पारम्परिक जजमानीबाट नै चलि रहेको थियो । उक्त दुबै माथि र तलका जातमा जजमानी गर्न नपर्ने हुन गएकाहरू विशेष रूपले परिवर्तित भएको बुझिन्छ । वरू ती दुइ आदि र अन्त्यको अन्तरालमा रहेका क्षत्रीय र वैश्यवर्गमा अपेक्षाकृत परिवर्तनको प्रभाव कम परेको पति अनुमान गरिएको छ ।

जाति व्यवस्थामा जात र जीविकाको साधनामा अटूट सम्बन्ध हुने भए पनि सो सम्बन्ध ऐतिहासिक कालदेखि शिथिल हुन थालेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ । त्यसै भएर सरकारले यस कुराको विधिवत् घोषणा गर्नु परेको देखिन्छ । श्री ३ जुद्धशमशेर राणाले पहिलेको मुलुकी ऐनमा वि.सं. १९९२ मा संशोधन गरेर जारी गरिएको मुलुकी ऐनमा निम्न उद्धृत विधान राखेर घोषणा गरेको थाहापाइन्छः "इलम भनेको जात जातको छैन. सरकारबाट रोकिएको कुरा वाहेक चार वर्ण छत्तीसै जातले सबै कुराको इलम बन्द वेपार गरी आफ्नो जात बचाई जिवीका गर्न हुन्छ. यो जातले यो इलम बन्द वेपार गर्न नहुने गरे पनि भात पानी काट्न हुँदैन."

उपरोक्त ऐनमै बाहुन र महिलाहरूले पनि हलो जोत्न हुने भनिएको छ ।

जाति व्यवस्था पनि मान्ने तर त्यसैसित सम्बन्धित 'इलम' को क्षेत्र भने खुला गर्ने उपरोक्त व्यवस्थामा विरोधाभाष देखिन्छ । तर समाज आफ्नो अस्तित्वको निमित्त धर्मशास्त्रीय विधानहरूलाई टुलुटुलु हेरेर मात्रै धैर्य गर्न सक्दैनथ्यो भन्ने बुझिन्छ ।

५.१.१३ धर्मको व्यवस्था

धर्मको व्यवस्था सम्बन्धमा फुटकर कथन, व्यवहार र अन्य कुराबारे नेपालको सबै कालका सूचना पाइन्छन् तर ती सबै विषयको समष्टि सारको रूपमा वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐनबाट उद्धृत तलको वक्तव्यबाट बुझिन्छ :

“शिव वैष्णव आदि सनातन धर्मका मानिसले बौद्ध मतका साँग र बौद्धमतका मानिसले शिव वैष्णव आदि सनातन धर्मवालासाँग विवाह गरी वा तेसै ल्याई आफ्ना आफ्ना मतको मन्त्र दीक्षा समेत दिने लिने चलन अघीदेखि कसै कसैको चलिआएको हुनाले, सो मतहरूमा आजसम्म चलि आएको स्थिति रितिबाहेक शीव वैष्णव आदि सनातन धर्मका मानिसले आफ्नु मत छाडी बौद्ध मतमा जान र लिनेले लिन औ सो कुराको उद्योग प्रचार समेत गर्न हुँदैन तेस्ता जाने लिनेलाई जाने लीने काम गरी सकेको भए १ वर्ष कैद गर्नु उद्योग मात्र गरेको भए २० रूपैयाँ दण्ड गर्नु ।”^{२५८}

माथि उद्धृत कथनबाट शैव-वैष्णवहरूले बौद्धधर्म परिवर्तन गर्न नहुने र बौद्धहरूले पनि शैव-वैष्णव धर्म परिवर्तन गर्न मनाही गरिएको र दण्ड व्यवस्था गरिएको बुझिन्छ । त्यही मुलुकी ऐनमा सनातन धर्मले विभिन्न सम्प्रदाय परिवर्तन गर्न नहुने र गरे दण्डको व्यवस्था गरिएको कुरा तल उद्धृत कथनबाट बुझिन्छ :

“चली आएको मजहब धर्ममा खलल हुने मत प्रचार गर्ने र एका मजहब छोडी, छोडाई अर्कै मजहबमा जाने लिनेलाई समेत देहायमा लेखिएबमोजिम गर्नु-

गोरखा राजमा सनातनदेखि हिन्दु जातिमा चलिआएको मजहब धर्ममा र जात विशेषमा खलल हुने गरी आर्य समाजी, राधाकृष्ण, वल्लभी, भन्नापन्ना (कृष्णप्रणामी ?), जैन नास्तिक, रामकविर

बाहेक अरू कविरपन्थी, इसाई, इस्लाम इत्यादि विधर्मी विदेशी मतहरू कसैले चलाउन, प्रचार गर्न र सो चलाउनाको उद्देश्यले मानिसहरूको मजहब बिग्रन जाने हिसाबको व्याख्यान वक्तृता दिन र ब्राह्मणदेखि पानी नचल्ने जातसम्मका हाम्रा कसैलाई पनि आफ्नो मतमा लैजान समेत हुँदैन ।” २५९

सनातन धर्म परिवर्तन गर्ने र गराउने मानिसलाई वात लाग्दथ्यो । यस्तो मुद्दामा वादी खडा नभए पनि सरकार वादी भएर पनि अड्डा, अदालत अथवा ठानावाट बुभ :बुभारथ गरी इन्साफ गर्नुपर्दथ्यो भन्ने उक्त मुलुकी ऐनमै बताइएको छ । यस्तो ऐन विरोधी काम गर्न उद्योग गरेमा ३ वर्ष कैद गर्ने प्रावधान सो ऐनमा लेखिएको छ । काम गरिसकेको र भातपानी र करणीमा समेत परेको भए ६ वर्ष जेल र धर्म परिवर्तन गरेकोमा र भातपानीको दण्ड पनि थपिन्थ्यो । भातपानीमा नपारेको भए ६ वर्ष मात्र जेल जानु पर्दथ्यो । त्यस्तो अपराधी विदेशी भएमा कैद सिद्धिएपछि देशनिकाला गरिने विधान त्यहाँ गरिएको छ ।

उक्त मुलुकी ऐनमा धर्म परिवर्तन गर्ने वा गराउने उद्योग गर्नेलाई ५० रुपियाँ जरीवाना गरिने प्रावधान लेखिएको छ । त्यहीँ भनिएअनुसार धर्मपरिवर्तन गरिसकेको मानिसले आफ्नो पैतृक अंशवाट वञ्चितसमेत हुनुपर्दथ्यो । त्यस्ताको अंश हकवालाले पाउने भनेर त्यहीँ भनिएको छ । हकवाला नभए त्यस्तो अंश सरकार लाग्दथ्यो । धर्म परिवर्तन गर्ने मानिस भातपानीमा परेको भए ऐनले हुने सजायमा १ वर्ष कैद गरेर विदेशी भए देश निकाला गर्नुपर्ने भन्ने कुरा उक्त मुलुकी ऐनमा लेखिएको छ ।

क. धर्मका अन्य कुरा

पर्वत अथवा मलैवम राज्यका राजा मलपवमको वि.सं. १७६५ (ई. १७०८) मितिको ताम्रपत्रमा ती राजाले आफ्ना पुरोहित रामेश्वर पन्तलाई वर्षेनी कालीगण्डकीमा कार्तिक महीनाभरि भागवत पाठ गर्ने जिम्मा दिएको कुरा लेखिएको छ । सो काम गरे वापत ती पण्डितले राजाबाट २०० रुपैयाँ पाउने कुरा

पनि उक्त ताम्रपत्रमा उल्लेख भएको छ ।^{२६०}

ब्राह्मणहरूले राजा अथवा राज्यको निम्ति आफ्नो धार्मिक र कर्मकाण्डीय दायित्व स्वेच्छाले र विना कुनै दक्षिणा पूरा गर्नुपर्ने यौटा सन्दर्भ पाइएको छ । वि.सं. १८९३ मितिको राजकीय आज्ञाको प्रमाणले त्यस्तै तथ्यतिर औल्याएको पाइन्छ । उक्त चर्चित विषयवस्तुको आधार स्वरूप प्रमाण तल उद्धृत गरिन्छ :

ख. श्री कृष्णगण्डकी

स्वस्ति श्री मन्महाराजधिराजकस्य रूक्का आगे स्यादि वेणिदेषि उधो पुटारदेखि उभो जगा जगाका उपाध्याय ब्राह्मण जैसि वामन प्रति. तिमीहरूका घरहि जनाना (जना) १ ले आफ्ना षुसिराजिसित प्रतिदिन श्री कृष्णगण्डकिमा गै आफ्नु स्नान संध्या गरि रूद्रि चण्डि गैह पाठ जप आफुलाई जो आउछ सो गरि हाम्रो जय सब्द बोलि रितु रितुमा हुन्या तुलसिपत्र वेलपत्र गैह फलफुल श्री कृष्णगण्डकिमा चन्हाई हाम्रो नित्य जय मनाउन्या काम गर इति संवत् १८९३ साल मिति फाल्गुन वदि ११ रोज ६ शुभम्

- मार्फत - श्री रंगनाथ पंडितराज्
- मार्फत - तारानाथ अर्ज्याल
- मार्फत - फत्यजङ्ग साह
- मार्फत - भिमसिन थापा
- मार्फत - रणजोर थापा
- मार्फत - रणद्यो (त) साह
- मार्फत - हितमान सेर पाडे (?)
- मार्फत - प्रोहित कविकुलकेसरी
- मार्फत - पुष्कर साह
- मार्फत - दलभंज पाडे ।^{२६१}

नेपाली ब्राह्मणहरूमा सनातनी आस्तिकतासम्बन्धी एक

२६० टेकबहादुर श्रेष्ठ, "पर्वतका केही ताम्रपत्र",

Contributions to Nepalese Studies, Vol. 3, No. 2 (September 1976), P. 71

२६१ प्रा. डा. टीकाराम अधिकारीबाट प्राप्त फोटो कपिको आधारमा यो पाठ प्रस्तुत गरिएको छ ।

उदाहरण वि.सं १९६१ को एक घटनामा पाइन्छ । त्यस वर्ष माधवराज जोशीले दयानन्दको आर्य समाजको नेपालमा प्रचार गर्दा सनातनीहरूसित शास्त्रार्थको आयोजना गरिएको थियो । त्यस शास्त्रार्थको क्रममा श्री ३ चन्द्रशमशेर राणाको सामुन्ने नै गुरु पुरोहित प्रयागराज पाण्डेले आर्य समाजी पक्षमाथि लठ्ठीले पिटेका र अरू केही भारदारहरूले पनि त्यसमा सहयोग पुऱ्याएको भन्ने विवरण पाइन्छ ।^{२६२}

ब्राह्मण, ठकुरी र छेत्रीहरूले नेपालभरि धार्मिक र कर्मकाण्डी क्रियाकलापमा कट्टर रहेर स्तर कायम गरेको मूल्यांकन हुने गरेको पाइन्छ ।^{२६३}

ग. ब्राह्मणवाद

पृथ्वीनारायण शाहले राज्य विस्तार गरेपछि त्यसको व्यवस्थापनमा ध्यान दिन शुरू गर्दा नगर्दा उनी थला परे र त्यस्तै अशक्त अवस्थामा उनीले यौटा उपदेश दिएका थिए जसमा उनीले आफ्ना उत्तराधिकारीलाई यौटा महत्त्वपूर्ण सल्लाह दिएका थिए :

“कचहरी पिछ्छे यक् यक् पण्डीत राषी निजा सास्त्र वमोजिम अदालत चलाउनु ।”

उद्धृत कथनबाट पृथ्वीनारायण शाहले राज्यमा न्याय व्यवस्था सदृढ होओस् भन्ने धारणा राखेको एकातिर मान्न सकिन्छ भने अर्को तिर पण्डित अथवा ब्राह्मणहरूलाई जीविकाको साधन उपलब्ध गराउनु रहेको पनि देख्न नसकिने हैन । त्यही उपदेशमा उनीले ठकुरीलाई अदालतको डिग्रा राख्नुपर्ने कुरा भनिसकेका हुनाले त्यही अदालतमा पण्डित राख्नुपर्ने कुराको कारण धर्मको रक्षामा ब्राह्मण र ठकुरीले लाग्नुपर्दछ भन्ने मनसाय बुझ्न सकिन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले जीवनको अन्तिम घडीतिर दिएको

^{२६२} नेपाल निरूपण, पृ. ३९०, ३९३

^{२६३} Northey-Morris, Gurkhas, P. 135:-

"Apart from the Brahmans, the Chhetris and Thakurs are the Most orthodox Hindus in Nepal, and they May therefore be regarded as setting the standard for religious and ceremonial ritual through out the country."

उपदेशमा आफूले पहिलेका 'थिति' (ऐन कानुन) हरू हेरेको र आफूले पनि यौटा 'थिति' बाँध्ने इच्छा राखेको बताएका थिए।^{२६४} पृथ्वीनारायण शाहले चाहेको 'थिति' जाति व्यवस्थाको राम्रो व्यवस्थापन नै थियो भन्ने देखिन्छ। यो कुरा तल गरिने चर्चाबाट बुझिन्छ।

पृथ्वीनारायण शाहको मीथ चर्चित आकाङ्क्षा उनैका कान्छा छोरा बहादुर शाह राज्यका नायब भएको बेलामा वि.सं. १८४९ मा तयार पारिएको स्थितिमा परेको निम्न उद्धृत अनौपचारिक (?) विधानमा पूर्ण गर्ने धारणा प्रकट भएको बुझिन्छ :

“वर्न वर्नको पूज्य ब्राह्मन छुट्याइदिनु. आफ्ना पूज्यबाहेक जजमानले आर्केलाई नपुजनु. ब्राह्मनले आफ्ना जजमान वाहिक अन्त पुजाउन नजानु.”^{२६५}

दिव्यपदेशमा आएको उक्त कथनबाट नेपाली समाजका सबै वर्ग-समूहलाई ब्राह्मण-पुरोहितको निकट सामीप्यमा राखेर संस्कृतिकरण गर्ने लक्ष्य रहेको बुझिन्छ। हिन्दु समाजको चातुर्वर्ण्यलाई हैन त्यस इतरका जनजातिहरूलाई लक्ष्य गरेर त्यस्तो धारणा राखिएको भन्ने पनि स्पष्ट हुन्छ जसका केही उदाहरणको चर्चा तल गरिन्छ।

गुरुङ जातिबारेमा तत्कालीन सरकारको नीतिबारेमा केही निर्देशक पत्रहरू प्राप्त भएका छन्। त्यस क्रमको पहिले पत्र वि.सं. १८६५ मितिको पाइन्छ। त्यस पत्रमा निम्न उद्धृत कथन महत्त्वपूर्ण देखिएको छ :

“तिमी गुरुंग गैह्रले कुलाधर्म भनी लामा घ्यावुंबाट अघौ गदौं रहेछौ। अब उप्रान्त कुलाधर्म भनेको ब्राह्मण उपाध्याय ब्राह्मणाट दसकर्म गनु सुद्ध शान्ति गर्नु।”^{२६६}

उक्त निर्देशन जारी भएको १८ वर्षपछि वि.सं. १८८३ को निर्देशन पाइन्छ जसमा निम्न उद्धृत निर्देशन गरिएको छ :

२६४ योगी नरहरिनाथ (सं.) दिव्य उपदेश (पृथ्वीको अर्ति), सप्तमवार, मृगस्थली गोरक्षपीठ, काठमाडौं, वि.सं २०१६, पृ. १२

२६५ ज्ञानमणि नेपाल, “राजकुमार नायब बहादुर शाह र उनले बाँधेको स्थिति”, नेपाल निरूपण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५५, पृ. २३७

२६६ जगमान गुरुङ्ग, गुरुङ्ग जाति तथा संस्कृति, याङ्जाकोट, कास्की वि.सं. २०३४, पृ. ९४

“अब उप्रान्त ब्राह्मणबाट कर्म गराउनु” ।^{२६७}

यो निर्देशन दिएको ९ दिनपछि जारी गरिएको केन्द्रको निर्देशनमा निम्न विधान बताइएको पाइन्छ :

“लामा घ्यावृंबाट गर्नु पर्न्या काम लामा घ्यावृंबाट गराउनु ब्राह्मणबाट गर्नु पर्न्या काम उपाध्याय ब्राह्मणबाट गराउनु ।”^{२६८}

माथि चर्चित पहिलो उद्धरणबाट ई. १८०८ मा राजा गीर्वाणयुद्धको निर्देशनमा गुरुङहरूले आफ्नै लामा घ्यावृंहरूबाट अन्तिम संस्कार दश कर्म गराउने गरेकोमा अबदेखि सो काम उपाध्याय ब्राह्मणहरूबाट गराउनु पर्ने निर्देशन भएकोमा सो को थमौति राजा राजेन्द्रविक्रम शाहबाट पनि भएको उद्धृत दोस्रो प्रमाणबाट थाहापाइन्छ तर सो निर्देशन दिएको ९ दिनपछि नै उनै राजाबाट लामा घ्यावृं र उपाध्याय ब्राह्मण दुवैबाट कर्म गराउने आदेश भएछ । यस विवरणबाट गुरुङहरूले उपाध्याय बाहुनलाई मात्रै दशकर्म गराउन नमानेको हुनाले लामा घ्यावृंलाई पनि कर्म गराउन छुट दिएको बुझिन्छ । यस नीतिमा चल्ने गुरुङहरू पनि भएको बुझिन्छ । तैपनि उपाध्याय बाहुनहरूबाट समेत कर्म गराउने गुरुङहरूको संख्या त्यति बढ्न नसकेको अवस्था रहेको र आफ्नो कुला धर्म भनेर लामा घ्यावृंबाट मात्रै दशकर्म गर्ने गरी उपाध्याय बाहुनलाई कर्म नगराई एक किसिमले सांस्कृतिक विद्रोहको अवस्था रहेको अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन जुन एक प्रकाशित प्रमाणबाट बुझ्न सकिन्छ । त्यो प्रमाण पनि राजा राजेन्द्रविक्रम शाहबाटै जारी भएको थियो ।^{२६९} यस प्रमाणको हाल प्राप्त अवस्थामा तिथिमिति साबुत छैन तर शिरवेहोरामा राजा राजेन्द्रको प्रशस्ति अंकित छ ।

पूर्वोक्त प्रमाणको विशेषता के हो भने राजा राजेन्द्रले राजाज्ञाको विरुद्धमा उपाध्याय बाहुनलाई नराखी लामा घ्यावृंबाट मात्रै कर्म गराउने गुरुङहरूलाई एक प्रकारले दण्डित गरे- ‘मैलो

^{२६७} ऐजन

^{२६८} ऐजन, पृ. ९५

^{२६९} ऐजन, पृ. ९६-९७

वर्ण' र 'प्रजा' को स्तरमा राखिदिएर । उपाध्याय बाहुनद्वारा दशकर्म गराउने गुरुङहरूलाई उनै राजाले पुरस्कार दिएका छन्- 'सुकिलो वर्ण' र 'सिपाही' (जात) को रूपमा ।^{२७०} साथै 'सुकिलो वर्ण' र 'मैलो वर्ण' अथवा 'सिपाही' र 'प्रजा' बीच भात-भान्चा बार्नुपर्ने र भूलचूक भएमा पतिया (प्रायश्चित्त) गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि त्यही निर्देशनमा परेको छ । 'सिपाही' जातमा परेका गुरुङहरूले अघि जे जस्तो गरेको भए पनि घरही २ रुपियाँ सलामी बुझाएपछि शुद्ध हुने कुरा पनि त्यहीँ चर्चित छ ।

पूर्व नेपालका बासिन्दा राई, लिम्बुहरूको बारेमा पनि गुरुङहरूलाई जस्तै व्यवहार गर्न खोजिएको एक प्रमाण पाइएको छ । वि.सं. १८७५ को एक सरकारी पत्रबाट राईलिम्बुहरूमा हिन्दु धर्मशास्त्र बमोजिम देव-पितृ कर्म चलाउने निर्देशन पहिलेदेखि भएकोमा उक्त जातिमा मत बाझिएको भन्ने थाहापाइन्छ ।^{२७१}

माथि चर्चित विषयहरूको विस्तृत विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ तर सो काम यहाँ गर्न सकिएको छैन ।

५.१.१४ खानपान र व्यवहार

नेपाली ब्राह्मण जातिका खानपान र व्यवहारका धेरै कुराको विवरण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ तर त्यस्तो सर्वांगीण कार्य गर्न हाल नसकिएकोले यहाँ केही मुख्य विषयहरूको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

क. ब्राह्मणले खान नहुने वस्तु

पूर्विया उपाध्याय ब्राह्मण र पुराना कुमाइ उपाध्याय ब्राह्मणले खान नहुने वस्तुहरूको गणना गर्दै वि.सं. १९९२ को मुलुकी ऐन (४ नं.) मा यी वस्तुहरूको उल्लेख गरिएको छः

लसुन, छ्यापी, प्याज, च्याउ, रामभिडा, घरहाँस, घरहाँसका

२७० तत्कालीन प्रमाणहरूबाट थाहापाइने 'काला सेस' मैला गुरुङलाई र 'गोरा सेस' सुकिला गुरुङहरूलाई नामाकरण गरेको मानिन्छ ।

२७१ ज्ञानमणि नेपाल, "धर्म सहिष्णुता तथा समन्वय", नेपाल निरूपण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५५, पृ. २६७

फुल ।

उक्त ऐनले बताएअनुसार उक्त वस्तुहरू ब्राह्मणले जानीजानी खाएमा अनाचार ठहर्छ र दण्ड हुन्छ तर पतिया गरी भातमा चल्ने हुन्छ । पतिया भएपछि भताहाले भात नचलाएमा त्यस्तालाई जरीवाना हुने पनि त्यहीं बताइएको छ । यस्तो मुद्दामा पतिया नभएको मानिसको हातको भात भान्सा चलाउनेलाई पनि पतिया लिने नियम उक्त मुलुकी ऐनमा वर्णित छ ।

ख. उपाध्याय र जैसीबीच खानपानको सम्बन्ध

उपाध्याय ब्राह्मणलाई जैसी ब्राह्मणले दही-च्यूरा मुछेर खुवाएमा मुद्दा लाग्ने र त्यस्तो मुद्दामा दण्ड र पतिया लिनुपर्ने कुरो मुलुकी ऐन (पृ. ४१२) को निम्न उद्धरणबाट स्पष्ट हुन्छ:

“जैसि वाहुनले उपाध्या र आफु भंदा ठुला जातलाई आफुले दही च्यूरा मुछ्याको षुवायेछ भन्या षुवाउन्यालाई २० जानि जानि षान्यालाई १० रुपैया दंड गरि पतिया गराइ दिनु ।”

ग. भात चल्ने नचल्ने

देसी ब्राह्मण र कुमाई ब्राह्मणका हातबाट भात नखाने चलन पूर्विया संस्कृतिअनुसार चल्ने गोरखाली शाह राजवंशमा प्रचलित रहेको बाबुराम आचार्यको विचार छ ।^{२७२} काशीका नन्दु मिश्रको वंशलाई गुरु बनाएर मन्त्र सुन्ने गरे पनि गोरखाली राजाहरूले मिश्र ब्राह्मण देसी ब्राह्मण हुनाले उनीहरूको भात भान्सादेखि अलगै रहेका र त्यस्तै कुमाई ब्राह्मण बखौला पाँडेहरूसँग पनि गोरखाली राजाहरूले मन्त्र सुन्ने गरेको भए पनि उनीहरूसँग भात भान्सादेखि अलगै रहेका बाबुराम आचार्यको विचार पाइन्छ ।

घ. कैदपछि भात चल्नेबारे

उपाध्याय ब्राह्मणको हातबाट भात नचल्ने अवस्थाहरूमध्येमा बिराना मुलुकमा फौजदारी मुद्दामा भ्यालखाना परेर छुटी फर्की आएको मुद्दामा मानिने कानुनी व्यवस्था रहेको थाहापाइन्छ ।

^{२७२} श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त इतिहास, पृ. ५०

सो कानुनी व्यवस्था (वि.सं. १९९२ मुलुकी ऐन नं. ४७) अनुसार त्यस्तो व्यक्ति नेपाल आएपछि त्यस्ताको हातको भात नचल्ने हुनाले 'भात बाहेक भयौ' भनी सुनाइ दिने तर पानी चल्ने हुनाले पानीको पतिया दिनुपर्ने कुरा सो ऐनमा लेखिएको पाइन्छ ।

यस्तो मुद्दामा उपाध्याय ब्राह्मणबाहेक अरू जातका सम्बन्धमा भ्यालखानामा बस्दा असल जातका हातबाट खुवाउने गरिआएको रहेछ र त्यस्ताको हातको भात खान्छौं भनी भताहाहरूले मञ्जूर गरेमा भात र पानी दुबैको पतिया दिनुपर्ने कुरा उक्त ऐनमा लेखिएको छ । भताहाले भात खान मञ्जूर नगरे भातको पतिया नपाउने तर पानीको पतिया भने दिनुपर्ने उक्त ऐनमा उल्लेख गरिएको छ ।^{२७३}

भात चल्नेमा जनजाति वर्गमा पर्ने कतिपय जातिहरूले उपाध्याय ब्राह्मणको हातबाट मात्रै भात खाने र जैसी ब्राह्मणका हातबाट भात बार्ने परम्पराको उल्लेख पाइन्छ ।^{२७४}

ड. हलो जोत्नेबारे

वि.सं. १९९२ को मितिमा धुलिखेलमा पठाएको चिठीमा ब्राह्मणले हलो जोत्नेकोमा दण्ड भएकोमा सो दण्ड फिर्ता गर्न भनिएको पाइन्छ ।^{२७५} यो सन्दर्भबाट उपाध्याय ब्राह्मणहरूलाई हलो जोत्न छुट दिइएको पाइन्छ ।

च. विधवा भाउजू नराख्ने

वि.सं. १८९३ मा बाहुनहरूले विधवा भाउजूलाई पत्नी बनाउन मनाही गरिएको आदेश जारी गरिएको र सो ऐन नमान्नेलाई

२७३ यसरी भातको पतिया नपाएपछि त्यस्तो व्यक्तिको जात खस्किने तर त्यस्ता व्यक्तिले पछि कुनै कसुर गरी सजाया दिनु पर्दा पहिलेकै जातसरहबाट सजाय गर्नुपर्ने बेहोरा उपरोक्त ऐनमा बताइएको छ ।

२७४ जगमान गुरुङ, *गुरुङ जाति तथा संस्कृति*, पृ. ९५ मा 'एक उपाध्याय ब्राह्मणबाहेक अरू जातले पकाएको दालभात' खाने चलन गुरुङहरूमा नरहेको भन्ने उल्लेख भएको छ । लिम्बू र नेवारहरूले पनि जैसी बाहुनका हातको दालभात बारना गरेको चर्चा सुनिएको छ ।

२७५ Mahesh Chandra Regmi, *Thatched Huts and Stucco Palaces*, 'Pesasants and Landlords in 19th century Nepal', Adroit Publishers, Delhi, 1978, Reprinted 1999, P. 154.

चारपाटा मुडेर जात पतित गरेर देश निकाला गर्ने विधान गरिएको थियो ।^{२७६}

छ. मद्यसम्बन्धी कुरा

धर्मशास्त्र साहित्यमा तागाधारी (द्विजाति) हरूलाई कलियुगमा निषेध गरिएका कुराहरूमा मद्यको पनि उल्लेख पाइन्छ ।^{२७७} कलियुगको लागि मात्रै यस्तो निषेध गरिएको हुन सक्ने मूल शास्त्रीय वचनलाई मान्दा त्यसअधिका कालहरूमा त्यस्तो निषेध नगरिएको हो कि भन्ने अर्थ लाग्न सक्ने देखिन्छ ।

धन शमशेर राणाको विचारमा वैदिक कालमा यज्ञहरूमा 'परिसृत' र 'मद्य' को उपयोग गर्ने कुरा कतिपय वैदिक मन्त्रहरूबाट थाहापाइने हुनाले यज्ञकर्ता ब्राह्मण, क्षत्रीय र वैश्यहरू मद्यपान गर्दथे ।^{२७८} तर मनुस्मृतिमा मद्यपान ब्राह्मणलाई निषेध गर्दै भनिएको छ- यक्ष, राक्षस र पिशाचहरूले खाइने मद्य र मांस देवताका नैवेद्य खाने ब्राह्मणहरूले खान हुँदैन ।^{२७९}

अर्को शास्त्रीय सन्दर्भबाट क्षत्रीय र वैश्यहरूले त मद्यपान गर्न नहुने ब्राह्मणहरूको त भन् के कुरा ? भनिएको पाइन्छ ।^{२८०}

कानुनी दृष्टिमा नेपालमा जात-जाति र मद्यपानबारे रणबहादुर शाहको वि.सं. १८६२ को बन्दोबस्तसम्बन्धी विधानमा परेको तल उद्धृत वचन लागू भएको देखिन्छ :

“३५ सवाल. ब्राह्मण छत्रीले जाँड षायाको भया जात बाहिर गरी सर्वस्व गर्नु. ई. २ वर्ण बाहिक अरू जाँडं षान्या तागाधारीलाई

^{२७६} चित्तरञ्जन नेपाली, भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पृ. २०३

^{२७७} नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ।

तिथ्यादित्वमा उद्धृत, शब्दकल्पद्रुम, पृ. १४६

^{२७८} धन शमशेर राणा, प्रबुद्धसनातनरहस्यम्, पृ. १३६-३७

^{२७९} यक्षरक्षपिशाचान् मद्यमांसं सुरासवम् ।

तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥

मनुस्मृति, ११.९६

^{२८०} गौडी पैष्ठी च माध्वी च सुरा इत्यभिधीयते ।

राजन्यवैश्ययोर्नेष्टा ब्राह्मणस्य तु का कथा ॥

मेरूतन्त्र, पृ. ४८१

भारी डंड गरि जात बाहिर गरीदिनु ।”^{२८१}

५.१.१५ नेपाली ब्राह्मण र संगठन

संगठित भएमा बलियो होइन्छ भन्ने मुख्य भावनाले प्रेरित भएर समान संस्कृति भएकाहरूले संगठन बनाउने र सक्रिय हुने चलन पुरानै हो । हिन्दु समाजलाई संगठित गरेर व्यवहार चलाउन सिकाउने काम जाति व्यवस्थामा देख्न सकिन्छ । जातिव्यवस्थामा पनि गोत्र, प्रवर, कुल र थरहरूको अभ्यासबाट संगठनको अर्को रूप देख्न सकिन्छ । वैदिक कालमै पनि हिन्दु समाजलाई जाति व्यवस्थासमेत वेदको शाखाभेदको व्यवस्थाले संगठनको रूप लिएको छैन भन्न सकिँदैन । नेपालमा विकसित सामाजिक क्षेत्रमा संगठनका पुराना र नयाँ रूपका धेरै उदाहरणहरू पाउन सकिन्छ । यो विषयमा समाजले रुचि राखे बेस हो भन्ने धारणाबाट यस ग्रन्थमा यस विषयको चञ्चुप्रवेश मात्र गरिएको छ, सिलसिलेवार अनुसन्धान-विश्लेषणको काम पछि हुँदै गर्दा भन्ने विश्वास लिइएको छ ।

उपरोक्त पृष्ठभूमिमा प्राविधिक रूपले नै संगठन बनाइएको बारेको एक महत्त्वपूर्ण सन्दर्भको यहाँ चर्चा गर्न सकिन्छ ।

ब्राह्मणहरूको संगठनबारेमा वि.सं. १८६१ मितिको सरकारी कागतमा निम्न ३ किसिमका ब्राह्मण संगठनको अस्तित्व रहेको पाइन्छ :

“अर्ज्याली चक्र

पंथ्याइ श्रीनाथ

पंड्यात्री मुरारि पाँडे ।”

रणबहादुर शाहले बनारस बस्दा लिएको ऋण तिर्न भारदारहरूबाट सलामी उठाइएको सन्दर्भमा उपरोक्त सन्दर्भ परेको हो ।^{२८२} माथिको तालिकामा अर्ज्याल ब्राह्मणहरूको ‘चक्र’ अथवा संगठन, पन्त-

^{२८१} पूर्णिमा, अंक २४, पृ. २४३

^{२८२} श्री ५ रणबहादुर शाह, पृ. १४०

पन्थ ब्राह्मणहरूको संगठन पंथ्याइ र पाँडे ब्राह्मणहरूको संगठन पड्यात्री रहेको अनुमान गरिएको छ ।^{२८३}

भारततर्फ पनि ब्राह्मणहरूले संगठन खोलेका कुराका केही उदाहरण टिप्न सकिएको छ, त्यसमध्ये 'शाकद्वीपीय ब्राह्मणवन्धुपरिवार'^{२८४} र एक इलाकामा 'ब्राह्मण सभा' रूपको सूचना पाइएको छ ।^{२८५}

भारततर्फ ब्राह्मण संगठनहरूले भगवान् परशुरामलाई आफ्ना मुख्य मान्य देवता मान्ने र उनको जयन्ती मनाउने गरेको थाहापाइन्छ ।^{२८६}

क. थर

अ. थरको परिभाषा

नेपालका पर्वते ब्राह्मणहरूमा शास्त्रीय परिभाषा बाहेक स्थानीय 'थर' हरूवाट बढी चिनिने गरेका छन् तर यो 'थर' को ठीक परिभाषा दिन सकिएको छैन । यस विषयमा तल उद्धृत दुइ ऐतिहासिक सन्दर्भहरूले पनि उक्त शब्दको ठीक-ठीक परिचय दिन सके जस्तो लाग्दैन ।

पृथ्वीनारायण शाहको वि.सं १८१७ को पत्रमा 'थर' शब्दको प्रयोग यसरी भएको पाइन्छ :

^{२८३} ब्राह्मणहरूको संगठनको चर्चाकै क्रममा, 'भानु पाध्या' को नाम लेखिएको छ जसको ठीक परिचय दिन हाल सकिएन ।

^{२८४} भारतमा अत्यसंख्यक शाकद्वीपी ब्राह्मणहरूको संगठन सं. २००१ मा खडा भई निकै गतिविधि गरिरहेको थाहापाइन्छ :

पण्डित श्री निरञ्जन शर्मा अजित (सं.), श्री साम्बपुराण, भाग-१ वम्बई, सं. २००१; शाकद्वीपीय ब्राह्मणवन्धु परिवार पुस्तकमाला-७, यसमा शाकद्वीपीय ब्राह्मण वन्धु कार्यालय (चौपाटी, वम्बई) र शाकद्वीपीय ब्राह्मणवन्धु पत्रिकावारे थाहापाइन्छ ।

^{२८५} "ब्राह्मण" की पहचान ब्राह्मणत्व से", हिन्दुस्तान, दैनिक, राजधानी दिल्ली संस्करण, मे २५, ई. १९९८, पृ. ५ : ॥ एक टोल रोहिणीमा 'ब्राह्मण सभा' भएको र त्यस संस्थाको नाम ठाउँको नामाट 'रोहिणी ब्राह्मण सभा' नाम रहेको थाहापाइन्छ ।

^{२८६} "ब्राह्मणकी पहचान ब्राह्मणत्व से", हिन्दुस्तान, हिन्दी दैनिक, राजधानी दिल्ली संस्करण, मे २५, ई. १९९८, पृ. ५

“इंद्रमनिका थरभिन्न उमराको अंक डंक नास्ति ।”^{२८७}

उपरोक्त सन्दर्भमा ‘थर’ शब्दले कुल अर्थ बुझाए जस्तो देखिन्छ ।

वि.सं.१८५५ को सरकारी पत्रमा ‘घरवारी जोगी’ हरूले ‘थर’ सित विवाह सम्बन्ध जोर्न नपाइने कानुनी निर्देशन दिइएकोमा^{२८८} यो ‘थर’ शब्दको प्रयोगको सीमाना कोरिएको देखिन्छ । माथि चर्चित सन्दर्भको तुलनामा यो पछिल्लो सन्दर्भले गृहस्थी कुल (परिवार) लाई अर्थ्याएको जस्तो देखिएको छ ।

आ. थरको नामकरणको एक प्रवृत्ति

नेपाली ब्राह्मणहरूको थरको नामकरणको प्रवृत्तिको एक पक्ष आचार्य वंशावलिमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । त्यस स्रोतमा बताइएअनुसार कान्यकुब्जबाट आएका दुइ भाइ सच्चिदानन्द भट्ट उपाध्याय र सदानन्द भट्ट उपाध्यायले जुम्ला देशका राजा रणकेशरसिंहले लगाएको राजसूय यज्ञमा यज्ञिय काम गरेका थिए ।

उक्त राजसूय यज्ञ गर्न थाल्दा जेठा दाइ सच्चिदानन्दले मन्त्रबलले अग्नि उत्पन्न गरी यज्ञ थालेको हुनाले उनको आचार्य थर हुन गएको र उनको वंशको थर पनि त्यही रहन थालेको बताइएको पाइन्छ । भाइ सदानन्दले भने त्यस यज्ञमा मन्त्र बलले नयाँ पानी उत्पन्न गरेका हुनाले उनको उपाधि नवपानीय (नयाँ पानी उत्पन्न गर्ने) भएको र त्यही उनको वंशको थर पनि हुन गएको बताइएको छ । त्यति मात्रै हैन आदिम सच्चिदानन्द र सदानन्दका परवर्ती सन्ततिहरूमा केही पुस्ताको फरकमा पराजुली, पनेरू, लंज्याल, प्याकुन्याल, सत्याल, सापकोटा, बाँसकोटा र भुवावाग जस्ता थरहरूको विभाजन भएको बताइएको छ ।

इ. थर विवरण

२८७ देवीप्रसाद भण्डारी, (सं.), श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश, पृ. ९८४

२८८ योगी नरहरिनाथ (सं.) इतिहास प्रकाशमा, २-३, पृ. २८५

नेपालभित्रका बाहुनहरूको थरको फेहरिस्त तयार पार्ने काम सजिलै सम्भव देखिँदैन यसैले 'धानको थर र बाहुनको थर गनेर सकिँदैन' भनिन्छ।^{२८९} व्यवस्थित ढंगले खोजतलास गरि नसकिएकोले नेपालका बाहुनहरू कति थरमा विभाजित छन् ठेगानसाथ भन्न सकिएको छैन।^{२९०}

पर्वते ब्राह्मणका थरहरूको नामाकरण उनीहरूको कर्णाली अञ्चलका बैतडी, डोटी, बझाङ, बाजुरा, अछाम, दैलेख, जुम्ला, मुगु र रूकुम जिल्लाका गाउँका नामबाट भएको देखिएको छ भन्ने भनाइ पाइन्छ।^{२९१}

पहाडी ब्राह्मण नामकरण बारेमा पश्चिमी पहाडी क्षेत्रबाट बसाई सरेर आउने ब्राह्मणहरूलाई काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रमा 'पर्वतिया ब्राह्मण' नामाकरण गरेको सन्दर्भ भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लकालीन धरपौमा पाइन्छ।^{२९२} गोर्खातिरका ब्राह्मणहरूलाई काठमाडौं उपत्यका भेकका नेवारहरूले "पहाडी ब्राह्मण" भन्ने गर्दथे/गर्दछन् भन्ने दिनेशराज पन्तको भनाइ पाइन्छ।^{२९३}

२८९ मोहना बहादुर मल्ल, "सिजाली बाहुन", रूपरेखा, अंक १९७ (सेप्टेम्बर, १९७७), पृ. ६२-६४

२९० एस.एल. शर्मा, अन्वेषण, भाषा, वि.सं. २०४६, पृ. ३८ मा 'नेपाली मातृभाषा भएकाहरूका ५०० भन्दा बढी थर रहेको चर्चा गरिएको छ। ब्राह्मण समाजमा ४०० थर प्रचलित रहेको दावी गरिएको पनि पाइन्छ। नेपाली पहाडी ब्राह्मणका धेरै थरहरू 'कामी' जातिमा पनि प्रचलित पाइन्छ। जुन जुन ब्राह्मण थरसँग सम्बन्धित भएर उद्भव भएको हो त्यसैको उपयोग त्यहाँ भएको मान्नु परेको छ।

२९१ Surya Mani Adhikari, "Origin of family surnames of Pahadi Caste Groups of Nepal," Voice of History, Vols. 4-6, 1978-80, PP. 27-31

२९२ जितामित्र मल्लकालीन धरपौ, पृ. ३४८

२९३ दिनेशराज पन्त, गोरखाको इतिहास, भाग-४, पृ. १०४२

५.१.१६ नेपालका पहाडी ब्राह्मणका थर तथा वंशावलि (संक्षिप्त विवरण)

अधिकारी

अधिकारी, निलमशेखर, - नेपालका अधिकारीहरू अधिकारी बन्धु
समाज नेपाल, वि.सं २०६७

अमागाई (आमगाई)

अर्ज्याल

अर्ज्याल, रामजी प्रसाद, - नेपालको इतिहास र अर्ज्याल परिवार,
श्रीमती विन्दु अर्ज्याल, काठमाडौं, २०४७
प्रसिद्ध विद्वान् शक्तिवल्लभले आफूले
रचेको जयरत्कानाकर नाटकमा आफ्नो थर
'अर्ज्यालोपनामक'^{२९४} भनी लेखेका छन् ।
तिनैले सम्पादन गरेको 'पुरश्चरणचातुरी'
नामको ग्रन्थमा पनि तिनीले त्यही रूपको
थरको नाम लेखेका छन् ।^{२९५} शक्तिवल्लभका
भाइ राधावल्लभले आफ्नो पशुपतिको वि.सं
१८७० मितिको अभिलेखमा पनि 'अर्ज्याल'
रूपकै प्रयोग भएको पाइन्छ ।^{२९६}

अवस्थी

- आचार्य, सदाशिव दीक्षित, आचार्य वंशावलि,
'नेपालदेशनिवासिपण्डितवरश्रीमदाचार्यशिरो
मणिदीक्षितसागिनचित्सर्वपृष्ठप्तो
यामम याजिनो जीवनवृत्तान्तरूपा ।
तत्पुत्रेणचार्यसदाशिवदीक्षितेनोपनिबद्धा
शोधिता च । काशी, प्रभाकरी यन्त्रालये
वि.सं. १९५९^{२९७}

२९४ पूर्णिमा, अंक १४, पृ. २०९

२९५ ऐजन, पृ. २४३

२९६ ऐजन

२९७ उत्तरभागको श्लोक ७८अनुसार सदाशिव दीक्षितले यो वंशावलि गङ्गाधर शास्त्रीको
सहायताले बनाएको भनिएको छ । (पृ. ७९) ।

उपाध्याय
उप्रेती

संस्कृतको पुरोहित र पौरीहित्य शब्दबाट घिसिएर उप्रेतीशब्द बनेको र त्यसलाई एक थरको रूपमा कुमाउँ र नेपालमा चलाइएको बुझिन्छ। वि.सं. १८६० (ई. १८०३) मितिको एक पत्रमा पहिले 'पुरोहितो' शब्द र पछि त्यसै अर्थमा 'उप्रेत्याई' लेखिएको देख्दा यस थरको किल्ली खोलिन सकेको छ।^{२९८}

ओझा

ओली

- ओलीवंश अक्षयकोश काठमाडौं (२०७४ वैशाख)

कट्टेल

कडरिया

कँडेल (कणेल)

काप्री (काप्रीया)

काफ्ले

- काफ्ले समाज, वि.सं. २०५९ काफ्ले बन्धु कल्याण समिति, काफ्ले वंशावलि

कुईकेल

कैनी (कइनी)

कोइराला (ववैराला)

खकुरेल

खतिवडा

खनाल (खँदाल)

खनिया

खरेल

उप्रेती, प्रेमदास,

- खरेल वंशावलि, खरेल परिवार, २०३४

^{२९८} पूर्णिमा, अंक २४, पृ. २४३

गतौला

गजुरेल

गुरागाई

गेलाल

गौली

गोराल (गोरिल)

भोदार

गुईगेल

गौतम

गौतम, भवानी प्रसाद, - श्री गौतम वंशमञ्जरी, (श्री १०८)

“ गौतम वंश परिचय, दमक भापा, २०३१

“ बृहद् अत्रिदर्पण (गौतम वंशावलि), दमक, भापा २०३७ (८?)

“ अत्रिवंशदर्पण, दमक, भापा, २०३९

गौतम गोत्र- श्री गौतमगोत्रीय पाण्डे मिलन तथा कल्याण संस्था (स्थापनाकाल २०५४ ?) तथा त्यसको केन्द्रीय कार्यालय कुलेश्वर, काठमाडौं ।

गौतम, गोपीकृष्ण शर्मा आदि गौतम वंशावलि, (सम्पादन, संयोजन), २०६९ 'परिमार्जित दोस्रो संस्करण, गौतम समाज काठमाडौं, वि.सं. २०६९ (पृ. ६९८)

धिमिरे

घोडासैन

चमरिया (चिमरिया)

चम्लागाई (चौलागाई)

चूडाल

चिलुवाल
चालिसे
चापागाई
छत्कुलि
जमकटेल
ज्ञवाली

- जुम्लाका बासिन्दा याजक भट्टलाई ज्ञवाली ब्राह्मणका आदिपुरुष मानिन्छ। गुल्मीको ज्ञवा स्थाननामबाट नै यो ज्ञवाली थर उत्पत्ति भएको विश्वास गरिन्छ। ज्ञवामा आउने पहिला व्यक्ति हरिदत्त मानिन्छन्। यिनीले ज्ञवा अथवा बंधाका राजाबाट आयोजित यज्ञमा काम गरेके पनि विश्वास गरिन्छ। वि.सं. १८५७ को पत्रमा उल्लिखित 'गिहुवालि' ज्ञवाली थरको पूर्वरूप रहेको अनुमान गरिएको छ। (डा. विष्णुप्रसाद घिमिरे, पाल्पा राज्यको इतिहास, भाग-१, पृ. २२६ ज्ञवाली, पशुपति, ज्ञवाली वंशावलि, दोस्रो संस्करण, ज्ञवाली गुठी, काठमाडौं, २०५९)

जोशी

जोशी बाहुनहरू ३ गोत्रका हुन्छन्
भन्ने थाहापाइन्छ जोशीको भित्री थर
गोत्रको नाम

१. शिलाइ	-	अङ्गिरस
२. लटौला	-	भारद्वाज
३. भिजार	-	गर्ग

ठाडाराई
डल्लाकोटी
डोटेल (डोट्याल)
ढोडारी
ढकाल

ढुंगाना

ढुंगेल

तिमिल्लिसना

- तिमिल्लिसना समाज नेपाल तथा तिमिल्लिसना वंश दर्पणस्मारिका (२०६४ श्रावण १२) दुल्लुको सिमगाउँको 'तिमिल्लैन' नामको गाउँबाट यस थरको नामाकरण भएको अनुमान छ (इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, पृ. ३८९ मा वि.सं १९१३ मितिको पत्रमा 'दुल्लु सिमगाउँ तिमिल्लैन भन्याको गाउँ' को उल्लेख भएको आधारमा) ।

दशनामी संन्यासी

हालै नेपालका 'दशनामी संन्यासी' हरूले 'गणतान्त्रिकदशनामी समाज' गठन गरेको र उनीहरूलाई 'अल्पजाति' को रूपमा संविधानमा मान्यता दिनुपर्ने माग राख्न थालेको थाहापाइन्छ ।

विदुर भारती

- "पशुपतको जात्रा सिद्राको व्यापार", गोरखापत्र, पुष २१, २०६५ (जनवरी ५, २००९), पृ. ७

दवाडी/दुवाडी

दंगाल

दुलाल

धमला (धमाल, धिमला)

धराल

धिताल

दाहाल वंशावलि

दहाल

- दाहाल प्रतिष्ठान विराटनगर वि.सं २०६२ दाहाल उत्थान तथा एकीकृत वंशावलि, दाहाल उत्थान एकीकृत वंशावलि मूल समिति, भापा वि.सं. २०५५

उपाध्याय, दाहाल, भोलानाथ दाहालको वंशावलि, मादी बिर्ता दाहाल परिवार, २०२४

निरौला

नेउपाने (नेवापान्या)

पण्डित (रातो टिमुले पण्डित)

पण्डित क्षत्री

- पण्डित क्षत्री समाज, माइतीघर काठमाडौं

पन्त

- तनहुँ थोक चिसापानी मूल थलो रहेका उपमन्यु गोत्रका पन्तहरूको पन्त समाज । रामनवमीको दिन तनहुँ थोक चिसापानीमा भेला भई लक्ष्मीनारायणको सामूहिक पूजा गर्ने चलन (?) (कान्तिपुर, मार्च १३, सन् २००३)

पन्त, शास्त्रदत्त

- नेपालका पन्तहरूको इतिहास, काठमाडौं, वि.सं २०६४

पन्थ

पन्थी

देवकोटा आदि

(१) जुम्लालाई आफ्नो उत्पत्ति स्थल मान्ने नेपालीबाहुनहरूमा देवकोटा पनि पर्दछन् । उनीहरूको परम्परागत विश्वासअनुसार पहिला पुर्खा दाना उपाध्याय जुम्लाका बासिन्दा थिए । उनको समय सत्रौं शताब्दीतिर हुनुपर्ने अनुमान गरिएको छ ।

देवकोटाहरूको पूर्व बढ्ने क्रम दाना उपाध्यायका एक छोरा सुदान उपाध्यायबाट शुरू भएको मानिन्छ जसलाई 'नया कोट' (पल्लो नुवाकोटमा बसाई सरेको मानिएको छ । उनी सुदान उपाध्यायका माहिला छोरा सुदर्शन गोर्खाको लिगलिग आई बसोबास गरेको विश्वास गरिएको पाइन्छ ।^{२९९}

^{२९९} नित्यराज पाण्डे, "देवकोटा वंशावलि", महाकवि देवकोटा, मदन पुरस्कार गुठी ललितपुर, २०१७, पृ. १-२

(२) भारद्वाज गोत्रका कतिपय नेपालीहरूले पूर्वसभ्यता र संस्कृतिको संरक्षणमा योगदान गर्ने उद्देश्यले तत्सम्बन्धी एक सामाजिक संस्थाको स्थापना गरेको थाहापाइन्छ । त्यस संस्थाका सभापतिको रूपमा १. चैतन्यराज देवकोटा र २. उपसभापतिमा भक्तबहादुर बलायर र ३. जगतबहादुर केसी राखिएका छन् भने २ सचिवमा ४. प्रा. राजेन्द्रप्रसाद सुवेदी र ५. केशवप्रसाद चौलागाई राखिएका छन् । सो संस्थाको कोषाध्यक्षमा ६. मेजर चन्द्रप्रसाद कँडेल राखिनुभएको छ । सो संस्थाका सदस्यमा यी ५ जना शामिल गरिएका छन्- ७. रामशरण चिमौरिया, ८. भोलाप्रसाद सिटौला, ९. बालकृष्ण शिवाकोटी, १०. मातृकाप्रसाद निरौला, ११. सर्वज्ञराज वाग्ले, १२. कुलप्रसाद काप्री र १३. प्रदीप थपलिया^{३००}

नेपाल

नेपाल, यात्री पूर्णप्रकाश

- कौशिकादि सन्तति (नेपाल थरको वंशावलि), काठमाडौँ २०४५

पनेरू

- नेपालमा पाइने पनेरू ब्राह्मण कुमाउँमा पनि पाइन्छन् जहाँ तिनलाई उपाध्याय मानिन्छ । भारत उत्तरप्रदेशको बाँदा जिल्लाबाट पनेरूहरू कुमाउँ पुगेको भन्ने विश्वास पाइन्छ । यज्ञ आदि धार्मिक कार्यमा पानीको अख्तियारी पाएर काम गरेको हुनाले पनेरू थरको नामकरण भएको मानिन्छ ।^{३०१}

प्रसाई

- पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं १८२३

३०० "भारद्वाज गोत्रीय बन्धु समाज गठन," गोरखापत्र, जेठ १, वि.सं. २०६२ (मे १५, सन् २००५), पृ. ५

३०१ बदरीदत्त पाण्डे, कुमाउँका इतिहास, पृ. ५७७, ५८२

तिरको पत्र श्रीरामचन्द्र पर्सैलाई लेखी
पठाएकाबाट- नेपाली ब्राह्मणहरूको पर्सै
थरबारे थाहापाइन्छ।^{३०२} सो पत्र पूर्व रामेछाप
मुगीटार निवासी उद्धवप्रसाद प्रसाईबाट
पाइएको परिचय सम्पादकले दिएकाले पहिले
पर्सै भनिएको थर हाल प्रसाई हुन गएको
बुझिन्छ।

पराजुली

- (क) दैलेखको 'अबल पराजुल' नामको
स्थानबाट 'पराजुली' थरको नामकरण भएको
हुनसक्ने। (ख) पराजुली समाज नेपाल
वंशगुठी वंशावलि प्रकाशन।

प्याक्याल/प्याकुरेल

पाठक

पोख्याल/पोखेल (काला पोखेल, दूध पोखेल, पानी पोखेल)। पूर्वमा
सेन राजाका राजगुरु

पोखरेल

कृष्णचन्द्र, पोखरेलको वंशावलि, दोस्रो
संस्करण, काठमाडौं, २०४२

पौडेल/पौड्याल, पौडियाल

- (गढवाल पौडिबाट बसाईसरी
आएका)

पौडेल, पण्डित, हरिप्रसाद - पौडेल वंशावलि, धुलाबारी, भ्पापा, वि.सं.
२०४२

निरौला

पुडासैनी

पुरी

पाँडे (पाण्डे, पाण्डेय)

पछाई

पगेनी

^{३०२} मोहनप्रसाद खनाल (सं.), नेपाली भाषाको हजार वर्ष, पृ. २२७

फुँयाल

बगाले

बस्ताकोटी

बस्ती

बडाल

बजगाईं

बन्जारा (बन्जाडे)

बराल

- ब्राह्मण समाज कल्याण समिति वीरगंज, २०३८ माघमा सामूहिक व्रतबन्धको आयोजक जसमा ब्राह्मण र क्षत्री २६ र १७ नेवारको सामूहिक व्रतबन्ध कर्मको आयोजना गरेको भन्ने ।

बराल, पं. शिवराज, - बराल वंशावलि, वि.सं २०३४

बर्तौला

बाग्ले

बाँसकोटा

बाँस्तोला

अर्जेल

बिहारे (अर्जेल)

बुढाथोकी

बिडारी

बुर्लाकोटी

विमली

बस्याल (बस्सेल)

विष्ट

भट्टराई

- सूब सेनको विचारमा भट्टराई भट्टराय-भट्टराया रूपहुन्छ भने रायभट्ट भनेर अर्जेल-अर्ज्याललाई प्रयोग गर्ने गरेको हो (पाल्पाली सेन, पृ. २२) डसेम्बर १८, सन् १९८० मा भट्टराई बन्धु कल्याण कोषको स्थापना गरिएको थियो जसको उद्देश्य आफ्नो जातिका आपत् विपत्मा परेकाहरूको सेवा सहयोग गर्नु मानिएको थियो । त्यस कल्याण कोषमा आबद्ध व्यक्तिहरू- गोविन्दप्रसाद भट्टराई, डा. भरतप्रसाद, चन्द्रकुमार, गोपाल प्रसाद, शिव प्रसाद, हर्षनाथ शारदा प्रसाद, रामदेव र डा. मोहनदेव भट्टराई हुनुहुन्थ्यो । भट्टराईहरूमा ऐतिहासिक कालमा खाँचीमा भएका हरिनारायण भट्टराईलाई सिद्ध मान्ने परम्परा छ । उनको सम्झनामा स्थापित 'सिद्ध खोल्ती' र सिद्धबाबाको मन्दिर रहेका छन् जहाँ पर्व पर्वमा भट्टराईहरू आएर पूजाआजा गर्ने गर्दछन् । सुवि शाह, "चौबीसे राज्य खाँची कोट"। मधुपर्क, पूर्णांक २७५ (वि.सं. २०४५), पृ. ५४

भट्टराई, पं. वैजनाथ,

भट्ट (भट्टवाल)

भँडारी

भट्टवाल (भेटुवाल)

भुसाल

भुर्त्याल (भुर्तेल)

भरासिनी

भारवाडी ब्राह्मण संघ

भट्टराई वंशावलि, वि.सं. २०२४

नेपालमा बसोबास गर्ने 'भारवाडी ब्राह्मण' हरूले एक संगठन खोलेर गतिविधि गर्ने गरेको पाइन्छ ।

मरहट्टा

मगजाई (मजगैयौ)

मुडवरी

मिश्र/पर्वत्या मिश्र

मिश्र, नारायण प्रसाद, कान्यकब्जवंशावलि, खेमराज श्रीकृष्णदास
वि.सं. १९८२

मैनाली

रूचाल

रूपाखेती

रूपाखेती, श्रहिरि (सं.) - रूपाखेती परिवार, रूपाखेती कुल कल्याण
प्रतिष्ठानको प्रकाशन, वर्ष ७, पूर्णांक ७,
वि.सं. २०६५ असोज

रूपाखेतिर-दहाल/दाहाल

रूपाखेती, श्यामसुन्दर शर्मा, (सं.) - रूपाखेती दाहाल वंशावलि, २०६८,
रूपाखेती दाहाल कुलकल्याण प्रतिष्ठान,
काठमाडौं, वि.सं. २०६८ (पृष्ठ संख्या ६६०)
सचित्र

रिमाल

रिमाल, हरिशंकरानन्द, - पं. सहस्रशिवानन्द रिमाल (इन्द्रचोकको)
वंशावलि, काठमाडौं, वि.सं. २०४९

रिजाल

रिसाल

रिसाल वंशावलि प्रकाशक समूह, २०६०

रेग्मी

लेखक, पश्चिम नेपाल बैतडी जिल्लाको
बैतडी गखाका बासिन्दाहरूमा लेखक थरका
ब्राह्मण छन्

रेग्मी, पं. नीलकण्ठ जोशी, - रेग्मी वंशावलि, वि.सं. १८१६ को ९
श्लोकमा वर्णित(पर्वत पाङ्गु ग्राम सम्बद्ध
रेग्मी कुलको एक शाखासित सम्बन्धित,
अप्रकाशित ।

रेग्मी, गौरीप्रसाद,

रेग्मी वंशावलि, (गद्य-पद्यमय) रेग्मी परिवार
कुभिण्डे रदुभे, खोटाङ दिक्तेल

लम्साल

लम्साल, पीताम्बर भोला, - शिवा सन्तति महाकाव्य (लम्साल
वंशावलि), धरान २०४२

लुईटेल

लामिछाने

सर्वेश्वर सेवा गुठी सिनामंगल अध्यक्ष
पूर्णप्रसाद लामिछाने

लामिछाने, जगदीश,

सर्वेश्वर वंशावलि (लामिछाने वंशावलि),
केशव प्रसादलामिछाने, डिल्लीबजार, वि.सं
२०४२ (पृ ७४) (वंशबृक्षसहित)

लोहनी

-

सत्याल

सत्याल, रामप्रसाद,

- गोरखा थर गोत्रको सवाई सर्वहितैषी कम्पनी,
जालपादेवीरोड वाराणासी (प्रकाशना तिथि
अज्ञात)

सन्जेल

सिग्देल

सिटौला

सिमखडा

सिलुवाल

सुयाल

सुवेदी/सुवेडी

सुवेदी, शिखरनाथ,

- थरगोत्रप्रवरावली पं. टीकादत्त धिताल
नेपाली सौभाग्य पुस्तकालय दुग्ध विनालय
बनारस सिटी (प्रकाशन तिथि अज्ञात)

संगरौला (संग्रौला)

सोति

सेढाई

सापकोटा

- सेढाई बन्धु समाज (नेपाल)
- सापकोटा थरका बाहुन हरिनिधि यस थरका आदिम व्यक्तिका रूपमा गोर्खावंशावलिमा चर्चित छन्। गोर्खा राज्यको स्थापनामा मद्दत पुर्याउने नारायण अर्ज्याल खिलुडबाट लम्जुङ आउँदा त्यहाँ उनीले हरिनिधि सापकोटालाई भेटेको चर्चा गोर्खावंशावलिमा भएको छ। हरिनिधि सापकोटाको माध्यमबाट नारायण अर्ज्यालले लम्जुङका राजकुमारहरूको चिना हेर्ने काम गरेको वर्णन सो स्रोतमा पाइनाले उनी त्यस राज्यका राजाका गुरु-पुरोहित हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।^{३०३}

शर्मा, शर्मा

- सुख/शर्मशातसुखानि च (अमरकोश) । सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे-रघुवंश, १.६०

शर्मा, एस.एल.,

- "ऐतिहासिक नेपाली भाषा, ५०० जति नेपाली थरहरूको मातृभाषा," खोजखान, भानु प्रकाशन, काठमाडौं, वि.सं. २०२६

शिवाकोटी

शिवाकोटी समाज नेपाल

- शिवाकोटी वंशावलि, वि.सं. २०६२

होमेगाई (हुमागाई)

- गाई/गात्री उपपदले ग्रामवासी भन्ने बुझाउँछ भन्ने बंगालतिरको उदाहरण पाइने (जातिभास्कर, पृ. १४३)

हिरा संन्यासी

गोत्र नामावलि

१. कश्यप	२. काश्यप	३. भारद्वाज
४. कौशिक	५. वसिष्ठ	६. अत्रि
७. आत्रेय	८. कृष्णांजनी	९. कपिल
१०. कौण्डिन्य	११. मौद्गल्य	१२. गर्ग
१३. घृतकौशिक	१४. धनञ्जय	१५. उपमन्यु
१६. विश्वामित्र	१७. अंगिरस	१८. वत्स
१९. शाण्डिल्य	२०. अगस्ति	२१. कात्यायन

खण्ड-६

नेपाली ब्राह्मणहरूको वर्तमान
अवस्था र समस्या

६. आरम्भिक कथन

नेपालका ब्राह्मणसम्बन्धी यस ग्रन्थको यो छैंठौं खण्ड सबैभन्दा सानो छ तर यसको विषय क्षेत्र व्यापक छ । यस खण्डमा तल जनसंख्या र अवस्थाबारे चर्चा गरिएको छ ।

६.१ जनसंख्या

वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार^१ नेपालमा पहाड ब्राह्मणहरूको जम्मा जनसंख्या ३२,२६,९०३ (बत्तीस लाख छब्बिस हजार नौसय तीन) रहेको छ । त्यस अंकलाई पूर्विया, कुमाई र जैसी ब्राह्मण वर्गमा छुट्याउँदा निम्न गणना बुझ्न आउँछ :

१. पूर्विया	- १८,५०,६३०
२. कुमाई	- ९,१८,३७६
३. जैसी	- ४,५७,८९७

उपरोक्त जनगणना प्रतिवेदनमै मैथिल ब्राह्मणहरूको जनसंख्या १,३४,१०६ बताइएको छ । उक्त सबै संख्याको जोड ३३,६१,००९ हुन आउँछ । उक्त समुच्च संख्यामा स्पष्टतः नपरेका नेवार ब्राह्मण र मधेसमा रहने मैथिल बाहेकका अरू ब्राह्मणहरूको संख्या नजोडिएको स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ।

६.२ नेपालको सामाजिक संरचनामा ब्राह्मण

वि.सं २०६८ (ईस्वी सन् २०११) को जनगणना प्रतिवेदनमा ब्राह्मण र छेत्रीको जनगणना निम्न बमोजिम प्रतिवेदन गरिएको पाइन्छ :

पहाड बाहुन:	३२,२६,९०३
क. पूर्विया	- १८,५०,६३०
ख. कुमाई	- ९,१८,३७६
ग. जैसी	- ४,५७,८९७

मैथिल ब्राह्मण: १,३४,१०६

छेत्री: - ४३,९८,०५३^२

- १ नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, जनगणना २०६८ को संक्षिप्त नतिजा, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, २०६९, पृ. २२
- २ नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, जनगणना २०६८ को संक्षिप्त नतिजा, केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, २०६९, पृ. २२

उक्त गणनामा नेपालका मुख्य ब्राह्मण वर्गको प्रतिनिधित्व भएको छ तर अरू अल्पसंख्यक ब्राह्मण वर्गहरूको बारेमा उक्त प्रतिवेदन मौन रहेको बुझिन्छ किनभने उक्त प्रमुख वर्गबाहेकका नेवार ब्राह्मण, नेपालको मध्य पश्चिमी तराईका बाँके, बर्दिया, कपिलवस्तु, रूपन्देही र नवलपरासी जिल्लाका अवधि भाषाभाषी ब्राह्मणहरू र मध्य र केही पूर्वेली तराई जिल्लाका भोजपुरी भाषाभाषी ब्राह्मणहरूको जनसंख्याबारेमा प्रश्न उठाउन सकिने देखिएको छ ।

समस्या

वर्तमान समयमा नेपाली ब्राह्मण तथा पहाडी ब्राह्मणहरूको अवस्था र समस्याबारे व्यापक विश्लेषण गर्नुपर्ने भए पनि त्यस्तो काम सम्पन्न गर्न विशेष प्रयास गर्नुपर्ने र त्यस्तो गर्न हाल असम्भव भएकोले यो पक्षलाई त्यसै छोडिएको छ । तर सारांशमा भन्नुपर्दा विगत ७ सालदेखि आजको दिनसम्मको स्थितिको मूल्यांकन गर्ने हो भने ब्राह्मणहरू मात्र हैन सबै नेपालीहरूमा ठूलाठूला परिवर्तन भएका छन् भन्ने त सबैले बुझ्नेकै कुरा हो । तर ब्राह्मणहरूले जति छिटो परिवर्तनलाई आत्मसात गरे त्यो अतुलनीय छ र त्यस्तो परिवर्तन कति नीति सापेक्ष छ भन्ने प्रश्न चाहिँ मुख्य हो ।

परिशिष्ट खण्ड

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. नेपाली भाषा र नेपाल भाषाका ग्रन्थ
२. संस्कृत तथा हिन्दी भाषाका ग्रन्थ
३. अंग्रेजी भाषाका ग्रन्थ

१. नेपाली भाषा र नेपाल भाषाका ग्रन्थहरू

अधिकारी, सूर्यमणि, “उदयपुर विर्ता राज्यको ऐतिहासिक रूपरेखा”,

पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण,
नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र,
त्रि.वि. कीर्तिपुर, वि.सं २०४३, पृ.
११९-१४१

अमात्य, साफल्य
(सं.)

स्रोत पुस्तिका माला नं. ४, राष्ट्रिय
इतिहास निर्देशन समिति नेपाल, वि.सं.
२०४६

आचार्य, बाबुराम,

**श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण
शाहको संक्षिप्त जीवनी**, काठमाडौं, वि.सं.
२०२५

” , ”

नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, काठमाडौं,
वि.सं. २०२२

क्षत्री, दिलबहादुर,

“वि.सं. १९५९ सालमा चन्द्रशमशेरले
गराएको धर्मपत्र तथा उत्तराधिकारी क्रमः
एक चर्चा,”

Voice of History, Vol. IX-XI, No. 1 -1983-
86), PP. 6-15

खनाल, मोहनप्रसाद,

“वाभू तथा राजग्रामको भौगोलिक
निर्णय,” **प्राचीन नेपाल**, संख्या १० (माघ
२०२६), पृ. ५०

” , ”

इतिहास प्रभात, काठमाडौं, वि.सं २०२६

” , ”

“श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको नालदुम
विजय”, **प्राचीन नेपाल**, संख्या-११, वि.सं
२०२७

- " , " नेपालका केही मल्लकालीन अभिलेख,
काठमाडौं, वि.सं. २०२८
- " , " अभिलेख संकलन, साभा प्रकाशन,
वि.सं. २०२८
- " , " मध्यकालीन अभिलेख, डुमाखाल,
काठमाडौं वि.सं. २०३०
- " , " नेपालमा भोट-युद्धको तयारी, डुमाखाल,
काठमाडौं, वि.सं २०३६
- " , " चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्री,
त्रि.वि., कीर्तिपुर, वि.सं २०४०
- " , " नेपाली भाषाका हजार वर्ष, द्वि.सं.
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, वि.सं
२०७०
- गौतम, कुलचन्द्र अमरकोश, नेपाल राजकीय
(अनु.), प्रज्ञाप्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०२६
- गुरुंग, जगमान, गुरुंग जाति तथा संस्कृति, याङ्जाकोट,
कास्की, वि.सं. २०३४
- जोशी, पन्नाप्रसाद संक्षिप्त नेपाल भाषा शब्दकोश,
वैद्य, काठमाडौं, वि.सं. २०१३
- टण्डन, गोविन्द (सं.) पशपतिक्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन,
भाग-२, काठमाडौं, वि.सं. २०५६
- तमोट, काशीनाथ पुत्रपौत्रादिबोधिनी, अमरकोशको टीका,
(सं.) पासामुना ने.सं. ११०३ (वि.सं. २०४०)
पृ. ३५

- तेवारी, रामजी (सं.), “पशुपते: पश्चिमायां दक्षिणामूर्तिः
भण्डारी, देवीप्रसाद पूर्वस्यां रथ्याया उत्तरस्यां दिशि
राजवंशी शंकरमान संस्थितो जयसिंहरामवर्द्धवस्य राज्यस्य
समयस्याभिलेखः”,
संस्कृत-सन्देश, अंक १०-११-१२
संयुक्तांक: वि.सं. २०१०), पृ. ४६-४९
- तेवारी, रामजी अभिलेख संग्रह, भाग-१०, संशोधना
(आदि) (सं.), मण्डल, महाबौद्ध, काठमाडौं, वि.सं.
२०२०
- तेवारी, रामजी (सं.), अभिलेख संग्रह, भाग-११, वि.सं. २०२१
पौडेल, भोलानाथ
दीक्षित, कमल, “चढाइ गर्ने आँखाले”, नेपाली, संख्या
८६, वि.सं २०३७
- ” , ” बत्तीस सालको रोजनामचा, जगदम्बा
प्रकाशन, ललितपुर २०२३
- दीक्षित, केशवमणि सम्झनाको बाटोमा, शान्तिनिकेतन
आचार्य पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं २०४३
- देवकोटा, रत्नाकर, कर्णाली अञ्चलका प्रमुख धार्मिक र
सांस्कृतिक स्थलहरू, नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५१
- देवकोटा, चैतन्यराज, बिस्रिएका भगीरथ जैसी”, अन्नपूर्ण,
मंसिर ११, वि.सं २०७३, पृ. ७
- ” , ” “चरितनायक भगीरथ जैसी”, अन्नपूर्ण,
चैत्र ७, वि.सं २०७१, पृ. ७
- द्यौभाजु, ब्राह्मण जातहरूका व्यवहारको किताब, पशुपति
श्रेष्ठ, छापाखाना, काठमाडौं, वि.सं. १९९३
- नेपाल, ज्ञानमणि, नेपाल निरुक्त, नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान, काठमाडौं वि.सं. २०४०

- " , " पशुपतिनाथको दर्शन स्पर्शन पूजन
सम्बन्धमा समीक्षा, महेशराज पन्त,
काठमाडौं, वि.सं. २०४३
- " , " नेपालको महाभारत, द्वितीय संस्करण,
साभ्ना प्रकाशन, वि.सं. २०५२
- " , " "धर्म सहिष्णुता तथा समन्वय", नेपाल
निरूपण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान,
वि.सं. २०५५, पृ. २६७
- " , " नेपाल निरूपण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५५
- नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग-जनगणना
२०६८ को संक्षिप्त नतिजा, केन्द्रीय
तथ्यांक विभाग, २०६९, पृ. २२
- नेपाली, चित्तरञ्जन, श्री ५ रणबहादुर शाह, काठमाडौं, वि.सं.
२०२०
- " , " श्रीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल,
द्वितीय संस्करण, रत्नपुस्तक भण्डार,
वि.सं. २०२२
- नेवार समाज सुधार, इस्तेहार, पशुपति प्रेस, काठमाडौं, वि.सं.
१९५८
- पन्त, दिनेशराज, "स्वामी महाराज रणबहादुर शाहको
वि.सं. १८६२ को बन्दोबस्त", पूर्णिमा,
अंक २४ (वि.सं. २०२६)
- " , " "राजा निर्भयदेव, रूद्रदेव, भोजदेव,
लक्ष्मीकामदेव", पूर्णिमा, पूर्णांक ३, वि.सं.
२०३०, पृ. १२६

- " , " "श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको पुरानो स्थितिको रक्षा गर्ने नीति," **रमभ्रम**, वर्ष १७ (पौष १४, वि.सं. २०३८), पृ. १६
- " , " "वि.सं. १८०२ को जग्गाबन्धकीसम्बन्धी तमसुक," **पूर्णिमा**, पूर्णांक ५४, पृ. २२ वि.सं २०३९ चैत्र
- " , " "भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्ललाई मणिराम पुरीले लेखेको अप्रकाशित पत्र," **पूर्णिमा**, अंक ५५, पृ. ३३
- " , " **गोरखाको इतिहास**, भाग-४, काठमाडौं, वि.सं. २०४१-२०५०
- पन्त, नयराज "लिच्छवीकालका अभिलेखमा देखापरेका ५९ सम्मका संवत्का अंकको निर्णय," **पूर्णिमा**, पूर्णांक १४, वि.सं. २०२४
- पन्त, महेशराज "भक्तपुर पुजारी मठका विश्वेश्वर महादेवसम्बन्धी ताम्रपत्र"- **पूर्णिमा**, ४८, वि.सं. २०३७ चैत्र, पृ. २३-२६
- " , " "लक्ष्मीनरसिंह मल्लको अप्रकाशित ताम्रपत्र," **पूर्णिमा**, अंक-६०, पृ. २५-२७
- " , " जंगममठसम्बन्धी ८ वटा पत्र, **पूर्णिमा**, अंक ११० (वि.सं. २०६०), पृ. ३४-५०
- " , " "योगनरेन्द्र मल्लको राज्याभिषेकको लागि टिपिएको कर्मकाण्डसम्बन्धी टिपोट," **पूर्णिमा**, अंक-४८, पृ. १९-२३
- " , " "नेवार राज्यमा ब्राह्मण," **पूर्णिमा**, अंक ८४ देखि १४२ सम्म (वि.सं. २०५० देखि २०७२ सम्म (२२ लेख)

- " , " "पशुपतिनाथका पुजारीमा नेवार
समुदायका ब्राह्मण नियुक्त गर्न माग,"
गोरखापत्र, पुष २४, २०६५ (जनवरी ८,
२००९), पृ. ५
- प्रधान, लवबहादुर, "१९९३ सालमा प्रकाशित भएको द्यौ
भाजु ब्राह्मण श्रेष्ठ जातको व्यवहारबारे
प्रकाशित नियमावली," **न्हुच्छे प्रधान
परिवारको वंशावलि**, खिलोटल,
काठमाडौं, वि.सं २०२५
- प्रधान, भूपालसिंह **अखिल नेपाल नेवार समाज सुधार**,
अखिल नेपाल नेवार समाज सुधार
समिति, वीरगंज, द्वि.सं. वि.सं. २०१०
- पौडेल, नयनाथ **भाषावंशावलि**, भाग-१, नेपाल राष्ट्रिय
(सं.), पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं. २०२०
- " , " **प्रशस्तिरत्नावलि**, नेपाल राष्ट्रिय
पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं २०२२
- पौडेल, रूक्मनाथ, "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका दुइ चिठी,"
समष्टि, पूर्णांक-१५, पृ. ३-४
- बृहत्सूचीपत्र, तन्त्र चतुर्थ भाग, पूर्व खण्ड, वीर
पुस्तकालय, वि.सं. २०२०
- " , " **ज्योतिष** भाग-१,-२, नेपाल राष्ट्रिय
पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं. २०१७
- भट्टचन, कृष्णबहादुर, "को हो साँच्चैको साम्प्रदायिक र
विखण्डनकारी ?" **कान्तिपुर**, कात्तिक
९, गते, वि.सं. २०५७ (अक्टोबर २५,
२०००), पृ. ६
- 'ब्राह्मणवाद' को विशेष विवरण ।

- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (सं.), **रामाङ्गनाटिका** रामदासका छोरा धर्मगुप्त रचित ४ अंके नाटक संरक्षक पत्र, जयसिंह (पाटन), नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०३२
- भट्टराई, सुभद्रा (सं.), **कान्तिपुर शिलालेख सूची**, भाग-२, राष्ट्रिय अभिलेखालय, काठमाडौं, वि.सं. २०६८
- भण्डारी, देवीप्रसाद (सं.), **श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश**, जगदम्बा प्रकाशन, ललितपुर, वि.सं. २०२५
- " , " "इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले रचना गर्नुभएको नेपालको संक्षिप्त इतिहास," **पूर्णिमा**, पूर्णांक ८१ (वि.सं. २०४९), पृ. ७०
- भण्डारी, कैलाश, **युगपुरुष गोविन्दहरि जङ्गम** (जीवन-चरित्र), जङ्गम प्रतिष्ठान, टौमढी टोल, भक्तपुर, वि.सं. २०६९
- मल्ल, कमलप्रकाश, **पूर्वज लुमंका**, थाय्मदु, येँ, सन् १९८०
- मानन्धर, ठाकुरलाल, "सिजल्यौ (ताम्रपत्र) या नकल," **भी**, नेपाल भाषाया लय्पौ, वर्ष २०/२ अंक १६५, ने.सं. १०९७ (सन् १९७७), पृ. २
- योगी, नरहरिनाथ (सं.), **दिव्य उपदेश** (पृथ्वीको अर्ति), सप्तमवार, मृगस्थली गोरक्ष पीठ, काठमाडौं, वि.सं. २०१६
- " , " **इतिहास प्रकाश**, अंक १, इतिहास प्रकाश मण्डल, काठमाडौं, वि.सं. २०१२
- " , " **इतिहास प्रकाश**, वर्ष २, अंक ३, मृगस्थली गोरक्ष पीठ, काठमाडौं, वि.सं. २०१३

- " , " इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह, दांगको
आध्यात्मिक सम्मेलन, काठमाडौं, वि.सं
२०२२
- " , " "सल्यानी वंशावलि," बृहत् सन्धिपत्र
संग्रह, पृ. ६०९
- राज, प्रकाश ए, विद्वच्छिरोमणि हेमराज शर्मा, काठमाडौं,
वि.सं २०३५
- राजवंशी, शंकरमान
(सं.), पुरातत्त्व-पत्र संग्रह, भाग-१, श्री ५ को
सरकार पुरातत्त्व र संस्कृति विभाग,
काठमाडौं, वि.सं. २०१६
- " , " पुरातत्त्व-पत्र संग्रह, भाग-२, श्री ५ को
सरकार पुरातत्त्व र संस्कृति विभाग,
नेपाल, वि.सं. २०१८
- " , " शिलालेख सूची, वीरपुस्तकालय,
काठमाडौं, वि.सं. २०२०
- राणा, धनशमशेर, प्रबुद्धसनातनरहस्यम्, काठमाडौं, वि.सं.
२०२०
- लंसाल, देवीप्रसाद, "पैतामही दिव्यशुद्धि," संस्कृत सन्देश,
वर्ष १, अंक २ (वि.सं. २०१०), पृ.
११-१६
- " , " भाषा वंशावलि, भाग-२, नेपाल राष्ट्रिय
पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं. २०२३
- वज्राचार्य, धनवज्र, "डोयहरू को हुन् ?," पूर्णिमा, अंक ४,
(वि.सं.) २०२१, पृ. २०-२१
- " , " "शक्तिशाली भारदार रामवर्द्धनहरू र
तात्कालीक नेपाल, पूर्णिमा, अंक ७
(२०२२), पृ. १२-३६

- " , " "चौतारा भगीरथ भैया," पूर्णिमा, अंक ५
(वि.सं. २०२२), पृ. २१-३१
- " , " लिच्छविकालको अभिलेख, नेपाल तथा
एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.,
वि.सं. २०३०, द्वितीय आवृत्ति, वि.सं.
२०५३
- " , " "मध्यकालिक नेपालका एक प्रख्यात
राजा शिवदेव," Contributions to
Nepalese Studies, Vol. VIII, No. 1, Dec
1980
- " , " मध्यकालका अभिलेख, नेपाल र
एशियाली अध्ययन केन्द्र, वि.सं. २०५६
- " , " "लिच्छविकालको इतिहासमा
किराँतकालको प्रभाव," पूर्णिमा, अंक १७,
- " , " पूर्वमध्यकालका अभिलेख, त्रि.वि. वि.सं.
२०५६
- धनवज्र वज्राचार्य,
ज्ञानमणि नेपाल (सं.) जयरतनाकरनाटक (मूल संस्कृतका लेखक
नेपाल राजपुरोहित कवि शक्तिवल्लभ
अर्ज्याल), नेपाल-सांस्कृतिक परिषद्,
काठमाडौं, वि.सं २०१४
- " , " ऐतिहासिक पत्र संग्रह, भाग-१-२,
नेपाल-सांस्कृतिक परिषद्, काठमाडौं,
वि.सं २०१४
- वज्राचार्य, धनवज्र,
हेमन्त राणा टिष्टुङ, चित्लाङ भेकको ऐतिहासिक
सामग्री, त्रि.वि., २०२९
- वज्राचार्य, धनवज्र,
टेकबहादुर श्रेष्ठ, दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा, नेपाल
तथा एशियाली अनुसन्धान संस्थान केन्द्र,
त्रि.वि, वि.सं २०३१

- " , " **शाहकालको अभिलेख**, नेपाल तथा
एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि, वि.सं
२०३७
- " , " "लम्जुङको एक ऐतिहासिक भलक
Voice of History, No. 3, PP. 22
- " , " **नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा**, नेपाल
तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि.
वि.सं २०३१
- वज्राचार्य, गौतमवज्र, "प्रताप मल्लको शान्तिपुर प्रवेश,"
पूर्णिमा, अंक-४, ने.सं. ७७८, चित्रमय,
(वि.सं. १७१५)
- " , " "श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको एक नीति:
पुस्तैनी दण्ड, पुस्तैनी अधिकार," **पूर्णिमा**,
पूर्णांक २१, वि.सं. २०२६, पृ. १४-२२
- " , " **हनुमानढोका राजदरबार**, नेपाल तथा
एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि.,
कीर्तिपुर, वि.सं. २०३२
- चुन्दा, वज्राचार्य **जितामित्रकालीन घरपौ**, त्रि.वि., वि.सं.
(सं.), २०६०
- वज्राचार्य, पूर्णरत्न, "भूमिसम्बन्धी केही तपसुक ताडपत्र,"
अभिलेख, वर्ष ६, अंक ६, वि.सं. २०४५,
पृ. ८१
- शर्मा, बालचन्द्र (सं.), "काठमाडौं उपत्यकाको एक
राजवंशावलि," **प्राचीन नेपाल**, अंक ६
(वि.सं. २०२५)
- " , " "नेपाल देशको इतिहास (वंशावलि),"
प्राचीन नेपाल, संख्या-२७ (वैशाख,
२०३१), पृ. ३१

शाह, चन्द्रेश्वर,	मल्लकालीन मैथिली नाटक , नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५५
श्री ५ को सरकार	कानून किताब व्यवस्था समिति, वि.सं. २०२२, श्री ५ सुरेन्द्रविक्रम शाहदेवको पालामा बनेको मुलुकी ऐन
श्रेष्ठ, लोकमान,	नेपाल भाषा त्वाथः , पाटन, वि.सं. २००९
श्रेष्ठ, पुरुषोत्तम लोचन	अनन्तलिङ्गेश्वर (एक सांस्कृतिक अध्ययन) , भक्तपुर, वि.सं. २०६४

२. संस्कृत र हिन्दी भाषा

अग्रवाल, वासुदेवशरण, आचार्य, रामनाथ एवं दामोदर कोइराला (सं.), धूपकर, अनन्तयाज्ञेश्वर (सं.),	पाणिनिकालीन भारतवर्ष , मोतीलाल बनारसीदास, वाराणासी, वि.सं. २०१२, श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहदेव विरचित, द्वितीय भाग, काठमाडौं, वि.सं. २०२९ प्रायश्चित्त मयूखः , नीलकण्ठ भट्टकृत, The Gujarati Printing Press, Fort, Bombay, 1940 A.D.
मित्र, आचार्य कृष्ण (सं.), सूरि, जगन्नाथ,	कृत्यप्रदीप (प्रदीयत्रयम्) , चौखम्बा संस्कृति सीरीज, बनारस, सन् १९५४ माध्यन्दिनशाखा प्रकाशः , काशी, वि.सं. १९५४
शर्मा, अच्युतानन्द (सं.),	बृहत्संहिता वराहमिहिरविरचितम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, वि.सं. २०३३

मिश्र, ज्वालाप्रसाद,

जातिभास्कर, खेमराज श्रीकृष्ण दास,
बम्बई, वि.सं. १९८३

३. अंग्रेजी भाषाका ग्रन्थहरू

Bandarkar, R.G.,

"The Virasaiva or Lingayat Sect," In an
Vaisnavism Saivism and Minor religious
systems, Reprinted Ed. Indological Book
House, Varanasi, 1965, PP. 131-140

Hamilton, Francis,

An Account of the Kingdom of Nepal,
'And of the Territories annexed to
this Dominion by House of Gorkha,'
Edinburgh, 1819

Landon, Perceval

Nepal, 2 vols. First Ed. 1928, Reprint,
Biblioteca Himalayica Ratna Pustak
Bhandar, 1976. Vols. 1 & 2 Joint Edit
H.K. Kuloy

Majumdar, R.C. (Ed.)

The Delhi Sultanate, 2nd Ed. Bharatiya
Vidya Bhavan, Bombay, 1967

Nepali, G.S.,

The Newars, United Asia Publications,
Bombay, 1965

Oldfield,

Sketches from Nepal, Reprint.... Ed.
1974, New Delhi

Pant, Mahesh raj,

**The Various Categories of Brahmins
who were the subjects of the Newari
Speaking Kings in and around the
Kathmandu Valley**, A.D. 2003

- Pant, Mahesh raj,
Sharma, Aishwarya Dhar **Two Earliest Cooper Plate Inscriptions from Nepal**, Nepal Research Centre, 1970, Kathmandu
- Rao, T.A. Gopinath 1985 **Elements of Hindu Iconography**, Motilal Banarasidas, 1985
- Regmi, D.R., **Medieval Nepal**, I-IV Parts, Calcutta and Patna, 1965, 66
- Regmi, Mahesh Chandra, **Land Tenure and Taxation in Nepal**, Reprint, Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu, Nepal, 1978
- ” , ” **Thatched Huts and Stucco Palaces**, Reprint, Adroit Publishers, Delhi, 1999.
- Shakya, Hemraj, Vaidya, **Medieval Colophons and Inscriptions**, Kathmandu, 1970
- Tulsiram. **Documents from the Rudravarnamahavihara**, Patan, VaH Sankt. Augustin Germany, 1985
- Shakya, Hemraj, Bernhard, Kolver, **Three Unpublished Inscriptions Concerning the Devabhajus of Patan**, **Journal of the Nepal Research Centre**, Vol. I, (1977)
- Aishvarya Dhar Sharma, **History of Mithila**, Mithila Institute, Darbhanga, 1988
- Thakur, U.N., **Preliminary Report on Two Scientific Expeditions in Nepal**, Istituto Italiano Peril Mealio ed. estaremo oriente, 1956
- Tucci, Giuseppe, **The Gopalarajavamshavali**, Nepal Research Centre, Kathmandu, 1985
- Varjracharya,
Dhanavajra, K.P. Malla,
(Eds.)

हाम्रा प्रकाशनबाट प्रकाशित पौरस्त्य वाङ्मयसम्बन्धी केही ग्रन्थहरू

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद (नेपाली भाषानुवादसहितम्)	तिलकप्रसाद लुइटेल
ऋग्वेद संहिता भाग १, २	प्रसन्नचन्द्र गौतम
ऋग्वेद नेपालीमा	डा. प्रसन्नचन्द्र गौतम
ऋग्वेदमा समवेत पर्यावरण	मदनमणि दिक्षित
ईशोपनिषद्	बाबुहरि ज्ञवाली
वज्रसूची-उपनिषद्	मोदनाथ प्रश्रित
श्रीगणेशपुराणम्	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
श्रीविष्णुमहापुराणम्	नारायण शर्मा
अग्निपुराणम्	तिलकप्रसाद लुइटेल
गरुडपुराणम् (नेपाली भाषानुवादसहितम्)	तिलकप्रसाद लुइटेल
श्रीमद्देवीभागवत महापुराण प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
ॐ श्रीशुकसुधा (श्रीमद् भागवतमहापुराण कथासार)	खेमराज ज्ञवाली
श्रीहरिवंशमहापुराणम्	नारायण शर्मा
श्रीमद्भगवद्गीता	टीकादत्त बराल
अनुगीता	पं. फणीन्द्रप्रसाद पाण्डेय
अवधूतगीता	नारायण शर्मा
अष्टावक्रगीता	नारायण शर्मा
निर्णयसिन्धुः	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
धर्मसिन्धुसारः	हेमराज शर्मा पौडेल
आह्निकसूत्रावलिः	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
श्रीशिवमहिम्नः स्तोत्रम्	नरकान्त अधिकारी
शिवस्तोत्रम् सङ्ग्रह	नारायण शर्मा
नित्य-पाठमञ्जरी	गौतम, लुइटेल
स्तोत्र-पुष्पाञ्जलिः	नारायण शर्मा
भक्तिसूत्र	नरकान्त अधिकारी
पातञ्जलयोगदर्शन	नरकान्त अधिकारी

कुण्डलिनी जागरण	स्वामी चन्द्रेश
विवेक चूडामणि	नारायण शर्मा
पञ्चतन्त्र	तिलकप्रसाद लुइटेल
चाणक्यनीति (छायानुवाद)	टि. एन. गोपिकृष्ण अधिकारी
विदुरनीति	तिलकप्रसाद लुइटेल
साङ्ख्यसप्ताहमण्डपपूजाविधिः	ऋषिराम शर्मा (घिमिरे)
आर्यदर्शन	डा. गोविन्दशरण उपाध्याय
पौरस्त्य दर्शन एक चिनारी	प्रा. पद्मप्रसाद भट्टराई
गौतमधर्मसूत्र	प्रमोदवर्धन कौण्डिन्यायन
राम, कृष्ण र बुद्धको दर्शन	पवित्र बहादुर खड्का
पशुपति माहात्म्य	प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी
गुह्येश्वरी माहात्म्य र इतिहास	प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी
शंकराचार्यको जीवनी	बाबुराम ज्ञवाली
नेपालका धार्मिक स्थलहरू (सांस्कृतिक कोश)	घटराज भट्टराई
नेपालको धार्मिक इतिहास	प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, टी. पी. धमला
अद्भुत रामायण	रमाकान्त बराल
विवाह पद्धति	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
व्रतबन्धपद्धतिः	श्रीऋषिरामशर्मा घिमिरे
गौतमबुद्धका अमरवाणीहरू	मधुसूदन पाण्डेय
महाभारतका केही प्रसङ्ग	मुक्तिनाथ शर्मा नेउपाने
वेदपुराणका केही रत्नहरू	प्रा.डा. विष्णु पौड्याल
मनुस्मृतिमा शूद्र र स्त्री	पन्त, सापकोटा, सुवेदी
सूर्यपुराणम्	नारायण शर्मा
सात उपनिषद्	ओमनाथ पन्त
कर्मकाण्डभाष्करः	पं. श्री दधिराममरासिनिः
कालिकापुराणम्	प्रा.डा. टीकाराम अधिकारी
शिव पुराण	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल
हिमवत्खण्ड	प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल

विद्यार्थी पुस्तक भण्डार

प्रकाशक तथा वितरक

कमलपोखरी/भोटाहिटी, काठमाडौं

